De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 7. Brieven 993-1121

Desiderius Erasmus

Vertaald door: István Bejczy en John Piolon

bron
Desiderius Erasmus, *De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 7. Brieven 993-1121* (vert. István Bejczy en John Piolon). Ad. Donker, Rotterdam 2010

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/eras001corr08_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

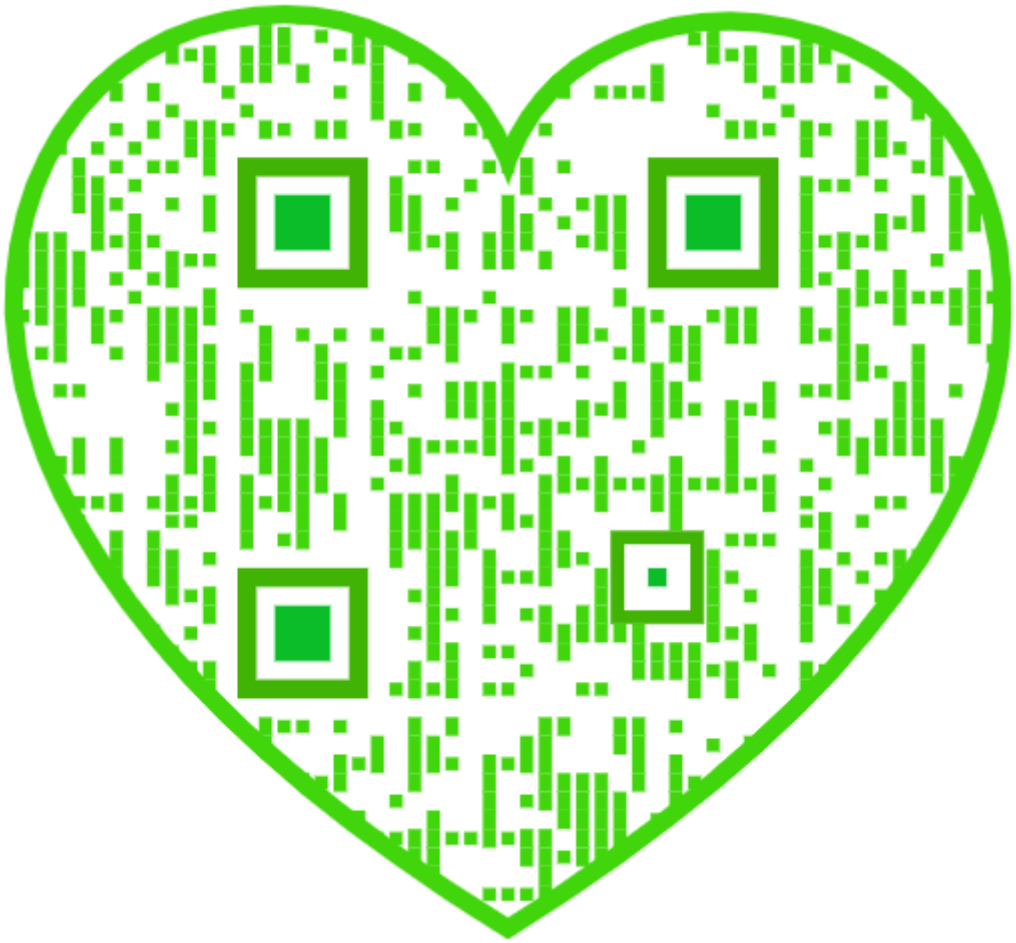

Inleiding

Erasmus van juli 1519 tot juli 1520

In dit zevende deel van *De correspondentie van Desiderius Erasmus* zijn 130 brieven van en aan Erasmus opgenomen, geschreven tussen 1 juli 1519 en 13 juli 1520 - het derde jaar van Erasmus' verblijf in Leuven, waaraan een eind zou komen in het najaar van 1521. Het merendeel van deze brieven werd reeds tijdens Erasmus' leven gedrukt. Slechts voor negentien brieven geldt dat niet, terwijl alleen brief 1033, waarin Erasmus voorzichtige steun aan Maarten Luther uitspreekt, tegen de wens van Erasmus werd gepubliceerd, waarna Erasmus zelf een herziene versie van de brief uitgaf.

Behalve in brief 1033 komt Luther nog enkele andere malen in de correspondentie uit dit zevende deel ter sprake. Verwonderlijk is dit niet. Hoewel 1517 geldt als het beginjaar van de Reformatie, was destijds nog niet te voorzien dat het optreden van Luther tot een kerkscheuring zou leiden. In het najaar van 1519 werden de eerste tekenen daarvan zichtbaar. Op 30 augustus 1519 werd de leer van Luther voor het eerst veroordeeld, door de theologische faculteit van de universiteit van Keulen. Initiatiefnemer van deze veroordeling was de dominicaanse theoloog en inquisiteur Jacob van Hoogstraten, die eerder al de woede van Erasmus en andere humanisten had gewekt vanwege zijn optreden tegen de Duitse hebraïst Johann Reuchlin. In brief 1006, enkele weken voor de veroordeling van Luther aan Hoogstraten geschreven, zet Erasmus zijn ongenoegen over dat optreden uiteen - volgens hemzelf op vriendelijke wijze, al kan men zich moeilijk voorstellen dat Hoogstraten zich niet neerbuigend toegesproken heeft gevoeld. In oktober reisde Hoogstraten naar Leuven om de Leuvense theologen te bewegen op hun beurt Luther te veroordelen. Hoogstraten slaagde in zijn opzet: op 7 november 1519 spraken ook de Leuvense theologen een veroordeling van Luther uit. Hiermee was Luther nog geen ketter geworden in formele zin (het oordeel over ketterij kwam toe aan de kerkelijke autoriteiten, met name aan de paus, zoals Erasmus in zijn brieven herhaaldelijk benadrukt), maar wel gold hij in de publieke opinie als de aanvoerder van de oppositie tegen kerkelijke leerstellingen en praktijken die in brede kring, ook bij Erasmus en andere humanisten, op verzet stuitten.

Erasmus voelde zich vanaf het najaar van 1519 toenemend gedwongen om zijn positie tegenover Luther openlijk (dus ook in zijn gepubliceerde brieven) kenbaar te maken. Wat Erasmus allereerst beoogde, was een scheiding aan te brengen tussen zijn eigen streven naar herstel van de letteren en de geleerde beschaving - met inbegrip van de theologie en de Bijbelstudie - en de aanpassingen van de kerkelijke leer die Luther voor ogen stonden. Hij benadrukt dan ook dat de zaak van Luther hem vreemd is (brieven 1033, 1040, 1041) en zelfs eenmaal, in strijd met de waarheid, dat hij Luther niet kent en nooit iets van hem gelezen heeft (brief 993). Voorts roept hij zowel Luther als de kerkelijke autoriteiten op met nuchterheid te werk te gaan. Van Luther betreurt hij de scherpe toon in sommige gepubliceerde geschriften (zie ook brieven 1113, 1119), maar hij verdedigt hem als een goed mens met oprechte intenties die tot zijn daden is gedreven door de onhoudbare misstanden in de kerk en de arrogantie van theologen en de bedelorden die de christelijke wereld onderwerpen aan hun dwingelandij. Van de inhoud van Luthers leer houdt hij afstand, tegelijk benadrukkend dat er in de kerk ruimte dient te bestaan voor de herziening van leerstellingen en praktijken, daar deze (op de essentie van het christelijke geloof na) niet voor eeuwig zijn vastgelegd, een historische ontwikkeling kennen en daarom in de geest van de tijd mogen worden aangepast. Bovenal eist Erasmus, zowel voor Luther als voor zichzelf, het recht op kerkelijke leerstellingen en praktijken ter discussie te stellen, en verzet hij zich met hand en tand tegen degenen die in elke discussie ketterij zien. Erasmus heeft dan ook daadwerkelijk ervoor gezorgd dat Luther niet de mond werd gesnoerd: door zijn persoonlijk ingrijpen (in de vorm van een brief aan de aartsbisschop van York; vgl. brieven 1102, 1113) belette hij medio 1520 dat de boeken van Luther in Engeland werden verbrand.

De toenemende spanningen rondom Luther zorgden voor een verslechtering in de relatie tussen Erasmus en de Leuvense theologen, die hem verweten met Luther te heulen. Hoewel Erasmus in de eerste brief uit dit deel ontkent dat de theologen van zins zijn maatregelen te nemen tegen zijn eigen werk (brief 993), suggereert hij later toch dat de Leuvense theologiestudenten in opdracht van hun docenten zijn werk uitvlooien op ketterse passages (brief 1053). En hoewel op 13 september 1519 een formele verzoening tussen Erasmus en de Leuvense theologen werd bereikt (brieven 1016, 1022 e.v.), laaide de ruzie in 1520 weer op naar aanleiding van de controverse rondom Edward Lee. Deze Engelsman, die in Leuven theologie studeerde, publiceerde in februari 1520, na maandenlange aandrang van Erasmus, zijn kritiek op Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament, voor het eerst verschenen in 1516 en herzien in 1519. Erasmus had zijn verdediging snel

klaar en regisseerde bovendien een reeks aanvallen op Lee van bevriende Duitse humanisten (brief 1083 e.v.), intussen ervoor wakend dat de affaire niet ten koste ging van zijn goede relaties met Engelse geleerden en hoogwaardigheidsbeklеders. In de vele brieven waarin Erasmus lucht geeft aan zijn ergernis over Lee, toont Erasmus zich soms van zijn kleinmoedige kant (zie met name brief 1053; bijzonder is ook brief 1074, niet voor publicatie bestemd, waarin Erasmus geen blad voor de mond neemt) en is hij nogal snel geneigd in de affaire - evenals in de ophef rondom Luther - een samenzwering te zien, bedoeld om het herstel van de geletterde beschaving te gronde te richten dat door zijn toedoen was bereikt.

De controverse met Lee is de voornaamste, maar niet de enige persoonlijke confrontatie die de brieven uit dit deel beheerst. Een andere controverse is die tussen Erasmus' boezemvriend Thomas More en de Franse geleerde Germain de Brie. Het is vermakelijk te zien hoe Erasmus en More in deze controverses op elkaar reageren. Erasmus, die verschrikkelijk kon zeuren over wat Lee hem aandeed, riep More op zich tegenover de Brie niet te veel te laten gaan (brief 1093); More, die Erasmus een ellenlange, zwaar verongelijkte klaagbrief stuurde over de Brie (brief 1087), drukte Erasmus op het hart zich tegenover Lee vooral in acht te nemen (brief 1090). Overigens bevat dit deel ook brief 999, waarin Erasmus een uitgebreide, beroemd geworden beschrijving geeft van More, gedragen door genegenheid en bewondering.

De affaire rondom Lee lijkt in het jaar dat door dit deel wordt bestreken, veel van Erasmus' tijd te hebben opgeëist. Het aantal werken dat Erasmus in dit jaar uitbracht, is mede daarom tamelijk beperkt, althans voor Erasmus' doen. Zijn belangrijkste originele werken zijn - naast de verweerschriften tegen Lee - de parafrasen van een aantal nieuwtestamentische brieven (zie brieven 1043, 1062, 1112) en de *Antibarbari* (brief 1110), al gaat het in het laatste geval om de verlate uitgave van een jeugdwerk. Verder bracht Erasmus een uitgave uit van de werken van de Griekse kerkvader Cyprianus (brief 1000), een heruitgave van enkele werken van Cicero (brief 1013) en van de *Colloquia* (brief 1041), en een apologie waarin hij zijn vertaling van het eerste vers van het Johannesevangelie rechtvaardigt (brief 1072).

De Latijnse tekst die ten grondslag ligt aan de vertalingen in deze reeks is die van de kritische editie van Erasmus' correspondentie door P.S. Allen (voor dit deel: *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami*, deel 4). Voor de voetnoten en de herdatering (en soms hernummering) van sommige brieven is gebruik gemaakt van deel 7 van de *Collected Works of Erasmus*, uitgegeven door de University of Toronto Press. Uitgever en redactieraad danken de

University of Toronto Press voor de toestemming haar uitgave vrijelijk te benutten. De oorspronkelijke vertaler van dit deel is John Piolon. Diens vertaling is door mij geheel herzien.

István Bejczy

993 *Aan Leonard Pricard*
Leuven, 1 juli 1519

Dit is een antwoord op brief 972.

Erasmus van Rotterdam aan Leonard Pricard, kanunnik te Aken, gegroet

Mensen van dat slag laten nooit af, zeergeleerde Leonard, zoveel is zeker. Ze moeten het hebben van leugens en schaamteloze laster. Zelf ben ik voor dat soort praktijken allang immuun geworden; ik verbaas me er alleen maar over dat mensen die zich onderscheiden door hun gelofte van vroomheid, er niet het minste probleem mee hebben precies datgene te doen wat regelrecht tegen de ware vroomheid indruist. Het is in hun ogen een onvergeeflijke zonde vlees te eten, maar het is een heilige taak een broeder aan wie ze het nodige te danken hebben, te doorboren met de in hels gif gedoopte pijlen van hun tong, terwijl er geen vervloekter vorm van vergiftiging bestaat. Om het poëtisch uit te drukken: ze beschouwen zichzelf als ter helle gedoemd, mochten ze er niet in slagen de literatuur compleet monddood te maken, en geloven niet dat ze behouden zullen worden als de literatuur behouden blijft. Ze zijn er heilig van overtuigd dat ik van die literatuur de pleitbezorger ben. Toch zijn het juist degenen die van mijn werk nooit een letter hebben gelezen die het luidst tekeer gaan. Onkunde en onwetendheid zou ik kunnen vergeven, als het niet juist een grote misdaad was zonder kennis van zaken van leer te trekken tegen iemands goede naam. Overigens zie ik niet hoe ze zich met goed fatsoen op onwetendheid kunnen beroepen, aangezien ze voor leermeesters van de hele wereld willen doorgaan.

Het verhaal over die Engelsman (of Schot?)[1] is geenszins uit de lucht gegrepen. Hij is jong en zowel zijn leeftijd als zijn karakter maken dat hij hongert naar roem. Om die te verwerven leek hem dit zonder meer de kortste weg. Hoewel hij zichzelf royaal alle mogelijke kwaliteiten toedicht, drijft hij de schaamteloosheid niet zo ver dat hij beweert beter Grieks te kennen dan

1. Edward Lee. Lee was geen Schot, maar door de term ‘Scotus’ te gebruiken, zinspeelt Erasmus op Johannes Duns Scotus, de scholastieke theoloog die hij het meest verfoeide.

Erasmus. Hij beroemt zich op een of ander boekje, maar niemand krijgt het te zien, behalve degenen van wie hij weet dat ze mij kwaad wensen. Werkelijk alles krijgt men van hem gedaan, behalve dat hij mij inzage geeft in zijn werk, hoewel ik, en niemand anders, degene ben tot wie het is gericht. Zo weinig vertrouwen heeft hij in iets waarmee hij niettemin overal te koop loopt. Wat er ook van zij, hij heeft zich een bruikbaar instrument betoond in de handen van sommige theologen, die al geruime tijd kwade bedoelingen hadden en slechts de juiste gelegenheid tekort kwamen, zoals het Griekse spreekwoord zegt.[2.] Sommigen beweren zelfs dat het boekje niet eens van zijn hand is, maar eerder een samenraapsel is van allerlei lasterpraat, terwijl de eer van het werk niettemin naar die kleine kraai[3.] zal gaan. Onwaarschijnlijk lijkt me dat allerminst, want nog maar kort geleden hebben we iets dergelijks meegemaakt: de *Samenspraak* van Masson[4.] werd aan één man toegeschreven maar was het gezamenlijk product van iedereen hier, in elk geval van velen.

Onze Engelsman was bijna tot bedaren gekomen toen zich een nieuwe reden tot ergernis aan hem voordeed. Aan het einde van mijn *Apologie* tegen Masson heb ik het over iemand, een en al leugen en bedrog, die in zijn krankzinnige hang naar roem allerlei boze plannen tegen mij beraamde, zonder dat ik enige toespeling maakte waardoor op iemand een verdenking zou kunnen vallen. Het was slechts een manier om iedereen met een slecht geweten af te schrikken, meer niet. De man gedroeg zich daarna echter alsof hij jaloers was op ieder ander die deze lofzang voor zich kon opeisen. Tot dusver is hij niet in de arena verschenen en vrienden die wijzer zijn dan ik, raden mij af mijn klauwen naar hem uit te slaan, ook al zou hij zijn opwachting maken. Er zijn er genoeg die, terwijl ik rustig toekijk, bewerkstelligen dat de jongeman aan zijn roemzucht ten onder gaat.

Dat overigens sommige theologen het niet op mij hebben begrepen, berust op één groot misverstand. Ze zijn ervan overtuigd dat Luther voor zijn denkbeelden in mij een voorvechter heeft, terwijl ik de man niet eens ken en nooit zijn boeken heb gelezen.[5.] Hun vergissing begint eindelijk tot hen door te dringen, maar ze schamen zich die te erkennen: ze hechten zoveel waarde aan standvastigheid dat ze zelfs van dwaalwegen niet willen terugkeren. En toch welt die stroom vergif voornamelijk op uit één persoon.[6.] Als hij niet ophoudt, zal hij binnenkort naam maken in de werken van alle geleerden en zal zijn roem overal ter wereld worden bezongen.

2. *Adagia II*, 1, 68.
3. Een verwijzing naar de kraai uit de fabel van Aesopus die pronkt met pauwenveren; zie *Adagia III*, 6, 91.
4. Zie brief 934.
5. Zie echter brief 904.
6. Vermoedelijk denkt Erasmus aan Jan Briart.

Tot nog toe heb ik van velen de pen in bedwang kunnen houden, maar ik vrees dat me dat niet zal blijven lukken. Zelf zie ik een en ander als een funeste epidemie die zich over steeds meer mensen uitbreidt. We hebben dus met een dubbele pest te kampen,[7] één die de geest en één die het lichaam aantast. Toch komt een aantal mensen tot bezinning, vooral degenen die mijn geschriften met aandacht hebben gelezen. Ik hoop dan ook dat uiteindelijk de waarheid te voorschijn komt en zegeviert; ook al heeft ze het dikwijls zwaar, ten onder gaat ze nooit.

Dit alles brengt me niet al te zeer van mijn stuk, misschien omdat ik, zoals destijds Bileam,[8] aan buitensporigheden gewend ben geraakt, misschien omdat ik met mijn geweten in het reine ben en hoop dat mijn inspanningen Christus welgevallig zijn, voor wie ik mij aftob met de geestkracht waarover ik beschik, misschien ook omdat ik merk dat mijn werk juist bij de beste mensen in de smaak valt. Het zit me vooral dwars dat het hele intellectuele leven onder deze lasterpraktijken te lijden heeft en dat ik mij genoodzaakt zie een groot deel van mijn kostbare tijd te verspillen aan het beluisteren of bestrijden van dergelijke onzin. Dikwijls schaam ik mij voor sommigen die bij het volk voor halfgoden willen doorgaan, maar kijven als vrouwen, om niets ergers te zeggen. Het valt nauwelijks uit te drukken hoezeer mijn wezen afkerig is van dat soort gekrakeel, en ik doe er alles aan opdat in mij niet het woord van de kluchtspeler wordt bewaarheid dat te vaak getarte lankmoedigheid omslaat in razernij.[9] Ik weet wel wat hun al te halsstarrige kwaadwilligheid verdient, maar word weerhouden door de christelijke mildheid en de eerbied voor de goede mensen die ik niet graag de indruk geef te bestrijden wanneer ik de slechten lik op stuk geef. Aangezien immers de massa geneigd is om overal het slechtste van te denken, bestaat het gevaar dat kritiek op een minderheid van onwaardige theologen door verdraaiing wordt betrokken op het gehele gilde, en dat terechte opmerkingen aan het adres van sommigen, die in naam predikheren maar in werkelijkheid roddelaars zijn, de hele orde in een kwaad daglicht stellen, al telt die orde zeer velen die in daden en karakter ver van hen afstaan.

Dat de theologen hier zouden hebben besloten mij te treffen met een gezamenlijke maatregel, is volstrekte onzin.[10] Het ga je goed, beste vriend. Beveel mij aan bij mijn heren die jouw collega's zijn.

Leuven, 1 juli 1519

7. In deze tijd (zoals wel vaker) woedde de pest in noordwestelijk Europa.
8. Zie Numeri 22:21/35.
9. Publilius Syrus, *Sententiae* F 13 en B 10; vgl. *Adagia I*, 5, 67.
10. Zie brief 972.

994 *Van Nicolas Bérault*
Parijs, 1 juli 1519

Nicolas Bérault aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Van Wilhelm Nesen heb ik om alle mogelijke redenen een hoge dunk, maar wat hem in mijn ogen bij uitstek beminnelijk en prijzenswaardig maakt is dat hij onveranderlijk achter jou staat. Die houding deelt hij weliswaar met vele anderen, maar ik hecht er veel waarde aan en acht het bijzonder verdienstelijk. Toen hij klaarstond om naar jou in Leuven af te reizen heb ik hem niet laten vertrekken zonder een brief, enerzijds om aan zijn wens en smeekbeden te voldoen, anderzijds om jou tot antwoord aan te zetten. Op mijn vorige drie brieven, waarvan ik er twee door Francesco Calvo bij je heb laten bezorgen en de laatste door Nesen zelf aan jou in Leuven is afgegeven, heb je immers nog steeds niet teruggeschreven.

De aartsbisschop van Sens, Etienne Poncher, zal jou eerstdaags berichten over een belangrijke kwestie.[1] Ik zal ervoor zorgen dat je zijn brief langs vertrouwelijke weg bezorgd krijgt, of anders breng ik hem zelf bij je langs. Wat ik aan Van Dorp heb geschreven in naam van een zeker theologisch genootschap, kun je beter van Nesen zelf dan uit mijn brief vernemen. Je vertaling van het Nieuwe Testament, toegelicht met voortreffelijke en zeer geleerde aantekeningen,[2] is hier in handen van tal van geleerden, onder wie theologen van naam die jou nu vanwege dat boek bij wijze van spreken even mateloos bejubelen als ze je tevoren ten onrechte verguisden. In elk geval heeft deze nieuwe editie je veel nieuwe aanhangers opgeleverd; sommigen die zich lange tijd hardnekkig verzetten en bijna reddeloos verloren leken, zijn inmiddels zo goed als gezwicht voor je apologieën.[3] Vaarwel. François Deloynes en Louis Ruzé laten je groeten.

Parijs, 1 juli [1519]

1. Op 15 maart was Poncher, bisschop van Parijs, tot aartsbisschop van Sens benoemd. De belangrijke kwestie betreft het plan Erasmus uit te nodigen om zich in Frankrijk te vestigen.
2. Bedoeld is de tweede, sterk uitgebreide editie van 1519.
3. De inleidende beschouwingen die voorin de tweede editie van het Nieuwe Testament waren afgedrukt.

995 *Van Lorenzo Campeggi*
Londen, 4 juli 1519

Dit is een antwoord op brief 961.

Kardinaal Lorenzo Campeggi aan de eerwaarde heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, zeer geleerd theoloog, als aan onze meest geliefde broeder

Gegroet, eerwaarde en zeergeleerde heer. Aangezien de zoete geur van uw studiën, waarvan Italië en het westerse geleerde leven in hun geheel zijn doortrokken, ook mij lang geleden heeft aangetrokken en in toenemende mate heeft bedwelmd, heb ik een hevig verlangen opgevat de man te leren kennen die zoveel geleerdheid en wetenschap uitstraalt. De reizen en langdurige omzwervingen die ik gedurende ettelijke jaren heb ondernomen, achtte ik niets waard en zelfs verfoeilijk, omdat ik na al die vele moeizame tochten Erasmus nog altijd niet tot mijn kennissen kon rekenen. Om mijn leed te verzachten heb ik, aangezien het mij niet was vergund van uw aanwezigheid te genieten, mij ijverig toegelegd op wat de meeste minnaars plegen te doen, die, wanneer hun geliefde buiten bereik is, zo goed en kwaad als het gaat soelaas zoeken bij haar beeltenis. Zodoende heb ik, niet in staat mijn wens naar uw aanwezigheid en omgang te bevredigen, dikwijls en gretig naar uw beeltenis gezocht, die ik eerst aantrof in wat u over Hieronymus hebt geschreven, vervolgens in de apologie waarin u uw lezing van het psalmvers ‘En hebt hem een weinig minder gemaakt’ enz. verdedigt,[1] ten slotte in uw geparafraseerde weergave van de Brieven van Paulus.

Toen ik eenmaal hierdoor stapsgewijs met u bekend geraakt was, werd mijn verlangen groter en sterker; ik aanschouwde immers een onvolledige en geen volmaakte beeltenis van u en koesterde een diepe wens het ontbrekende deel te zien. Toen bereikte mij door een plotselinge begunstiging van het lot een brief van uw hand van een buitengewone geleerdheid, waaruit mij duidelijk bleek dat u werd vervuld door een even groot verlangen mij te ontmoeten - iets wat mij met een zo grote blijdschap vervulde dat de rijkste koninklijke geschenken voor mij van minder waarde waren. Hoewel er namelijk een hemelsbreed verschil bestaat tussen de studie waarop ik mij van kinds af tot op heden heb toegelegd en uw heilige geschriften, heb ik mij toch zozeer aangetrokken gevoeld tot uw werk en wat daarop lijkt en dit zo innig liefgehad, dat ik sinds mijn jonge jaren niets met meer dankbaarheid en vreugde doe en niets hoger stel dan uiteenzettingen over de Heilige Schrift

1. Psalm 8:6, inzet van Erasmus' controverse met Jacques Lefèvre.

te beluisteren en te lezen; zelf spreken of schrijven zou ik mij immers, als oningewijde, nooit toevertrouwen.

Om deze reden werd ik, die zogezegd uit hoofde van mijn ambt smachtend uitzie naar uw geschriften en die van sommige oude theologen, des te aangenamer door uw brief getroffen omdat ik niet had verwacht dat mijn grootste wens in vervulling zou gaan. Aangezien u de brief vergezeld deed gaan van uw eerste en tweede uitgave van het Nieuwe Testament,[2] lijkt het zowaar of u mij het verhoopte ontbrekende deel van uw beeltenis hebt verschaft, waardoor ik in staat ben met meer geduld en vreugde mijn wens naar uw gezelschap te dragen - een effect dat u ongetwijfeld zult blijven bereiken, zolang althans deze vruchten van uw werk en doorwaakte nachten in mijn handen zullen zijn, en dat zullen ze zijn zo vaak als het mij vergund is van mijn publieke taken weg te vluchten naar deze persoonlijke vertroosting. Dat de nieuwigheid van uw werk sommigen zwaar op de maag ligt, is een gevolg van hun eigen spijsvertering, niet van de kwalijke eigenschappen van wat zij hebben ingeslikt of als maaltijd voorgezet hebben gekregen. U hoeft des te minder verwonderd of bezorgd te zijn over hun houding naarmate het duidelijker voor u is dat zelfs de gezondste spijzen ongenietbaar zijn voor maaglijders.

Van dergelijke kwalen heb ik zo weinig last dat ik uw Nieuwe Testament dat u mij hebt toegestuurd, binnenkort zal verslinden, want ik sla uw vroomheid niet minder hoog aan dan uw geleerdheid. U hoeft zich dan ook niets aan te trekken van wat de dwaasheid of de onredelijkheid van sommigen, die u verantwoordelijk maken voor de wilde schrijfsels van anderen, u aan roddels aanwrijft. Uw rechtschapenheid blijkt immers voldoende uit hetgeen u onder uw eigen naam gepubliceerd hebt en dat in al zijn grootsheid toch niet kan ontsnappen aan datgene wat luisterrijke geesten dikwijls evenmin hebben kunnen vermijden, namelijk misplaatste menselijke oordelen en kwaadwillige verdraaiingen. En wat die dialoog[3] betreft, wil ik dat u mij gelooft wanneer ik zeg dat ik nooit heb gesteld of verklaard of bij iemand enige verdenking heb achtergelaten dat u de auteur daarvan bent geweest. Misschien heeft de gedachte wel in mij kunnen opkomen, overeenkomstig de door u vermelde mening die alles aan u toeschrijft wat tegenwoordig van de pers rolt en enige geest en prikkeling bezit, maar wie heeft inzicht in de menselijke gedachten en mag daarover een oordeel vellen behalve Hij die alles ziet en afkeurt wat Hem lijkt af te vallen?

U kunt er dan ook verzekerd van zijn dat ik niet degene ben die de bedoeling heeft over u of wie dan ook kwaad te denken, laat staan kwaad te spre-

2. Waarschijnlijk eerder de twee delen waaruit de tweede editie van 1519 bestond.
3. *Julius exclusus*, een werk dat wel degelijk van Erasmus' hand is.

ken. Ik stel integendeel met oprechtheid en vreugde aan alle geleerden en aan u in het bijzonder al mijn krachten beschikbaar, ten einde hun goede naam altijd naar mijn beste vermogen te bevorderen: hiervoor span ik mij in, tot uw roem en tot lof van uw geleerdheid, en dit zal ik blijven doen. Beschouw mij daarom voortaan als iemand die u bijzonder genegen is, met u verbonden door deze uitwisseling van brieven en vol belangstelling voor uw werk als geleerde. Mocht zich de gelegenheid voordoen dat ik iets voor u en uw reputatie kan betekenen, dan zal ik er met de grootste bereidwilligheid voor zorgen dat ik op geen enkele manier tekortschiet in dienstbetoon. Als u mij in enige zaak een wenk geeft, zal ik ieders ijver en toewijding overtreffen om u te eren en bij te staan, en mijn welwillendheid jegens u zal op de meest genoeglijke wijze worden beloond indien u mij, zolang ik hier nog verblijf - en zo heel lang kan dat niet meer duren[4.] - af en toe verblijdt met een aardige brief van uw hand.

Overigens vind ik het onbegonnen werk u op enige manier te bedanken voor het geschenk dat u mij hebt toegestuurd, aangezien geen enkele woordenpracht kan opwegen tegen de buitengewoon welkome dienst zoals u die aan mij bewezen hebt. Aanvaard daarom, in plaats van woorden en dankbetuigingen, mijn geest van verknochtheid en tegelijk, bij wijze van onderpand, de hierbij ingesloten diamanten ring, die u als aandenken aan mij moet bewaren.[5.] Aan de bode[6.] die mij uw boek heeft gebracht, heb ik tien goudstukken gegeven om zijn reiskosten te dekken.

Vaarwel. Vanuit Londen, 4 juli 1519

996 *Aan Lorenzo Campeggi*
Leuven, 14 juli 1519

Erasmus van Rotterdam aan de hoogwaardige heer kardinaal Lorenzo Campeggi, gegroet

Hoogwaardige heer, wat zou ik hierna niet meer durven ondernemen nu mijn onbesuisdheid zo voorspoedig voor mij is verlopen? Mijn streven reik-

4. Campeggi had in juni 1519 een brief ontvangen waarin hij werd teruggeroepen naar Rome.
5. Erasmus behield de ring zijn leven lang en vermaakte hem in zijn testament aan Justina Froben, de vrouw van Nicolaus Episcopius, een van zijn executeurs-testamentair.
6. Waarschijnlijk Pieter Meghen.

te niet verder dan aan mijn werk, dat door zijn nieuwigheid bij sommigen gehaat is, enige waardigheid te verlenen, mocht het worden opgenomen in uw bibliotheek, op dezelfde manier als vroeger boeken die de aandacht van het nageslacht waard leken, in de tempel van Apollo werden bijeengebracht;[1] op die manier, dacht ik, zou blijken dat de geleerdste kardinalen de uitspraak van paus Leo dienaangaande[2] onderschrijven. Door geen enkele cederhouten kist worden immers de werken van de geleerden doeltreffender behoed tegen verval en de tand des tijds dan door het gezag van zulke vooraanstaande mannen. Ik vreesde namelijk wel allerminst dat u, in wie geleerdheid en wijsheid samengaan, enige waarde zou hechten aan de schaamteloze roddels van sommigen, die zelfs door eenvoudige mensen met enig gezond verstand worden bespot en uitgefloten.

Meer dan dit beoogde ik dus niet, maar ziedaar wat een reusachtige winst mij onverhoopt ten deel viel, wat een reusachtige vangst mijn netten binnenhaalden! Ten eerste overkwam mij het genoegen een zo belangrijke held en steunpilaar van Christus' kerk nader te leren kennen. Ten tweede heb ik er een uitzonderlijk beschermer en zelfs, als ik van uw aanbod gebruik mag maken, een vriend bij gekregen. Uw wijd verbreide faam had mij reeds een zekere indruk van u verschaft, maar een waarachtig beeld van u heb ik verkregen uit een uitvoerige beschrijving door Richard Pace, eerste secretaris van de doorluchtige koning. Hij immers heeft niet alleen uw voortreffelijke gaven van nabij leren kennen, maar is tevens een buitengewoon begaafd portrettist, een man die beslist niet minder welbespraakt dan belezen is. Niettemin heeft uw brief u zo volkomen aanschouwelijk voor mij gemaakt dat het mij voorkomt tevoren slechts een vage afspiegeling van uw uitmuntende eigenschappen te hebben gekend.

Pace had mij een groot en voortreffelijk man beschreven. Maar hoe enorm veel groter komt u niet naar voren uit uw brief, die niet alleen belezenheid die past bij een pauselijk gezant, niet alleen ontwikkeling die past bij de grootste belezenheid, maar ook een zeldzaam integere levenswandel en een liefdevolle toewijding aan de gewijde letteren ademt. U hebt een wel mateloze goedaardigheid getoond door de man die de boeken afleverde, met zoveel goudstukken te overladen, zodat hij, een overtuigd aanhanger van Bacchus, nu nog meer kan drinken, terwijl ik de man al met het nodige voor de reis had toegerust. Verder is de ring die u van uw vinger hebt gehaald en mij als een soort heilig aandenken aan onze vriendschap of, om het met uw eigen woorden te zeggen, als een onderpand van broederliefde hebt gestuurd,

1. Keizer Augustus had op de Palatijn in Rome een tempel voor Apollo en een bijbehorende bibliotheek laten oprichten.
2. Zie brief 864.

mij zo welkom dat ik dit ene kleinood zelfs niet zou willen ruilen voor al de schatten van Attalus.[3] De vurige glans van het goud zal voor mij een blijvend teken zijn van uw wijsheid, een kardinaal waardig, en de bekoorlijke fonkeling van de diamant zal de nimmer aflatende roem van uw naam vertegenwoordigen. Kortom, als ik een dergelijke beschermheer al ooit zou kunnen vergeten, dan zal de ring mijn geheugen opfrissen en mij herinneren aan wat ik Campeggi verschuldigd ben.

Het deed mij veel genoegen dat u zich zo liefdevol vergist in uw waardering van mijn waarlijk Bataafse[4] verstand en van mijn studiën. U kijkt waarachtig met het evangelische oog[5] van een rein en onbevangen hart, dat andermans gaven afmeet aan zichzelf, terwijl voor het boze en verdorven oog zelfs de beste dingen slecht zijn. Was mijn loftuiting dan nergens goed voor, zult u zich afvragen. Toch wel, ze heeft mij in elk geval aangespoord voortaan met meer ijver te pogen datgene te worden wat ik volgens uw verklaring reeds ben. Ik geloof namelijk dat het op geen enkele leeftijd voor iemand te laat is om zichzelf te overtreffen. Voor uw vriendelijke toezegging van welwillende steun aan uitmuntende geesten die aanmoediging verdienen, dank ik u uit naam van allen en ik zal alles in het werk stellen om hen te doen beseffen wat zij aan Uwe Hoogheid verschuldigd zijn. Wat uw opmerking aangaat dat u niet zult laten gebeuren dat iemand zich uw gelijke toont in het eren en steunen van Erasmus, begroet ik uw intentie met grote vreugde en acht ik mij op grond hiervan zeer gelukkig.

Dit alles heb ik inderhaast neergepend veeleer dan geschreven, uit vrees dat mijn brief Uwe Hoogheid niet meer zou bereiken, daar u te kennen geeft dat u binnenkort van daarginds moet vertrekken. Ik zal mij niet tevreden stellen met dit relaas als getuigenis van uw welwillendheid jegens mij en mijn waardering voor u, iets wat ik binnenkort, naar ik hoop, duidelijk zal maken met een uitvoeriger en levensvatbaarder werk.[6] Het ga Uwe Hoogheid goed, aan wie ik Erasmus, voor wat hij waard is, als nederige dienaar aanbeveel.

Leuven, 14 juli 1519

3. Koning Attalus III van Pergamum was befaamd om zijn rijkdom en vermaakte zijn rijk bij testament aan Rome.
4. De connotatie is plomp, ruw. Zie *Adagia IV*, 6, 35 (*Auris Batava*, 'Het Bataafse oor').
5. Zie Efeziërs 1:18.
6. Zie brief 1062.

997 *Aan het kathedraalkapittel van Metz*
Leuven, 14 juli 1519

Erasmus van Rotterdam aan de hooggeachte heren de primicarius[1] van de hoofdkerk van Metz, de deken en het hele kapittel, gegroet

Hoogeerwaarde vaders en heren, zoals iedereen op zoek gaat naar wat hem na aan het hart ligt, zo heb ik uit mededelingen van verscheidene personen begrepen dat u over een bibliotheek beschikt die rijk is aan buitengewone en uitzonderlijke handschriften van eerbiedwaardige ouderdom. En aangezien de wet van het evangelie ieder van ons gebiedt zijn talent op zodanige wijze aan te wenden voor het algemeen nut dat degene die ons zijn kapitaal heeft toevertrouwd, tevreden mag zijn over de rente,[2] heb ik mijn streven erop gericht de oudste schrijvers ofwel in het licht te brengen en van de motten en de wormen te redden, ofwel te herstellen waar ze bedorven zijn geraakt. Het is immers een ernstig gemis wanneer het werk dat de beste auteurs met de grootste moeite hebben voortgebracht, voor ons verloren gaat, maar tevens geldt dat werken die zozeer wemelen van de fouten dat ze onleesbaar en onbegrijpelijk zijn, niet werkelijk bewaard zijn gebleven. Ik twijfel er niet aan dat ook uw vroomheid het algemene nut is toegedaan en afkerig is van de hond in de pot uit het Griekse spreekwoord,[3] te meer daar het u vrijstaat dat nut met anderen te delen zonder uzelf tekort te doen.

Ik verzoek u daarom, als het u niet ontrieft, mij een titellijst van uw bibliotheek toe te sturen waarop met name werken worden genoemd die zeldzaam zijn of waarvan de tekst bedorven is, wat bij vrijwel alle oudere werken het geval is. Hieruit zal ik een keuze maken van de boeken die mij het meest vooruithelpen. Indien uw vroomheid mijn inspanningen ondersteunt, zal niet alleen Christus ten zeerste zijn gediend, maar vooral ook uw voortreffelijke gezelschap luister worden bijgezet, want ik zal niet toestaan dat uw dienstvaardigheid verhuld blijft voor het nageslacht. Moge de almachtige Christus u allen in goede gezondheid bewaren, eerbiedwaardige heren in Christus.

Leuven, 14 juli 1519

1. De primicarius stond in Metz aan het hoofd van het kapittel, nog boven de deken.
2. Zie Mattheus 25:14/30.
3. Zie *Adagia I*, 10, 13.

998 *Aan Edward Lee*
Leuven, 15 juli 1519

Erasmus van Rotterdam aan Edward Lee, gegroet

Dat je op sommige punten mijn mening niet deelt, vind ik niet zo erg, want onder geleerden heeft dit altijd gekund zonder dat het afbreuk deed aan hun vriendschap. Maar ik betwijfel ten zeerste of de manier waarop jij in deze zaak te werk gaat, bij enige man van ernst genade vindt, aangezien zelfs Jan Briart van Ath, die jou billijkerwijs ten zeerste is toegedaan, je aanpak afwijst. Wat is er vreemd of verwonderlijk aan wanneer je in mijn ettelijke duizenden aantekeningen, waarin zoveel verschillende meningen en inzichten zijn bijeengebracht, ergens iets hebt opgemerkt wat mij was ontgaan, of wat jou minder aanstond terwijl het mij niet onwelgevallig was? Wie zal goedkeuren dat jij van een vriend plotseling een vijand bent geworden die tegen mij schrijft in mijn afwezigheid,[1] terwijl je door geen enkel onrecht daartoe bent uitgelokt en je in mijn bijzijn nooit hebt beklaagd? Dat je tegen mijn oude uitgave hebt geschreven, terwijl je wist dat ik volop bezig was aan een nieuwe? Dat jij je werk in alle kloosters hebt verspreid, vooral in huizen waarvan sommige bewoners, naar je wist, mij weinig goeds toewensen? Dat je het alleen in handen hebt gespeeld van degenen van wie je wist dat zij tegen Erasmus gekant zijn? Dat jij je nooit, ook niet door het gezag van Briart, ertoe hebt laten bewegen mij een exemplaar van je geschrift ter hand te stellen of zelfs maar mondeling een enkele passage te noemen waarop je kritiek had? Dat jij je werk (dit bevestigen namelijk degenen die het hebben gezien en wordt allerminst weersproken door de pagina's die ik heb onderschept[2]) overal met hatelijke beschimpingen en zelfs leugens hebt besprenkeld? Dat je niet moe wordt aan jan en alleman te verkondigen dat je zeshonderd passages hebt afgekeurd, terwijl je er mij intussen niet één hebt laten zien? Ik vraag je, is dit de manier om blijk te geven van ernst of een christelijke geest?

Als je iedereen van dienst wil zijn, waarom geef je het werk dan niet uit? Als je mij een lesje wilt leren, waarom krijg ik dan als enige niet gedaan dat ik het mag lezen? Als je voor jezelf hebt geschreven, waarom heeft het boek dan zo'n wijde verbreiding? Als je twijfelt aan je werk, waarom loop je er dan overal mee te koop? Als je zeker bent van je zaak, waarom ben je dan zo bang

1. In de zomer van 1518, toen Erasmus in Bazel was.
2. Onder meer (zoals Erasmus stelt in zijn *Apologia qua respondet invectivis Lei*) door de secretaris om te kopen van Jan Briart, die over een exemplaar beschikte. Ook Maarten Lips speelde Erasmus aantekeningen toe.

dat iemand het leest, uitgezonderd degenen die mij slecht gezind zijn? Door mij op die manier te hekelen bij mensen die jouw gezworen aanhangers en mijn tegenstanders zijn, maak je mij niet beter en vergiftig je hun geest. Besef je niet dat je intussen ook je eigen naam, die je met zoveel kabaal probeert te vestigen, geen goed doet? Had je meteen je werk gepubliceerd, dan zou iedereen vol bewondering zijn geweest voor de wonderlijke begaafdheid van je geest, die in luttele maanden zoveel Grieks en Hebreeuws heeft opgezogen dat volgens jou Erasmus geen Grieks en Hieronymus geen Hebreeuws kent - indien althans de Vulgaat werkelijk van diens hand is, want dit pleeg jij uit respect toe te voegen, om maar niet de indruk te wekken dat je Hieronymus weinig hoogacht. Men zegt zelfs dat je amper drie dagen nadat je was begonnen Hebreeuws te leren, tal van fouten had ontdekt bij Reuchlin en zelfs een aantal bij Capito. Het had zomaar kunnen gebeuren dat de paus jou uit bewondering voor je bijna goddelijke brein een scepter in handen had gegeven en het recht van censuur voor de hele wereld had verleend, zodat voortaan geen boek nog zou verschijnen of worden gelezen tenzij met goedkeuring van Lee, de nieuwe Aristarchus van het literaire bedrijf.

Nu zijn er velen die beweren dat jij je befaamde aantekeningen achterhoudt met de bedoeling ze pas uit te geven na mijn dood, zodat je zult winnen bij verstek van gedaagde, dat wil zeggen, je zult een glansloze overwinning behalen omdat er niemand is die weerwerk biedt. Anderen zeggen weer dat je van alle kanten roddels oppikt en dat je boek niets anders is dan een aaneenrijging van andermans lasterpraat, waarin je eigen inbreng te verwaarlozen is. Het gevaar bestaat dan ook dat je, hoewel je voor jezelf de hoogste lof verwacht, nog minder roem zult vergaren met je boek dan Masson met zijn zouteloze dialoog,[3] waarop naar verluidt een heel regiment theologen heeft zitten zweten. Ongetwijfeld vervullen je schrijfsels je met welbehagen, maar denk niet te snel dat ze iedereen evenzeer zullen bekoren wanneer ze eenmaal het licht hebben gezien. Dat een jongeman als jij gedreven wordt door roemzucht, wil ik door de vingers zien, maar dat jij, die niet alleen voor een theoloog en een goed mens maar zelfs voor een halve heilige wilt doorgaan, een dergelijke weg naar de roem bewandelt, zal geen enkel nageslacht je in dank afnemen, al zijn er nu misschien enkelen die hun bijval betuigen. Al bijna twee jaar lang voer je dit malle stuk op en het verschaft je zoveel genoegen dat je er kennelijk tot je laatste snik in zult volharden.

Niettemin heb ik door dit alles niet zo'n hekel aan je gekregen dat ik zou wensen dat iemand je om mijnentwil ook maar een haar minder dierbaar zou zijn, laat staan dat ik zou willen dat jou iets ergers overkomt. Maar de

3. Zie brief 934.

zaak heeft zich nu over de hele wereld verspreid: het is nauwelijks te geloven hoezeer zich allerwegen de verspieders reppen van lieden die de nooit eerder geziene combinatie vertonen van bedelaar en tiran.[4.] Toch is er geen land waar mijn werk me niet een aantal dierbare vrienden heeft verschaft; met name in Duitsland zijn er velen die mij zelfs geestdriftiger aanhangen dan me lief is. En je bent niet onbekend met de heftigheid van geest en karakter die de Duitsers eigen is. Ze hebben immers hun aangeboren woestheid nog niet helemaal afgelegd, ook al zijn ze aanmerkelijk milder geworden door de studie van de letteren. Je ziet met wat voor pamfletten zij afrekenen met degenen die hun ergernis wekken. Weliswaar heb ik de pen van velen deels door overreding en deels door brieven in bedwang gehouden en voor zover het in mijn macht ligt, zal ik dat blijven doen, maar ik hoor dat sommigen dreigen met veel ernstiger maatregelen. Mocht iets van dien aard gebeuren, wat God verhoede, dan zou ik niets kunnen verhelpen aan jouw ongeluk en zou bovendien de verontwaardiging over het gebeurde ook mijn hoofd treffen, gezien de gretigheid waarmee tegenwoordig verdenkingen worden geuit. Zodoende zou jouw ongeluk mij een dubbel ongemak opleveren: ten eerste zou het mij spijten dat iemand om mijnentwil leed is aangedaan zonder dat ik wilde dat hem iets zou overkomen, ten tweede zou het niet aan lieden ontbreken die mij ervan verdenken met het gebeurde te hebben ingestemd. Natuurlijk hoop ik dat iets dergelijks zich niet zal voordoen, maar ik vrees toch dat het anders zou kunnen lopen. Als er geen gevaar dreigt, dan ben ik slechts bezorgd geweest uit vriendschap; dreigt er wel gevaar, dan is het een nog groter teken van vriendschap je te hebben gewaarschuwd, zodat je desgewenst een besluit kunt nemen dat jou in je bezonnenheid het beste lijkt. Het ga je goed.

Leuven, 15 juli 1519

999 *Aan Ulrich von Hutten*
Antwerpen, 23 juli 1519

Erasmus van Rotterdam aan de roemrijke ridder Ulrich von Hutten, gegroet

Dat je het geestrijke karakter van Thomas More kennelijk bemint en zogezegd op handen draagt, daartoe uiteraard aangezet door diens geschriften die,

4. Waarschijnlijk zijn de dominicanen bedoeld, die een belangrijke rol speelden in de inquisitie.

zoals je terecht schrijft, het toppunt zijn van eruditie en geestigheid - geloof me, roemrijke Hutten: dit heb je met velen gemeen en wat More betreft, is het wederzijds, want hij is van zijn kant zo ingenomen met de geest die uit je geschriften spreekt dat ik je bijna zou benijden. Wat we hier zien is de Platonische wijsheid, de beminnelijkste die er is, die de hartstocht tussen stervelingen hoger doet oplaaien dan zelfs de meest bewonderenswaardige lichamelijke schoonheid kan doen. Voor het lichamelijk oog is ze niet zichtbaar, maar de geest heeft zijn eigen ogen, zodat hier opnieuw het Griekse gezegde wordt bewaarheid dat het oog voor de mensen de weg baant naar het hart.[1.] Door de ogen van de geest gebeurt het soms dat mensen die elkaar nooit hebben gesproken of gezien, door een vurige genegenheid verbonden raken. Zoals in het dagelijks leven ieder om onduidelijke redenen door een ander soort schoonheid wordt getroffen, zo lijkt er ook tussen persoonlijkheden een zekere stilzwijgende verstandhouding te bestaan, waardoor we ons tot de een enorm aangetrokken voelen en tot de ander veel minder.

Nu verlang je van mij dat ik van More ten voeten uit een portret voor je schilder. Had ik maar een bekwaamheid die even groot was als jouw wens! Voor mij zou het immers eveneens een genoegen zijn mijn gedachten voor een tijd te doen opgaan in de aanschouwing van degene onder mijn vrienden die me veruit het liefst is. Maar het is niet iedereen gegeven alle gaven van More te onderkennen en bovendien betwijfel ik of hij het kan lijden door de eerste de beste kunstenaar op het doek te worden gezet. Daarbij komt dat ik het geen lichtere opgave acht More af te beelden dan Alexander de Grote of Achilles, die de onsterfelijkheid niet in hogere mate waardig zijn dan onze vriend. Een dergelijk onderwerp vereist veeleer de hand van een Apelles, maar ik vrees dat ik meer weg heb van Fulvius en Rutuba.[2.] Ik zal niettemin mijn best doen je van de hele man niet zozeer een tekening als een vage schets te geven, voor zover het mij vergund is geweest van onze langdurige alledaagse omgang iets te hebben opgemerkt en onthouden. Mocht het geval zich voordoen dat een of andere missie jullie ooit samenbrengt, dan zul je pas inzien wat een onbekwame kunstenaar je voor deze taak hebt uitgekozen. Ik ben zelfs bang dat je me dan van afgunst of blindheid zult beschuldigen, omdat ik in mijn kortzichtigheid slechts enkele van zijn vele goede eigenschappen zal hebben opgemerkt of er uit afgunst een aantal zal hebben verzwegen.

Om dan te beginnen met het onderdeel waarin More jou het minst vertrouwd is: zijn gestalte is niet rijzig te noemen, maar evenmin is hij klein van

1. *Adagia I*, 2, 79.
2. Twee Romeinse gladiatoren, genoemd door Horatius, *Satirae II*, 7, 96/97.

stuk en de onderlinge verhouding tussen zijn ledematen is zodanig dat deze niets te wensen overlaat. Zijn lichaamstint is blank, zijn gelaatskleur neigt eerder naar blank dan naar bleek, al is die nooit rood, maar wel doortrokken van een lichte blos. Zijn haar is donkerblond of als men wil lichtbruin, zijn baardgroei bescheiden; zijn ogen zijn grijsblauw met hier en daar wat spikkels, van het soort dat op begaafdheid wijst en bij de Engelsen voor lieflijk doorgaat, terwijl bij ons een voorkeur voor donker bestaat. Men zegt dat geen enkel soort ogen minder onderhevig is aan kwalen. Zijn verschijning is in overeenstemming met zijn persoon, straalt altijd een vriendelijke charme uit en lijkt toegesneden op een gretige lach; eerlijk gezegd nodigt zijn voorkomen meer uit tot vrolijkheid dan tot ernst en waardigheid, al vertoont het geen zweem van lichtzinnigheid of platte lol. Zijn rechter schouder lijkt iets hoger dan de linker, vooral wanneer hij loopt, een houding die hem niet is aangeboren maar door gewenning eigen is geworden, zoals voor zoveel menselijke trekken geldt. Verder is er in zijn lichaam niets wat stoort. Alleen zijn handen zijn aan de boerse kant, althans in vergelijking met zijn overige lichaamsbouw. Vanaf zijn jeugd had hij nooit de geringste aandacht voor uiterlijke verzorging, zo weinig zelfs dat hij zich niet eens veel pleegt te bekommeren om de schaarse zaken die volgens Ovidius de zorg van mannen vergen.[3] Hoe knap hij als jongeling moet zijn geweest, laat zich nog gemakkelijk afleiden uit wat hem aan schoonheid rest. Toch was hij niet ouder dan drieëntwintig jaar toen ik hem leerde kennen, want nu is hij amper de veertig voorbij.

Hij bezit een veeleer goede dan robuuste gezondheid, die niettemin ruimschoots voldoende is voor alle inspanningen die een eerzaam burger waardig zijn; aan ziekten lijdt hij zelden of nooit. Er is goede hoop dat hij oud zal worden, want zijn vader[4] is nog altijd in leven, hoogbejaard maar verbazend krachtig en actief voor zijn jaren. Tot dusver heb ik niemand gezien die minder kieskeurig was in zijn voedsel. Van jongs af stelt hij zich tevreden met het drinken van water, iets wat hij van zijn vader heeft. Om echter hiermee geen ergernis te wekken, liet hij zijn disgenoten geloven dat hij bier in zijn tinnen beker had, terwijl het in werkelijkheid ruimschoots met water was aangelengd of dikwijls alleen maar water was. Omdat het in Engeland de gewoonte is dat men wijn om beurten uit dezelfde beker drinkt, kon hij weinig anders dan af en toe even nippen om zijn afschuw niet al te zeer te laten blijken en tevens om zich de gebruiken van zijn land eigen te maken. Rundvlees, pekelvis en grof, sterk gegist brood nam hij liever tot zich dan de spijzen waar de meeste mensen dol op zijn, maar overigens kon

3. Ovidius, *Ars amatoria 1*, 509/24.
4. John More.

hij genieten van alles wat ook het lichaam een onschuldig genot verschaft. Zuivel en fruit at hij het liefst, en ook eieren beschouwde hij als een lekkernij. Zijn stem is niet luid en klinkt evenmin te zacht, maar is duidelijk verstaanbaar; niet muzikaal of sensueel, maar gewoon een spreekstem, want voor de zang lijkt de natuur hem niet te hebben voorbestemd, hoewel hij van bijna alle soorten muziek houdt. Hij spreekt opmerkelijk helder en trefzeker, nooit overhaast of aarzelend.

Hij houdt van eenvoudige kledij en draagt nooit zijde, purper of gouden kettingen, tenzij het niet aangaat alle vertoon terzijde te laten. Het is verbazend hoe weinig belang hij hecht aan uiterlijke vormen waaraan het gros van de mensen iemands welgemanierdheid afmeet. Zelf verlangt hij die van niemand en hij legt ze evenmin angstvallig tegenover anderen aan de dag tijdens bijeenkomsten en feesten, al weet hij de vormen in acht te nemen wanneer het moet. Maar hij vindt het iets voor vrouwen en de man onwaardig om aan dergelijke onzin zoveel van zijn tijd te verspillen.

Tegenover het leven aan het hof en het verkeer met vorsten bewaarde hij vroeger afstand, want machtsvertoon heeft hem altijd met afschuw vervuld, terwijl gelijkheid hem buitengewoon dierbaar was. Men zal echter niet snel een hof aantreffen, hoe weinig omvangrijk ook, dat niet vervuld is van getouwtrek en eerzucht, van koude drukte en praal, zonder het geringste spoor van machtsmisbruik. Het kostte zelfs veel moeite om hem aan het hof van Hendrik VIII te verbinden, terwijl men zich geen vriendelijker en bescheidener vorst kan wensen. Van nature geniet hij zeer van vrijheid en tijd voor eigen bezigheden, maar zo dol als hij is op zijn vrije tijd, is er toch niemand die, wanneer de nood aan de man is, meer waakzaamheid en uithoudingsvermogen toont.

Voor vriendschap lijkt hij in de wieg te zijn gelegd en hij onderhoudt de banden die daaruit voortvloeien met grote oprechtheid en uiterste volharding. Hij deinst niet terug voor de ruime vriendenkring die door Hesiodus weinig op prijs wordt gesteld.[5] Niemand wordt uitgesloten van de weg naar zijn hart. Hij is allerminst kieskeurig in het aangaan van vriendschap, maar zeer bekwaam in het versterken daarvan en bijzonder standvastig als het erom gaat haar te bewaren. Stuit hij toevallig op iemand wiens fouten hij niet kan verbeteren, dan wacht hij de gelegenheid af om zich van hem te ontdoen, waarbij hij de vriendschap niet verbreekt, maar een langzame dood laat sterven. Van oprechte vrienden met wie hij zich geestelijk verwant voelt, zijn de omgang en de gesprekken hem zo dierbaar dat deze voor hem de grootste vreugde lijken die het leven te bieden heeft. Van bal-, dobbel- en kaartspelen en andere vormen van vermaak waarmee de groten der aarde

5. Hesiodus, *Werken en dagen* 713.

hun tijd plegen zoek te brengen, heeft hij namelijk een hartgrondige afkeer. En zo nonchalant als hij is wat zijn eigen zaken betreft, zo zorgzaam en toegewijd behartigt hij die van zijn vrienden. Kortom, wie een volmaakt toonbeeld zoekt van ware vriendschap, kan dat bij niemand beter vinden dan bij More.

In gezelschap is hij dermate vriendelijk en zachtmoedig dat niemand zo mistroostig is of hij vrolijkt hem wel op en dat geen gebeurtenis zo akelig is of hij verjaagt er wel de narigheid van. Al van jongs af was hij zo dol op grappen dat hij ervoor geboren leek, maar aan goedkope pret heeft hij zich nooit overgegeven en evenmin heeft hij ooit gehouden van bijtende spot. In zijn jeugd schreef hij korte blijspelen die hij ook uitvoerde. Van snedige opmerkingen hield hij ook wanneer hij er zelf het mikpunt van was, zoveel genoegen beleeft hij aan pakkende uitspraken die een levendige geest verraden. Vandaar dat hij zich als jongeman bezighield met epigrammen en dat Lucianus zijn lievelingsauteur was. Hij was dan ook degene die mij op het idee bracht (hij kan zelfs de kameel die ik ben aan het dansen krijgen!)[6] de *Lof der zotheid* te schrijven.

Er bestaat niets in het menselijk leven wat voor hem geen bron van genoegen kan zijn, zelfs in de ernstigste aangelegenheden. Heeft hij van doen met geleerde en verstandige mensen, dan verheugt hij zich over hun geestelijke rijkdom; verkeert hij met onwetende en domme mensen, dan geniet hij van hun dwaasheid. Zelfs narren kan hij waarderen, aangezien hij zich met een wonderlijk gemak aanpast aan ieders gemoedstoestand. Met vrouwen in het algemeen en zelfs met zijn eigen echtgenote gaat hij uitsluitend speels en vrolijk om. Men zou hem houden voor een tweede Democritus, of eerder nog voor de Pythagoreïsche filosoof die gedachteloos over de markt liep, kijkend naar de drukte van de kramers en hun klanten.[7] Niemand laat zich minder leiden door het oordeel van de massa, maar tegelijk heeft niemand een grotere voeling met het gezond verstand.

Zijn grootste plezier bestaat erin de verschijningsvorm, het karakter en het gedrag van allerhande dieren te bestuderen. Er is bijna geen vogelsoort waarvan hij thuis geen exemplaar houdt, en hetzelfde geldt voor andere, betrekkelijk zeldzame dieren als de aap, de vos, de fret, de wezel en dergelijke. Bovendien pleegt hij gretig over te gaan tot aanschaf van de exotische of anderszins opmerkelijke objecten die hij tegenkomt, waarvan zijn huis zo vol is dat overal wel iets staat wat de aandacht van de bezoekers trekt; zijn eigen genoegen daaraan wordt telkens hernieuwd wanneer hij ziet dat anderen er plezier aan beleven. Toen hij er de leeftijd voor had, schuwde hij geen

6 *Adagia II*, 7, 66.
7. Zie Diogenes Laertius, *Leven en leer van beroemde wijsgeren VIII*, 1, 6.

amoureuze avontuurtjes, maar zonder schandaal te veroorzaken, eerder genietend van wat hem overkwam dan van wat hij zelf opzocht en meer aangetrokken door wederzijdse genegenheid dan door vleselijke geneugten.

Van kindsbeen af maakte hij zich de schone letteren eigen. Als jongeman legde hij zich toe op de studie van het Grieks en de wijsbegeerte, daarbij zo weinig aangemoedigd door zijn vader, overigens een verstandig en fatsoenlijk man, dat hij bij zijn pogingen van alle steun was beroofd en zelfs onterfd dreigde te worden omdat hij niet voor dezelfde studie als zijn vader leek te willen kiezen: deze namelijk is van beroep een specialist in het Britse recht. Zo weinig als dit beroep te maken heeft met de goede literatuur, zoveel meer worden degenen die zich erin hebben bekwaamd bij de Britten voor belangrijke en aanzienlijke mannen gehouden. Er bestaat bij hen geen zekerder weg om rijkdom en roem te vergaren; de rechtenstudie heeft op dat eiland zelfs het merendeel van de adellijke titels opgeleverd. Men zegt dat niemand in de rechten kan afstuderen zonder vele jaren van hard werken. Het is dan ook begrijpelijk dat een jongeman die voor betere zaken was geboren, zich er allerminst toe aangetrokken voelde, maar nadat hij de smaak van de studie te pakken had gekregen, legde hij zich er zozeer op toe dat strijdende partijen van niemand liever de raad inwonnen en dat geen enkele jurist die zich ooit met iets anders dan het recht had beziggehouden, een rijker inkomen verwierf. Zo krachtig en snel is zijn intellect.

Aan het lezen van de kerkvaders besteedde hij eveneens een niet geringe moeite. Amper volwassen hield hij openbare voordrachten voor een talrijk gehoor over *De stad Gods* van Augustinus; zelfs priesters en oude mannen hadden er geen moeite mee zich door een jonge leek over heilige zaken te laten onderrichten en gespeten heeft het hun niet. Intussen wijdde hij zich ook vol overgave aan de betrachting van de vroomheid, zich door nachtwaken, vasten, gebed en meer van dergelijke oefeningen voorbereidend op het priesterschap. In dit opzicht was hij zeer veel verstandiger dan vele anderen die roekeloos een zo veeleisende roeping op zich nemen, zonder zich tevoren aan enige beproeving te hebben blootgesteld. En niets belette hem een dergelijk leven te leiden, behalve het verlangen naar een echtgenote dat hij niet van zich af kon schudden. Hij verkoos daarom liever een kuise echtgenoot te zijn dan een onzedelijke priester.

Zijn keuze viel op een zeer jong meisje van aanzienlijke afkomst,[8.] nog geheel onwetend daar zij altijd met haar ouders en zusters op het platteland had gewoond, zodat hij haar des te beter kon vormen in overeenstemming met zijn opvattingen. Hij zorgde voor haar literaire opvoeding en maakte haar vertrouwd met alle soorten muziek. Juist toen zij in bijna alle opzichten

8. Jane Colt.

degene was geworden met wie hij zijn verdere leven graag had doorgebracht, rukte een vroegtijdige dood haar weg uit deze wereld, maar wel had zij enkele kinderen gebaard van wie nu nog drie meisjes in leven zijn, Margaret, Alice[9.] en Cecily, en een jongen, John. Lang hield hij het celibataire leven niet vol, ondanks de aandrang van zijn vrienden. Luttele maanden na de begrafenis van zijn echtgenote huwde hij een weduwe,[10.] meer om voor zijn gezin te zorgen dan uit wellust, want ze was niet zo heel mooi en ook geen jonge meid meer, zoals hij schertsend pleegt te zeggen, maar wel een flinke en wakkere huismoeder; toch gaat hij even hoffelijk en teder met haar om als wanneer zij het aanvalligste meisje was geweest dat men zich kan denken. Er is nauwelijks een echtgenoot die met bevelen en strengheid zoveel gehoorzaamheid van zijn vrouw verkrijgt als hij met lieftalligheid en scherts. Want wat zal hij niet van haar gedaan krijgen nu hij heeft bereikt dat een vrouw die reeds naar de ouderdom neigde en zich er aanvankelijk allerminst bereidwillig toe toonde, maar zich er later met grote inzet aan wijdde, van hem citer, luit, monochord en fluit leerde spelen en dagelijks op verlangen van haar echtgenoot de door hem voorgeschreven hoeveelheid stukken ten gehore bracht?

Met dezelfde beminnelijkheid bestuurt hij het gehele gezin, waarin geen drama's of ruzies voorkomen. Als zich onmin voordoet, zorgt hij onmiddellijk voor een passende uitkomst of een verzoening en hij heeft nog nooit iemand met bittere gevoelens heengezonden of met bitterheid behandeld. Er lijkt wel een door het lot voorbestemd geluk te heersen over zijn huis, waarin niemand ooit heeft gewoond zonder een betere toekomst tegemoet te gaan en niemand ooit kwaad van zich heeft doen spreken. Men zal niet snel iemand vinden die het zo goed met zijn moeder kan vinden als hij met zijn stiefmoeder - zijn vader had er namelijk twee in huis gehaald en More hield van beiden evenzeer als van zijn eigen moeder.[11.] Onlangs heeft zijn vader een derde gevonden[12.] en More zweert bij hoog en laag dat hij nooit een betere vrouw heeft gezien dan zij. Met zijn ouders, kinderen en zusters[13.] gaat hij zodanig om dat zijn liefde niet te zwaar wordt, zonder dat hij ooit zijn zorgzame plichten verzaakt.

Van vulgair winstbejag is hij volstrekt afkerig. Voor zijn kinderen heeft hij zoveel aan zijn middelen ontrokken als hij voldoende voor hen acht en wat

9. Een vergissing: de tweede dochter van More heette Elizabeth.
10. Alice Middleton; More trouwde met haar in 1511.
11. Agnes Graunger.
12. Alice Clerke.
13. Twee zusters van More bereikten de volwassenheid: Jane en Elizabeth.

overschiet, geeft hij uit met gulle hand. Toen hij nog als advocaat zijn brood verdiende, gaf hij iedereen nuttige en betrouwbare adviezen, meer met het oog op de belangen van zijn cliënten dan op die van hemzelf. Velen van hen placht hij te overreden hun geschillen bij te leggen, omdat dit minder kosten met zich meebracht. Kon hij hen daartoe niet bewegen - sommige mensen zijn zodanig aangelegd dat ze behagen scheppen in een gang naar de rechter - dan wees hij hun de manier om met zo min mogelijk kosten te procederen. In Londen, zijn geboortestad, zetelde hij gedurende enkele jaren als rechter in civiele zaken, een betrekking die een zeer geringe last met zich meebrengt (er wordt alleen op donderdag zitting gehouden, tot aan het middagmaal) maar als bijzonder eervol wordt beschouwd. Niemand beslechtte een groter aantal zaken of betoonde zich onpartijdiger. Aan velen gaf hij het bedrag terug dat partijen volgens voorschrift zijn verschuldigd: voor aanvang van het proces betaalt de eiser namelijk drie drachmen, de gedaagde evenveel, een hoger bedrag mag beslist niet worden gevraagd. Deze manier van handelen maakte hem in zijn stad buitengewoon geliefd.

Hij had zich voorgenomen genoegen te nemen met deze lotsbestemming, die hem voldoende aanzien opleverde zonder met ernstige gevaren te zijn belast. Herhaaldelijk werd hij uitgezonden als diplomaat en omdat hij zich op uiterst bekwame wijze van zijn taken kweet, had de doorluchtige koning Hendrik VIII geen rust meer totdat hij More naar zijn hof had gesleept. Waarom immers zou ik niet zeggen dat hij werd gesleept? Niemand heeft ooit meer moeite gedaan om tot het hof te worden toegelaten dan More zich getroostte om eraan te ontkomen. Maar omdat de voortreffelijke koning voornemens was zijn entourage te doen overlopen van geleerde, ernstige, verstandige en betrouwbare mannen, ontbood hij velen naar het hof, onder wie More in het bijzonder, met wie hij zozeer op vertrouwde voet staat dat hij diens afwezigheid geen ogenblik duldt. Moeten ernstige zaken worden behandeld, dan is niemand een beter raadgever; behaagt het de koning zich te ontspannen met vrolijke verhalen, dan heeft hij aan niemand aangenamer gezelschap. Dikwijls vragen netelige kwesties om een ernstig en verstandig rechter; More behandelt deze kwesties op zo'n manier dat beide partijen dankbaar zijn. Toch heeft niemand het ooit van hem gedaan gekregen dat hij van enig persoon een geschenk aanvaardde. Gelukkig zijn de staten waar de vorst overal magistraten aanstelt zoals More! En al die tijd is hij vrij gebleven van trots.

Tussen al deze beslommeringen vergeet hij zijn oude vrienden niet en van tijd tot tijd keert hij terug naar zijn zo geliefde literatuur. Wat hij aan waardigheid in de schaal legt en aan gunst bij de hoogverheven koning geniet, stelt hij in dienst van de staat en van zijn vrienden. Van nature heeft hij altijd

de grootste wens bezeten zich voor iedereen verdienstelijk te maken en is hij sterk geneigd tot compassie; deze eigenschappen toont hij des te sterker nu hij meer gelegenheid heeft goed te doen. Sommigen ondersteunt hij met geld, anderen beschermt hij met zijn gezag, weer anderen helpt hij vooruit met een woord van aanbeveling. Degenen die hij niet op een andere manier kan helpen, staat hij bij met goede raad. Niemand heeft hij ooit teleurgesteld laten vertrekken. Men zou More de beschermheer kunnen noemen van iedereen die in nood zit. Hij beschouwt het als een enorme winst voor zichzelf als hij een slachtoffer heeft geholpen, als hij iemand uit zijn verwarring of zijn impasses heeft bevrijd, of als hij iemand die in ongenade was gevallen herstel van diens positie heeft bezorgd. Niemand verleent liever een gunst en rekent een ander diens tekortkomingen minder aan. En hoewel hij in zoveel opzichten een uiterst geslaagd man is en succes pleegt samen te gaan met opschepperij, is het mij tot dusver niet overkomen enige sterveling te zien die voor deze zonde minder vatbaar was.

Maar ik keer terug tot de vermelding van intellectuele bezigheden, want deze vooral hebben mij met hem en hem met mij verbonden. In zijn jonge jaren bedreef hij voornamelijk de dichtkunst, spoedig daarna ging hij een langdurige worsteling aan om een soepeler stijl te ontwikkelen in het proza, zijn pen oefenend in alle soorten geschriften. Hoe zijn stijl nu is, hoef ik niet te vertellen en al helemaal niet aan jou, want je hebt zijn boeken voortdurend in handen. Hij had een bijzondere voorliefde voor voordrachten, met name over paradoxale onderwerpen, omdat deze een grotere geestelijke inspanning vereisen. Zo werkte hij als jongeman zelfs aan een dialoog waarin hij Plato's communisme verdedigde, met inbegrip van het gemeenschappelijk bezit van vrouwen.[14.] Hij schreef een antwoord op de *Tirannendoder* van Lucianus, waarbij het zijn wens was dat ik hem als opponent zou dienen, zodat hij des te beter zijn vorderingen in het genre op de proef kon stellen. Hij publiceerde zijn *Utopia* met de bedoeling te tonen hoe het komt dat onze staten er weinig gelukkig aan toe zijn, maar gaf vooral Brittannië weer, dat hij door en door kende. Het tweede boek schreef hij het eerst, toen hij over veel vrije tijd beschikte; bij een latere gelegenheid voegde hij, voor de vuist weg, het eerste boek toe.[15.] Vandaar een zekere onevenwichtigheid in de stijl.

Je zult moeilijk iemand vinden die beter improviseert, zozeer staat aan zijn gelukkige invallen zijn even gelukkige tong ten dienste. Hij is er altijd klaar voor, schakelt moeiteloos over op nieuwe onderwerpen en zijn geheugen laat hem nooit in de steek; hij heeft alles pasklaar bij de hand en geeft on-

14. Zie Plato, *De staat V*, 449/61.
15. Het tweede boek werd in 1515 geschreven; de eerste uitgave verscheen in 1516 te Leuven.

middellijk en zonder aarzeling ten beste wat de gelegenheid of de omstandigheden vereisen. In twistgesprekken kan men zich geen scherper debater voorstellen, zodat hij zelfs vooraanstaande theologen op hun eigen terrein het vuur na aan de schenen heeft gelegd. John Colet, een man met een scherp en juist inzicht, placht soms in gesprekken onder vrienden te beweren dat Brittannië maar één genie telt, terwijl dat eiland met zoveel begaafde geesten gezegend is.

Ware vroomheid betracht hij nauwgezet, maar elke vorm van bijgeloof is hem volkomen vreemd. Hij heeft vaste uren voor zijn gebeden tot God, die niet de gebruikelijke gebeden zijn, maar recht uit het hart komen. Met vrienden spreekt hij op zo'n toon over het leven in het hiernamaals dat men begrijpt dat zijn woorden voortkomen uit overtuiging en worden gevoed door ware hoop. Aan het hof gedraagt hij zich niet anders. En dan zijn er mensen die menen dat christenen alleen in kloosters worden aangetroffen!

Zulke mannen worden door de buitengewoon verstandige koning aan zijn hof, tot in zijn privévertrekken toe, niet alleen toegelaten, maar zelfs uitgenodigd, en niet alleen uitgenodigd, maar zelfs met klem ontboden. Hen heeft hij bij zich als altijd aanwezige toeschouwers en getuigen van zijn doen en laten, hen heeft hij als raadgevers, hen heeft hij als reisgezelschap. Hen heeft hij liever om zich heen dan door weelde verdorven jongelingen en dametjes of rijkaards met mooie halskettingen en corrupte ambtsdragers, van wie de een oproept tot lichtzinnig vertier, de ander aanmoedigt tot machtmisbruik, een derde nieuwe trucs aan de hand doet om het volk uit te zuigen. Zou jij, Hutten, aan dat hof hebben geleefd, dan weet ik zeker dat jij een ander hof zou hebben beschreven dan je gedaan hebt en zou ophouden een hofhater te zijn,[16.] ofschoon ook jij nu in de nabijheid vertoeft van een zo rechtschapen vorst als je maar kunt wensen.[17.] Evenmin ontbreekt het daar aan lieden die de beste zaken een warm hart toedragen, zoals Stromer en Cop. Maar wat stelt hun kleine aantal voor bij die grote schare uitzonderlijke mannen als Mountjoy, Linacre, Pace, Colet, Stokesley, Latimer, More, Tunstall, Clerk en anderen zoals zij? Noem je de naam van één van hen, dan roep je tegelijk een wereld op van alle mogelijke deugden en wetenschapsgebieden. Ik koester dan ook een niet geringe hoop dat Albert, de enige parel aan de kroon van ons tegenwoordige Duitsland, niet alleen verscheidene mensen zoals hijzelf in zijn entourage zal opnemen, maar ook andere vorsten tot een krachtig voorbeeld zal strekken, zodat ieder aan zijn eigen hof hetzelfde wil doen.

16. Een verwijzing naar Huttens dialoog *Aula* (‘Het hof’), verschenen in 1518 te Augsburg.
17. Albert von Brandenburg.

Hier heb je dan een portret van een voortreffelijk model, op niet al te beste wijze getekend door een belabberd kunstenaar. Het zal je nog minder bevallen als je More zelf nader leert kennen. Intussen heb ik mij althans behoed voor je verwijt dat ik geen gevolg geef aan je wens en voor je steevaste klacht dat mijn brieven te kort zijn. Niettemin leek deze brief mij bij het schrijven niet te lang en ik weet zeker dat hij jou bij het lezen niet wijdlopig zal toeschijnen: dit als gevolg van de charme van onze More.

Maar om je laatste brief[18.] niet onbeantwoord te laten, waarvan de gedrukte versie me eerder onder ogen kwam dan het origineel: de fijne beschaving van de doorluchtige vorst Albert was me al gebleken uit de brief[19.] die hij me zelf heeft geschreven. Maar hoe komt het nu dat de schaal[20.] door middel van jouw brief al bij iedereen was rondgegaan voordat hij mij bereikte? Je had je brief toch aan niemand beter kunnen meegeven dan aan Richard Pace, de gezant van de doorluchtige koning van Engeland, of je me nu in Brabant zou vinden of in Brittannië. Jij vecht er duchtig op los, voor zover ik kan zien, zowel met de pen als met het zwaard, en toch niet minder succesvol dan krachtig, want ik hoor dat je bij de hoogwaardige kardinaal Cajetanus zeer in de gunst bent gekomen. Ik ben blij dat Reuchlin het goed stelt. De literaire wereld zal niet dulden dat de naam van Franz von Sickingen vergeten raakt, tenzij ze de beschuldiging van ondankbaarheid over zich wil afroepen.

Over mijn eigen zaken een volgende keer, nu alleen dit. Het wemelt hier van de weerzinwekkendste roddels, een strijdwapen waarvan ik moet toegeven dat ik er niet tegen opgewassen ben. Mocht er daarginds iemand zijn die zich in de roddelkunst wil bekwamen, dan kan ik hem iemand aanbevelen die deze kunst op wonderlijke wijze beheerst en er wel voor in de wieg lijkt te zijn gelegd.[21.] Cicero was minder goed als redenaar dan hij als lasteraar en hij vindt bij ons talrijke leerlingen. De tijd is er nog niet rijp voor, maar binnenkort zal ik jullie zijn naam bekendmaken zodat hij krijgt wat hij verdient en gretig nastreeft: hij zal in de brieven van alle geleerden roem vergaren, zij het eerder als monster dan als mens. Vaarwel.

Antwerpen, 23 juli 1519

18. Brief 986.
19. Brief 988.
20. Een geschenk van Albert von Brandenburg, door Hutten aangekondigd in brief 986.
21. Ongetwijfeld wordt Edward Lee bedoeld.

1000 *Aan Lorenzo Pucci*
Leuven, 31 juli 1519

Dit is het voorwoord van Erasmus bij zijn uitgave van de werken van de kerkvader Cyprianus, verschenen in 1520 bij Johann Froben in Bazel. In de heruitgaven die Erasmus in 1521, 1525 en 1530 bezorgde, veranderde hij enkele passages in het voorwoord.

Erasmus van Rotterdam aan de hoogwaardige vader en excellentie Lorenzo Pucci, op grond van hoge verdiensten kardinaal van de titelkerk Quattro Santi Coronati, gegroet

Bij een zo grootschalige teloorgang van de literatuur, die ertoe heeft geleid dat niet alleen vele voortreffelijke werken van de ouden bedorven of verminkt zijn geraakt, maar zelfs talloze schrijvers die een eeuwige herinnering waard waren, in hun geheel zijn verzwolgen, kan het wellicht nogal dwaas lijken, hoogwaardige vader, het verlies van de een of andere auteur in het bijzonder te betreuren, ware het niet dat Cyprianus als een uniek voorbeeld voor velen moet worden beschouwd, of het nu gaat om zijn welsprekendheid, zijn geleerdheid, zijn pastorale kwaliteiten, de kracht van zijn apostolische geest en inborst die zich overal doet voelen of om de roem van zijn martelaarschap. Ik zou bijna denken dat dit verlies gemakkelijker te dragen zou zijn geweest als hij in zijn geheel voor ons teloor was gegaan. Nu we echter uit de fragmenten die een blind toeval voor ons heeft willen bewaren, kunnen afleiden hoe de werken zijn geweest die in rook zijn opgegaan, wordt ieder van ons die hunkert naar dergelijke schatten des te heviger gekweld. Dat het nu onduidelijk is wat en hoeveel de man heeft geschreven, is een gevolg van de vroegere bekendheid van zijn werken: deze immers bracht Hieronymus tot de overtuiging dat het de moeite niet waard was een lijst te maken van Cyprianus' geschriften,[1] daar deze destijds in ieders ogen zelfs feller schenen dan de zon en in het openbaar van hand tot hand gingen, zodat hij het onvoorstelbaar achtte dat een zo grote, lichtende beroemdheid door een speling van het lot zou worden bedekt met de duisternis van de vergetelheid. Hetzelfde kwaad is ons overkomen wat Tertullianus betreft. Een ander willekeurig toeval ons heeft beroofd van het overzicht van Origenes' werken dat Hieronymus in een zekere brief aan Paula zegt te hebben samengesteld, waarbij hij de boeken van deze Adamantius vergeleek met die van Varro, van wie eveneens vaststaat dat hij een veelschrijver is geweest.[2]

1. Zie Hieronymus, *De viris illustribus* 67.
2 Zie Hieronymus, *Epistulae XXXIII.*

Aangezien Lactantius getuigt dat Cyprianus tamelijk veel heeft geschreven,[3.] zal degene die het weinige dat is overgebleven, zuivert van wat ten onrechte op diens naam wordt gesteld, des te duidelijker inzien hoe groot de ramp is die ons heeft beroofd van de rest. Cyprianus heeft namelijk met andere schrijvers gemeen dat zijn werken zijn vermengd met veel teksten die niet van zijn hand zijn, al was hij in dit opzicht beter af dan Hieronymus, wiens boeken zijn doorspekt met passages die ronduit onwaardig zijn te worden gelezen, terwijl aan Cyprianus niets wordt toegeschreven wat niet geleerd is en door grote mannen voortgebracht. Daarom heb ik van deze soort teksten niets verwijderd en zelfs sommige passages uit oude handschriften toegevoegd, daar immers dat wat niet van Cyprianus zelf is, nog niet onmiddellijk hoeft te worden verworpen.

Om nu te voorkomen dat iemand meent dat ik bij deze beoordeling slechts op mijn eigen hersenspinsels ben afgegaan: de *Geloofsbelijdenis*, die tot op heden zowel in gedrukte uitgaven als in handschriften aan Cyprianus wordt toegeschreven, draagt in het werk van de heilige Hieronymus de naam van Rufinus.[4.] Het boek *Over het celibaat van geestelijken* treft men aan tussen de werken van Augustinus, al betwijfel ik of het van Cyprianus is; in elk geval is het niet van Augustinus, zoals niet alleen uit de stijl maar ook uit de Bijbelcitaten blijkt.[5.] Over het auteurschap van de overige geschriften zal ik mijn vermoedens te gelegener plaats uiteenzetten. De biografie lijkt te zijn ontleend aan een boek dat volgens Hieronymus is geschreven door Pontius, een diaken van Cyprianus en diens onafscheidelijke metgezel, zelfs tijdens zijn ballingschap, tot aan de dag van zijn dood. Het lijkt mij namelijk onwaarschijnlijk dat deze biografie dezelfde is als het uitmuntende boek dat Hieronymus in zijn levensbeschrijving van Pontius vermeldt, aangezien de tekst waarover wij beschikken nauwelijks de naam van een boekje verdient.[6.] Dat in ieder geval het slotstuk, over de overbrenging van zijn lichaam, door iemand anders is toegevoegd, is zo duidelijk dat het geen uitleg behoeft, vooral omdat daarin Karel de Grote wordt genoemd.

Wat betreft de opmerking van de heilige Hieronymus dat slechts acht brie-

3. Lactantius, *Divinae institutiones V*, 1, 24.
4. Het *Symbolum fidei* is inderdaad van Rufinus.
5. *De singularitate clericorum* is vermoedelijk door een volgeling van Cyprianus geschreven.
6. De biografie van Cyprianus is inderdaad van Pontius, zoals wordt vermeld door Hieronymus, *De viris illustribus* 68. Erasmus beschikte slechts over een korte, corrupte versie van de tekst; vgl. brief 1260, waarin hem een betere versie wordt aangeboden.

ven van Cyprianus aan de Romeinse bisschop Cornelius zijn bewaard, terwijl onze handschriften, als ik het goed heb, er elf hebben, kan het zijn dat Hieronymus ze niet allemaal in handen heeft gekregen.[7.] Een andere mogelijkheid is dat sommige brieven in tweeën zijn gesplitst, omdat soms in eenzelfde brief verschillende onderwerpen aan bod komen; in één geval is dit zeker gebeurd, zoals ik heb vastgesteld en aangetekend. En hoewel Afrika vroeger veel schrijvers voortbracht die vermaard waren om hun welsprekendheid en geleerdheid, van wie Tertullianus en Augustinus de voornaamsten zijn, bereikte toch bijna niemand de ware zuiverheid van de Romeinse taal, behalve Cyprianus. Ik spreek nu van de kerkelijke schrijvers, anders zou in de eerste plaats Lactantius moeten worden genoemd.[8.] Tertullianus namelijk is weliswaar kernachtig en scherp in zijn uitspraken, maar zijn taal is moeilijk, duister en zelfs slordig, zoals Hieronymus schrijft in een brief aan Paulinus, zich aansluitend bij het oordeel van Lactantius.[9.] Bij Augustinus stoort de lezer zich dan weer geregeld aan een warrige, moeilijk toegankelijke en duistere stijl, iets wat ook Hieronymus hem in een brief verwijt.[10.]

Elk van beiden nu kent aan Cyprianus de hoogste gaven van welsprekendheid toe. Zo schrijft Hieronymus namelijk in een brief aan Paulinus: ‘De heilige Cyprianus stroomt lieflijk en vredig als de zuiverste bron.’[11.] Lactantius omschrijft zijn stijl in het voorwoord bij het vijfde deel van *Over het onderricht van de christelijke godsdienst* niet alleen als soepel, elegant, helder, rijk en briljant, maar kent hem ook kracht en volharding toe in het debat. ‘Hij bezat namelijk,’ schrijft Lactantius, ‘een gevoel voor lenige, rijke, aantrekkelijke en (de grootste stilistische deugd) klare taal, zodat niet valt uit te maken of er iemand is geweest die sierlijker sprak, helderder betoogde of krachtiger overtuigde.’[12.] Had de heilige Augustinus, eveneens Afrikaan en bisschop, hem maar niet alleen in aantallen boeken voorbijgestreefd, maar ook kunnen evenaren in elegantie van stijl! Had hij maar even gelukkig kunnen wedijveren met diens taal als hij haar openlijk bewondert en aanprijst! In het vierde boek van *Over de christelijke leer* voert hij voornamelijk citaten

7. Hieronymus, *De viris illustribus* 67. In moderne uitgaven telt deze correspondentie inderdaad elf brieven.
8. Lactantius was een christelijk schrijver, maar geen priester. Kennelijk veronderstelt Erasmus dat Tertullianus wel een priester was, al ontbreken hiervoor de bewijzen; Augustinus was bisschop van Hippo, Cyprianus zelf was bisschop van Carthago.
9. Hieronymus, *Epistulae LVIII.*
10. Hieronymus, *Epistulae CXII.*
11. Hieronymus, *Epistulae LVIII.*
12. Lactantius, *Divinae institutiones V*, 1, 25.

van Cyprianus aan om te tonen dat christelijke schrijvers op geen enkel onderdeel te kort schieten in welsprekendheid en vergelijkt hij hem herhaaldelijk met Ambrosius,[13.] zoals Cicero door Quintilianus op een lijn wordt gesteld met Demosthenes.[14.] Ook in zijn strijdschriften tegen pelagianen en donatisten verwijst hij vol eerbied naar diens opvattingen.

Nu kan ik niet ontkennen dat ik vroeger onder de rechtzinnige schrijvers de eerste plaats toekende aan Hieronymus, maar toen ik Cyprianus, die ik tevoren slechts bij kleine beetjes en zonder veel aandacht had gelezen, nader bestudeerde, rees in mij onmiddellijk twijfel aan wie ik de voorkeur moest geven, zozeer heeft elk van beiden met zijn eigen krachten een hoogtepunt bereikt. Indien men namelijk Demosthenes terecht verkiest omdat hij de ware, natuurlijke wijze van spreken het dichtst benadert en het verst afstaat van declamatorisch vertoon, dan wordt Hieronymus in dit opzicht ruimschoots overtroffen door Cyprianus, die doorgaans ernstiger en minder gekunsteld is. Evenals Tertullianus gaat Hieronymus zich immers bijna te buiten aan spot en is hij soms krachteloos in zijn uitweidingen, waaraan hij allerlei wetenswaardigheden toevoegt uit de wereldlijke literatuur; als deze eigenschappen al prijzenswaardig zijn, dan ontbraken ze Cyprianus niet zozeer als dat hij ze van generlei waarde achtte of terzijde liet. Anders dan bij Hieronymus zal men bij hem niets aantreffen wat hij lijkt te hebben opgenomen om zijn geestigheid te botvieren of wat een bijsmaak van spitsvondigheid heeft. Zijn stijl is zodanig dat men overal de ware christelijke bisschop hoort spreken die bestemd is voor het martelaarschap. In zijn hart brandt de evangelische vroomheid en zijn taal beantwoordt aan zijn hart. Wat hij zegt is verzorgd, maar getuigt meer van kracht dan van verzorgdheid; die kracht schuilt bovendien minder in zijn woorden dan in wat hij doorleeft, zoals hij zelf ergens opmerkt.[15.]

Bij een dergelijke persoonlijkheid past vanzelfsprekend eerder waardigheid dan scherts, ook al stelt hij op een aantal plaatsen dat het hem niet aan geestigheid ontbrak wanneer de omstandigheden erom vroegen, bijvoorbeeld waar hij een of andere ketter voor schut zet die meende dat Cyprianus niet als bisschop kon worden beschouwd,[16.] of waar hij degenen weerspreekt die van mening waren dat zieken in doodsgevaar die niet door onderdompeling maar door besprenkeling waren gedoopt, geen christenen maar bedlegerigen moesten worden genoemd.[17.] Hier immers maakt hij ook gebruik

13. Augustinus, *De doctrina christiana IV*, 21.
14. Quintilianus, *Institutiones oratoriae X*, 1, 105; *XII*, 1, 22; *XII*, 10, 52.
15. Vgl. Cyprianus, *Ad Donatum* 2.
16. Zie Cyprianus, *Epistulae LXXV*.
17. Zie Cyprianus, *Epistulae LXIX*.

van grappen en beschimpingen, naast de bekoorlijkheid waarvan hij altijd is vervuld zoals bloed door het lichaam stroomt. Slechts in een enkele brief, die begint met de woorden ‘Terecht wijs je mij erop, Donatus,’ speelt hij enigszins met retorisch vertoon en praal; aan deze brief ontleent Augustinus een voorbeeld van verzorgd, aangenaam en briljant taalgebruik.[18.] Een dergelijke kerkleraar, een dergelijke voorvechter van christelijke vroomheid hebben wij te danken aan de school van de retorica - dit ter attentie van wie dom genoeg is om er prat op te gaan dat hij nooit met de retorica in aanraking is gekomen. Laat anderen naar hartelust dwepen met degenen die zijn voortgekomen uit de scholen van de dialectici en de peripatetici, over hen zal ik heus de staf niet breken; zeker is dat paus Gelasius aan Cyprianus de eerste plaats onder de rechtzinnige vaders toekent - zie het *Decretum*, distinctie 15, hoofdstuk ‘Sancta Romana’.[19.]

Wellicht is het niet zonder belang ook het een en ander op te merken over zijn standpunten waarmee de kerk het vandaag de dag niet eens is, waaronder met name zijn notoire opvatting dat ketters die uit de schoot van de kerk zijn verstoten en scheurmakers geen geldige doop kunnen toedienen. Deze opvatting genoot beslist niet de voorkeur van Cyprianus alleen, maar werd gedeeld door nagenoeg alle bisschoppen van Afrika, Numidië en Mauritanië, zoals overduidelijk blijkt uit de handelingen van de Synode van Carthago die ik in deze uitgave heb opgenomen.[20.] Dat zelfs niemand minder dan Hilarius gedurende enige tijd dezelfde mening was toegedaan, zodat hij niemand toeliet die door Arianen was gedoopt zonder opnieuw te zijn gedoopt door rechtzinnigen, maakt Hieronymus onomwonden duidelijk.[21.] Niettemin gaf Cyprianus er de voorkeur aan om, zoals hij zelf de opvatting volgde die hij voor de beste hield, niemand het recht te betwisten te doen wat hem

18. Het gaat om het traktaat *Ad Donatum*, door Erasmus tot de brieven van Cyprianus gerekend. Augustinus verwijst ernaar in *De doctrina christiana IV*, 14, 31.
19. Gratianus, *Decretum I*, dist. 15, c. 3, 2. De betreffende tekst, toegeschreven aan paus Gelasius I, dateert in zijn overgeleverde vorm uit de zesde eeuw.
20. In 255 en 256 hield de Afrikaanse kerk drie synodes in Carthago onder voorzitterschap van Cyprianus. De drie synodes spraken zich uit tegen de geldigheid van de doop door ketterse priesters, een standpunt dat door de toenmalige bisschop van Rome werd verworpen.
21. Erasmus neemt aan dat de Hilarius die door Hieronymus wordt genoemd in de *Altercatio luciferiani et orthodoxi*, de kerkvader Hilarius van Poitiers is. In zijn heruitgave van Cyprianus' werken van 1525 kwam Erasmus (terecht) van deze mening terug.

goeddunkte en niet van mening was dat wie er anders over dacht, op die grond moest worden geëxcommuniceerd. Degenen die liever de tegengestelde opvatting volgden, lijken mij niet zozeer door argumenten bewogen te zijn geweest als door hun steun voor de partij die de scheuring van de donatisten het meest verafschuwde, en tegelijk door het inzicht dat het gevaarlijk was ruimte te geven aan de gedachte dat een ondeugdelijke priester geen geldige handelingen kan verrichten - een gedachte die niettemin bij sommigen in de Oudheid lijkt te hebben postgevat. Immers, de draagwijdte van Augustinus' uitspraken over het sacrament en zijn uitwerking, over de kenmerken ervan en over het verschil tussen degene die doopt en die zonden vergeeft, is een zo omvangrijk onderwerp dat het te ver voert om het hier te behandelen.[22.] Zeker is dat Christus het recht te dopen verleende aan dezelfde personen die zonden mochten vergeven, maar toch wordt de absolutie niet onmiddellijk bewerkstelligd door om het even welke priester die hiertoe de Drievuldigheid aanroept. Als de zaak zou afhangen van menselijke argumenten en als het niet beter was altijd en overal de eensgezindheid te bewaren, zou men aan de opvatting van Cyrpianus de voorkeur kunnen geven boven de algemeen aanvaarde leer. Over andere onderwerpen die hiermee min of meer samenhangen, zal ik op de aangewezen plaatsen iets opmerken.

Dat een of andere welbespraakte maar goddeloze kerel, zoals Lactantius vertelt, de naam van Cyprianus veranderde in Caprianus,[23.] moet voor ons een reden te meer zijn genegenheid op te brengen voor deze voortreffelijke man, voor wie een allerminst voortreffelijke man geen genegenheid had, en dat terwijl hem niets anders in Cyprianus stoorde dan diens christelijke vroomheid. Wat die kerel over Christus dacht, blijkt immers voldoende uit zijn veroordeling van Christus' leer als oudewijvenpraat. En verder, dat Hieronymus hem op een enkele plaats een alomvattende Bijbelkennis lijkt te ontzeggen:[24.] hiermee bedoelt hij volgens mij niet meer dan dat Cyprianus, gehinderd door het martelaarschap en de storm van vervolgingen die destijds door de kerk trok, in de uitleg van de Heilige Schrift niet de taak heeft kunnen voltooien die hij vermoedelijk, als hij de gelegenheid had gekregen, op uitmuntende wijze zou hebben volbracht. Want wat hij heeft geschreven, betreft meestal algemene kwesties, waaraan Hieronymus, steeds wanneer hij dezelfde kwesties behandelt, het nodige ontleent, zoals Cyprianus

22. Zie Augustinus, *De baptismo contra donatistas.*
23. Lactantius, *Divinae institutiones V*, 1, 27; in moderne edities staat Coprianus. Caprianus verwijst naar het Latijnse woord voor geit, Coprianus naar het Griekse woord voor stront.
24. Hieronymus, *Epistulae LVIII.*

waarschijnlijk veel heeft ontleend aan de boeken van Tertullianus. Hij zou daarvan, zo lezen we, een zo groot liefhebber en bewonderaar zijn geweest dat hij, wanneer hij zijn bediende om een boek vroeg, de gewoonte had te zeggen: 'Geef mij de meester.'[25.] Hij sloeg het genie van Tertullianus niet minder hoog aan omdat deze zich had afgescheiden van de kerk,[26.] want hij wist maar al te goed dat men zelfs in een mestvaalt goud kan aantreffen en begreep dat het goede goed is ongeacht zijn herkomst, zich hoedend voor de vervloeking door de profeet van degenen die het goede kwaad heten en het zoete tot bitterheid stellen,[27.] hun mening variërend naargelang de betrokken personen en hun eigen bevliegingen.

Maar om Uwe Hoogheid niet langer op te houden: hier dan, hoogwaardige vader, treedt Cyprianus voor de dag, zowel aanzienlijk gaver, nu door mijn zorg fouten zijn hersteld, als enigszins zuiverder, doordat teksten zijn verwijderd die hem valselijk werden toegeschreven, en bovendien vollediger, door de toevoeging uit zeer oude handschriften van zaken die tot dusver ontbraken. Ten slotte komt hij dankzij de goede zorg van Froben tegelijk netter en verhevener te voorschijn. Hij zal des te voorspoediger voor de dag treden indien Uwe Eminentie mijn inspanningen en bedoelingen gunstig gezind is, want aan u heb ik dit werk willen opdragen, wetend hoezeer u zich beijvert voor het herstel van de christelijke godsdienst. Onder wiens toezicht zou men immers de oude kerkgeleerden beter kunnen herstellen dan onder het uwe, daar u tot hun voornaamste tegenwoordige opvolgers behoort? Wie zou geschiktere hulp kunnen bieden om een schrijver te handhaven die de apostelen nabij komt dan degenen die voor ons de hoogvereerde apostelen vertegenwoordigen? Ook dit leek mij bovendien zeer toepasselijk: dat Cyprianus, aan wie het oordeel van de Heilige Stoel de eerste plaats toekent, wordt uitgebracht onder toeziend oog van u, die zeer terecht onder zovele lichtende geesten in de orde van kardinalen de voorkeur geniet van paus Leo, die niet minder beroemd is om zijn scherpzinnigheid dan om zijn grootheid. Elke Romein kent Hannibal, de Puniër die met de Italiërs vocht om de heerschappij over Rome, maar de billijkheid vereist dat Cyprianus een nog grotere roem geniet, aangezien hij met meer succes dan Hannibal met de Romeinse gelovigen vocht om de ereprijs van de Romeinse welsprekendheid. Hannibal nam het op tegen Scipio met de wapens; Cyprianus lijkt zich met de Romeinse bisschop Cornelius te hebben begeven in een strijd om de vroomheid, waarin beiden aan elkaar waren gewaagd en op dezelfde

25. Zie Hieronymus, *De viris illustribus* 53.
26. Tertullianus sloot zich in zijn latere leven bij de sekte van de montanisten aan.
27. Jesaja 5:20.

dag,[28.] zij het niet in hetzelfde jaar, een zelfde zegepalm van het martelaarschap hebben ontvangen, al was Cyprianus de overwinnaar wat de roem van de welsprekendheid aangaat.

Zelf had ik nog een bijzondere reden om dit werk, voor wat het waard is, aan Uwe Hoogheid op te dragen, aangezien ik geen andere manier had om mijn dankbaarheid te betuigen voor de uitzonderlijke diensten die mij eerst door uw neef, de hoogwaardige heer Antonio Pucci,[29.] destijds pauselijk gezant in Zwitserland, en spoedig nadien door Uwe Hoogheid zelf in Rome ruimhartig zijn bewezen. Moge de almachtige Christus u in goede gezondheid bewaren ter bevordering van de waardigheid van de Heilige Stoel en de gehele christenheid.

Leuven, 31 juli 1519

1000a *Van Maarten Lips* [Leuven, juli/augustus 1519]

Deze brief draagt nummer 1035 in de uitgave van P.S. Allen, maar wordt nu iets vroeger gedateerd dan Allen deed en heeft daarom in de uitgave van Erasmus' correspondentie in Engelse vertaling nummer 1000a gekregen.

Maarten Lips van Brussel aan Desiderius Erasmus, hartelijk gegroet

Nesen was nog maar nauwelijks bij ons aangekomen of hij begon al te praten over N.,[1.] een groot aantal zaken vertellend die mijn oren onaangenaam waren. Ik zou willen dat we dit onder ons konden bespreken. Ik zou je kunnen schrijven, maar eerst moet ik van jou vernemen hoe hij zich tegenover je heeft gedragen en wat je hebt geantwoord. Laat me alsjeblieft weten of het je schikt vanmiddag naar mijn huis te komen. Omstreeks twee uur in de middag zou me goed uitkomen, maar je kunt je komst ook vervroegen of naar een later tijdstip verschuiven, zoals je goeddunkt. Het ga je goed.

28. Zowel Cyprianus als Cornelius hebben 16 september als feestdag.
29. Zie brief 860.
1. Wellicht Maarten van Dorp.

1000b *Aan Maarten Lips*
[Leuven, juli/augustus 1519]

Deze brief, die de vorige beantwoordt, draagt nummer 1036 in de uitgave van P.S. Allen en is om dezelfde reden opnieuw genummerd.

Desiderius Erasmus aan zijn vriend Maarten, gegroet

Ik vraag je, beste Maarten, zaai alsjeblieft geen tweedracht tussen Nesen en N. Laat hun de kans om, voor zover het gaat, vrienden te blijven en meng je niet in dat soort zaken. Ik kom naar je toe als er niets tussenkomt. Mocht je vertrouwelijke informatie hebben die mij aangaat, vertrouw die dan aan niemand toe, maar geef een schriftelijk bericht mee aan de drager van dit briefje. Vaarwel en blijf me genegen.

1001 *Aan Georgius Spalatinus*
Antwerpen, 7 augustus 1519

Erasmus van Rotterdam aan de onvergelijkelijke theoloog Georgius Spalatinus, gegroet

Als je je even kunt vrijmaken van je drukke bezigheden en als je het voor een theoloog gepast vindt, luister dan naar een vermakelijk verhaal. Omstreeks de eerste augustus van 1519 zocht Petrus Alamirus, overigens een heel aardige man, mij in Leuven op en overhandigde mij een briefje dat uit Aken was verstuurd, mij verzekerend dat hij in Antwerpen nog een enorm pak brieven had liggen van mijn voornaamste vrienden over uiterst belangrijke onderwerpen. Dit prettige vooruitzicht verschafte mij enkele dagen van blijdschap. Een dag of tien later begeef ik mij naar Mechelen om mijn bisschop te begroeten, die van Utrecht bedoel ik,[1] want die was daar toen toevallig. Pardoes loop ik Alamirus tegen het lijf; ik vraag hem naar de brieven, hij zegt dat ze klaarliggen. We maken een afspraak over een plaats in de kerk en een tijdstip. In de kerk haalt hij in het bijzijn van een groot aantal omstanders vijf brieven te voorschijn, sommige daarvan in een dubbele open omslag gewikkeld en alle nog eens in een gemeenschappelijke map gestoken. Dolblij neem ik ze in ontvangst. Ik stel me voor het ogenblik tevreden met het bekijken

1. Filips van Bourgondië.

van de namen van de afzenders op de achterkant (er waren namelijk mensen bij met wie ik een en ander te regelen had) en ik ga lunchen, waarvoor ik had afgesproken met Jan Robijns, de deken van die kerk, een uitermate verstandig en buitengewoon rechtschapen man, maar eveneens zeer vrolijk aangelegd. Hij is degene op wiens schouders de voornaamste zorg voor het Drietalencollege rust.

Omdat ik tijdens de maaltijd merk dat mijn disgenoten graag wat nieuws willen horen om de verveling te verdrijven, pak ik mijn pas ontvangen brieven en maak ze open. De eerste die me in handen valt is de jouwe,[2.] waarin je mij dringend vraagt eindelijk te antwoorden op een brief[3.] die je blijkbaar in naam van de doorluchtige hertog[4.] en zelfs van de hele universiteit[5.] aan mij hebt geschreven. Omdat ik zo'n brief nooit heb ontvangen en nog maar enkele dagen geleden heb geantwoord op het laatste schrijven[6.] van de hertog en van jou, vraag ik mij af wat je bedoelt. Dan lees ik het onderschrift en verneem dat de brief is geschreven in Altenburg op 13 november 1517. Daarop ontstaat, zoals je je kunt voorstellen, een onbedaarlijk gelach; ik had kolen gekregen in plaats van goud,[7.] oude rommel in plaats van iets nieuws. Na die tegenvaller open ik een brief van Pirckheimer, die blijkt te dateren van 1 oktober 1518.[8.] Nog meer gelach. Vervolgens ontzegel ik een brief van Riccardo Sbruglio uit Friule, hofdichter van de keizer, om te zien dat die eveneens in 1518 is geschreven, op 13 november. Nu overviel mij toch een zekere gêne. Dan nog een brief van Georg Behaim, kanunnik te Neurenberg, geschreven op 17 februari 1519. Alle brieven zijn me door één man overhandigd, met een gebaar alsof hij in gestrekte draf uit de verste uithoek van Duitsland was komen aanrennen, en ze zagen er stuk voor stuk smetteloos uit, alsof ze op die zelfde dag waren geschreven. Wat een zorgzaamheid! Voortaan moet je hem je zaken toevertrouwen als je wilt dat je brieven keurig bewaard blijven, maar als je wenst dat ze ook aankomen, geef ze dan maar liever aan een ander mee.

Ik twijfel er niet aan dat die opperbeste Jonas samen met zijn collega[9.]

2. Brief 711.
3. Brief 501.
4. Frederik de Wijze.
5. Van Wittenberg.
6. Wellicht brief 963; een antwoordbrief van Erasmus is niet bewaard gebleven.
7. *Adagia I*, 9, 30.
8. Deze brief is niet bewaard gebleven, evenmin als de volgende twee die Erasmus noemt.
9. Kaspar Schalbe.

zowel mijn brief[10.] als mijn gevoelens van genegenheid aan jou heeft overgebracht. Het zit me dwars dat ik de penning met de getrouwe beeltenis van de doorluchtige hertog[11.] ben kwijtgeraakt, samen met zijn brief.[12.] Ik wist dat de hoogwaardige prins-bisschop van Luik[13.] erop gebrand was beide te zien, maar ik had ze toen juist niet in mijn tas zitten en de bisschop voerde tot diep in de nacht vertrouwelijke besprekingen met vrouwe Margaretha, de dochter van keizer Maximiliaan, en zou de volgende morgen in alle vroegte naar Duitsland vertrekken.[14.] Daarom vertrouwde ik de penning en de brief toe aan degene die ons tijdens de maaltijd met de bisschop als schenker bediende, met de bedoeling dat hij beide aan de bisschop zou laten zien en daarna aan mij zou teruggeven. Enkele dagen later vernam ik van een arts dat ook de betreffende jongeman met het gezelschap naar Duitsland was afgereisd. Bovendien heeft de bisschop sinds zijn terugkeer uit Duitsland nog steeds zijn opwachting niet gemaakt aan het hof. Het verlies van de brief vind ik nog erger dan dat van de penning.

Richard Pace, een man die uitblinkt in de literatuur van beide oude talen en bij de keizerverkiezing aanwezig was als gezant van de doorluchtige koning van Engeland,[15.] is teruggekeerd en heeft mij met weergaloze hartstocht en welsprekendheid Frederik voor ogen gesteld als een man van ernst, bezonnenheid, onkreukbaarheid, ontwikkeling, ja wat niet al? Als iemand die alles bezit wat een belangrijk vorst siert. Zijn weigering van het keizerschap[16.] is naar mijn mening prijzenswaardiger dan de pogingen van anderen het te verwerven. Nochtans neemt niemand de vorstelijke taken beter waar dan degene die zich ten volle bewust is van de lasten daarvan. Nu is het gewicht van die roemrijke titel op ons terechtgekomen. Men kan slechts bidden tot de goden dat dit voor ons in het bijzonder en voor de christelijke wereld in het algemeen een geluk en een zegen zal blijken.

10. Brief 978.
11. Frederik de Wijze.
12. De niet bewaard gebleven brief die ook wordt genoemd in de brieven 963 en 978.
13. Erard de la Marck.
14. Doel van de reis was de kandidatuur van Karel V voor het keizerschap te bevorderen.
15. Pace was niet bij de verkiezing (in Frankfort, op 28 juni) aanwezig, maar werd na afloop over de uitkomst geïnformeerd. Daarna vergezelde hij Erard de la Marck op diens terugreis naar de Nederlanden.
16. In een poging de verkiezing van Karel V te voorkomen, had paus Leo X vergeefs gepoogd Frederik de Wijze te bewegen zich kandidaat te stellen.

Bij het eerste gerucht dat het keizerschap aan Karel was toegevallen, stortte hier het hele land zich uit in een bijna mateloze dankbaarheid en vreugde. Maar zoals het in menselijke verhoudingen nu eenmaal toegaat, kreeg de blijdschap alras gezelschap van verdriet. Nergens zijn we veilig voor de pest, die op sommige plaatsen genadeloos woedt. Bovendien worden onze streken belaagd door een grote krijgsmacht, voortgekomen, naar ik meen, uit de troepen door wier toedoen de hertog van Württemberg is verdreven,[17.] terwijl niemand weet wie hun aanvoerder is, op wiens bevel ze handelen of wat ze van plan zijn; het enige wat iedereen gemakkelijk kan raden, is dat er een gigantische som geld wordt geëist. Velen staat nog het schrikbeeld van Asperen voor ogen, dat twee jaar geleden met de grond gelijk werd gemaakt,[18.] en men heeft inmiddels spijt van de clementie waardoor eerdere legers ongestraft konden wegkomen. Sommigen vermoeden dat de huidige legerschare door de vorsten in stand wordt gehouden, zodat zij de bevolking onder druk kunnen zetten indien die niet onmiddellijk bereid is naar hun bevelen te luisteren - bevelen die nauwelijks te dragen zijn. Maar de gebeurtenissen zullen hun gang wel gaan; ik heb te doen met het arme volk en voel weerzin tegen de tirannie van sommigen, erger nog dan die van de Turken. Bovendien moet ik vaststellen dat de politiek wordt beheerst door een klein gezelschap, terwijl de resten van onze oude democratie langzaam maar zeker worden opgeruimd.[19.] In Spanje kan men zelfs tegenwoordig nog duidelijk de sporen ontwaren van het bewind van de Saracenen, onder wier tirannie dat land ooit gebukt ging. Konden vorsten toch maar eens ervan overtuigd raken dat niemand luisterrijker regeert dan hij wiens onderdanen vrije, gelukkige mensen zijn!

De hoogwaardige kardinaal Albert, vorst van Mainz, heeft mij opgeluisterd met een uitermate vriendelijke brief[20.] en vereerd met een prachtig geschenk,[21.] waaraan ik des te meer waarde hecht omdat het gaat om een spontaan gebaar van een bijzonder verstandig vorst. Een weloverwogen gift is immers niet zomaar een geschenk, maar eerder een blijk van vertrouwen.

Ik ben bezig met de uitgave van Cyprianus,[22.] gezuiverd ten koste van

17. Ulrich van Württemberg was verslagen door de Zwabische Bond; zie brief 986.
18. In juli 1517 was Asperen geplunderd door de Zwarte Hoop; zie brief 643.
19. Een verwijzing naar de pogingen van Karel V de invloed van de Staten-Generaal zoveel mogelijk te beperken.
20. Brief 988, van Albert von Brandenburg.
21. Een schaal; zie brief 999.
22. Zie brief 1000.

grote inspanningen, Christus sta me bij, verrijkt met een aantal kleinere werken die ik in zeer oude handschriften heb teruggevonden en voorzien van een beperkte hoeveelheid aantekeningen; verder heb ik de hem valselijk toegeschreven geschriften onderscheiden van het authentieke werk, maar zonder ze uit de editie te weren: ik heb zelfs bij wijze van toegift nog het een en ander toegevoegd.

Wees zo goed mij en mijn werk aan te bevelen bij de doorluchtige vorst[23.] en het aan de goede literatuur verknochte genootschap[24.] in mijn naam respectvol te groeten. Zonder inspanning geen overwinning.[25.] Vaarwel.

Antwerpen, 7 augustus 1519

1002 *Aan Nicolas Bérault*
Antwerpen, 9 augustus [1519]

Erasmus van Rotterdam aan Nicolas Bérault, voortreffelijk hoogleraar in de literatuur van beide oude talen, gegroet

Om met een enkele brief de laatste drie van jou[1.] te beantwoorden en zodoende enkele vliegen in één klap te slaan:[2.] ik weet dat ik je vaak heb geschreven, maar dan zo bondig dat jij denkt dat ik niets geschreven heb - zozeer drukt op mij, beste Bérault, de last van het werk dat me overstelpt. Als je nagaat hoeveel uren ik kwijt ben aan mijn verplichtingen als gelovige, aan de slaap (waarvan ik veel nodig heb, tegen de ochtend dut ik weer in), aan mijn gezondheid en aan het schrijven en verbeteren van boeken, zul je gemakkelijk begrijpen hoe weinig tijd er overblijft om al mijn correspondenten op hun wenken te bedienen. Nochtans is het niet mijn streven Thomas en Scotus uit de scholen te verstoten en ze van hun aloude bezittingen te beroven: dat gaat mijn krachten te boven en als het anders was, weet ik niet of het wel wenselijk zou zijn, tenzij we zouden zien dat een beter soort geleerdheid al klaar staat. Wat anderen willen beginnen, moeten ze zelf maar weten; ik zal nooit de aanstichter van een dergelijke verwarring zijn. Mij is het voldoende als de theologie op een meer bezonnen wijze wordt beoefend dan voorheen

23. Frederik de Wijze.
24. De universiteit van Wittenberg.
25. Catullus, *Carmina LXII*, 16.
1. Brieven 925, 989 en 994.
2. Eigenlijk: met één verfpot verscheidene muren te witten; zie *Adagia III*, 6, 23.

en als men wat vaker uit de bron van het evangelie put in plaats van uit de onreine poelen waaraan velen onder ons hun wijsheid ontlenen. Iets in deze richting heb ik wel bereikt, nu sommigen zijn overgehaald en anderen zich zelfs gedwongen zien ernstiger theologen te worden. Wat betreft de loftuitingen die je zo gul over me uitstort, wat kan ik daarop anders zeggen dan dat je op zeer innemende wijze raaskalt over Erasmus?

Tot zover mijn antwoord op de brief die je op 23 maart in Parijs hebt geschreven;[3.] verder nu met de brief die Nesen mij heeft bezorgd,[4.] een trouwe en oprechte vriend zoals er maar weinigen zijn. Wat jij aan Calvo hebt toevertrouwd of wat hij aan mij heeft overgebracht, kan ik me niet precies herinneren. In ieder geval heeft hij mij in Bazel nooit bezocht en mij daar evenmin iets overhandigd. In Leuven perste hij me een uitvoerige brief af aan Grolier,[5.] de gouverneur van Milaan, mij de spreekwoordelijke gouden bergen[6.] belovend. Zoals je ziet, is die brief inmiddels gepubliceerd;[7.] hij beweert met klem dat Grolier erop geantwoord heeft, terwijl ik niet eens zeker weet of hij hem heeft ontvangen. Je zegt dat ik binnenkort een brief over belangrijke aangelegenheden mag verwachten van Etienne Poncher, de aartsbisschop van Sens. Ik zou het als een grote eer beschouwen indien een zo aanzienlijk man, die mij buitengewoon dierbaar is, mij zou schrijven, maar ik zie niet uit naar een hoge positie die gepaard gaat met zoveel lasten. Mij zijn rust en vrijheid altijd lief geweest, terwijl ik drukte verafschuw. Wat je over mij aan Van Dorp hebt geschreven, heeft Nesen mij niet verteld;[8.] ik heb zelfs niet van hem mogen vernemen dat je wat dan ook geschreven hebt. Enkele dagen geleden vernam ik dat hij uit handen van Herman van Friesland[9.] een brief van jou had ontvangen waarin je je ergens over beklaagt. Hopelijk is de toon niet al te scherp, beste Bérault, want als Van Dorp zich ergens aan bezondigt, doet hij dat eerder door zijn inschikkelijkheid dan met boos opzet. Dat sommige theologen tot bezinning komen en anderen wat vriendelijker worden, is iets waarover ik me verheug, zij het niet zozeer voor mezelf als voor hen.

Om ten slotte de brief die Herman van Friesland heeft bezorgd,[10.] niet onbeantwoord te laten: velen hadden in hun brieven die jongeman bij mij

3. Brief 925, al dateert deze van 16 maart.
4. Brief 994.
5. Brief 831.
6. *Adagia I*, 9, 15.
7. In augustus 1518.
8. Vgl. brief 1000A.
9. Haio Herman.
10. Brief 989.

aanbevolen, nadrukkelijk zelfs. Ik ben hen allen dankbaar dat ik door hun toedoen de gelegenheid heb gekregen een in zoveel opzichten beminnelijk persoon te leren kennen. Het enige wat hij vroeg was een ontmoeting om te kunnen praten, waartoe ik welwillend en ruimschoots de gelegenheid heb geboden, voor zover mijn drukke werk het toeliet. Ik beveel hem op mijn beurt bij jou aan, in de hoop dat je hem om mijnentwil nog meer genegenheid zult toedragen. Vaarwel.

Antwerpen, 9 augustus [1519]

1003 *Aan Guillaume Hué*
Antwerpen, 9 augustus 1519

Erasmus van Rotterdam aan Guillaume Hué, deken van de kerk van Parijs, gegroet

Nicolas Bérault, een man geboren voor de gratiën, laat in een recente brief niets onverlet om ons met elkaar in contact te brengen. Als het om een krachtmeting in geleerdheid of welsprekendheid zou gaan, dan had hij me moeilijk meer kunnen afschrikken dan door me aldus aan te sporen: 'Voor die strijd wil hij liever door jou worden opgeroepen dan jou op te roepen; overigens heeft de man in ieder literair genre reeds een aanzienlijke staat van dienst.'[1] In aanmerking genomen dat onder gelijken de uitdager altijd als de onbeschaamde partij wordt beschouwd, wat zou men dan denken dat mij bezielt als ik, een Thersites,[2] Achilles zou durven uitdagen? Maar omdat niemand door zijn fortuin en omstandigheden wordt belemmerd zich zelfs met de allergrootsten te meten in liefde en welwillendheid, in welk geval de uitdager zelfs voor bescheiden doorgaat, heb ik niet geaarzeld zowel u als Bérault ter wille te zijn. Met deze brief daag ik dus, met mijn geringe ontwikkeling en matig fatsoen, een zeer geleerd en bijzonder rechtschapen man uit, maar als het op genegenheid aankomt wijk ik geen duimbreed en zal ik geen genoegen nemen met de tweede plaats.

Tot mijn zeer grote vreugde verneem ik dat de universiteit van Parijs aan de studies die van oudsher worden onderwezen, waarin ze ongetwijfeld altijd al de grootste lof heeft weggedragen en dat ook nu nog doet, met bereidwilligheid de studie van de drie talen toevoegt en van tijd tot tijd terugkeert

1. Brief 989.
2. Thersites is in de *Ilias* van Homerus de mindere van Achilles, door wie hij wordt gedood.

naar de zuivere bronnen van de Heilige Schrift, afstand nemend van de opvatting van de enkelingen die tot hun eigen schande in deze teksten een bedreiging zien voor de ware theologie, terwijl niets de bloei van alle eerzame wetenschappen in hogere mate bevordert. Dit schrijf ik deels toe aan de openheid van de Franse geest, deels aan de wijsheid van de uitmuntende kerkvorst Etienne Poncher, van Godswege aangewezen om de literaire beschaving en de ware vroomheid in ere te herstellen, maar vooral aan de voortreffelijke koning Frans. Alleen wij kunnen ons in dit opzicht nog niet gelukkig prijzen, maar er is goede hoop dat het zover komt.

Moge de almachtige Christus bewerken dat, zoals de vorsten overal de ware geleerdheid aanmoedigen en begunstigen, ze ook een levensleer omarmen die hun taak als vertegenwoordiger van Christus waardig is. Daarmee bedoel ik dat ze zich verre houden van barbaarse dwingelandij en niet door hun eerzucht zowel de rust als de vrijheid van de christelijke wereld aan het wankelen brengen, en dat ze zich, nu ze door hun gunsten de literatuur vooruithelpen waarin de vorstelijke daden aan het nageslacht plegen te worden overgeleverd, op de zaken toeleggen die de bijval verdienen van alle toekomstige generaties.

Vaarwel, beste vriend. Voortaan zal ik u rekenen tot de Willems met wie het lot mij heeft verbonden.

Antwerpen, 9 augustus 1519

1004 *Aan Guillaume Budé*
[Antwerpen, ca. 9 augustus 1519]

Deze brief, die voornamelijk een antwoord vormt op brief 915, is grotendeels in het Grieks gesteld. Alleen de laatste alinea's zijn in het Latijn geschreven.

Erasmus van Rotterdam aan Guillaume Budé, gegroet

Hopen mensen uit je omgeving komen mij vertellen, dierbare Budé - en je schrijft het mij nu, geloof ik, ook zelf al voor de derde keer - dat je waarachtig niet begrijpt waarom ik al zo lang zwijg en nog steeds niet heb gereageerd op je brief die begint met de woorden: ‘Ik heb het commentaar gezien’ enz.[1] De reden is eenvoudig dat ik onze vriendschap als iets uiterst kostbaars beschouw. Ik heb er alles voor over en wil niets liever dan dat ook

1. Brief 915.

de buitenwereld haar aanziet voor wat ze naar mijn vaste overtuiging ook voor ons beiden nog steeds is: zuiver en ongerept. Om de goede verstandhouding te bewaren is er als je het mij vraagt niet zozeer een Luis Vives nodig als bemiddelaar, als wel een wat luchtiger en gematigder toon in de grapjes die we er in onze brieven tussendoor gooien. Zo zal ook de buitenwereld beter kunnen merken hoe vriendschappelijk onze relatie in werkelijkheid wel is. Je schimpscheuten en woordspelingen zijn vaak nogal stekelig, hoewel steeds even erudiet, maar zelf heb ik daar nooit aanstoot aan genomen. Je kritiek ergert mij niet, maar wel ben ik bevreesd voor jouw reputatie, die tevens de mijne is: vrienden delen immers alles. Toen ik Vives jouw brief liet zien, kon ook hij zijn ogen niet geloven. Nooit zou hij hebben kunnen aannemen, zei hij, dat zoiets door Budé tegen Erasmus was gezegd, als hij niet de handgeschreven brief met eigen ogen had aanschouwd.

Daarom wil ik, bij de gratiën, beste Budé, graag je antwoord op deze vraag: hoe ter wereld moet iemand reageren op dergelijke uitspraken? Naar het mij voorkomt zijn ze niet alleen grof en hatelijk, maar ook inopportuun en irrelevant. Ik had geschreven, in mijn antwoord op je brief,[2] dat bij jou alle mogelijke zegswijzen en citaten steeds binnen handbereik zijn, op afroep beschikbaar om zo te zeggen, met geen andere bedoeling dan je te feliciteren met de aangeboren gave van een uitzonderlijk geheugen, dat je met toewijding koestert en continu in goede conditie houdt. Dit waren welgemeende woorden zonder enige bijbedoeling, maar jij draait de zaken om en duidt ze als hooghartige kritiek, terwijl ik met mijn aan- en opmerkingen alleen maar suggereerde dat Budé veel kennis en geleerdheid bezit.

Bovendien - hoe je daarbij komt weet ik niet - noem je mij jaloers en tiranniek, als zou ik iedereen het recht ontzeggen om bloemen uit de wei der Oudheid te plukken, hoewel die het gemeenschappelijk bezit van allen is. Tussendoor verwijt je mij als verzamelaar van zegswijzen en spreuken dat ik geen maat kan houden! Dan vraag ik nogmaals: hoe moet men op zoiets reageren? Het is zonder meer duidelijk dat jij alles wat ik schrijf met de bedoeling jou te complimenteren verdraait tot uitingen van hoogmoed. Waarom zou ik gebruikers van zulke zegswijzen hinderen? Uit jaloezie, uit kwaadaardigheid? Het staat iedereen vrij te gaan vissen in de zee. Al mijn inspanningen waren er juist op gericht om iedereen toegang te verschaffen tot die schat aan spreuken. En waarom zou ik mensen die hun werk willen publiceren ook maar een strobreed in de weg leggen, als uitgerekend ik ze zo vaak daartoe heb aangespoord? Iedereen kan op mijn welwillendheid rekenen, óók wie al bekendheid geniet en de naam Erasmus - gesteld dat die iets te betekenen heeft - in de schaduw stelt. Het leek mij dus beter er maar het zwijgen

2. Zie brief 906.

toe te doen. Een gevatte repliek hield het risico in dat ik een vriend onnodig zou irriteren en boos maken, en zomaar wat zeggen zou koren op de molen zijn van de spotters, die niet zouden aarzelen ons het gezegde van Demonax naar het hoofd te gooien: de een melkt de bok, de ander houdt de zeef eronder.[3.]

Hoeveel weken of hoeveel ontelbare jaren ik heb gewerkt aan de publicaties die, zoals jij beweert, de een na de ander verschijnen, doet er wat mij betreft niet zo heel veel toe. Voor degenen om mij heen, die mij en mijn werk van huis uit kennen, is het zonneklaar dat ik veeleer schuldig ben aan nonchalance en improvisatie, zodat mijn geesteskinderen onvoldragen en vormeloos lijken, als welpen van leeuwen of beren. Wat dat betreft wil ik niet voor de meest erudiete van ons beiden gehouden worden: ik verklaar jou de meest begenadigde en de verstandigste. Wellicht schrijf ik meer dan jij, maar minder goed. Mijn drachten zijn korter, maar de kinderen is slechts een kort leven beschoren. Jij doet er langer over om te baren, maar je telgen zijn onsterfelijk.

Tot zover die kwestie. Aangaande Hieronymus en de Areopagieten wil ik je graag je vergissing vergeven, zoals jij die van mij door de vingers ziet - alles volgens het spreekwoord ‘gelijk uitwisselen’.[4.] Wel is het zo dat voor bepaalde vormen van diefstal destijds wel degelijk de doodstraf werd uitgesproken, zoals ook thans nog, en je zult ook wel weten dat ‘Areopagiet’ de betekenis van ‘rechter’ in het algemeen heeft gekregen.

Maar wat er dan volgt, hoe kan men dat behalve als misplaatst niet ook als kwetsend ervaren? ‘Als jij vindt,’ schrijf je, ‘dat een en ander in mijn brief aan Tunstall ongepast is of gewoon nergens op slaat, dan geef ik je toestemming om, als rechter en beoordelaar van zowat alles, de nodige wijzigingen en correcties aan te brengen.’ De implicatie is vanzelfsprekend dat de lof die je mij toezwaait niet ernstig of gemeend is. Overigens was de schampere, ironische toon van je loftuitingen mij toch al niet ontgaan. En laat ik eerlijk zijn, roemrijke Budé, het is mij bijzonder aangenaam als ik door een prijzenswaardig man in de lucht word gestoken, maar ik zal het ook weer niet als een ramp ervaren mocht ik het zonder jouw blijken van hoogachting moeten stellen. Als jij dus spijt hebt gekregen van je goedgunstigheid - of moet ik zeggen hoffelijkheid? - dan zal ik geen ogenblik aarzelen om je je geschenk terug te geven.

Zie dan toch hoe onredelijk je bent. Wanneer ik uit bescheidenheid niet aanvaard dat je mij de hemel in prijst, vertaal jij dat als hoogmoed en gemelijkheid, en verlang je dat ik uit eigen beweging afdaal van het voetstuk waarop jij me geplaatst hebt. Wie ergert zich niet aan iemand die hem eerst over-

3. Lucianus, *Demonax* 28; vgl. *Adagia I*, 3, 51.
4. Vgl. *Adagia I*, 1, 35 en *IV*, 6, 67.

dreven prijst, tot jaloersmakens toe, en hem vervolgens van alles beschuldigt? Zou men niet veeleer de realiteitszin dienen te prijzen van iemand die afziet van een dergelijk geschenk? Het zal dus een kale Erasmus zijn en niets anders die naar Frankrijk komt, door jou van alle franje ontdaan.

Dan heb je het over iets in je brief wat ik, stompzinnig als ik ben, niet zou hebben begrepen. Ik kan niet gissen wat dat wel mag zijn, maar ik herinner mij wel dat je in heel duidelijke bewoordingen je besluit hebt meegedeeld, in ons beider belang de hele zaak als afgedaan te beschouwen. Dat zou, denk ik, zelfs Davus uit de komedie wel hebben begrepen. Maar daar houdt het niet bij op. Je beschuldigt me ook nog van ondankbaarheid, ongeveer het ergste wat men iemand kan aanwrijven. En waarom? Omdat ik op die zo vage beloften, meer een soort droombeelden, niet klip en klaar antwoordde, ervan afgezien dat ik jou ook nog dankbaar had moeten zijn. Ik neem aan dat jullie er geen bezwaar tegen hebben dat ik met mijn huidige situatie, welke die ook is of in de toekomst zijn zal, in vrede leef. Ik stel jullie inspanningen op prijs, zoals we elkaar nu eenmaal welwillend gezind zijn, maar zelf heb ik nooit op die inspanningen aangedrongen. Wel herinner ik mij dat ik jou in een brief[5.] heb gevraagd de zaak niet te willen doordrukken, omdat ik, zo liet ik doorschemeren, er zelf allerminst van wakker lag. Waarom erger je je dan nog aan mij?

Nog kwetsender ben je als je mij vergelijkt met die veldmuis, en als je het hebt over mijn teveel aan gal, waaraan ik doodga als jij me niet gauw het genezende braakmiddel toedient. Al even grievend zijn de woorden: '...blijkbaar is dat zijn gewoonte om met mij te spelen'. Wellicht vind jij het ongepast dat Budé lik op stuk krijgt van Erasmus, of bedoel je misschien dat ik je pas van repliek mag durven dienen na een proefperiode? Bij de Muzen, zo spreekt een koning of een pasja een derderangs bediende aan! Jij echter schrijft het als vriend aan een vriend, nadat je hem eerst zelf hebt uitgedaagd, jij de lolbroek die van grappen en schimpscheuten houdt en het helemaal niet erg vindt om zelf een veeg uit de pan te krijgen, jij de man van goede smaak, die bij niemand minder dan de gratiën in de leer is geweest.

Na mij onder een lawine van dergelijke grapjes te hebben bedolven ga je over tot dreigementen, maar wel met zalvende woorden: 'Als die kwade geest in jou maar blijft te keer gaan, komaan, richt dan liever de punt van je pen of de scherpte van je speer op de theoloog wiens naam maar één lettergreep telt[6.] en die jou allerhande onheil bereidt, om met Homerus te spreken.[7.] Zelf zal ik dan intussen, buiten het bereik van de projectielen, jullie tweestrijd rustig gadeslaan, en in stilte genieten van de sores van een vriend.'

5. Misschien in een brief die niet bewaard is gebleven.
6. Edward Lee.
7. Homerus, *Odyssee XVII*, 66.

Ik ga met opzet aan het nodige voorbij. Bijvoorbeeld aan wat je schrijft in verband met Deloynes en Ruzé. Ik begrijp niet waarom je mij voorstelt als iemand die niets liever wil dan gevleid worden, ik die als geen ander vrienden op prijs stel die onbeschroomd voor hun mening uitkomen. Vleien hoort in een vriendschapsrelatie net zo min thuis als grofheid en beledigingen. Het feit dat jij je dergelijke grappen alleen tegenover mij permitteert wijst op een wel bijzonder familiair soort vriendschap. Of er is iets heel anders aan de hand. Bovendien beschuldig je me er ook nog van jouw woorden te hebben verdraaid, omdat er wanneer ik uit een van je brieven citeer 'zeg je' staat in plaats van 'wellicht zul je zeggen', ongetwijfeld in de mening dat er in het Latijn groot verschil kan bestaan tussen die twee uitdrukkingen. Ik wilde gewoon duidelijk maken dat de woorden die jij me in de mond legt niet bij mij passen!

Wanneer ik al dat fraais van jou zo lees neem ik daar persoonlijk geen aanstoot aan, want alles wat van een vriend komt duid ik ten goede. Mijn vrees is dat een minder subtiel iemand, niet zo intiem met de rei der gratiën, jouw Franse hoogstandjes wel eens anders zou kunnen begrijpen, en zich over Budé een mening vormt die minder gunstig is dan ik het graag zou hebben. Voor mezelf ben ik niet bang en zie ik geen risico. Daarom vind ik, o welbespraaktste van allen, dat wij er beter aan doen die gelaagde, naar gal smakende aardigheidjes te laten voor wat ze zijn, en in onze briefwisseling voortaan muzen en gratiën zowel als liefde voor de letteren en vriendschap meer aan bod te laten komen. Laten wij dan ook de spons halen over alles wat in het verleden is gezegd en gedaan. Houd je goed.[8.]

Het bevalt me niets dat een van je brieven[9.] de suggestie bevat dat je de zaak van de letteren in de steek wilt laten nu je in dienst van het hof bent getreden. Naar mijn mening is het nu meer dan ooit nodig het op te nemen voor de letteren, die jij je hele leven vurig hebt bemind, met grotere toewijding hebt beoefend dan bijna ieder ander en met de grootste kracht hebt verdedigd. Je waardigheid aan het hof stelt je in staat nu nog beter de ware wetenschap te bevorderen, temeer daar je onder een vorst dient wie er alles aan gelegen lijkt te zijn om dat soort wetenschap naar het hoogste plan te tillen. Misschien wordt je zelfs de nodige tijd gegund om de zeer geleerde werken te voltooien waaraan je in het verleden bent begonnen. Of heeft soms volgens jou de bescherming niets te betekenen die aan onze studies ten deel is gevallen nadat More en Richard Pace bij het gevolg van de koning zijn ingelijfd? Thomas Linacre heeft aan het hof de tijd gevonden die hem thuis ontbrak om de werken uit te geven die inmiddels, zoals je weet, gedeeltelijk zijn verschenen.[10.] Het komt er helemaal op aan in welk soort hofhouding je

8. Het in het Grieks gestelde deel van de brief houdt hier op.
9. Brief 987 of 992.
10. Linacre was bezig aan de Latijnse vertaling van de werken van Galenus. Een eerste vrucht, *Methodus medendi*, was verschenen in juni 1519.

terechtkomt; ik moet vaststellen dat er tegenwoordig enkele hoven bestaan waarbij zelfs de universiteiten verbleken. Gun jezelf wat tijd om te aarden en ik ben ervan overtuigd dat je straks zult vertellen dat je je des te sterker aangespoord voelt tot de cultus van de muzen. Het zal je weinig moeite kosten je plaats te vinden; knokken moet alleen degene die aan het hof wordt aangenomen zonder bemiddeld of van goede komaf te zijn. Jij betreedt het hof met kwartieren waarop je staat kunt maken, een aanzienlijk vermogen en eminente literaire verdiensten; je komt bovendien op uitnodiging en bijna onder dwang. Als wij hier een dergelijk hof hadden, zou ik niet aarzelen me daaraan te verbinden, ondanks de bezwaren van mijn gezondheid en ook van mijn leeftijd. Nogmaals vaarwel, allerbeste Budé.

Mag ik je met klem verzoeken me bij Deloynes te verontschuldigen omdat ik hem niet heb teruggeschreven? Ruzé heb ik geantwoord[11] toen hij als gezant in Luik verbleef.

1005 *Aan Pieter Zuutpene*
Antwerpen, 10 augustus 1519

Erasmus van Rotterdam aan Pieter Zuutpene van Cassel, gegroet

Ik merk dat de meeste mensen ervan overtuigd zijn dat voor- en tegenspoed door de hemellichamen worden bepaald. Ikzelf ben evenwel de mening toegedaan dat er geen gelukkiger gesternte bestaat dan een oprechte, zielsverwante vriend, en omgekeerd geen ongunstiger en verderfelijker constellatie dan een valse, onoprechte metgezel. Laat anderen maar naar de sterren kijken als zij dat willen; ik ben van oordeel dat hetgeen ons gelukkig of ongelukkig maakt, op aarde moet worden gezocht. Anderen gaan, eer ze iets durven ondernemen, angstvallig na hoe Venus, Jupiter en Mercurius tegenover elkaar staan. Ik geef er de voorkeur aan na te gaan met wie men van doen heeft. Sommige mensen verschaffen enkel zichzelf geluk en brengen onheil over alle anderen. Ik vind dan ook nauwelijks woorden, beste Pieter, openhartigste van alle mensen, om uit te drukken wat een grote verrijking het voor mij heeft betekend jou als vriend te verkrijgen; ik had niemand anders kunnen wensen die meer op mijn zeden en gewoonten is toegesneden.

Tot dusver achtte ik me overvloedig gezegend met de vriendschap van

11. Met brief 928.

één Pieter, Gillis namelijk, die ik zelfs voor geen Pylades zou willen ruilen. Dit geluk is verdubbeld nu ik jou heb gewonnen, jij die zoveel op hem lijkt dat ik niet zou weten aan wie de voorkeur te geven. Want om nog maar te zwijgen van je fortuinlijke positie, je buitengewone literaire beschaving en je geestkracht die op wonderlijke wijze tegen alle zaken is opgewassen: wat een frank en vrij gemoed, wat een eenvoud, wat een innemendheid, bescheidenheid, trouw en bereidheid tot aanpakken! Waar zijn degenen die klagen over het zedelijk verval van ons huidige tijdsgewricht wanneer de hoven van de vorsten dergelijke geesten herbergen? Vroeger vond ik het onverdraaglijk dat geesten die voor de letteren en de gratiën waren geboren, in koninklijke entourages werden opgezogen, maar tegenwoordig moet ik vaststellen dat nergens grotere eer wordt bewezen aan de deugd en de ware wetenschap dan in vorstelijke kringen. Voor iedereen die de zaak van de letteren is toegedaan, is het dan ook van belang dat enkelen zoals jij aan de hoven verblijven, zodat het daar niet ontbreekt aan mensen die met hun woorden de machthebbers opwekken tot steun aan de literatuur en de beschaving, die hen aansporen tot begunstiging, die hun influisteren langs welke wegen zij de onsterfelijke roem van een eervolle reputatie kunnen behalen. Hoeveel profijt denk je niet dat de geleerdheid trekt van de aanwezigheid van Thomas More, Thomas Linacre en Richard Pace in Engeland, of van Guillaume Budé in Frankrijk? Men moet hen feliciteren met het feit dat zij dergelijke vorsten hebben getroffen, of hun dankbaar zijn indien zij hen tot dergelijke vorsten hebben gemaakt.

Ik weet dat niets jou liever is dan wanneer jij je onbekommerd in de literatuur kunt verdiepen en dat sommige zaken aan het hof, nog afgezien van de vele beslommeringen, ergernis wekken in jouw zuiver gemoed. Dit alles zul je beter kunnen verdragen door het besef dat je dient onder een voortreffelijk vorst, Adolf,[1] die zijn goedgunstigheid jegens de letteren en mannen van deugd en verdienste, hem reeds in zijn prille jeugd door zijn leraar Batt bijgebracht, tot op heden heeft bewaard. Ook mij koestert en beschermt hij louter omdat hij ervan overtuigd is dat ik deze kwaliteiten bezit, wat allerminst het geval is. Omdat hij inziet hoe belangrijk het is dat de vorming van een jeugdige prins wordt opgedragen aan een voortreffelijk man, heeft hij zijn zoontje[2] toevertrouwd aan de zorg van Jan van Borselen,[3] een man wiens ontelbare goede eigenschappen ik het best kan samenvatten door te zeggen dat hij zowat het evenbeeld is van mijn dierbare Batt. Ook onze Ferdinand zou een dergelijke leraar moeten krijgen en ik begrijp niet waarom daarmee zo getreuzeld wordt; ongetwijfeld het werk van enkele Midas-

1. Adolf van Bourgondië.
2. Waarschijnlijk Filips van Bourgondië.
3. Jan Becker.

sen, die er belang bij hebben dat vorsten dom worden gehouden. Ik vrees dat zich intussen iemand aanmeldt die onder het mom van het leraarschap op prebendes aast, met catastrofale gevolgen voor de gehele bevolking. De theologen maken zich sterk op dit gebied en het is inderdaad passend dat een vorst door een theoloog wordt onderwezen, maar dan wel door een echte, niet aangetast door de ziekte van de inhaligheid en de eerzucht. Vaarwel.

Antwerpen, 10 augustus 1519

1006 *Aan Jacob van Hoogstraten*
Antwerpen, 11 augustus 1519

Erasmus van Rotterdam aan de voortreffelijke theoloog Jacob van Hoogstraten, gegroet

Toen ik voor enige tijd de pamfletten las die de onenigheid tussen Uwe Hoogeerwaarde en Reuchlin tot inhoud hebben, voelde ik meer dan eens de drang u te schrijven, allereerst uit christelijke naastenliefde, verder vanwege een gemeenschappelijke belangstelling voor de geleerdheid, bovendien vanwege de bijzondere genegenheid die ik al van kindsbeen af voor uw orde[1] heb gekoesterd en ten slotte vanwege de niet geringe bekoring van uw persoon, die mij als vriendelijk en correct wordt beschreven. Dat u een verwoed aanhanger bent van de literatuur die ook mij ter harte gaat, wordt immers openlijk verkondigd door uw geschriften, die overal blijk geven van een verzorgde en aantrekkelijke stijl en zodoende geen twijfel laten bestaan over uw opvattingen aangaande de schone letteren. Hoeveel succes u daarbij hebt, is niet zo van belang; sterker nog, daar duidelijk is dat u zich ijverig en welhaast angstvallig inspant, begrijpt men bij een tegenvallend resultaat des te beter hoeveel moeite u zich getroost, anders zou men nog kunnen denken dat uw stilistische versieringen berusten op een ongewild effect.

Dit was, zoals ik zei, hetgeen mij ertoe aanzette u enkele zaken onder ogen te brengen die uw waardigheid, het belang van uw orde en de rust in de christelijke gemeenschap dienstig kunnen zijn. Wat mij dan weer afschrikte was dat ik niet onbekend ben met de gesteldheid van de mensen, van wie ik er zo weinigen aantref bij wie zelfs een vriendelijke aansporing in goede aarde valt. Een raadgeving is iets heiligs,[2] maar tegelijk vol gevaar. Er is een oude spreuk die zegt dat slechte raad zich keert tegen de raadgever.[3] Tegenwoor-

1. Die van de dominicanen, waarvoor Erasmus zeker geen overmatige sympathie had.
2. *Adagia I*, 1, 47.
3. Hesiodus, *Werken en dagen* 266; *Adagia I*, 2, 14.

dig echter zijn de zeden zo verdorven dat ook een goede, waarachtige raad dikwijls de goede gever schaadt. Deze vrees werd echter in mij weggenomen door de hoogwaardige suffragaanbisschop van Keulen,[4] een ongelooflijk minzaam en innemend man. Als het beeld klopt dat hij mij van u heeft gegeven, zult u datgene waartoe ik u thans met de beste en vriendelijkste bedoelingen zal aansporen, niet verkeerd opvatten.

Een tijd geleden al heb ik met groot leedwezen de *Apologie* van Reuchlin gelezen, zij het bij beetjes, en in een brief[5] die ik hem schreef heb ik mijn spijt niet verborgen over de manier waarop hij met onverholen beschimpingen en zonder zelfbeheersing tekeerging tegen zijn tegenstanders, wie dat ook waren, want zij waren mij destijds even onbekend als Reuchlin het was. Ook bij vrienden deed ik mijn beklag,[6] van wie sommigen die het voor Reuchlin opnamen, mij probeerden gerust te stellen door te zeggen dat de schuld volledig lag bij degenen die een toonbeeld van christelijke bescheidenheid en zachtmoedigheid zouden moeten zijn, maar die met scherpe, gruwelijke beledigingen als eersten ten aanval waren getrokken, anders zou er geen bedaarder en zachtzinniger mens dan Reuchlin bestaan. Ik had moeite dit te geloven, maar zij brachten mij geschriften onder het oog van Pfefferkorn, van Gratius, van magister Arnold van Tongeren[7] en nog enkele geschriften meer die ik hier niet hoef op te sommen. Over uw persoon liepen de meningen uiteen. Sommigen beweerden dat u een alleszins redelijk man bent, maar dat u door de aandrijving van bepaalde lieden was opgehitst; anderen wisten dan weer te vertellen dat eer- en hebzucht uw voornaamste raadgevers waren en dat u zich uit een meer dan tirannieke onverzettelijkheid belangrijk wilde maken, terwijl uw onstilbare inhaligheid u deed azen op de bezittingen van de joden. Ik heb van oudsher de gewoonte in dergelijke gevallen liever geloof te schenken aan de goede dan aan de slechte kant van het verhaal en hoewel ik destijds niet alle aantijgingen kon weerleggen, deed ik toch mijn best de felheid van de gebruikte bewoordingen af te zwakken.

Enige tijd later kreeg ik het proces-verbaal[8] van de hele zaak te lezen en

4. Dietrich Michwael, die (kennelijk zonder dat Erasmus het wist) begin 1519 was overleden.
5. Brief 300.
6. Zie brief 636.
7. Arnold Luyd.
8. *Acta iudiciorum inter F. Iacobum Hochstraten inquisitorem Coloniensium et Iohannem Reuchlin LL. doc. ex registro publico, autentico et sigillato* (Haguenau, 1518).

verscheen ook het pamflet waarin u de dialoog van Benigno bestrijdt,[9] dat ik overigens slechts gedeeltelijk heb gelezen. Wilt u weten welke indruk het op mij maakte? Ik vertel het u ongaarne, maar volledig naar waarheid. Ik had een hogere dunk van u voordat ik uw zelfverdediging had gelezen. Hoe vaak heb ik tijdens het lezen mijzelf niet toegefluisterd: 'Kon deze man zichzelf toch maar zien met mijn ogen!' Ik zal niet uit de doeken doen wat mij verder zoal heeft gestoord en evenmin zal ik mij uitspreken over de zaak zelf, want die gaat mij niet aan. Wel heb ik op vele plaatsen een gemis ervaren aan zachtmoedigheid en beheersing zoals men die van een christen, van een theoloog en van een predikheer zou mogen verwachten. Hoe vaak heb ik geen pijn en plaatsvervangende schaamte gevoeld, nog voordat ik het voorwoord uit had! Wat ik toen bij mezelf dacht en hoezeer ik kookte van ergernis kan ik u beter persoonlijk meedelen, als de gelegenheid tot een gesprek zich mocht voordoen.

Nog maar enkele dagen geleden trof ik toevallig in iemands bibliotheek een boekje[10] aan met enkele brieven waarin een aantal mensen lucht geven aan hun ongenoegen over Uwe Hoogeerwaarde. De eerste was, als ik me niet vergis, van Reuchlin, de tweede van de hooggeboren graaf van Neuenahr, de derde van Hermann von dem Busche, de vierde van Hutten. De bitterheid van al deze brieven zou ik volstrekt onaanvaardbaar hebben gevonden als ik niet tevoren de geschriften had gelezen die de auteurs blijkbaar zo op stang hadden gejaagd. Het lezen ervan deed me dubbel pijn: soms had ik met hen te doen, dan weer met u, daar mij af en toe de vrees bekroop dat bij goede, billijke mensen de indruk zou kunnen ontstaan dat zulke forse beschimpingen niet geheel ten onrechte over u werden uitgestort. Niettemin vond ik degenen die dergelijke dingen schreven onwaardig en hoopte ik dat u hun behandeling niet verdiende. Enkele dagen voordien waren namelijk twee pamfletten verschenen, een waarin u zich keert tegen Reuchlins *Kabbalistiek* en een waarin u Reuchlins aanhangers van repliek dient, al heeft de stijl van dat tweede pamflet meer weg van Gratius.[11] Opnieuw zal ik mij er niet over uitlaten welk van beide standpunten mijn voorkeur geniet, want op dit gebied is mij geen opdracht verstrekt en zou dat wel gebeuren, dan kan ik mij

9. *Apologia Fr. Iacobi Hoogstraeten* (Keulen, 1518), een pamflet gericht tegen Reuchlin en diens verdediging door Giorgio Benigno, *Defensio praestantissimi viri Iohannis Reuchlin* (Keulen, 1517).
10. *Epistolae trium ilustrium virorum ad Hermannum comitem Neuenarium* (Keulen, 1518).
11. *Destructio cabalae seu cabalisticae perfidiae ab Ioanne Reuchlin Capnione iampridem in lucem editae* (Keulen, 1519), gericht tegen Reuchlins *De arte cabalistica* (zie brief 500), en *Apologia altera* (Keulen, 1519).

voorstellen dat ik er graag verschoond van blijf. Ik meet mijzelf niet zoveel geleerdheid aan dat ik mij bevoegd acht een uitspraak te doen in een zo ingewikkelde zaak, waarin bij herhaling het woord 'ketterij' valt. Bovendien behartig ik nu niet de belangen van Reuchlin maar veeleer die van u, in dier voege dat ik graag zou zien dat u voortaan meer rekening houdt met uw waardigheid en beter let op de betamelijkheid. Ik twijfel er niet aan dat u dit zelf inziet en voor ogen houdt, maar wellicht vergaat het u als zovelen en wordt in de hitte van de strijd uw opmerkzaamheid afgeleid. Ik mag er wel op vertrouwen dat u mijn aansporing, die is ingegeven door broederlijke genegenheid, welwillend zult opnemen.

Allereerst de titel,[12.] die door uw tegenstanders fel wordt aangevallen als volstrekt arrogant - hieraan stoor ik me niet zo veel, want die zou men als het werk van de drukkers kunnen zien als niet vaststond dat u op dat ogenblik in Keulen verbleef. Wat in mindere mate kan worden vergoelijkt is dat u in elk hoofdstuk opnieuw dramt over 'Reuchlin, de heraut van het kabbalistische verderf'. Men zal immers nauwelijks iemand kunnen doen geloven dat deze woorden, die het hele werk door zo dikwijls worden herhaald, buiten uw medeweten zijn opgenomen. En wie gelooft dat ze uw werk zijn, zal geen twijfel koesteren over gevoelens jegens Reuchlin. Het was evenwel van groot belang, niet alleen met het oog op uw waardigheid maar ook gezien de zaak die u voorstaat, uitsluitend met argumenten en op hoffelijke wijze te werk te gaan in plaats van zo duidelijk blijk te geven van afkeer. Als het een teken was van christelijke gezindheid met beschimpingen tegen iemand uit te varen, dan zou Origenes op die manier Celsus hebben aangepakt, die immers in verscheidene, in de openbaarheid gebrachte boeken de hele leer en levenswijze van Christus aanviel met onverdraaglijke beledigingen. En toch gaat Origenes nooit zo fel tegen hem tekeer als u voortdurend tegen Reuchlin, die, om niets anders te zeggen, in elk geval nog niet is veroordeeld door degenen die bevoegd zijn uitspraak te doen.[13.] Bovendien beijvert Origenes zich niet om de uitspraken van Celsus te verdraaien of te overdrijven, iets wat u in uw zeldzame verhitting voortdurend lijkt te doen, elke uitspraak van Reuchlin in verband brengend met ketterij.

U zult misschien zeggen: 'Ik doe mijn plicht.' Ik waardeer het dat u uw plicht doet, maar ik zou willen dat u daarbij een matiging in acht nam die iedereen duidelijk maakt dat u niets anders dan de zaak van Christus behartigt, en die u zoveel mogelijk behoedt voor de indruk dat u de verdediging

12. Van het eerste pamflet van Hoogstraten, *Destructio cabalae* ('Vernietiging van de kabbala').
13. In 1516 had Leo X het inquisitieproces opgeschort; pas in 1520 werd Reuchlin veroordeeld.

van het geloof voorwendt om uw eerzucht en inhaligheid te dienen, of misbruikt om uw persoonlijke haatgevoelens te botvieren. Wat zou men ooit kunnen schrijven, met hoeveel omzichtigheid ook, dat niet kan worden verdraaid door de verkeerde uitleg van een in woede ontstoken lezer? Daar komt nog bij dat wie zijn haatgevoelens ten toon spreidt, op slag zijn geloofwaardigheid verliest, ook al heeft hij alle gelijk van de wereld, en ik ben ervan overtuigd dat hier de reden ligt waarom u niet bent geslaagd in de opzet die u wordt toegeschreven. Het was uw taak een onderzoek uit te voeren, niet een oordeel uit te spreken. En hoe vaak spreekt u over Reuchlin geen oordeel uit, terwijl de zaak nota bene nog onder de rechter is, een rechter bovendien van wiens vonnis, naar men zegt, geen beroep mogelijk is. Had u uw taak dan niet al voldoende vervuld nadat u jaren achtereen met groot kabaal jacht had gemaakt op een of ander obscuur boekje,[14.] dat wellicht geen mens zou hebben gekend als u het niet beroemd had gemaakt? Nadat de paus, begrijpend dat de zaak van dien aard was dat men haar beter kon laten rusten dan op de spits te drijven, u had opgedragen te zwijgen? Als er een dwaling opduikt waarvan gevaar uitgaat voor het christelijk geloof, moet deze eerst zorgvuldig worden onderzocht in een discussie onder geleerden en daarna aan de bisschop worden doorgeleid. Zodra u dit hebt volbracht, zit uw taak als inquisiteur erop. U hebt een onderzoek ingesteld, u hebt de juiste personen ingelicht. U hoeft dan niet ook nog hemel en aarde ondersteboven te keren en zoveel tragische opschudding te veroorzaken.

Had u al die moeite, al die onkosten en al die jaren maar besteed aan de verkondiging van Christus' evangelie! Als ik het niet volledig bij het verkeerde eind heb, zou Jacob van Hoogstraten dan groter zijn dan hij nu is, terwijl zijn naam geliefder zou zijn, of in elk geval minder gehaat, bij de beste mensen. Intussen komt een belangrijk deel van de rancune ook op uw orde terecht, die tevoren al dikwijls en om velerlei redenen te kampen had met ernstige gevoelens van afkeer en het niet nodig had door nieuw ressentiment te worden belast. En dan, het betaamde uw verstand na te gaan of dat boekje van Reuchlin iets bevatte wat het christelijk geloof ernstige schade zou kunnen toebrengen. Maar daarin wordt niets anders gezegd dan dat men de joden moet tolereren binnen de grenzen van de redelijkheid. Waar was het voor nodig met zoveel ijver haat tegen de joden te wekken? Is er soms iemand onder ons die dat soort mensen nog niet genoeg verafschuwt? Als jodenhaat christelijk is, dan is ieder van ons in dit opzicht meer dan voldoende christelijk. Sommigen vinden het, naast vele andere zaken, bijzonder verdacht dat u, terwijl overal zoveel boeken worden geschreven, alleen naar dit ene pamflet op een zo boosaardige wijze onderzoek hebt ingesteld. Niets heeft u

14. Reuchlins *Augenspiegel*, verschenen in 1511.

ooit gestoord in het werk van Agostino Giustiniani, in dat van Sylvester Prierias of in dat van broeder Tommaso de Vio, nu kardinaal van de titelkerk San Sisto,[15.] waarin nochtans heel wat staat dat de theologen van Parijs hevig tegen de borst stuit, want zelf heb ik er slechts vluchtig kennis van genomen. Men beweert dan ook dat u blind bent voor de dwalingen van de dominicanen en slechts oog hebt voor die van Reuchlin en zijn medestanders.

Ik zeg dit alles niet om Reuchlin te verdedigen, maar om u en de uwen raad te verschaffen, want ik ben met Reuchlin bevriend zonder me te mengen in zijn zaak, iets waarvan u mij niettemin lijkt te verdenken. Dit is immers naar verluidt de reden waarom de hooggeboren graaf van Neuenahr er in uw voorwoord[16.] zo ongenadig van langs krijgt en evenzeer de reden waarom u ook mij hebt willen treffen in de door u gepubliceerde pamfletten tegen de kabbala. Voor mij gaat namelijk geen bijzondere vertroosting uit van de hoffelijkheid waarmee u de naam van Erasmus onuitgesproken laat, aangezien u de titel van mijn werk noemt en een passage weergeeft waarin u woord voor woord herhaalt wat ik geschreven heb.[17.] Maar vooral begrijp ik niet waarom u mij betrekt in een zaak die u als weerzinwekkend poogt voor te stellen en die mij volkomen vreemd is. Was Christus mij maar even gunstig gezind als ik de kabbala ongunstig gezind ben! Bovendien nodigde de teneur van uw betoog er geenszins toe uit de kwestie ter sprake te brengen; veeleer lijkt u die er met de haren te hebben bijgesleept en als een slecht passend verstellapje te hebben vastgenaaid. En dan, wat een gif stort u uit, hoe verraderlijk verdraait u wat ik geschreven heb! Wat ik opmerk over mijzelf en anderen zoals ik, vat u voortdurend op als gericht tegen de kerk; verder haalt u niet meer dan een enkele passage aan die u bijzonder geschikt leek voor uw laster, terwijl ik de kwestie op tal van plaatsen ter sprake heb gebracht. Uit de samenhang daarvan kon worden afgeleid in welke geest ik de zaken heb geschreven die u afkeurt. Elders in mijn werk[18.] stel ik immers dat ik degenen beklaag die ongelukkigerwijs door een slecht huwelijk met elkaar verbonden zijn en van wie men niet kan verwachten dat zij zich zelfs na een scheiding onthouden van ontucht. Ik wilde dat op enige manier voor hun heil zou worden gezorgd, als dat mogelijk zou zijn, en ik heb niet de

15. De drie genoemden zijn dominicaanse theologen; de laatste is bekend als Cajetanus.
16. Van de *Apologia altera.*
17. In de *Destructio cabalae* citeert Hoogstraten de aantekening van Erasmus op Mattheus 19:8 in zijn eerste uitgave van het Nieuwe Testament, waarin hij het echtscheidingsverbod ter discussie stelt.
18. In zijn aantekening op 1 Corinthiërs 7:36/39 in zijn tweede uitgave van het Nieuwe Testament.

wens dat dit gebeurt zonder dat de kerk ermee heeft ingestemd. Ik schrijf niemand iets voor en laat de hele zaak over aan de kerk.

Maar de kerk kan niet doen wat je wenst, zegt u. Ten eerste bepaal ik niet wat de kerk kan; als volkomen zou vaststaan dat ze hierin niets vermag, dan nog hebt u van mij niets anders gehoord dan de stem van de naastenliefde. Ik ben geen voorstander van echtscheiding, maar heb medelijden met mensen die de vernieling nabij zijn; dikwijls verlangt de christelijke naastenliefde wat niet mogelijk is en vaak is het een vrome daad te wensen wat niet kan worden verwerkelijkt. Hierop heb ik in weinige woorden gewezen, slechts in mijn hoedanigheid van annotator, niet als iemand die leerstellingen verkondigt, maar u hamert bij herhaling op het woord 'leerstelling', waarmee u mij gehaat maakt. En u maar schrijven dat u zozeer over uw hele lichaam rilt van mijn woorden dat u bijna van afschuw zou instorten; een kleine notitie die ter beoordeling aan de kerk wordt overgelaten, noemt u een slag in het gezicht van de hele kerkgemeenschap.

Na dergelijke fundamenten te hebben gelegd, die geenszins met mijn opvattingen stroken, ontwikkelt u een lang betoog waarin u alle mogelijke argumenten aanvoert om de lezer bij te brengen dat na een scheiding geen nieuw huwelijk mag worden aangegaan, alsof het mij was ontgaan hoe de geleerden van weleer daarover dachten en hoe de kerk zich daarover heeft uitgesproken. Maar het is mogelijk dat de geest van Christus niet alles ineens aan de kerk heeft geopenbaard. Weliswaar kan de kerk de geboden van Christus niet ongeldig verklaren, maar wel kan zij deze duiden in overeenstemming met het menselijk heil, sommige matigend, andere aanscherpend, al naargelang de omstandigheden en de tijd. Christus wenste dat al zijn volgelingen volmaakt zouden zijn en dat zich onder hen geen scheidingen zouden voordoen; de kerk heeft ernaar gestreefd van iedereen strikte naleving van dit evangelisch leerstuk te verlangen. Maar hoe weet u of zij met het oog op het heil van de zwakkeren niet zou menen dat op dit onderdeel enige toegeeflijkheid is geboden? Het evangelie wordt niet afgeschaft, maar aangepast tot ieders heil door degenen aan wie het beheer ervan is toevertrouwd. Evenmin wordt een gebod afgeschaft doordat het beter wordt begrepen. Het ligt echter niet in mijn bedoeling hier een oeverloze discussie aan te gaan, temeer daar ik in mijn tweede uitgave vrijwel alles heb bijeengezet wat op de kwestie betrekking heeft, namelijk in een noot bij het zevende hoofdstuk van de eerste brief aan de Corinthiërs.

In deze aangelegenheid, waarde heer, moet ik opnieuw uw gebrek aan matiging betreuren, daar u deze passage meende te moeten aangrijpen terwijl het u bekend was dat ik de nieuwe uitgave had voorbereid die ik in de eerste uitgave had beloofd. Het is immers onwaarschijnlijk dat u als enige was ontgaan wat iedereen wist, zelfs lang voor mijn recente reis naar Bazel[19].

19. In het voorjaar van 1518.

die ik uiteraard vanwege die tweede uitgave heb ondernomen. Het heeft er dan ook alle schijn van dat u ofwel mij te snel af wilde zijn in uw zucht naar kritiek, ofwel wilde voorkomen dat hetgeen u reeds geschreven had zijn geldigheid zou verliezen. Nogmaals, ik begeef me nu niet op het terrein van het twistgesprek, waartoe een brief zich trouwens niet leent, maar doe slechts mijn beklag over uw onheuse optreden. Wat ik namelijk opmerk over inschikkelijkheid bij de interpretatie, wordt door u allesbehalve inschikkelijk geïnterpreteerd, alsof ik de kerk er valselijk van beticht de geboden van Christus af te schaffen, terwijl ik van mening ben dat wij, dat wil zeggen ik en anderen zoals ik, een verkeerd gebruik maken van de mogelijkheid de evangelische geboden te interpreteren, met als gevolg dat de kracht van de evangelische leer in onze zeden wegkwijnt.

Om een voorbeeld te noemen: Christus wilde zozeer dat zijn volgelingen zich verre hielden van doodslag dat hij elke belediging verbood en hen niet toestond in woede te ontsteken.[20.] Wij vatten dit op als: lichtvaardig in woede te ontsteken. Gesteund door deze opvatting spiegelt degene die zijn woede de vrije loop laat, zich dikwijls voor: 'Het is niet om een lichtvaardige reden dat ik kwaad op hem ben.' Evenzo wilde Christus zozeer dat zijn volgelingen zich verre hielden van meineed dat hij het zweren helemaal uitsloot.[21.] Dit interpreteren wij als: men mag niet lichtvaardig zweren. Met behulp van deze interpretatie vergoelijken degenen zichzelf die aldoor bij de geringste aanleiding een eed afleggen. Op dezelfde manier wilde hij zozeer dat zijn volgelingen zich verre hielden van echtscheiding zoals de joden die kenden, die om de eerste de beste reden hun echtgenotes verstootten, dat hij echtscheiding in het algemeen verbood.[22.] Wat voor interpretatie de kerk hieraan zou kunnen geven, zeg ik niet, maar ik zou willen dat ze het kon op een manier die het heil van menigeen verzekert. De kerk laat trouwens wel degelijk in zekere mate echtscheidingen toe en erkent daarvoor een groter aantal gronden dan Christus toestond. Ze heeft bovendien het onderscheid ingevoerd tussen een geconsummeerd en een niet-geconsummeerd huwelijk; het eerste mag niet worden ontbonden, het tweede wel, indien een gelofte tussenbeide komt die om een mij onduidelijke reden plechtig wordt genoemd.[23.] Niets van dit alles is ons door Christus geleerd,

20. Mattheus 5:21/22.
21. Mattheus 5:33/37.
22. Mattheus 5:31/32, 19:8/9.
23. Zie Gregorius IX, *Decretales III*, 32, 2 en 14: een niet-geconsummeerd huwelijk kan worden ontbonden als een van de echtelieden de gelofte aflegt in het klooster te zullen treden.

zoals hij zich evenmin heeft uitgesproken over de gevallen waarin een huwelijk al dan niet geldig is: daarover waren de rechtzinnigen uit de Oudheid het al oneens en ook de kerk, althans de pausen van Rome, hebben hun standpunt ter zake gewijzigd.

Beseffend hoe de geest van Christus op wondere wijze telkens naargelang de omstandigheden zijn gaven toedeelt en in aanmerking nemend hoe groot het gezag van de kerk is, heb ik voorgesteld het heil van zovele mensen die hun verderf tegemoet gaan, in de mate van het mogelijke tegemoet te komen. Ik kondig daarbij geenszins af hoe het zou moeten, maar laat het beslissingsrecht aan de kerk; mijn inbreng beperkt zich ertoe het probleem aan de orde te hebben gesteld. Waarom dan, vraag ik u, achtte u het nodig in zulke bittere bewoordingen te overdrijven? Want hoe vaak last u in uw betoog geen opmerkingen in over een of andere geleerde die mort en zijn gal spuwt op de kerk, ja zelfs de heilige kerk aanklaagt en een leer verkondigt die afwijkt van wat de heilige kerk van Rome predikt; over het gevaar dat een broeinest van opstandigheid tegen het kerkelijk beleid ontstaat, dat de minachting van de kerk om zich heen grijpt, dat mensen schaamteloos en tot hun eigen ondergang de zonden van het vlees bedrijven? U herkent, neem ik aan, uw eigen woorden, die in ieders opvatting meer zijn gericht op het zaaien van tweedracht dan dat ze getuigen van een passend en weloverwogen oordeel. Sommigen zullen het misschien geestig vinden wanneer u die geleerde met wie u het te stellen hebt, een kille vertolker van Christus' woorden noemt, terwijl u zelf wellicht een tikje oververhit bent; wanneer u hem geen enkele kwaliteit toekent, behalve zo nu en dan fraai taalgebruik en gevoel voor grammatica, zoals u het uitdrukt; wanneer u hem neerzet als een nachtuil en een vleermuis, terwijl u zichzelf dan zeker als een arend beschouwt. Het moge duidelijk zijn dat ik in goddelijke aangelegenheden een minder scherpe blik meen te bezitten dan een nachtuil, die ook in het donker ziet, maar indien het mocht gebeuren dat deze hele zaak met de vereiste ernst wordt behandeld, zou u wellicht merken dat ik niet zo blind ben als u het wilt doen voorkomen.

Dit onderwerp zou echter meer dan een enkel boek vergen en veel ervan heb ik al behandeld in mijn tweede uitgave, alsof ik een voorgevoel had van de pogingen de betreffende passage aan het wankelen te brengen. Maar zelfs daar doe ik geen stellige uitspraken en laat ik het steeds aan de kerk hoe zij het haar toekomende respect en gezag wil gebruiken; ik noem argumenten, ik beslis niets. Mocht u nu zeggen dat het niet aangaat zaken die reeds zijn aanvaard ter discussie te stellen, wat doen we dan met de heilige geleerden die niet hebben geaarzeld ter discussie te stellen of de eucharistie een sacrament is en of eenvoudige ontucht een zonde is?[24.] Ik ben ook niet erg onder

24. Voor discussies over de twee door Erasmus genoemde vragen, zie bijvoorbeeld Thomas van Aquino, *Summa theologiae III*, 73, 1; *II-II*, 154, 2/3. Met eenvoudige ontucht (*fornicatio simplex*) worden seksuele betrekkingen tussen ongetrouwde personen bedoeld, waaraan dus geen echtbreuk te pas komt.

de indruk als u mij aan het begin van uw betoog terloops op de vingers tikt omdat ik schreef dat de wet die christenen verbiedt te scheiden, teruggaat op het negentiende hoofdstuk van Mattheus, waarbij ik volgens u een dubbele fout bega: ten eerste omdat ik het scheidingsverbod opvat als iets wat door een menselijke wet is ingevoerd, ten tweede omdat ik het over het negentiende hoofdstuk heb terwijl het veeleer het vijfde moet zijn.[25.] Om nu in omgekeerde volgorde te antwoorden: als de boodschap in beide passages dezelfde is, wat maakt het dan uit welke van de twee men als bron aanwijst? Het lijkt zelfs waarschijnlijker dat het verbod aan het negentiende hoofdstuk is ontleend, waar echtscheiding uitdrukkelijk als dusdanig ter sprake komt, al heb ik niet naar een bepaalde 'plaats' in het boek willen verwijzen, maar de discussie in haar geheel een 'plaats' genoemd, ongeacht de plek waar ze voorkomt; anders zou men het vijfde noch het negentiende hoofdstuk als bron moeten vermelden, maar veeleer het zevende hoofdstuk van de eerste brief van Paulus aan de Corinthiërs. Daar immers beveelt hij dat een vrouw die haar man heeft verlaten en zich niet wil verzoenen, ongehuwd moet blijven.[26.] Hier daarentegen,[27.] waar voor gevallen van echtbreuk een uitzondering wordt gemaakt, lijkt het recht op echtscheiding niet volledig te worden uitgesloten maar eerder te worden beperkt, omdat het er bij de joden wat al te gemakkelijk aan toeging.

Voorts kan niet worden ontkend dat er pauselijke wetten bestaan die gescheiden personen verbieden een nieuw huwelijk aan te gaan, mits vaststaat dat sprake was van een waarachtig huwelijk. Als die wetten uit het evangelie zijn afgeleid, zie ik niet waarom ik een berisping verdien wanneer ik schrijf dat er een wet bestaat die de ontbinding van huwelijken verbiedt. Op dit onderdeel ben ik zelfs nog minder onder de indruk van uw aantijging dat ik ten onrechte heb gesteld dat Mozes de joden echtscheiding veroorloofde, waarbij u in deze luttele woorden een tweetal dwalingen aanwijst. Hij stond het toe, zegt u, hij veroorloofde het niet - alsof er enig verschil bestaat tussen toelaten en veroorloven, behalve dan dat toelaten het verlenen van een recht impliceert, terwijl veroorloven betekent dat men in enig opzicht afstand doet van zijn eigen recht, zodat het laatste woord in het

25. Zie hierboven noot 17.
26. 1 Corinthiërs 7:10/16.
27. In Mattheus 5 en 19.

betreffende verband beter op zijn plaats is. Mozes liet het toe, zegt u vervolgens, maar in naam van de Heer - alsof hetgeen Mozes het volk opdroeg op bevel van God geen bevel kan worden genoemd, of hetgeen Mattheus onderwees overeenkomstig de leer van Christus geen leer mag heten.

Al u uw stijl wenst te oefenen, wat mij waarachtig heel wat juister lijkt dan te schrijven met de pen van een ander, zoals sommigen doen, zou ik liever willen dat u daarvoor onderwerpen kiest die minder haat opwekken en meer vrucht dragen. En als de omstandigheden u dwingen dergelijke vragen te lijf te gaan, matigt u dan uw stijl en behandeling van de hele zaak zozeer dat niet alleen enkele makkers uit uw orde u toejuichen, maar dat ook elke werkelijk onderlegde en verstandige lezer en zelfs het nageslacht de inborst van de ware theoloog herkent. Vereist de zaak gestrengheid, laat dan niettemin alle driestheid achterwege; vooral echter moet worden vermeden dat het venijn van de eerzucht of de inhaligheid zich ergens doet vermoeden en veel meer nog dat van de huichelarij. Ware vroomheid leidt af en toe tot verontwaardiging, maar deze wordt getemperd door verzachtende naastenliefde. Het is niet verstandig degenen te ergeren die u kunt genezen en men moet degenen die men door zachtmoedigheid kan beteren niet van zich vervreemden. Ketterij is een verschrikkelijk woord en daarom moet men er zo zuinig mogelijk mee omspringen. Tegenwoordig lijkt het bij sommigen in de mond bestorven. Terecht maakt u echter in uw bezonnenheid onderscheid tussen een ketters element en ketterij, alsook tussen ketterij in de zin van goddeloze sekte en een dwaling die wanneer zij hardnekkig wordt verdedigd, iemand tot ketter maakt. Maar deze zeer fijnzinnige onderscheidingen worden niet begrepen door het domme volk, dat zodra het iets hoort over de ketterse denkbeelden van deze of gene, niets anders begrijpt dan dat degenen om wie het gaat ketters zijn. Evenmin kan het zich voorstellen hoe sprake kan zijn van een oorlog met de Fransen als die niet persoonlijk meestrijden.[28.] Zo gebeurt het dan ook dat men in het openbaar, vrezend dat anderen meeluisteren, over de ketterse opvattingen van Reuchlin spreekt, maar in de persoonlijke sfeer en onder gelijkgestemden Reuchlin een ketter noemt; het geleerde onderscheid is men dan vergeten. Zo weinig is het volk de reputatie van een ander waard, terwijl het met zijn eigen reputatie ten zeerste is begaan.

Wel merk ik dat u in uw recentste geschriften wat gematigder bent geworden en hoop ik dat u zich voortaan tot uw lof steeds meer te boven zult komen. U zult niet alleen de dominicaner orde maar alle theologen een dienst bewijzen indien u uw gezag aanwendt om de smakeloze kwaadsprekerij een halt toe te roepen van sommigen die in hun bezetenheid voortdu-

28. Maar met behulp van huurlegers, is de gedachte.

rend, bij openbare en besloten voordrachten, tijdens disputaties, maaltijden, vergaderingen, gesprekken en, het ergste van al, in openbare preken, afgeven op talenkennis en goede literatuur. Om deze verdacht te maken, nemen zij woorden als antichrist, ketterij en meer van dergelijke schrikwekkende termen in de mond, terwijl toch zonneklaar is wat de kerk te danken heeft aan mannen die bedreven zijn in de talen en in de welsprekendheid. Deze studiën verlagen het aanzien van de theologie niet, maar zetten haar luister bij; ze bestrijden haar niet, maar dienen haar. De muziek wordt immers ook niet onmiddellijk in verband gebracht met ketterij omdat een of andere musicus wordt betrapt die zich daartoe heeft laten verleiden. De dwaling van de enkeling moet worden veroordeeld, maar aan de studie moet de eer worden bewezen die haar toekomt.

Het zou te ver voeren hier de belachelijke verhalen weer te geven die ik dagelijks te horen krijg over sommigen die in hun poging de literaire geleerdheid bij het onwetende volk gehaat te maken, aan verstandige, ontwikkelde en fatsoenlijke mensen tonen dat hun schaamteloosheid gelijke tred houdt met hun domheid. Als ook de theologie deze studiën in ere houdt, zal zij er op haar beurt door worden gesierd; als zij deze studiën beschimpt en belastert, vrees ik dat gebeurt waar Paulus voor waarschuwt: dat indien men elkander bijt en vereet, men door elkander verslonden wordt.[29.]

Indien u mijn woorden, die voortkomen uit een zuiver en oprecht gemoed, in een zelfde gemoed zult aanvaarden, betwijfel ik niet dat u mij eens dank zult bewijzen voor een even gegronde als welgemeende raad. U zult er, denk ik, geen aanstoot aan nemen te worden aangespoord door Erasmus die in elk geval, als ik mij niet vergis, uw meerdere is in jaren, aangezien Mozes de raad van Jethro evenmin afwees.[30.] Het ga u goed, hoogvereerde vader. Reken mij tot degenen die Uwe Hoogeerwaarde oprecht genegen zijn. Ik verzoek u met nadruk mij in uw heilige gebeden aan te bevelen bij Christus, die in zijn grote zachtmoedigheid uw geest altijd moge leiden.

Antwerpen, 11 augustus 1519

29. Galaten 5:15.
30. Zie Exodus 18:17/24; Jethro was de schoonvader van Mozes. Erasmus vergiste zich wel: Hoogstraten was ouder dan hij.

1007 *Aan Leo X*
Leuven, 13 augustus 1519

Erasmus van Rotterdam aan paus Leo X, gegroet

Enige tijd geleden, Heilige Vader, heeft het publiek de beschikking gekregen over het Nieuwe Testament dat voor de tweede maal ten koste van onnoemelijke inspanningen door mij is herzien, samen met aantekeningen die met aanzienlijke uitbreidingen zijn verrijkt. Het werk is, dunkt mij, onder de gunstigste voortekenen verschenen dankzij de aanbeveling[1] van niet zomaar een paus van Rome, maar van Leo, wiens naam in de christenheid geliefder is dan die van enig ander. De eerste uitgave werd reeds door alle waarlijk vrome mensen gekoesterd omdat zij aan u als aan een beschermgod was opgedragen,[2] maar nu omarmt men het werk des te geestdriftiger omdat de hoogste kerkelijke gezagsbekleder er zijn goedkeuring aan heeft gehecht. Het is weinig godsdienstig geen respect op te brengen voor datgene wat aan de hoeder van de godsdienst is opgedragen; volslagen waanzin is het wanneer een of ander nietig mens het waagt te verwerpen wat de hoogste plaatsbekleder van Christus van waarde acht, of in zijn roekeloosheid meent te mogen veroordelen wat is goedgekeurd door de opperste vertolker van de goddelijke geest, aan wiens gezag wij zelfs te danken hebben dat wij in het evangelie geloven. Zelf eis ik namelijk in dit opzicht geen enkele verdienste op, behalve een bereidheid tot hulp die zich geen moeite ontzegt. Door uw toedoen vindt het werk gretig aftrek bij alle geleerden, door uw toedoen vindt het bijval, wordt het alom gelezen en doet het bij iedereen in de wereld liefde voor de Heilige Schrift ontbranden. Degenen die aanstoot namen aan de nieuwigheid van de eerste uitgave, zijn nu van hun schreden teruggekeerd en erkennen hun vergissing. Wie tot nog toe uit troebele poelen putte om een verwarde, kille theologie te ontwikkelen, laaft zich nu liever aan de kristalheldere bronnen van Christus en de apostelen.

De eerste uitgave viel een warm welkom ten deel bij elke ware en eerlijke geleerde. Met hun instemming had ik mij tevreden kunnen stellen, want wie zou het niet genoeg zijn aan de beste mensen te behagen wanneer het tot dusver geen sterveling is overkomen bij iedereen in de smaak te vallen? De huidige uitgave vindt weerklank bij alle lezers, in een opmerkelijke eensgezindheid, zeer weinigen uitgezonderd, van wie sommigen te dom zijn om zich door steekhoudende argumenten te laten overtuigen, anderen te trots om iets beters te leren dan ze kennen, weer anderen te halsstarrig om zonder schaamte hun eenmaal ingeslagen dwaalwegen te verlaten, sommigen te oud om te hopen dat het de moeite nog zal lonen, enkelen te eerzuchtig om de gedachte te verdragen dat er iets bestaat dat zij nog niet kenden; allen hebben echter gemeen dat het geen zin heeft te streven naar hun bijval. Er schuilt inderdaad veel inzicht in het gezegde van Seneca dat men door sommigen

1. Brief 864.
2. Zie brief 384.

maar beter kan worden verguisd dan geprezen.[3] Bovendien heeft nauwelijks iemand van hen mijn werk gelezen. Zij waren bevreesd voor hun macht, sommigen zelfs voor hun inkomsten, als de wereld tot bezinning zou komen. Wat zij zelf geloven weet ik niet, maar in elk geval trachten zij onontwikkelde en onwetende mensen te doen geloven dat talenkennis en wat men de betere literatuur noemt vijandig staan tegenover de theologische studie, terwijl geen tak van wetenschap haar in hogere mate siert en verder helpt.

Deze lieden, wier geboorte alle muzen en gratiën een doorn in het oog was, voeren een verbeten strijd tegen de studiën die in onze tijd mogen rekenen op een rijke oogst. Zij ontlenen hun hoop op de overwinning voornamelijk aan pure roddel. Als zij zich in geschrifte roeren, spreiden zij niets anders ten toon dan domheid en onwetendheid, want als zij strijden met argumenten, zegeviert natuurlijk de onmiskenbare waarheid. Daarom verheffen zij hun stem slechts bij het onwetende volk en bij domme vrouwtjes op wie men moeiteloos indruk kan maken, vooral onder de mom van het geloof, dat zij op meesterlijke wijze weten voor te wenden. Dan pakken ze uit met vreselijk klinkende woorden als ketterij en antichrist; ze roepen dat het christelijk geloof, dat vanzelfsprekend op hun schouders rust, op het spel staat en wankelt. En in dit verband van hatelijkheden vervlechten zij hun opmerkingen over de talen en de betere literatuur. Al die gruwelen, zeggen zij dan, komen voort uit de dichtkunst, want zij noemen alles dichtkunst wat met een verfijnder soort geleerdheid heeft te maken, dat wil zeggen, alles wat zij zelf niet hebben geleerd. Zij schamen zich zelfs niet om die onzin ook nog van de kansel te verkondigen, zij die wensen door te gaan voor de predikers van de evangelische leer. Ze maken bovendien misbruik van de naam van de paus van Rome en de Heilige Stoel, die immers bij iedereen, zoals het hoort, in het hoogste aanzien staan.

Met dergelijke listen en lagen trekken zij ten aanval tegen de bloei van de schone letteren en de zuivere theologie die smaakt naar haar bronnen. Zij laten geen mogelijkheid onbenut en wenden elke denkbare laster aan tegen degenen door wier toedoen zij merken dat deze geleerdheid opgang maakt. Tot hen rekenen zij ook mij, hoewel ik niet goed weet hoeveel mijn inbreng te betekenen heeft. Wel heb ik mij grote inspanningen getroost om mensen af te brengen van de zielloze haarkloverijen waarmee zij hun dagen doorbrachten en hen warm te maken voor de studie van een zuiverder en soberder soort theologie. Dat ik die moeite niet geheel vergeefs op mij heb genomen, kan ik opmaken uit de vijandige reacties van bepaalde lieden die niet kunnen verteren dat iets hoog wordt aangeslagen wat zij zelf niet in staat zijn te onderwijzen en wat het hun schaamt te leren. Van hun geblaf heb ik

3. Vgl. Seneca, *De beneficiis II*, 24.

mij nooit iets aangetrokken, allereerst vertrouwend op de aanwezigheid van Christus, op wie mijn letterkundige arbeid bovenal is gericht, en voorts op het oordeel van Uwe Heiligheid, op mijn zuiver geweten en op de steun van zoveel voortreffelijke mensen.

Mijn talent, hoe gering ook, is voor eens en altijd Christus toegewijd. Het staat ten dienste van zijn glorie, van de kerk van Rome, van de leider van de kerk en vooral van Uwe Heiligheid, aan wie ik alles te danken heb wat ik bezit. Door andere onderwerpen te behandelen, had ik mij rijkdom en waardigheden kunnen verschaffen; met behulp van zeer betrouwbare getuigen kan ik tonen dat het waar is wat ik zeg. Maar het gewin dat ik nu heb, is mij liever; ik heb veeleer de roem van Christus willen dienen dan die van mijzelf. Sinds mijn jonge jaren heb ik er altijd voor gezorgd niets te schrijven wat tegen de vroomheid indruist, onfatsoenlijk is of tweedracht zaait. Als het al zo is dat ik vroeger, zoals het de jeugd vergaat, al te vrijmoedige ontboezemingen heb gedaan, dan is toch op mijn huidige leeftijd slechts plaats voor ernstige en verheven zaken. Nog nooit is iemand door mijn geschriften in de geringste mate zwartgemaakt of er minder vroom op geworden. Nooit is door mijn toedoen onrust ontstaan en dat zal ook nooit gebeuren. Van deze beginselen zal geen enkele vorm van onfatsoen van mijn tegenstanders mij doen afwijken.

Wat anderen schrijven, moeten zij zelf maar weten. Ik vel geen oordeel over andermans huisknecht; of hij staat of valt, is de zaak van zijn meester.[4.] Ik betreur echter ten zeerste dat bepaalde mensen met hun bittere twisten opschudding veroorzaken in de wereld van de wetenschap en het christendom. De zaak is allang niet meer beperkt tot het tegenover elkaar stellen van argumenten. De strijd is verruwd door akelige scheldpartijen van twee kanten, men bestookt elkaar met striemende pamfletten en door wederzijdse verwensingen ontaardt de onrust in regelrechte razernij. Iedereen begaat wel eens een misstap, dat is niet meer dan menselijk. Zijn de menselijke fouten van dien aard dat men er de ogen niet voor kan sluiten, dan behoort men deze met christelijke zachtmoedigheid te verbeteren. Wat nu gebeurt is dat men verdraait wat terecht is opgemerkt, vaak ook wat men niet begrijpt. Door verbitterde uitspraken jaagt men degenen tegen zich in het harnas die men met christelijke mildheid had kunnen genezen; door driestheid vervreemdt men degenen die men met vriendelijkheid had kunnen behouden. Zodra men het oneens is of de indruk wil wekken het oneens te zijn, neemt men het woord ketterij in de mond; als zich iets voordoet waarin men zich minder goed kan vinden, dan roept men op opruiende wijze de botte, ongeletterde massa te hulp.

4. Romeinen 14:4.

Wat soms klein begint, leidt dikwijls tot een reusachtige vuurhaard, zodat een kwaad dat als een kleinigheid werd verwaarloosd, langzaam toeneemt en uiteindelijk uitgroeit tot een ernstige bedreiging van de rust in de christenheid. In deze zaak komt grote lof toe aan de voortreffelijke monarchen die hun gezag hebben aangewend om de reeds begonnen tweedracht in de kiem te smoren, zoals Hendrik VIII in Engeland en Frans I in Frankrijk. In Duitsland is zoiets niet mogelijk, omdat het land in ettelijke gezagskringen is verdeeld; hier hebben we onlangs een vorst gekregen die waarlijk groot en goed is, maar door een enorme afstand van ons is gescheiden,[5.] zodat de onruststokers nog steeds ongestraft hun gang kunnen gaan.

Het is dan ook mijn overtuiging dat Uwe Heiligheid een werk zou verrichten dat Christus bijzonder welgevallig is indien zij de ruziezoekers het zwijgen oplegt en in de gehele christelijke wereld datgene tot stand brengt waarin Hendrik en Frans elk in hun eigen land zijn geslaagd. Uw vroomheid heeft de grootste koningen in eendracht herenigd;[6.] haar rest de taak ook de wetenschap de rust te hergeven die haar toekomt. Dit kan gebeuren indien op uw bevel mensen die niet kunnen spreken, ophouden tegen de schone letteren te keffen, en mensen die geen goed woord over hun lippen kunnen krijgen, ophouden kwaad te spreken van degenen die zich op de talen toeleggen. Laat in plaats daarvan iedereen met ijver voor zijn vak opkomen, maar zonder dat van een ander te kleineren. Dan zullen we zien dat ook wat men de zwaardere faculteiten noemt - theologie, rechten, wijsbegeerte en geneeskunde - geen geringe baat zullen vinden bij de bloei van de letteren. Staat u toe dat de letteren, die aan Uwe Heiligheid reeds alles te danken hebben, ook deze weldaad van u ontvangen. De almachtige Christus behoede u langdurig tot herstel en verbreiding van de godsdienst.

Leuven, 13 augustus 1519

1008 *Aan Christoph Hack*
Antwerpen, 13 augustus 1519

Erasmus van Rotterdam aan Christoph Hack, gegroet

Mij heeft een klaagzang bereikt van een onbekende auteur, die in elk geval blijkens de titel aan u is gericht.[1.] De dichter, wie hij ook mag zijn, beweent mijn dood en neemt mij ten slotte onder de heiligen op. Ik zou de man bedanken

5. Karel V verbleef in deze tijd in Spanje.
6. Zie brief 964.
1. In de herfst van 1518 ging in Midden-Europa het gerucht dat Erasmus was overleden; zie brief 941. De dichter van de (niet bewaard gebleven) klaagzang was vermoedelijk Euricius Cordus, aan wie brief 941 is gericht.

voor zijn moeite als ik wist wie hij was; nu is het aan u hem namens mij dank te zeggen. Zijn opmerkelijke toewijding aan Erasmus is mij des te aangenamer omdat hij eer bewijst aan iemand die in zijn graf ligt, want wie een levende bewierookt, laadt al gauw de verdenking op zich in het gevlij te willen komen. Maar wat moet ik de schurken toewensen die mij jaarlijks enkele malen begraven - levend nog wel, wat des te wreder is - en mij telkens dwingen mijzelf te overleven? Wat moet ik die ellendelingen toewensen, behalve dat zij bij zinnen komen zodat zij niet als doden verder leven, zoals zij tot nu toe hebben gedaan? Wanneer immers God liefde is en het leven van de ziel, hoe kan men dan hen als levenden beschouwen die hun naaste zozeer haten (een naaste die, verre van iemand te schaden, zich voor iedereen verdienstelijk poogt te maken) dat zij uit ergernis over diens bestaan hem keer op keer met valse geruchten ten grave dragen, intussen in hun verbeelding genietend van diens dood zolang dit in werkelijkheid niet kan, en een wreed genoegen ontlenend aan het verdriet van degenen die zij met hun onheilsberichten tot ontreddering brengen? Wat mij aangaat: hetzij we leven, hetzij we sterven, we leven en sterven voor de Heer.[2.] Het ga u goed, beste man.

Antwerpen, 13 augustus 1519

1009 *Aan Albert von Brandenburg*
Antwerpen, 15 augustus 1519

Erasmus van Rotterdam aan de hoogwaardige vader in Christus en doorluchtige vorst heer Albert, kardinaal-priester van de titelkerk San Crisogono te Rome, aartsbisschop van Mainz en Maagdenburg, keurvorst van het Heilige Rijk, primaat en administrator van Halberstadt, markies van Brandenburg enzovoort, gegroet

Als onder de overstelpende hoeveelheid werk die mijn studie met zich mee brengt de vermoeienis toeslaat, ontleen ik bij tijd en wijle niet alleen een aanmoediging maar ook nieuwe kracht aan de bereidwillige begunstiging van Uwe Hoogheid, die, betrokken in de grootste van alle zaken (wat is immers belangrijker dan de wereld een keizer te schenken?) en verscheurd vanwege

2. Romeinen 14:8.

de vele moeilijkheden die daarmee gepaard gaan, de tijd heeft gevonden een zo stuntelige brief van mij[1] te lezen en vervolgens zorgvuldig te beantwoorden.[2] Ik zou Uwe Hoogheid dan ook willen bedanken voor de uitzonderlijke vriendelijkheid die zij jegens een zo nietig mens als ik betoont, ware het niet dat ik liever de christelijke wereld gelukwens die door toedoen van buitengewoon wijze vorsten, onder wie u in de eerste plaats, Karel als keizer heeft gekregen, die in de huidige verwarring terecht als enige bekwaam werd geacht de last van het keizerschap te dragen en Maximiliaan op te volgen. Misschien was het zelfs minder moeilijk iemand te vinden die tegen deze omvangrijke taak was opgewassen dan iemand die beschikte over soortgelijke deugden als de overleden keizer. Alle mensen zijn bezield van de grootst mogelijke hoop dat onze Karel de eerzame roem van zijn grootvader in herinnering roept en evenaart; dat hij die overtreft, is een wens die ik niet durf uit te spreken, maar wel in stilte koester. Bovendien heeft Karel het geluk dat aan de keizerlijke titel, die gedurende enkele voorbije eeuwen eerder een formaliteit was dan een grondslag van gezag, een evenredige macht lijkt te zullen toekomen. Velen werden namelijk groot gemaakt doordat hun het keizerschap werd verleend, maar Karel zal de luister van het keizerschap vergroten. Anderen ontleenden aan de keizerlijke titel hun aanspraak op de wereldheerschappij, maar Karel zal de wereldheerschappij opeisen voor het keizerschap. Ten slotte wettigt zijn leeftijd de hoop dat, als God het wil, onder zijn bewind de christenheid een langdurige bloei tegemoet gaat. De rijken waarover hij heerst zijn bovendien van dien aard dat niemand een geduchter tegenstander is van de barbaarse vijanden van het christelijk ge-loof.

Dit vooral moet ieder van ons van de goden afsmeken: dat zij de uitzonderlijke aanleg voor deugdzaamheid die Karel nu reeds vertoont, bewaren en verder doen ontwikkelen, zodat het goddeloze tumult van de oorlog overal uit de christelijke gemeenschap zal worden verdreven en het volk van Christus, zich verheugend in een langdurige vrede en rust, zal opleven dankzij de weelderige bloei van de meest eerzame kunsten en de betrachting van de vroomheid. In elk geval zouden, als de noodzaak zich voordoet, onze vorsten eendrachtig hun krachten en wapens moeten aanwenden tegen de vijanden van het christendom. Voor zover ook Karel moet worden gelukgewenst, ben ik van mening dat dit om twee redenen moet gebeuren: omdat hij ten gevolge van uw oordeel is verkozen en omdat hij de keizerlijke waardigheid, die hij meer verdiende dan ambieerde, heeft verworven met niemand minder dan koning Frans van Frankrijk als mededinger. Zoals eertijds

1. Brief 968.
2. Met brief 988.

de strijdlust van Hector de overwinning van Achilles luister bijzette,[3] zoals de uitzonderlijke moed van Turnus de lof van Aeneas vergrootte,[4] zo heeft het gegeven dat de grootste koning op dezelfde eer uit was, de overwinning van Karel nog roemrijker gemaakt. Het keizerschap werd hem opgedragen, niet verkocht.[5] Het werd opgedragen aan degene die de meeste kracht bezat om het op zich te nemen; het werd opgedragen aan degene die bereid was het rijk op de meest gewetensvolle wijze te besturen. Ons rest slechts de hoop dat de Opperste Heerser, in wiens hand alleen de harten van alle koningen zijn verenigd,[6] uw oordeel, het streven van Karel en onze wens begunstigt. Hiertoe moet iedereen naar beste vermogen bijdragen, want de zaak gaat ons allen aan.

Tot dusver heb ik er geen spijt van een boekje te hebben geschreven waarin ik de taak van een vorst zo goed mogelijk uiteenzet,[7] een boekje dat onze dierbare Ferdinand, een jongeman geboren voor de deugd, voortdurend in handen heeft. Nu is mijn vreugde nog groter omdat ik hoop dat het nut ervan, voor zover het dat heeft, de hele wereld zal bereiken. Zoals immers degene die een bron vergiftigt waaruit iedereen drinkt, de grootst mogelijke schade aanricht, zo komt iedereen de weldaad ten goede van degene die het hart onderwijst dat over alle mensen zal regeren.

Ik heb er geen ogenblik aan getwijfeld dat Richard Pace, de voortreffelijke ambassadeur van een voortreffelijk vorst, in alle opzichten op Uwe Hoogheid een goede indruk zou maken. Ik kan nauwelijks zeggen hoe verheugd hij zich na zijn terugkeer in onze streken betoonde een dergelijk vorst - niet minder beroemd om zijn rechtschapenheid dan om zijn afkomst en aanzien - te hebben leren kennen en bij die vorst bekend te zijn geraakt. Met wat een geestdrift en wat een vurige woorden schilderde hij niet in antwoord op mijn vele, gretige en aanhoudende vragen een portret van uw hele persoon!

Wat mij betreft: wat ik kan bijdragen tot lof en ondersteuning van de gewijde letteren, moeten anderen uitmaken; ik heb mij hoe dan ook voorgenomen het werk tot mijn laatste dag voort te zetten. Ik vertrouw erop dat het Christus niet onwelgevallig is, al was het maar omdat ik mijn werk louter tot zijn glorie verricht. Waarom zou hij mijn noeste arbeid niet waarderen, als hij de duit van de arme weduwe hoger aansloeg dan de gaven van alle rijken

3. Zie Homerus, *Ilias XXII.*
4. Zie Vergilius, *Aeneis XII.*
5. Toch wel: om zich te verzekeren van de stem van de keurvorsten, gaf Karel reusachtige bedragen aan steekpenningen uit.
6. Zie Spreuken 21:1.
7. *Institutio principis christiani*, in 1515 verschenen en opgedragen aan Karel V.

samen?[8] Ieder probeert met andere weldaden Christus welgevallig te zijn; ik, die niets anders kan, schenk hem dit als offerande.

Ziedaar hoeveel ik inmiddels aan uw welwillendheid verschuldigd ben omwille van Hutten, van wie ik waag te voorspellen dat hij een grote sieraad voor ons Duitsland wordt, indien tenminste zijn leven door goddelijke bijstand wordt gerekt en niet verstoken raakt van de gunst van Uwe Hoogheid, want zijn vermetele gemoed, om het zo te zeggen, zal vanzelf voldoende slijten door het klimmen der jaren. Dat u zich niet hebt gestoord aan de vergissing van iemand[9] die, blijk gevend van meer ijver dan doordachtheid, een ander wilde plezieren met de opdracht van een boek, is voor mij een bewijs van de verheven geest die een zo groot vorst waardig is. Het geschenk is nog niet bezorgd.[10] Zodra ik het heb ontvangen, zal ik het altijd als een heilig kleinood koesteren en laten zien als een onderpand van uw gevoelens jegens mij en als een aandenken aan de mening die u over mij hebt. Het ga Uwe Hoogheid goed, bij wie ik altijd aanbevolen wens te blijven.

Antwerpen, 15 augustus 1519

1010 *Aan de lezer*
[Leuven?], 1 september 1519

Deze brief is het voorwoord bij een afzonderlijke uitgave van Erasmus' Latijnse vertaling van het Nieuwe Testament (zonder de Griekse tekst en de aantekeningen), verschenen in september 1519 bij Dirk Martens te Leuven en overgenomen uit Erasmus' eerste uitgave van het Nieuwe Testament uit 1516.

Erasmus van Rotterdam aan de onbevooroordeelde lezers, gegroet

Zeer tegen mijn zin, beste lezer, is besloten mijn vertaling van het Nieuwe Testament in druk te geven zonder het notenapparaat, dat wil zeggen, ze wordt als een naakte, weerloze prooi overgeleverd aan de kaken van de criticasters. Nu andermans inzicht of winstbejag overwonnen heeft, is de vervolgstap en het enige wat mij rest u met klem te verzoeken niet te denken, zodra u merkt dat wordt afgeweken van de vertrouwde Vulgaattekst, dat mijn nieuwe vertaling de oude hoont en verwerpt. Wat ik in de betere Griek-

8. Zie Marcus 12:42/44.
9. Beatus Rhenanus; zie brief 976.
10. Zie brief 999.

se handschriften heb aangetroffen, heb ik zo vertaald dat soms onze tekst de voorkeur krijgt boven het Grieks; in andere gevallen plaats ik de twee tegenover elkaar en laat ik het oordeel over de beste versie aan de lezer. Wel heb ik aangetoond en kan niet ontkend worden dat heel wat passages in onze handschriften bedorven zijn, andere op een duistere, dubbelzinnige of barbaarse wijze zijn vertaald en sommige tot nog toe slecht zijn begrepen.

Indien u ervaart dat mijn inspanningen u helpen bij de studie van de tekst, wees dan niet mij, maar Jezus Christus dankbaar, met wiens bijstand alles tot stand komt wat wij aan goeds doen. Komt u iets tegen wat u op het eerste gezicht niet bevalt, wees dan niet overhaastig met uw kritiek. Schort uw oordeel op totdat u kennis hebt genomen van mijn aantekeningen. Wat u zeker niet mag doen is de ongehoorde schaamteloosheid overnemen van sommigen die in besloten kring en in het openbaar zaken veroordelen die zij verklaren niet te hebben gelezen. Zij zijn zelfs nog onbillijker dan Zoilus, die na zorgvuldige studie van de gedichten van Homerus op sommige passages kritiek leverde, misschien wel terecht, maar zich onthield van commentaar op het werk dat hij niet in handen had gehad.[1.] Met dichte ogen, als gladiatoren met blind vizier,[2.] halen ze uit naar een tegenstrever die ze niet kunnen zien en veroordelen ze zaken die ze niet begrijpen en niet eens willen begrijpen. En, o wonderlijke hoogmoed die gepaard gaat met onwetendheid: een werk dat de paus na zorgvuldig onderzoek waardig achtte door alle belangstellenden te worden gelezen,[3.] wordt door hen ongezien met boze uitroepen beschimpt, met name voor een ongeletterd publiek. Vanwaar deze onbillijkheid, om niet te zeggen ontaardheid, onder christenen, ja onder degenen die zich laten voorstaan op hun religieuze roeping?

Maar met hen wil ik nu niet strijden. Ik richt mij tot u, lezer, u die aan de christelijke leer een waarlijk christelijke bezieling toevoegt. Is hetgeen u te lezen krijgt naar uw smaak, geniet dan, maar wees billijk als ik er niet in slaag met mijn vrome poging belangstellenden van nut te zijn.

1 september 1519

1011 *Van Guillaume Budé*
Marly, [begin september 1519]

Deze brief, een antwoord op brief 1004, is geheel in het Grieks gesteld.

1. Zie *Adagia II*, 5, 8.
2. Zie *Adagia II*, 4, 33.
3. Zie brief 864. Deze brief werd in deze uitgave opgenomen.

Budé aan Erasmus, gegroet

Mijn geluk kon niet op toen ik je brief ontving, want ik had er al een hele tijd op zitten wachten. Nadat ik de brief had geopend, bleek de inhoud, althans bij een eerste lezing, toch niet zo plezierig. Diezelfde dag was Christophe de Longueil, een man die spoedig furore zal maken in de wereld van de cultuur, bij me langsgekomen in mijn landhuis. Hij was samen met enige charmante reisgezellen op doortocht naar Engeland, en zou, naar hij beweerde, ook Leuven aandoen om er jou te ontmoeten. Bij valavond was ik verdiept in filologische arbeid toen een huisbediende kwam zeggen dat een jongeman te paard zich bij de hofpoort had aangemeld. Ik begaf mij onmiddellijk daarheen en stond er oog in oog met een jonge kerel. Hij groette mij en zei dat hij mij een brief kwam brengen van Erasmus en nog een andere vriend. Toen ik hem dat hoorde zeggen wist ik met mijn vreugde geen blijf. Ik voelde mijn hart kloppen in mijn keel.

Ik nam de brief dus mee en opende hem. Dadelijk merkte ik dat hij in het Grieks was opgesteld. Dat was niet jouw gewoonte, maar het deed me wel plezier. Toen ik de brief snel doornam kreeg ik om beurten alle kleuren doordat de meest diverse gevoelens zich van mij meester maakten: soms was ik geamuseerd, dan weer grimmig gestemd; soms geërgerd, dan weer vergevensgezind; soms opgelucht, dan weer verbijsterd, ja, wat was ik niet? Soms bekroop me de lust om de hele polemiek te abandonneren, dan weer om terug te vechten. Daarna, in een korte periode van bezinning en afweging, waarin steeds weer tegenstrijdige gevoelens aan bod kwamen, bereikte ik een zeker filosofisch gepeins en uiteindelijk kwam ik bij het zoeken naar evenwicht tot een welwillende inschikkelijkheid, omdat vriendschap mij meer dan alles lief is. Vriendschap was het ook die me zei minder aandacht te besteden aan de kritische toon van je brief en vooral een open oog te hebben voor de milde, vriendelijke kant van je karakter.

Ik vroeg mij tegelijkertijd ook af of ik misschien op een of andere manier tegen de god van de vriendschap had gezondigd (een niet denkbeeldig risico met al die ludieke schijngevechten in onze brieven); zo ja, dan was het mijn taak de verongelijkte god te verzoenen door hem een exclusief offer te aan te bieden. Dat ik zo'n god door een berouwvolle schuldbekentenis met meer dan één prachtdier genadig zou stemmen, daarover zijn wij allen die over godenzaken filosoferen het eens. Ik ga dan ook volgaarne op je voorstel in, beste man, om het in onze briefwisseling voortaan wat aardiger en vriendelijker te houden - ter wille van de goede verstandhouding, en omdat ik een hekel heb aan die wederzijdse beschuldigingen. Ik aanvaard de door jou afgekondigde amnestie en beloof hierbij dat ik er mij tot het bittere einde

aan zal houden. Weet ook dat je vriend Budé voortaan de wetten der vriendschap zal respecteren zoals nog nooit een van je allerbeste vrienden het zelfs heeft gedaan.

Nu weet jij hoe ik over vriendschap denk. Toch zal ik niet schromen jou dit ene te vragen (en ik denk niet dat het je moeilijk zal vallen het in te willigen: het zij mij vergund) zonder aan de afgekondigde amnestie en de sereniteit ook maar enige afbreuk te doen - wat voorbij is nog even in herinnering te brengen, teneinde voor iedereen, onze vrienden zowel als onze vijanden, te getuigen dat alles wat ooit door mij over jou en tegen jou is gezegd of geschreven wellicht was gebaseerd op een zekere rivaliteit (die zich op de een of andere manier in mijn geest had genesteld, er de gevoelens had aanscherpt, en zich uiteindelijk misschien tegen mezelf zou hebben gekeerd - emoties willen immers wel eens tot het slechte neigen), maar niet op het pernicieuze soort rivaliteit dat met kwaadaardige wedijver te maken heeft. Nee, bij de liefde voor kennis en cultuur, die mij heilig is, dát zeker niet. Ik zou niet eens aarzelen de Waarheid zelf - die het denken van al wie met kennis en wetenschap is begaan in goede banen leidt en onze harten doorgrondt - als getuige daarvan op te roepen. Ik ben altijd, ook als daar aanleiding toe was, terughoudend geweest om eden af te leggen, en ook nu zou ik dat niet nodig hebben geacht om jou van mijn goede bedoelingen te verzekeren, ware het niet dat je vrienden, en wellicht ook ons beider vijanden, of beter gezegd: zij die onze liefde voor het schone een kwaad hart toedragen, meenden dat ik vertrouwde op zwijgen en daardoor die eed al gezworen had. Zodra zij immers vermoedden dat er iets als vijandschap tussen ons was ontstaan toen wij samen wat verbale schermoefeningen hielden, konden zij hun vreugde niet op.

Nu moet jij voor jezelf maar eens uitmaken, beste, of jouw intenties stroken met de mijne, en dan zal het je gauw duidelijk worden of ook jij aan een gewetensonderzoek toe bent om deze uit de hand gelopen rivaliteit definitief de wereld uit te helpen. Een rechtschapen man met vriendelijke intenties zou het wellicht onnodig hebben gevonden al de zaken die ik tot mijn verbazing in jouw brief aantref, nog eens in herinnering te brengen, handig voorzien van slimme, gevatte commentaren - dat wel - maar toch net iets te spitsvondig voor iemand die zelf een onverwijlde amnestie afkondigt. Je stijl had wel wat zachter en tegemoetkomender kunnen zijn als het echt je bedoeling was mij in de gewenste stemming te brengen om op je voorstel in te gaan. Stel je even voor dat ik in een strijdlustige bui alle remmen losgooi en koste wat kost mijn gelijk wil halen, dan komt er aan het geruzie nooit een eind. Onze vriendenkamp zou een wansmakelijk soort Ilias worden, een welles-nietes-spelletje waarin ieder zijn gelijk wil behalen.

Ik feliciteer mezelf echter met het feit dat ik als eerste de zelfdiscipline kon opbrengen om in te gaan op je vriendelijke vredesaanbod, hoewel dat laatste een stuk geloofwaardiger zou hebben geklonken als het niet een aanhangsel was geweest bij een brief boordevol verwijten over van alles en speciaal over wat ik verkeerd heb gedaan en mijn gemis aan fair play. Ik erken dat ik niet helemaal vrijuit ga, en ben bereid om eventuele fouten weer goed te maken en zelfs excuus te vragen voor wat ik onnodig uitlokte. Ik heb van je kunstige vertoning ook heel wat opgestoken, onder andere dat het mij voortaan geen enkele moeite meer zal kosten willig en braaf te luisteren als mij de les wordt gelezen. Ik slaag er zelfs in om een van de moeilijkst bedwingbare neigingen, één die zich niets van de rede aantrekt, in toom te houden, want er is geen gevoel dat zo weinig naar rede luistert en zich zo slecht beheerst als de drang om gelijk te hebben, de sterke neiging om in een debat de beste te willen zijn. Aan jou dan, beste vriend, om te laten zien dat jij niet degene bent die het meest geschonden uit deze woordenstrijd te voorschijn komt. Toen ik zag dat jij bekommerd was om mijn imago - want dat zeg je - achtte ik het mijn plicht om mij op mijn beurt ernstig zorgen te maken over het jouwe.

Niet te geloven! Denk jij misschien dat ook maar één van onze gemeenschappelijke vrienden het zal goedkeuren dat je van drie brieven op een rij er alleen de minste, die trouwens al lang niet meer actueel is, uitpikt en er stuk voor stuk alle elementen die je niet zinnen uit aangrijpt om aan dat wat ik geschreven heb, met de nodige verdraaiingen, beschuldigingen van onnadenkendheid te hechten? De andere twee, waar de toon coulant en vriendschappelijk is, komen niet eens ter sprake! Het voortdurend hameren op de scherpe, ongewone inhoud van die ene brief van mij getuigt niet bepaald van hartelijkheid, en het negeren van de twee andere die veel vriendelijks bevatten doet ernstige twijfel rijzen over jouw persoonlijke bereidheid om onze vriendschap stevig te onderbouwen. Je beweert dat jij steeds dezelfde bent gebleven, maar doet het besef van je eigen ressentiment je dan niet vrezen ongeloofwaardig over te komen? Denk jij dan werkelijk dat, omdat jij begonnen bent met zo te doen, de anderen zullen geloven dat je daarom gelijk hebt? Nee toch! Na met duidelijk genoegen en de nodige zin voor overdrijving al mijn tekortkomingen in detail te hebben opgesomd, en na verbeten pogingen mij koste wat kost op mijn woorden te pakken, wil je zelf te voorschijn komen als onberispelijk? Hoe je ook praat, geen mens die dat gelooft - zei Aristophanes al.[1]

Ik erken dus in alle deemoed, vriend, dat ik in de fout ben gegaan en vraag dat je mij vergeeft als ik, uit onvrede met je harde en zure verwijten (terwijl

1. Vgl. Aristophanes, *Plutus* 600.

je zelf je handen in onschuld wast) nogal uitvoerig ben geweest - ook al blijf ik ervan overtuigd dat je een echte vriend bent die het goed met me meent. Misschien zijn we allebei omgekocht door een drang van eigenliefde die ons menselijkerwijs te zeer in de greep heeft. Ik vrees echter dat het, zonder dat ik het in de gaten had, opnieuw fout is gelopen met mijn berouwvolle intenties. Als men spijt heeft over een woordenwisseling, helpt het alleen als men voortaan alles wat daar opnieuw toe kan leiden schuwt als de pest, anders stoot men zich binnen de kortste keren opnieuw aan dezelfde steen. Voortaan mag jij dus onvoorwaardelijk op mijn rouwmoedigheid rekenen en op mijn bereidheid alles te doen wat je maar wilt, temeer daar ik niets liever wil dan spits en geestig communiceren - precies datgene waar jij, die tussen de gratiën bent opgegroeid, ons toe uitnodigt. Vanaf nu zij dus, met Gods hulp, de wet der vergevensgezindheid van kracht. Wie van ons beiden opnieuw aan het kissebissen gaat, wordt aangeklaagd voor het overtreden van de wet en riskeert een bijzonder zware straf: ons beider vrienden zullen hem links laten liggen. Zie, ik schaar mij volledig met jou achter de nieuwe afspraken en betuig mijn volle steun aan je intentie om de verwijten over en weer als afgedaan te beschouwen. Ik verwacht dan ook dat jij, je initiatief indachtig, jezelf geloofwaardig zult willen maken door met iets aardigs voor de dag te komen, waardoor alles nog goed afloopt.

Ons landhuis in Marly, 15 maimacterion.[2.]

Het ga je goed, en heb succes in je werk.

1012 *Aan Jan van Fevijn*
Leuven, 9 september [1519?]

Erasmus van Rotterdam aan Jan van Fevijn, kanunnik van de Sint-Donaas te Brugge, gegroet

Na gedurende enkele dagen te hebben genoten van de uitzonderlijke vriendelijkheid van vele mensen, met name van jou en je neef Karel,[1.] bevalt Leuven mij minder dan voorheen en lijkt het mij aanlokkelijker in Brugge mijn leven te slijten, mits zich daar een geschikt nest laat vinden en een keuken die past bij de smaak van een wijsgeer. Naar ik verneem, heeft Karel nagenoeg dezelfde smaak als Erasmus; hij houdt meer van verfijnde dan van uitgebreide schotels en meer van voorname dan van langdurige gastmalen. Aan

2. De vijfde maand volgens de Attische kalender.
1. Karel van Hedenbault.

ruimte kan het in het lege Prinsenhof niet ontbreken en de genegenheid die uw neef mij toedraagt is mij niet ontgaan, om van de uwe maar te zwijgen. Aan gezelschap zal het er evenmin ontbreken, gezien de aanwezigheid van onze dierbare Mark[2] en vele anderen. Praat hierover eens bij gelegenheid met uw neef, want dit kunnen we doen zonder dat iemand hiervan enig nadeel ondervindt. Als er geen andere beletselen zijn, zullen we het over de prijs gemakkelijk eens worden; mocht er een reden bestaan waarom het niet schikt, laat me dat dan per brief weten. Intussen wens ik je het beste toe. Breng mijn groeten over aan de innemende Karel en aan je zwager Robert en zijn echtgenote.[3.]

Leuven, 9 september [1517]

Groet al je collega's van mij, in het bijzonder de precentor[4.] en Nicolaas Fistula.[5.]

1013 *Aan Jacob Voecht*
Leuven, 10 september 1519

Dit is het voorwoord bij Erasmus' heruitgave van een aantal werken van Cicero (*De officiis*, *Cato maior de senectute*, *Laelius de amicitia*, *Paradoxa stoicorum*), verschenen in 1519 bij Dirk Martens te Leuven.

Erasmus van Rotterdam aan de hoogedelgestrenge heer Jacob Voecht, pensionaris van de vermaarde stad Antwerpen, gegroet

Aangezien mensen die door een schorpioen zijn gestoken, gewoonlijk van hetzelfde dier een tegengif trachten te bereiden, lijkt het mij passend, Jacob, geleerdste van alle rechtsgeleerden, dat wij, die de letteren geheel zijn toegewijd, de geestelijke vermoeidheid of lichamelijke aandoeningen die door zware studie worden teweeggebracht, met lichtere studie van dezelfde soort proberen te verdrijven. Wie immers werkelijk weetgierig is, doet zijn leven lang niets anders dan studeren, althans zolang hij zelf de loop van zijn leven kan bepalen; hij onderbreekt de studie wel eens, maar zegt die nooit vaarwel en ontspant zich af en toe zonder ooit de geestesarbeid geheel te staken. Ook als hij rust houdt, zit hij niet stil; zo nu en dan neemt hij een dag vrij, maar op

2 Mark Lauwerijns.
3. Robert Hellin en Eleanore van Fevijn.
4. Gisbert van Schoonhove.
5. Jan Pipe.

zo'n manier dat hij in staat is zich naar behoren te verantwoorden voor de verbruikte tijd. Weliswaar komen perioden voor waarin hij de studie voor gezien houdt, maar dit nietsdoen levert hem meer op dan de nooit aflatende drukdoenerij van anderen. Hetzelfde geldt voor een dappere, flinke soldaat, om een vergelijkbaar geval te noemen. Wanneer hij in een zomer- of winterkamp verblijft of te maken heeft met een wapenstilstand, zodat hij zich niet in slaglinie hoeft op te stellen of te velde onder dekens hoeft te overnachten, zorgt hij niettemin voor geestelijke ontspanning en verkwikking van zijn krachten door middel van sporten en spelen die militair aandoen. Hij levert schijngevechten met de paal, houdt schietoefeningen, hanteert de slinger, werpt de speer, oefent zich in het gevecht van man tegen man, chargeert met de lans, steekt zwemmend een stroom over of springt gewapend te paard. Hij gaat, kortom, op zo'n manier met zijn vrijstelling van oorlogstaken om dat hij er des te strijdvaardiger naar terugkeert. Een slemper en een voortreffelijk vorst ontspannen zich op verschillende wijze, zoals er ook verschil is tussen de grappen van een hansworst en die van een gedegen, rechtschapen man.

Zo verging het ook mij toen mijn gezondheid onlangs dringend herstel vereiste van mijn geestelijke en lichamelijke krachten die door langdurige en overmatige studiebezigheden waren afgemat. Ik liet Leuven achter mij en deed enkele steden in Brabant en Vlaanderen aan, waardoor ik tegelijkertijd even weg was van de boeken en mijn hart kon ophalen aan de ontmoeting en de verhalen van geleerde vrienden. Toch kon ik het niet over mijn hart verkrijgen mijn geliefde bibliotheek te verlaten zonder enkele boekjes als reisgezelschap met mij mee te dragen, zodat ik, voor het geval dat ik tijdens mijn tocht niemand zou treffen die zich leende tot gezamenlijk vermaak, toch niet verstoken zou zijn van conversatie om de verveling te verdrijven. Hiertoe behoorden Cicero's *Officia*, zijn *Laelius*, zijn *Cato* en zijn zijn *Paradoxa stoicorum.* De geringe omvang van het betreffende boek was aanlokkelijk, aangezien het weinig gewicht zou toevoegen aan mijn bagage. Van de lectuur ervan, beste Voecht, plukte ik een tweetal vruchten. Ten eerste bracht ze de herinnering terug aan onze vroegere omgang,[1] aangenamer dan wat ook, zodat mijn gemoed van een ongelofelijk genoegen doordrongen raakte. Ten tweede vervulde ze mij met een zo vurige begeerte naar deugd en eer als ik tevoren nooit had gevoeld bij het lezen van sommige van onze schrijvers uit de nieuwere tijden, christenen die de geheimen van de christelijke wijsbegeerte onderwijzen en daarover spreken met een subtiliteit die ons even groot toeschijnt als hun kilheid.

Hoe het anderen vergaat weet ik niet, maar ik zeg eerlijk wat mij heeft getroffen, of het nu aan mij ligt of niet. Dikwijls bekroop mij tijdens het lezen

1. In 1500, toen Erasmus en Voecht in Orléans verbleven.

deze gedachte: is dit een heiden die schrijft voor heidenen, een ongelovige die schrijft voor ongelovigen? Wat een redelijkheid, wat een verhevenheid, oprechtheid en geloofwaardigheid spreken uit zijn levensregels, hoezeer stemmen ze alle overeen met de natuur, hoe weinig opgesmukt en ondoordacht zijn ze. En wat een eisen stelt hij aan degenen die de staat besturen! Wat een bewonderenswaardig en beminnelijk toonbeeld van deugd stelt hij voor ogen! Wat behandelt hij veel en hoe heilig, ja hoe goddelijk doet hij dat: over de plicht anderen onbaatzuchtig te helpen, over de plicht de vriendschap te onderhouden, over de onsterfelijkheid van de ziel, over de verachting van zaken waarvoor tegenwoordig het volk, niet alleen van gewone christenen maar ook van theologen en zelfs monniken, alles over heeft! Ik schaamde mij intussen over onze zeden: opgegroeid met heilige boeken en aangemoedigd door zulke grote voorbeelden en beloningen, belijden wij de evangelische leer zonder ernaar te leven. Beschrijf voor onze machthebbers een vorst of magistraat zoals Cicero die beschrijft en ik vrees dat Cicero met zijn ideaal als een fantast wordt uitgelachen. Wie wijdt zich vandaag de dag nog aan staatszaken tenzij uit hoop op gewin of omwille van de eer? Wie oefent zijn ambt niet zo uit dat hij de indruk maakt uit te zijn op geld en zich als een vijand gedraagt van degenen voor wie hij zelfs ten koste van zijn leven zou moeten zorgen? Waar vindt men onder christenen een vriendenpaar naar het model dat Cicero voor ogen voert? Of ouden van dagen die met een zo ongeschokte geest de ongemakken van hun leeftijd dragen? Of zulke verheffende gesprekken tussen oud en jong?

Nooit tevoren was het tot mij doorgedrongen hoe juist het is wat Augustinus schrijft:[2.] dat van de goede daden van de heidenen een sterkere prikkel tot deugd uitgaat dan van die van onze medegelovigen, wanneer we beseffen hoe schandelijk het is dat een hart dat door het evangelie is verlicht, niet ziet wat degenen zagen die slechts door de vonk van de natuur werden bijgelicht en dat wij, die onder het vaandel van Christus strijden voor de vroomheid en van hem de beloning van de onsterfelijkheid verwachten, niet kunnen opbrengen wat degenen deden die niet vermoedden of ten volle geloofden dat er na de crematie iets van de mens overbleef. En dan bestaan er nog botteriken die leergierige mensen van dergelijke boeken afhouden omdat die poëtisch zouden zijn en de zedelijke volkomenheid in de weg zouden staan. Ik daarentegen ben van mening dat deze werken het verdienen zowel in alle scholen te worden gelezen door de leraren van de jeugd als steeds opnieuw door de ouderen te worden gelezen voor eigen gebruik. De werken die ik vroeger in gecorrigeerde vorm aan je heb opgedragen,[3.] draag ik nu opnieuw

2. Misschien bedoelt Erasmus eerder Alcuinus, *De rhetorica* 46/47.
3. Zie brief 152, het voorwoord bij de eerste uitgave van 1501.

aan je op, niet alleen in nog zuiverder gedaante maar ook met de nodige uitbreidingen. Ik heb er namelijk het boek over de vriendschap, ten tweede dat over de ouderdom en ten derde de paradoxen aan toegevoegd, terwijl alle werken zijn voorzien van enkele kleine aantekeningen die weliswaar kort zijn maar, als ik me niet vergis, beslist hun nut bewijzen. Dit laatste heb ik vooral gedaan om sommige lieden in toom te houden die met hun bijgelovige kleingeestigheid in taalkwesties bij nagenoeg elk woord uitroepen: 'Dit is geen Latijn', 'Dit komt bij goede auteurs niet voor'. Bovendien heb ik enkele foutieve lezingen aan het licht gebracht die bij mijn weten nog door niemand waren opgemerkt.

Rest mij de wens dat zoals mij bij het werk aan de uitgave voortdurend Voecht voor ogen stond, jij wanneer je het boek leest zult denken aan Erasmus, die je bijzonder genegen en toegedaan is. Het ga je goed.

Leuven, 10 september 1519

1013a *Aan Gerard Lister*
Leuven, 11 september [1519]

Deze brief draagt nummer 660 in de uitgave van P.S. Allen maar werd later door Allen opnieuw gedateerd. In de uitgave van Erasmus' correspondentie in Engelse vertaling heeft de brief nummer 1013a gekregen.

Erasmus aan zijn vriend Gerard Lister, gegroet

Integendeel, ik ben je dankbaar dat je voor mij een gesprek hebt geregeld met dat broedertje,[1] dat me geenszins tot last was, want het karakter van de man stond me grotendeels aan. Ik feliciteer je ermee dat je een echtgenote naar je hart hebt gevonden; Christus geve dat jullie geluk blijvend is. Dat ze ook op mij is gesteld, dank ik niet aan haar maar aan jou, want ze mag mij wel, maar dat heeft ze van jou. Mijn *Zotheid* is op zo'n manier in het Frans vertaald dat de vertaler niet alleen de woorden, maar ook de inhoud heeft veranderd; bovendien heeft hij veel dingen weggelaten die hij niet begreep, terwijl sommige passages te hoog voor hem gegrepen waren.[2] Op de komende

1. Het is niet bekend om wie het gaat.
2. Het gaat waarschijnlijk om de vertaling door Joris van Halewijn; vgl. brief 641. Pas in 1520 zou in Parijs een Franse vertaling verschijnen. Onduidelijk is in hoeverre deze op de vertaling van Van Halewijn teruggaat.

boekenbeurs zal een nieuwe uitgave van mijn correspondentie verschijnen,[3] van een behoorlijke omvang; voor de beurs daarna zal ik het gedrukte werk herzien en er door de toevoeging van andere brieven een mooi boek van maken. Ik zal Tilman[4] schrijven, zoals je gevraagd hebt, zodra iemand zich aandient om de brief over te brengen, wat binnenkort zal gebeuren. Wat het *Enchiridion* betreft, begrijp ik niet zo goed wat je wilt. Als je noten wilt aanbrengen, zou ik daar bijzonder ingenomen mee zijn, maar als je wilt dat ik het doe, moet je aangeven welke passages je duister lijken.[5] Als Erasmus bij jullie enig aanzien heeft, dank ik dat vooral aan jouw trouwhartigheid.

Hier worden serieuze stappen gezet om tot eendracht te komen,[6] nu mijn tegenstanders al hun gal hebben uitgespuwd, maar zeker is dat overal een christelijke geest overheerst. Het verwondert me dat zij, die de evangelische zuiverheid met de mond belijden, op zo'n weinig evangelische manier hun pijlen richten op de goede naam van een medemens en zwetsen over dingen die ze niet begrijpen, tegen mensen die ze evenmin begrijpen. Ze verdienen het niet alleen door kinderen te worden uitgelachen, maar ook publiekelijk te worden verdreven onder een regen van stenen.

Doe de groeten terug aan heer Simon[7] en aan de prior van Agnietenberg,[8] maar vooral aan je lieve kleine Justina, aan wie ik alle moois en geluk toewens. De prior heb ik nog niet gezien, want dat was me onmogelijk, zozeer word ik opgeslokt door mijn bezigheden.

Leuven, 11 september [1519]

1014 *Aan Beatus Rhenanus*
[Leuven, september 1519]

Onderstaande tekst is een fragment uit een brief van Beatus Rhenanus aan Bruno Amerbach, geschreven op 28 september 1519. Rhenanus verwijst naar een niet bewaard gebleven brief die Erasmus kort tevoren aan hem schreef.

3. *Farrago nova epistolarum* (Bazel, 1519); de boekenbeurs is die van Frankfort.
4. Misschien Tilmann Gravius.
5. Lister bezorgde in oktober 1519 een uitgave zonder noten, gedrukt in zijn woonplaats Zwolle door Simon Corver.
6. Zie brief 1022.
7. Simon Corver.
8. Gerard van den Cloester.

In zijn brief aan mij zegt Erasmus dat Froben de *Oude lofreden* moet drukken, met als toevoeging zijn eigen *Lofrede* en die van Ausonius voor keizer Gratianus.[1.] Bezorg Froben daarom eer je vertrekt jouw boek waarin ik aantekeningen in de marges heb gemaakt. Maak Froben hierop attent, want het is niet bij me opgekomen hem dit te zeggen toen hij drie dagen geleden hier was.

1015 *Van Guillaume Budé*
Marly, 15 september [1519]

Deze brief, een tweede antwoord op brief 1004 (het eerste antwoord is brief 1011), is gedeeltelijk in het Grieks geschreven.

Budé aan Erasmus

Zo! Het is je dus niet ontgaan dat mijn lovende woorden over jou aan Tunstall ironisch waren bedoeld! Welnu, ik sta er op mijn beurt van te kijken dat je nu zelf eigenlijk toegeeft dat de lovende woorden die jij eerst zelf over mij had geschreven al even onoprecht waren. Je vriend Vives zou het kunnen getuigen: hem heb ik een aan mij gerichte brief laten zien van een man met een fijne neus (al heb ik diens naam onzichtbaar gemaakt door mijn vinger erop te houden), die mij - alsof dat nog nodig was - attent maakte op een aantal haaiige passages in hetgeen je schrijft. En dan had hij nog niet eens een andere brief van dezelfde strekking gezien, van een Italiaan met de grootste renommee, weliswaar niet aan mezelf gericht, maar aan een van zijn vrienden, die mij het origineel onlangs toestuurde.[1.] Ik had gemeend deze en vele soortgelijke zaken met de mantel der liefde en zelfs der vergetelheid te kunnen bedekken, maar nu rijt jij de wond weer open en maak je van mijn vermoeden bijna een zekerheid, tenzij je ontkent dat bovenstaande woorden een aanleiding vormen om over jou dezelfde mening te huldigen die jij, zoals je schrijft, in deze aangelegenheid over mij hebt opgevat.

Toch zou ik niet willen dat je denkt dat ik niet bijzonder blij was met je in

1. De *Panegyrici veteres* of *Panegyrici latini* is een verzameling van twaalf lofredes voor diverse Romeinse keizers, geschreven tussen 100 en 389. Voor Erasmus' eigen lofrede voor Filips de Schone zie brief 179. Het werk van Ausonius dat hier wordt bedoeld is *Ad Gratianum gratiarum actio pro consulatu.* De uitgave van deze en een aantal andere lofredes verscheen bij Johann Froben in december 1520.
1. Onzeker is om welke brieven het gaat. De Italiaan is mogelijk Giambattista Egnazio, die op 5 januari 1519 een kritische brief over Erasmus schreef aan Jean Grolier.

het Grieks gestelde brief waarop ik al in het Grieks heb geantwoord, maar jij speelt mij nu eenmaal een overvloed aan tegenargumenten in handen, en dat niet alleen om mezelf te verdedigen. Geloof je me niet? Hoewel je beweert dat je bewust een groot aantal van mijn fouten buiten beschouwing laat - dat doe ik, wat de jouwe betreft, trouwens zelf ook in mijn verdediging - analyseer je woord voor woord alles wat ik geschreven heb, en breng je alle denkbaar retorisch geschut in stelling. Ik ben me ten stelligste bewust dat ik in mijn verdediging voorbijga aan zaken waarvan de verwoording en de stilistische inkleding ertoe zouden leiden dat de verontwaardiging mij te machtig wordt of dat mijn strijdlust met me aan de haal zou gaan. Ik zie in dat ik enkele malen buitensporig en buiten mezelf ben geweest. Daarom heb ik mij de terechtwijzingen van een vriend laten welgevallen, althans wat die punten betreft die door behandeling niet milder kunnen worden. Je hebt blijkbaar nog steeds geen voeling met mijn karakter, aangenomen dat je je eigen mening verwoordt en niet die van anderen.

Allereerst wat ik schreef: 'De pil van mijn brief heb je nu, hoop ik, wel doorgeslikt.'[2] Ga eens na of ik er niet in slaag dit op passender wijze uit te leggen dan jij, en wel op deze manier: mijn brief was weliswaar scherp van toon (je verwijt mij herhaaldelijk bitterheid en eigenaardigheden), maar ik hoop dat je dit niettemin hebt verteerd of althans je verontwaardiging geheel hebt ingeslikt, zodat je je niet langer gekrenkt voelt (voor zover er al van krenking sprake kan zijn als dit niet de bedoeling was), te meer daar ook jij fel tegen mij bent uitgevaren en ik uit het laatste vel van je brief meen te mogen opmaken dat je die scherpte van mij (laat het dan maar scherpte zijn, als jij dit zo wilt zien) in kalmte verdraagt en liefst wilt vergeten, want je zei toch enkele keren dat je mij zo stilaan wel begon te kennen.

Verder kun je je toch mijn ongenoegen en gegriefdheid voorstellen toen ik las hoe je met de nodige zin voor overdrijving, onder het aanroepen van goden en mensen, het zinnetje 'Je begint je blijkbaar net zoals ik al aan grapjes te wagen' aangrijpt om mij van vergaande hoogmoed en vrijpostigheid te beschuldigen? Ik doe dan ook een dringend beroep op je welwillendheid, beste vriend, en bezweer je bij ons beider even serieuze liefde voor het schone en het goede, mij niet de reputatie van een opschepper te verlenen, van iemand die het niet prettig vindt met jou te worden vergeleken. Luister dus naar mijn uitleg van die woorden en waag het daarna nog te klagen dat ik je uit de hoogte behandel. Dikwijls heb je gezegd dat ik geen maat weet te hou-

2. Zie brief 915.

den met mijn grappen die zogezegd op het gevaarlijke af zijn en de smaad nabijkomen, zodat jij er geen goedkeuring aan kon hechten (wellicht omdat ze slecht verenigbaar lijken met jouw eigen bescheidenheid en ernst). Welnu, ik voelde me zo gegeseld en gestenigd door jouw grappen in je langere brief[3] dat ik me niet kan voorstellen wat je nog meer had kunnen zeggen of over je hart had kunnen verkrijgen als je uit boosheid had geschreven en niet om plezier te maken. Daarom schreef ik, naar gewoonte zonder bijbedoelingen: 'je begint er een gewoonte van te maken met mij de draak te steken'. Fijngevoeligheid weerhield mij ervan te zeggen dat jij je overgaf aan spot met dezelfde onbeschaamdheid en vrijpostigheid die je mij aanwrijft. Lees alsjeblieft de bewuste passage opnieuw en bekijk hem van alle kanten. Je zult er, naar ik hoop, uit concluderen dat ik mijn spot daar eerder op mezelf richt dan op jou. Of heeft het soms geen betrekking op mijzelf als ik zeg of laat doorschemeren dat jij onder invloed van mijn brief en grappenmakerij jezelf niet meer bent? Maar jij hebt er met je tragische uitroep een misdaad van bijna dramatische proporties van gemaakt.

Wat betreft je verwijt dat ik je bestempel als een slecht verstaander, zou ik mijn woorden kunnen toelichten als ik niet bang was daarmee oude wonden open te rijten, maar er lijkt niets tegen om je met enkele woorden terecht te wijzen: je herinnert je toch, toen je één van de Guillaumes zo te zeggen met de vinger wees,[4] dat ik voor jou het een en ander zou regelen en wat wij in dat verband hadden afgesproken. Ik had liever gewild dat je zijn naam geheel had verzwegen; hij is niet alleen de heilige biechtvader van degene die het in alles voor het zeggen heeft, maar bekleedt ook de rang en waardigheid van een prelaat. Hij houdt zich ook bezig met de interne keuken, om niet in detail te treden. Bovendien behoort hij tot degenen die mij gunstig gezind zijn en voor ons beider belangen opkomen. Maar het risico was voor mij, niet voor jou, vandaar dat je er niet te veel bij nadacht. Maar nu heb ik nog steeds niet gezegd waarom ik grapte dat jij je niet van je snuggerste kant liet zien, tegen je natuur in. Ik kan mij namelijk nauwelijks voorstellen dat jij de woorden 'terwijl ik alles in het werk stelde om ons voornemen uitgevoerd te krijgen' niet hebt begrepen, temeer daar je gewoonlijk een scherper inzicht in mijn woorden hebt dan ikzelf, zoals blijkt uit wat ik gezegd heb. Als je vindt dat ik in raadsels spreek, zeg het me. Dan zal ik trachten de zaken wat concreter en duidelijker te formuleren. Maar ik denk niet dat het nodig is.

Wat je schrijft over het goede nieuws, alsof je vreest dat ik mijn in deze zaak getoonde moeite en inzet bij je in rekening zal brengen: ik ontsla je van die verplichting, als je je schaamt me iets verschuldigd te zijn. Maar ik houd

3. Brief 906.
4. Guillaume Petit; zie brief 778.

je wel aan de verplichtingen van de vriendschap, die, als het van mij afhangt, voor altijd tussen ons zal bestaan, en dit geldt ook voor jou, mag ik hopen, zolang je je waardering voor mij door je eigen mening laat bepalen en niet door die van anderen - zoveel meen ik op te mogen maken uit wat mij door sommige mensen wordt verteld.

Vooruit, ga voor jezelf eens na hoe vriendelijk het was, ja hoe erasmiaans en passend en elegant, mij naar aanleiding van de honingzoete brieven van Deloynes en andere Fransen onrecht aan te doen, alsof ik had gezegd of gesuggereerd dat jij graag wordt gevleid. Ik laat hier in het midden of het werkelijk zo is dat jij meer dan wie ook blij bent met vrijmoedige woorden van je vrienden, maar hoe zijn wij anders met elkaar in aanvaring gekomen, terwijl we toch eerder goede vrienden leken te zijn? Toch wel doordat ik van meet af aan een nogal vrijmoedige stijl hanteerde? Maar goed, laat dit waar zijn en voor bewezen verklaard, wat dan nog? Dacht je soms dat ik zozeer de vijand ben van mijn eigen belangen en zozeer van een boze geest ben bezeten bij het schrijven, dat ik bewust iedereen voor het hoofd zoek te stoten, en bij voorkeur een man ga beschimpen die de belangrijkste is van al mijn vrienden? Dat ik zo'n aanval speciaal richt op jou? Zeg eens, strooide ik dan zo onbeheerst krenkende schimpscheuten in het rond dat ik zelfs de man die mij meer dan wie ook een warm hart toedraagt, Deloynes - bovendien een man van niet gering aanzien - zou beledigd hebben door hem een vleier te noemen? Want dat is toch de implicatie als ik jou een ‘vriend van vleiers’ noem - jij die mij gelijk beticht van alles wat je maar voor de geest komt. Nu je zo gedetailleerd al dit soort dingen hebt verzameld tot een Ilias van mijn fouten en tekortkomingen, staat het je wat mij betreft vrij die ook te verwerken tot een mooi retorisch betoog om er bij je vrienden mee uit te pakken, in het bijzonder bij diegenen die zelf ook graag afgeven op mijn brieven. Als zij het met jouw kritiek eens zijn, dan ben je het aan de door jezelf uitgeroepen amnestie verplicht een tegenonderzoek te voeren naar al hetgeen ik op mijn beurt van jou te verduren kreeg. Mocht daaruit resulteren dat de balans in evenwicht is, dan kunnen wij ons zonder gezichtsverlies weer met elkaar verzoenen. Dit is de beste manier om het gebeurde ongedaan te maken, zodat je in het vervolg niet meer je toevlucht hoeft te nemen tot klagerige retoriek in de trant van: ‘Bewust laat ik heel wat zaken onvermeld, bijvoorbeeld waar je schrijft:...’, hoewel je zelfs dat voorbeeld niet kunt laten rusten voordat je het hebt vervormd tot een staaltje van de ergste spot. Zeg nu eens, beste man en redenaar, zou je zeggen dat je mij schenkt wat je verbeten met beide handen omklemd houdt? En nadat je alle recht naar jezelf hebt toegetrokken, tot in alle kleinigheden, wil je doorgaan voor een redelijke en welwillende procespartij.

Wat betreft je opmerking dat onze verstandhouding geen bemiddelaar behoeft: wat hiervan ook de strekking is, ik zou toch willen dat je weet dat ik over die kwestie tegen niemand ooit een woord heb laten vallen, behalve voor zover ik heb gezegd en door mijn lichaamstaal en geesteshouding heb laten blijken dat onze zielen niet zozeer door dit gekissebis waren geraakt of geschokt dat het bouwwerk van onze bestendige vriendschap hierdoor van zijn plaats kon worden gebracht, maar dat toch een zo waarheidsgetrouwe schijn van een gespannen verhouding was ontstaan dat deze door geestdriftige vrienden en misleide mensen als een werkelijke spanning kon worden opgevat. Ik zag geen noodzaak in deze aangelegenheid enige bijzondere voorzorgsmaatregel te treffen, totdat mij duidelijk werd dat jij meer plezier beleeft aan het soort schijngevechten dat wordt gevoerd met afgestompte degens, die in elk geval onschadelijk zijn. Niet dat je voor jezelf of voor mij bezorgd was of dat jij iets van mij had te vrezen of ik van jou, maar je vermaakt de toeschouwers liever dan hen in spanning te houden door de kans op een fatale afloop; van het gelijk van deze houding heb ik me met gemak laten overtuigen nadat ik de zaak aan een nadere beschouwing had onderworpen.

Alles welbeschouwd meen ik dat tussen ons geen verwijdering of onenigheid is ontstaan die een verzoening behoeft, laat staan een verzoener. Maak je geen zorgen: als ik ooit met boze bedoelingen iets tegen jou gezegd of geschreven zou hebben waardoor ik je belangen schaadde of aan je immense roem afbreuk deed, of als ik mijn retorische trukendoos zou hebben opengetrokken om jou van je voetstuk te stoten, dan mag God mij een vergelijkbaar ongeluk aandoen. We hebben lucht gegeven aan onze ergernis, we hebben fouten gemaakt zoals dit mensen eigen is en we zijn op wellicht onhandige en onverstandige wijze met onze vriendschap omgesprongen door de indruk te wekken dat we elkaar naar het leven stonden in een prestigestrijd. In schijngevechten maakt men dikwijls iets gelijkaardigs mee, wanneer in de hitte van de strijd de spelregels en de voorgeschreven, vastgelegde beurtwisselingen worden veronachtzaamd. Hetzelfde zien we soms bij riddertoernooien in het strijdperk gebeuren, waarna vergeving plaatsvindt wanneer men hoffelijk genoegdoening aanbiedt en verontschuldiging vraagt voor de gemaakte fout. Wat men zich in een onbewaakt ogenblik laat ontvallen is niet onvergeeflijk en beklijft nooit langer dan een dag. Ik verzeker je dat zelfs in dergelijke gevallen het beetje ergernis of geprikkeldheid dat ik voelde, nooit zo sterk was dat het heeft geleid tot haat. Wat voor mij geldt, durf ik ook voor jou te veronderstellen. Wil je wel geloven dat wat wij elkaar geschreven hebben, mij niet eens betreurenswaardig voorkomt? Het kan immers onze vriendschap alleen maar versterken dat we zonder kleerscheuren

te voorschijn zijn gekomen uit een felle woordentwist waarbij we elkaar op de proef hebben gesteld en blijmoedig erop kunnen vertrouwen dat we elkaar van alle kanten hebben bekeken en uitgeprobeerd.

Dat je mij plaagt met mijn intrede aan het hof en het lot van de letteren betreurt, alsof ik een aangenomen zaak in de steek heb gelaten en daardoor de literatuur van haar pleitbezorger heb beroofd, levert mij stof voor nieuwe grappen met jou. Ik zal je in het Grieks schrijven, zodat ik je vrij en ongedwongen verslag kan uitbrengen van de missie in opdracht van het hof die mij dit jaar dankzij een twijfelachtige gunst van de voorzienigheid ten deel is gevallen.[5.]

Vaarwel. Nog steeds uit Marly, 15 september [1519]

Hier komt nog een ontboezeming, recht uit het hart. Enkele dagen nadat ik jouw brief had gekregen, heb ik de mijne, in het Grieks gesteld, naar jouw Herman gestuurd, maar die had de stad reeds verlaten vanwege de pest. Zodoende werd de brief mij terugbezorgd vanuit de stad; deze nieuwe brief heb ik er voor de aardigheid aan toegevoegd, want jou schrijven doet me buitengewoon veel plezier. Ik zal ze echter niet beide aan dezelfde persoon toevertrouwen, zodat duidelijk is dat ik nu twee keer aan de beurt ben geweest. Nogmaals vaarwel.

1016 *Aan Etienne Poncher*
Leuven, 2 oktober 1519

Erasmus van Rotterdam aan de hoogwaardige vader heer Etienne Poncher, aartsbisschop van Sens, gegroet

Hoogwaardige vader, hoewel er geen nieuws is waarvan ik u dringend op de hoogte wil brengen, heb ik toch de onverwachte gelegenheid aangegrepen die zich aandiende in de persoon van deze buitengewoon vriendelijke commandeur[1.] om u bij wijze van groet een brief te schrijven als blijk dat ik u niet vergeten ben, daar ik terdege besef hoeveel ik aan u te danken heb. In het barre weer dat hier heerst, slaag ik er nauwelijks in mijn arme lichaam gezond te houden. Maar afgezien van de barre weersomstandigheden word ik hevig aangegrepen door de stormen die de vijanden van de beschaafde literatuur tegen mij hebben ontketend; nooit in mijn leven heb ik iets gelezen,

5. Een dergelijke brief is niet van Budé overgeleverd.
1. De naam van deze persoon (een commandeur bij een militaire orde), die deze brief bij Poncher bezorgde, is niet bekend.

gehoord of ervaren dat in hogere mate belastend was, zozeer spannen allen samen tegen die ene Erasmus. Ze hebben geen middel onbeproefd gelaten, ja ze hebben de hele wereld, voor zover het in hun macht ligt, tegen mij opgezet. Het kwaad dat aanvankelijk van weinigen uitging, heeft zich zozeer verbreid dat uiteindelijk bijna iedereen erdoor is aangetast; met niets dan mijn reine geweten tot steun ben ik in al deze beledigende laster overeind gebleven, daar ik het weinig christelijk acht hoon met hoon te beantwoorden. Ten langen leste hebben ze hun vergissing ingezien en zijn ze uit eigen beweging een goede verstandhouding met mij aangegaan, zonder dat ik weet hoe lang deze zal duren; in elk geval zal de eenmaal gesloten vrede door mij niet worden geschonden.

Het doet me verdriet dat Lefèvre het aan de stok heeft met de bisschop van Rochester,[2.] een bij uitstek vroom en erudiet man, maar zodanig geaard dat hij niet gemakkelijk opgeeft wanneer hij zich eenmaal in het strijdvuur heeft begeven. Had hij in zijn eerdere boeken zijn spotlust maar wat meer getemperd! Hij heeft nog enkele nieuwe boeken toegevoegd, wat betekent dat hij hetzelfde onderwerp opnieuw heeft behandeld, maar deze heb ik nog niet gelezen. Welke boze geest verstoort met dergelijke twisten de rust in de geleerde wereld? Hoeveel beter zou het niet zijn ons eendrachtig te verpozen in de lusthof van de muzen! Bérault heeft mij inmiddels in enkele brieven erop gewezen dat ik van Uwe Hoogwaardigheid een brief mag verwachten, die mij voorzeker buitengewoon welkom zal zijn, wat het onderwerp ook is. Welk land mij ook herbergt, in Erasmus hebt u een bijzonder toegewijd beschermeling, wat ik metterdaad zal bewijzen indien het mij vergund is nog een jaar te leven.[3.] De aantekeningen van Scodrensis bij het eerste boek van de wereldgeschiedenis, onlangs in Frankrijk verschenen onder auspiciën van Bérault,[4.] heb ik veeleer doorbladerd dan gelezen. Ik verwelkom zonder meer alles wat waar ook ter wereld wordt gedrukt om een zo groot schrijver te emenderen en te verklaren. Zouden maar zoveel mensen hieraan hun krachten wijden dat ooit de gave Plinius voor ons wordt herboren! Het ga u goed.

Het zou onbeschaamd zijn als ik de commandeur bij u zou aanbevelen en zodoende iemand aanbeveel die zelf gewend is te bevelen,[5.] maar door zijn be-

2. Zie brief 1030.
3. In tegenstelling tot wat hij hier aankondigt, heeft Erasmus nooit een werk aan Poncher opgedragen.
4. Marino Becichemo, *Elegans ac docta in C. Plinium praelectio...* (Parijs, 1519), met aantekeningen op het eerste boek van Plinius' *Naturalis historia*, door Erasmus hier ‘wereldgeschiedenis’ genoemd. ‘Scodrensis’ verwijst naar de geboorteplaats van Becichemo, Shkodër in Albanië, destijds Venetiaans bezit.
5. Onvertaalbare woordspeling: Erasmus wil geen *commendator* (‘aanbeveler’) van de *commendator* (commandeur) zijn.

middeling hoop ik mijzelf aan te bevelen bij u, daar het mijn wens is bij u in de grootst mogelijke gunst te staan.

Leuven, 2 oktober 1519

Ik wens dokter Cop het allerbeste toe.

1017 *Aan Domenico Grimani*
Leuven, 2 oktober 1519

Erasmus van Rotterdam aan kardinaal Grimani, gegroet

Hoogwaardige heer, het is alweer enkele jaren geleden dat ik de *Parafrase* op de Brief aan de Romeinen onder uw naam heb uitgegeven,[1] naar ik meen niet zonder succes, aangezien het werk inmiddels vele malen is herdrukt. Het is mij veel waard te weten of mijn werk u aangenaam is geweest, want een andere beloning heb ik mij niet gewenst. De brief die u volgens Andrea Ammonio hebt geschreven, is verloren gegaan; vandaar dat ik u verzoek, als het geen bezwaar is, in een nieuwe brief te laten weten of ik mij naar uw oordeel in voldoende mate van mijn taak heb gekweten.

Intussen dringt de hoogwaardige aartsbisschop van Canterbury er in verscheidene brieven op aan dat ik Origenes' commentaar op de Psalmen vertaal.[2] Indien uw bibliotheek daarvan een exemplaar bezit, zou ik niet durven vragen dat u het hierheen stuurt, maar verzoek ik u slechts toe te staan dat het op mijn kosten wordt afgeschreven. Ik zal ervoor zorgen dat het u toekomende aandeel van de lof niet onvermeld zal blijven in het werk. De opdracht heb ik verstrekt aan drager dezes, de heer commandeur,[3] een man die uitmuntende kwaliteiten in zich verenigt en daardoor bij zijn vorst bijzonder geliefd is. Het ga Uwe Hoogwaardigheid goed; het is mijn wens bij u in de grootst mogelijke gunst te staan.

Leuven, 2 oktober 1519

1. Zie brieven 710 en 835.
2. Er zijn geen brieven van William Warham bekend waarin hij hierop aandringt. Evenmin heeft Erasmus ooit een dergelijke vertaling gepubliceerd. Wel verscheen postuum, in 1536, zijn uitgave van Origenes' verzameld werk in Latijnse vertaling, in feite slechts een licht gewijzigde herdruk van de uitgave die Jacques Merlin in 1512 had bezorgd.
3. Zie brief 1016, noot 1.

1018 *Aan Floris van Egmond*
Leuven, 2 oktober 1519

Erasmus van Rotterdam aan Floris, de doorluchtige vorst van IJsselstein, gegroet

Doorluchtige heer, het geschenk dat u mij in uw goedheid hebt doen toekomen, was mij in meer dan één opzicht bijzonder aangenaam: niet alleen omdat het afkomstig is van een verklaarde held, maar ook omdat het uit eigen beweging werd gegeven, zonder enige verdienste van mij en buiten alle verwachting. Ik heb de zoon van Uwe Hoogheid, een zeldzaam begaafde jongen, aangespoord mij te helpen u mijn dank te betuigen. Hij heeft beloofd het te zullen doen; de geleerdheid waarover hij nu al op zijn jonge leeftijd beschikt, wekt in mij de stellige hoop dat Maximiliaan in de toekomst niet alleen zijn geslacht maar ook de letteren zelf luister zal bijzetten. Arnold[1] is de knaap bijzonder genegen en omringt hem met even toegewijde als liefderijke zorgen.

Er woont hier een zekere Konrad Goclenius, een jongeman die buitengewoon bedreven is in de beide literaturen, met een zeer begenadigde stijl, of hij nu proza schrijft of gebonden is aan de wetten van het metrum, bovengemiddeld onderlegd in de wijsbegeerte, met onbedorven zeden en van een aantoonbare rechtschapenheid. Kortom, iemand die waardig is Ferdinand als leerling te hebben. Ik sta er persoonlijk voor in dat, mocht u hem aan de entourage van uw zoon willen toevoegen, ik de zaak met hem zal bespreken en dit even gewetensvol zal doen als gold het mijn eigen zoon. Zo niet, weet dan dat Erasmus met heel zijn hart de uwe is. Het ga u goed.

Leuven, 2 oktober 1519

1019 *Aan Maarten Lips*
[Leuven, oktober 1519?]

Hartelijk gegroet. Geloof me, Lee houdt je voor de gek en dat geeft hem het gevoel dat hij geslepen en slim is. Het is niet zijn bedoeling zijn aantekeningen terug te nemen, want daarmee hoopt hij de onsterfelijkheid te bereiken, maar ze in nader bewerkte vorm uit te geven. Wat betreft het verzonden

1. Niet nader bekend, vermoedelijk een oppasser uit het gevolg van Maximiliaan.

boek[1] is van mij geen gevaar te duchten en voor jou zie ik evenmin gevaar, zelfs al komt hij het te weten. Ook al zou hij alles weten, dan nog hoef ik van Lee niets te vrezen, al heb ik liever te doen met een echte leeuw dan met zo'n vos. Het ga je goed.

1020 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 7 oktober 1519

Mij dunkt dat ik mijn rechten niet te buiten ga, Erasmus, uniek sieraad van onze tijd, als ik mij na al mijn schuchterheid, die door goede mensen wordt afgekeurd, tot je richt met deze brief, al is die onbeholpen en bovendien heel kort. Breedvoerig mag ik niet zijn, al is het maar omwille van alle waardevolle studiën die jij als een tweede Hercules op je schouders hebt genomen en ondersteunt nadat ze op sterven na dood waren, zodat je ze als het ware opnieuw burgerrecht hebt verschaft. Men zou mij met recht een openbaar proces kunnen aandoen als ik met mijn gestamel het werk kwam verstoren van iemand die tegelijkertijd het heil, het welzijn en het nut van de hele mensheid bevordert. Zou men niet menen dat jij slechts eerbiedig mag worden benaderd door wie ongerept en zuiver is? Hoe weinigen zijn er immers, zelfs onder de grootste geleerden, die het aandurven een brief aan je te richten! Iedereen waardeert jou uiteraard in de mate waarin waardering voor ware voortreffelijkheid passend en aangewezen is, en voorwaar met reden, want de schittering van je grootsheid, de omvang van je geleerdheid en de brille van je welsprekendheid zijn zodanig dat je in je eentje met gemak alle talent buiten werking stelt (om een juridische term te gebruiken) die onze tijd te bieden heeft. Dat ik, die slechts één van de velen ben, niettemin door die schittering niet word afgeschrikt, komt doordat jouw enorme geleerdheid gepaard gaat met een niet minder grote beminnelijkheid, die je mij, hoewel ik dat niet verdien, in die mate hebt bewezen dat ik wel de ondankbaarste mens op aarde zou zijn als ik geen stuntelige poging deed mijn erkentelijkheid te laten blijken.

Ziehier, grote held, wat mij ertoe heeft gedreven te schrijven, of liever gezegd te bazelen: de wens namelijk me te verontschuldigen voor het geval mijn langdurig stilzwijgen aanleiding heeft gegeven tot enige kwade verdenking, en verder jouw beminnelijkheid, waaraan ik alle vermetelheid wijt die mij kan worden toegeschreven. In elk geval sta ik liever bekend als vermetel dan

1. Vermoedelijk Erasmus' tweede uitgave van het Nieuwe Testament, door Lips aan Lee uitgeleend.

als ondankbaar. Zoals immers onrecht dat hooggeplaatste personen wordt aangedaan, door juristen extra streng wordt bestraft, zo vind ik dat geen weerwraak streng genoeg kan zijn voor wie zich ondankbaar toont, zeker als die ondankbaarheid de groten der aarde geldt - en op de lijst van groten plaats ik jou bovenaan. Om derhalve dit brandmerk te ontlopen, ontvang je hierbij dit voorproefje van zowel mijn hoogachting als mijn dankbaarheid. Het getuigt dat ik de heilige en godgelijke Erasmus, door iedereen eensluidend uitgeroepen tot mens die de staat van de onsterfelijkheid verdient, geheel en al verknocht ben, dat ik aan hem mijn ziel en mijn lichaam dank, dat niets mij heiliger en verhevener is, dat ik niets zozeer hoogacht en met meer toewijding aanbid, vereer en bewonder dan hem alleen, wiens weergaloze geleerdheid, weergaloze beminnelijkheid en weergaloosheid op alle gebieden in ons huidige tijdsgewricht ik niet ophoud te verkondigen, waar ik ook ben en waarheen ik ook ga, ook al verkondig ik je lof op een gebrekkige manier, want jij zou slechts door de hogepriesters van de literaire wereld mogen worden beschreven, zoals Alexander zich slechts liet afbeelden door Apelles of Pyrgoteles.[1] Er mogen mensen zijn die jouw belangen zijn toegedaan, maar ik mag te gronde gaan als ik niet iedereen overtref in de betuiging van mijn oprechte toewijding. Wat mijn geringe talent niet weet te bereiken wanneer ik jouw lof zing, wordt door mijn liefde voor jou ruimschoots vergoed.

Maar genoeg hierover. Als ik immers alles tot in bijzonderheden zou moeten verwoorden, zou niet het tijdsbestek van een dag maar een zee van vrije tijd nodig zijn. Laat dit derhalve volstaan als een rudimentaire betuiging van mijn genegenheid jegens jou, waarmee ik mijn stilzwijgen hoop goed te maken. Als ik in het vervolg mijn stilzwijgen handhaaf, zoals ik beslist moet doen, aangezien jij zoveel groter bent dan ik, zal het je niettemin als op grond van een orakelspreuk duidelijk zijn dat mijn eerbied voor jou altijd vervuld zal blijven van de zuiverste liefde. Wat jou betreft hoop ik dat je het vertrouwen in me zult bewaren dat je eenmaal in me hebt gesteld en dat je niet zult aarzelen mij tot in lengte van dagen je gunst te bewijzen, zoals je altijd hebt gedaan; ik geef me aan je over in volkomen toewijding.

Als je nieuwsgierig bent naar wat er hier voorvalt: de pest was tot nog toe zachtzinnig met ons omgesprongen, maar neemt met de dag grimmiger vormen aan. Ik vertrek binnenkort naar Avignon om er de colleges te volgen van Andrea Alciati uit Milaan, een zo groot rechtsgeleerde als ik mij niet herinner ooit in een ander te hebben ontmoet. Op grond van zijn onlangs in Milaan uit-

1. Zie Plinius, *Naturalis historia VII*, 125: Alexander de Grote zou hebben verordonneerd dat alleen Apelles hem mocht schilderen en alleen Pyrgoteles standbeelden van hem mocht vervaardigen.

gegeven geschriften[2.] kun je je van de man een voorstelling maken. Je zult merken dat hij zijn sublieme kennis van het recht op buitengewoon gelukkige wijze weet te paren aan zijn onderlegdheid in de beide talen. Hem en mijn landgenoot Zasius zou ik de twee pijlers van het recht durven noemen, daar ze niet alleen bedreven zijn in de tekstkritiek, al hebben ze ook op dit gebied hun verdiensten, maar ook in het juridische strijdgewoel dat de kern van de zaak vormt.

Aan het theologisch dispuut van Leipzig is de laatste hand gelegd. De Parijzenaars zullen zich erover uitspreken.[3.] 'O grote Zeus, wat een scherpzinnigheid van gedachten!'[4.] Eck blijft zichzelf trouw: hij wil altijd de slimste zijn en droomt van grote triomfen. Als hij op zijn manier blijft doorgaan, 'weet ik niet welke nog grotere waanzin ik hem zou kunnen toewensen'.[5.] Hij heeft Philipp Melanchthon uitgedaagd met een apologie, maar ik denk dat hij in hem een geduchte tegenstander treft.[6.]

Maar waarom vertel ik je dit alles, nadat ik me een Spartaanse zelfbeheersing had voorgenomen om je niet te storen? Het ga je goed, licht van de wereld der letteren, driewerf grote Erasmus.

Bazel, 7 oktober 1519

1021 *Van Jan Šlechta*
Kostelec, 10 oktober 1519

Jan Šlechta van Kostelec aan Erasmus van Rotterdam, hartelijk gegroet

Op 11 september werd mij jouw brief[1.] bezorgd nadat ik alle hoop had opgegeven. Vorig jaar namelijk heb ik mijn brief voor jou meegegeven aan een be-

2. Andrea Alciati, *Paradoxa iuris civilis* (Milaan, 1518).
3. In juni en juli 1519 vond in Leipzig een theologisch dispuut plaats tussen Johann Eck, Andreas Karlstadt en Maarten Luther. Georg van Saksen vroeg daarna de theologische faculteiten van Erfurt en Parijs om een oordeel, maar de Erfurter theologen wilden niet en die van Parijs vroegen een te hoge vergoeding.
4. Aristophanes, *De wolken* 153.
5. Een Grieks epigram, aan Amerbach bekend uit de *Florilegium diversorum epigrammatum* (Venetië, 1503).
6. Eck liet tegen Melanchthon het geschrift *Excusatio Eckii ad ea quae falso Philippus Melanchthon... ascripsit* (Leipzig, 1519) uitgaan. Melanchthon antwoordde met zijn *Defensio contra Iohannem Eckium* (Wittenberg, 1519).
1. Brief 950.

diende van een boekhandelaar uit Leipzig die in Praag gedrukte boeken verkoopt. Deze beloofde mij plechtig dat hij mijn brief door een betrouwbare bode bij je zou laten bezorgen, waar jij je ook zou bevinden, en dat hij jouw antwoord zou laten terugbrengen. Ik vertrouwde hem en overhandigde hem mijn brief, maar een heel jaar lang bleef jouw lang verbeide antwoord uit en ik raakte ervan overtuigd dat de brief je nooit had bereikt, maar ofwel verloren was gegaan, ofwel onderweg bij iemand was blijven liggen, ofwel door iemand was onderschept. Mijn dankbaarheid en blijdschap waren dan ook des te groter toen je antwoord onverwachts aankwam, afkomstig van iemand die ik stellig beschouw als de dierbaarste van mijn dierbare en zeldzaam goede vrienden. Ik verheug me allereerst over je goede en ongeschonden gezondheid en wens dat je tegenstrevers, met hun valse berichten over je dood,[2] nog lang net zulke waarachtige geruchten zullen verspreiden als ze vorig jaar en dit jaar hebben gedaan, zowel hier als bij jullie, terwijl jij, al voortlevend, de ouderdom van de hoogbejaarde Nestor niet alleen evenaart maar zelfs overtreft.

Dat sommige geestelijken, met name monniken, jou met een onverzoenlijke haat achtervolgen en je van tijd tot tijd als dolle honden een beet toebrengen, verwondert mij niet, omdat deugd en zonde, goed en kwaad nu eenmaal op voet van oorlog verkeren. Gewoonlijk houden goede mensen van goede mensen, schurken van schurken, en zoekt men in de vriendschap zijn gelijke op; gelijkheid van zeden wekt welwillendheid, zoals je weet, terwijl ongelijkheid haat voortbrengt. Als jij niet bij gelegenheid als een Apelles een nauwkeurige schildering had gemaakt van hun leven dat met de mantel van de schijnheiligheid is toegedekt, niet met overtuigende argumenten had aangetoond dat ze het tegendeel van Silenus[3] en ware Gnatho's zijn en niet duidelijk had gemaakt dat ze de goddelijk geïnspireerde tradities verwaarlozen en hechten aan de letter die doodt in plaats van aan de geest[4] - dan zou je hun vriend en dierbaarste broeder zijn. De waarheid klinkt immers hoogst onaangenaam en bitter voor wie een slecht geweten heeft en roept niets dan haat op, zoals de blijspeldichter zegt;[5] vandaar dat al die vijandschap en nijd omhoogkomen, als opborrelend uit een bron van afgunst. Maar het is beter de valse vriendschap van zulke mensen, die nergens toe leidt, van zich af te werpen en te verachten dan hun op schandelijke wijze en ten koste van de waarheid naar de mond te praten. Het staat immers vast dat niemand zijn leven volbrengt zonder ooit enig verwijt naar zijn hoofd te krijgen. Wie weet

2. Vgl. brief 1008.
3. Vgl. *Adagia III*, 3, 1: beelden van Silenus waren mooier van binnen dan van buiten.
4. Zie 2 Corinthiërs 3:6.
5. Terentius, *Andria* 68.

niet dat jouw pen vrij is van boosaardigheid en de bedoeling te kwetsen, daar je alleen fouten bemerkt, kapittelt en veroordeelt, maar degenen spaart die ze maken? Wie kan dan met reden hierom in woede ontsteken, tenzij degene die met een slecht geweten is behept en jouw opmerkingen op zichzelf betrekt? Op grond hiervan komt je des te meer lof toe, daar je een reine geest en een oprechte levenswandel paart aan kennis en wijsheid. Het licht daarvan schijnt uit over anderen; lezend, schrijvend, verklarend en onderwijzend heb je tot dusver iedereen profijt gebracht.

Maar meer wil ik hierover niet schrijven, anders lijkt het alsof ik jouw voortreffelijke deugden, je geleerdheid en je vlekkeloze levenswandel luister wil bijzetten met mijn povere, onvoldragen stijl, hoewel dit hetzelfde zou zijn als de zon bijlichten of water naar de zee dragen. Op 14 mei kreeg ik, samen met enkele andere werkjes van je, het Nieuwe Testament bezorgd, op uitstekende en buitengewoon nuttige wijze verrijkt met belangrijke uitspraken van velerlei auteurs. Ik bezit namelijk alle boeken die je maar hebt geschreven en in Bazel hebt laten drukken bij Johann Froben, een geleerd man die in de boekdrukkunst begiftigd is met de geest van Daedalus, en het lezen daarvan bezorgt me een bijzonder genoegen; de boeken hebben mijn bibliotheek niet alleen in belangrijke mate uitgebreid, maar ook aanzienlijk verrijkt.

Hoewel ik weet dat je in Praag geen zaken hebt te doen, zou het mij, en ook vele anderen die de diepe wens koesteren je te zien, plezier doen je hier te ontmoeten en met je te verkeren. Maar aangezien enerzijds je vele beslommeringen, anderzijds je onafgebroken en onvermoeibare studiebezigheden dit nu niet toestaan, moeten we dit uitstellen tot op een ander, passender en geschikter ogenblik om je dan, als God het toestaat, op een andere plaats en tijd te treffen, aangezien het hier onmogelijk is. Dat in mijn vaderland degenen die naar andere streken reizen, het niet zonder veilig gezelschap en gewapende geleide kunnen stellen, kan jou, beste vriend, niet verwonderen als je beseft dat het land van alle zijden door steile, hoog oprijzende bergen wordt omgeven en door brede, dichte wouden vol rijzige bomen is omringd, zoals je er in het Hercynische woud[6] dikwijls vele hebt kunnen zien. Grote aantallen bandieten houden zich er schuil, maken de toegangswegen onveilig en brengen dikwijls minder voorzichtige reizigers, maar vooral kooplui, grote schade toe, sommigen niet alleen berovend van hun bezittingen maar ook van hun leven. En hoewel bijna iedere maand uit naburige steden en dorpen ontelbare rovers van dit soort worden gevangen en door diverse straffen en terechtstellingen onschadelijk worden gemaakt, kan toch dit zo verderfelijke en schadelijke broeinest nooit volledig worden vernietigd. Terwijl sommigen worden veroordeeld en gedood, nemen anderen onmiddellijk hun plaats in, nauwelijks anders

6. In de Oudheid de naam voor de wouden ten noorden van de Donau.

dan het geval was met de hydra van Hercules, waar de afgehouwen koppen weer aangroeiden.

Aan het eind van je brief schrijf je mij niet zonder een zekere verwondering over de verdeeldheid in het geloof en de godsdienst die tamelijk lang geleden in mijn vaderland is ontstaan en maar voortduurt, en over het feit dat in al die tijd niemand is gevonden, onder geestelijken noch onder wereldlijke vorsten, die een definitieve vorm van eendracht tot stand zou kunnen brengen. Hiervoor zie jij geen andere oorzaak dan de zucht naar geld. Deze mening van jou onderschrijf ik ten volle. Hoe moeilijk is het immers vandaag de dag iemand te vinden, of je nu kijkt naar de paus, naar de kardinalen en bisschoppen of naar andere kerkelijke personen en zelfs naar de monniken, die minder is begaan met eerzucht en geldelijk gewin dan met het zielenheil van zijn naasten! Als ze bereid waren het leven en de leer van onze Verlosser - die hen aanspoort de tijdelijke, nietige, broze en nimmer bestendige goederen te verachten en godsdienst, vroomheid, naastenliefde, mededogen en de overige deugden te omhelzen - ernstig te nemen en ernaar te leven, ben ik ervan overtuigd dat geen volk of land zo ver of afgelegen zou zijn en geen reis zo zwaar of vermoeiend, dat ze deze niet vreugdevol en welgemoed zouden aanvatten ten behoeve van de redding van hun naasten, zoals ook Paulus en de overige apostelen plachten te doen, van wie ze zich met valse en ongewettigde trots de plaatsvervangers en opvolgers noemen.

Gezien de grote verdeeldheid die bij ons in geloofszaken heerst, is het misschien wel nuttig dat ik een beknopte toelichting geef, opdat je weet hoe talrijk en verschillend de geloofsrichtingen zijn en wat hiervan de oorzaak is. Als ik de joden en de epicuristen die de onsterfelijkheid van de ziel loochenen, alsook de nicolaïeten[7.] buiten beschouwing laat - elk van deze groepen is bij ons namelijk sterk vertegenwoordigd - is de hele bevolking van dit koninkrijk en het markgraafschap Moravië in drie sekten verdeeld. De eerste bestaat uit degenen die de paus in alles navolgen en gehoorzamen en hem erkennen als de ware plaatsvervanger van Christus, zoals ook de Duitsers en andere volkeren doen die hem aanhangen als de herder van de kudde des Heren. Tot hen behoort het merendeel van de aanzienlijken, magnaten en landedelen, maar ook een aantal koninklijke steden en kloosters van diverse orden, die vroeger welvarend waren maar nu voor een groot deel vernield en leeggeroofd zijn.

Een tweede sekte wordt gevormd door degenen die de eucharistie onder beide gedaanten aan het volk verstrekken.[8.] Tot hen behoren weinig aanzien-

7. De sekte van de nicolaïeten wordt genoemd in Openbaring 2:6/15. Erasmus lijkt de sekte te hebben opgevat als seksueel losbandig; zie brief 1039.
8. Deze sekte wordt die van de utraquisten genoemd. De aanhangers ontvangen het brood én de wijn van de communie.

lijken, maar zeer veel landedelen en bijna dertig koninklijke steden. Ze houden vast aan alle kerkelijke sacramenten en tevens aan de kerkelijke vieringen en rituelen, niet anders dan men in Rome zelf doet; het enige verschil is de praktijk van de communie en het feit dat hun priesters tijdens de mis de lezing uit de Brieven en het evangelie in de volkstaal zingen. Aan deze beide gebruiken houden ze halsstarrig vast, bewerend dat ze hiervoor goedkeuring en bevestiging hebben gekregen in een bul van het Concilie van Bazel, die ze het Compact noemen.[9.]

Nadat ze destijds op bevel van keizer Sigismund, die toen koning van Bohemen was, tien magisters in de theologie van de universiteit van Praag naar het concilie hadden afgevaardigd en met de theologen van het concilie een debat waren aangegaan ten behoeve van het artikel over de communie onder beide gedaanten, tonend dat deze door Christus was ingesteld,[10.] door de apostel Paulus aan de Corinthiërs was onderwezen[11.] en vervolgens door alle vroegere kerkleraren, zowel de Latijnse als de Griekse, tot omstreeks het jaar 1200 onafgebroken was gehandhaafd, verleende het Concilie hun toestemming, na grondige studie en gedegen onderzoek van alle aangevoerde argumenten, voor de voornoemde communiepraktijk, op voorwaarde echter dat hun toenmalige en toekomstige priesters aan het samengestroomde kerkvolk de keuze zouden laten de communie onder één of onder beide gedaanten te ontvangen, tevoren aan beide partijen de verzekering gevend dat wie de communie onder één gedaante zou ontvangen, niet moest geloven minder te verkrijgen dan wie haar onder beide gedaanten ontving; in alle overige aangelegenheden beloofden ze de wettige gebruiken van de Roomse kerk in acht te nemen en na te volgen. Tevens zouden zij en al hun toekomstige volgelingen de paus en diens opvolgers erkennen als de ware plaatsvervangers van Christus en hun uitspraken zonder enig protest gehoorzamen. Dit alles beloofden ze te goeder trouw onverkort te zullen doen en volbrengen, en na de aanvaarding van deze belofte werd de toezegging van voornoemde communiepraktijk voor hen bekrachtigd bij de bul van het Concilie die het Compact wordt genoemd.

Deze besluiten moesten evenwel door paus Eugenius, die destijds aan het hoofd van de Roomse kerk stond, in een zogenaamde executoire oorkonde worden bekrachtigd en geldig worden verklaard. Aanvankelijk had hij het Concilie erkend. Toen hij daarna echter besefte dat sommige decreten van het Concilie tegen hemzelf en toekomstige pausen waren gericht, verklaarde hij alle besluiten van het Concilie ongeldig. Om deze reden wilde hij

9. Het Compact van Praag, waarover in 1436 overeenstemming werd bereikt, werd in 1437 bekrachtigd door het Concilie van Bazel.
10. Zie Johannes 6:53.
11. Zie 1 Corinthiërs 10:16, 11:23/25.

evenmin bij oorkonde bekrachtigen wat door het Concilie aan de Tsjechen was toegestaan, om de indruk te voorkomen dat hij voornoemde besluiten van het Concilie gezag verleende. Hierdoor heeft de sekte tot dusver evenmin enige concessie van andere pausen kunnen verkrijgen.[12.] Wetend hoe koppig en onbeweeglijk de pausen op dit onderdeel zijn, die niet willen bekrachtigen wat door Christus is ingesteld, door de jonge kerk in ere werd gehouden en door het Concilie is goedgekeurd, weigert de sekte de pausen nog langer te gehoorzamen en hen als de ware plaatsvervangers en opvolgers van Christus te beschouwen.

En hoewel hun leiders hadden toegezegd dat de priesters van hun partij bij het toedienen van de communie onder één dan wel beide gedaanten het kerkvolk zouden toespreken met de woorden die ik hierboven heb aangehaald, verwierpen zij dit alles nadien als vals en wilden zij niemand van de leken de communie op andere wijze toedienen dan onder beide gedaanten, hevige kritiek uitend op hun leiders die naar het Concilie waren gezonden, omdat dezen zo dom en vermetel waren geweest in te stemmen met de valse, onredelijke voorwaarden die door het Concilie waren gesteld, terwijl uit de geschriften van Griekse en Romeinse kerkvaders overduidelijk blijkt dat aan degenen die het lichaam van Christus ontvangen, een ander soort genade wordt gegeven dan aan degenen die zijn bloed tot zich nemen. Aangezien hier verschillende soorten genade worden gegeven, hoe kan het dan waar zijn dat degenen die dit sacrament onder één gedaante ontvangen, niet minder genade verkrijgen dan degenen die het onder beide gedaanten ontvangen, en dat de laatsten niet meer verkrijgen dan de eersten? Hieraan voegen ze toe dat zelfs als de opvatting die ik heb vermeld niet door de oude commentatoren van de Heilige Schrift zou zijn onderwezen, de helft van het sacrament van het heil toch geenszins, in weerwil van wat Christus heeft ingesteld, mag worden onthouden aan de lekenbevolking, aangezien dit niets anders is dan je reinste heiligschennis; en dat ze het bovendien niet beter denken te weten dan de heilige kerk van weleer, die het gebruik bijna twaalfhonderd jaar lang ongeschonden heeft bewaard. En wanneer onze partij op bepaalde argumenten en gevaren wijst omwille waarvan men het kerkvolk de helft van het sacrament ontzegt, zeggen zij dat het voor ons geen pas geeft wijzer te willen zijn dan Christus zelf, die allerminst weet had van de gevaren die uit deze helft van het sacrament zouden voortvloeien maar die door ons zijn ontdekten onder-

12. Eugenius IV verwierp de besluiten van het Concilie in het algemeen; paus Pius II sprak zich in 1462 uit tegen het Compact van Praag in het bijzonder.

kend, iets wat erop neerkomt dat men het beter wil weten dan Christus. Deze en zeer veel andere redeneringen treft men aan in de traktaten die zij tegen de communie onder één gedaante hebben geschreven; deze opsommen zou te ver voeren, zoals het ook tot verveling zou leiden. Wie zou men bij ons kunnen vinden die geschikt is om een zo groot geschil te beslechten?

De derde sekte is die van de zogeheten pygharden. Zij ontlenen hun naam aan een of andere overloper uit dat volk[13.] die zevenennegentig jaar geleden hierheen is gekomen, in de tijd dat Jan Žižka, een goddeloze misdadiger, de oorlog had verklaard aan de priesters en de hele geestelijkheid, en strooptochten leidde om zich van hun goederen meester te maken. Die overloper vergiftigde met zijn verderfelijk gedachtegoed eerst de bandietenleider zelf en daarna diens hele leger, een samenraapsel van rovers, moordenaars, bannelingen en geboefte van alle slag. De onrust duurde voort tot aan de tijd van koning Wladislaus, die enkele jaren geleden het tijdelijke met het eeuwige heeft verwisseld, en nam onder diens regering enorm in omvang toe. Nadat deze namelijk de regering over Hongarije had aanvaard en vaker daarginds dan in Bohemen verbleef, liet hij zich weinig gelegen liggen aan wat hier gebeurde, zolang al zijn onderdanen maar in vrede leefden.

De paus, de kardinalen, de bisschoppen en andere geestelijke personen beschouwen zij als evenzovele belichamingen van de Antichrist en de paus zelf noemen zij soms het beest en soms de hoer uit de Apocalyps;[14.] hoe kan er aan hun sacrale handelingen enig gezag of enige geldigheid toekomen, aangezien ze in alles indruisen tegen de christelijke leer en overlevering? Wat voortkomt uit hun bedieningen zijn geen heiligingen, sacramenten of zegeningen, maar louter vervloekingen, verschrikkingen en lasterlijkheden. Zelf kiezen ze hun bisschoppen en priesters uit onontwikkelde en ongeletterde leken die vrouwen en kinderen hebben; ze noemen elkaar broeders en zusters en begroeten elkaar als zodanig. Ze erkennen slechts het gezag van het Oude en Nieuwe Testament zoals dat blijkt uit de Schrift. Voor alle oude en recentere kerkleraren en hun boeken koesteren ze minachting en aan hun leer hechten zij niet het minste belang. Wanneer hun priesters de mis opdragen, doen ze dit zonder enig priesterlijk gewaad te dragen en zonder enige gewijde formules of gebeden uit te spreken, met als enige uitzondering het Onze Vader, waarmee ze het gedesemde brood wijden.

Aan de kerkelijke sacramenten hechten zij weinig tot geen geloof of waarde. Iedereen die tot hun ketterij toetreedt, wordt gedwongen zich te laten

13. Šlechta doelt op de Picardiërs, maar het ging om Vlaamse begarden die in 1418 in Praag aankwamen. De door Žižka geleide sekte wordt meestal die van de taborieten genoemd.
14. Zie Openbaring 13 en 17/18.

herdopen in ongewijd water. Wijding van zout en water erkennen ze niet en voor heilige olie is in hun opvatting geen enkele plaats. Ze geloven niet in de tegenwoordigheid van God in het sacrament van de eucharistie, maar beschouwen dit slechts als gewijd brood en gewijde wijn die met zekere geheimzinnige tekenen naar de dood van Christus verwijzen. Hierom geloven ze dat ieder die voor de eucharistie knielt of buigt of tot aanbidding ervan overgaat, tot bijgeloof vervalt, aangezien dit sacrament door Christus met geen ander doel is ingesteld dan om de herinnering aan zijn lijden levend te houden en niet om naar alle kanten te worden rondgedragen en door een priester te worden opgeheven en tentoongesteld, daar Christus zelf, aan wie aanbidding en verering toekomt, aan de rechterhand van God de Vader zit, zoals de kerk in het Credo belijdt. Voorspraak door heiligen en gebeden voor de doden beschouwen ze als ijdel en onzinnig; hetzelfde geldt voor de persoonlijke biecht en de penitentie die door priesters voor zonden wordt opgelegd. Nachtwaken en vasten zijn in hun opvatting valse uiterlijkheden waarvan schijnheiligen zich bedienen en feesten ter ere van de Heilige Maagd, de apostelen en de overige heiligen beschouwen ze als uitvindingen van mensen die niets beters hebben te doen. Wel vieren ze de zondagen, Kerstmis, Pasen en Pinksteren.

Over de verderfelijke leerstellingen van dat stelletje monsters zou ik nog veel meer kunnen vertellen als ik geen rekening moest houden met jouw toewijding aan een beter en ernstiger soort van studie. Niettemin, als de eerste twee partijen tot eensgezindheid zouden worden gebracht, zou deze goddeloze sekte (al is die de afgelopen tijd fors in omvang toegenomen, vooral vanwege het al te losbandige leven van de priesters) met behulp van de koning worden uitgeroeid of tot de aanvaarding van een betere vorm van geloof en godsdienst worden gebracht.

Maar hierover heb ik nu allang meer dan genoeg gezegd. Ik vraag je mijn mateloze breedsprakigheid in kalmte te willen verdragen, daar ik mij er slechts aan heb overgegeven om je een waarachtig en betrouwbaar overzicht te geven van onze meervoudige religieuze verdeeldheid. Ik heb geen idee of deze brief je spoedig zal bereiken, aangezien men zegt dat Meissen onder het spervuur van Apollo's pijlen ligt.[15.] Wellicht om die te ontlopen heeft onze Jodocus,[16.] rector van de universiteit van Erfurt, zich naar afgelegen oorden begeven, want de brief die jij hem voor mij had meegegeven is vier maanden bij hem blijven liggen, om geen andere reden dan dat hij geen betrouwbare bode had die deze richting uitging. Ik hoop, dierbare vriend, dat je nog lang

15. Šlechta wil hiermee zeggen dat in Saksen de pest woedde. Voor de pijlen van Apollo zie Homerus, *Ilias 1*, 42 e.v.
16. Justus Jonas.

een uitstekende gezondheid mag genieten, dat je mij genegen blijft en dat je iets terugschrijft wanneer je daarvoor de gelegenheid zult vinden; ik beloof je dat ik dat van mijn kant ook zal doen. Nogmaals vaarwel.

Uit mijn burcht te Kostelec, 10 oktober in het jaar des Heren 1519

1022 *Aan Ortwin Gratius*
[Leuven, september/oktober 1519]

Van deze brief is alleen het origineel in Erasmus' handschrift overgeleverd. Dit origineel is zwaar beschadigd. De vertaling berust op de door P.S. Allen gereconstrueerde tekst.

Gegroet. Ik was al een hele poos van plan je op het hart te drukken die verbeten twisten te laten voor wat ze zijn[1] en je talent liever te aan te wenden voor de studies die je bent begonnen. Je stijl laat namelijk het beste hopen, vooropgesteld dat je je liever laat leiden door een gematigd oordeel dan je in te laten met ruzies die, geloof me, een geleerde en een christen onwaardig zijn. Anders komt het, vrees ik, tot blijvende onmin. Het is genoeg geweest met die controverses waarbij ik niets te winnen of te verliezen heb. Waar blijven de levensvreugde en het plezier van de studie als mensen elkaar naar het leven staan? Dat jij je in die strijd mengt, is niet zo wijs, want de zaak gaat je niet aan. Over deze aangelegenheden heb ik een uitvoerige brief geschreven aan de hooggeleerde Jacob van Hoogstraten[2] en ik twijfel er niet aan dat hij die opvat in dezelfde geest waarin ik de brief geschreven heb, want ik heb hem aangesproken als een goede vriend.

Ook hier is een heftige woordenstrijd uitgebroken die de eendracht binnen de universiteit tenietdoet. Het leek erop dat deze zou ontaarden in dolzinnigheid, ware het niet dat de theologen en overige leidende figuren in de universiteit hadden ingegrepen. Er is een bijeenkomst belegd waarop de geschillen zonder moeilijkheden zijn besproken en een vrede is hersteld die, naar ik hoop, nooit meer zal worden verstoord. Dit alles is in een vloek en een zucht op 13 september gebeurd, zeer tot genoegen van Christus.[3] Ik zou

1. Gratius stond Pfefferkorn bij in zijn controverse met Reuchlin en verweerde zich tegen de *Epistolae obscurorum virorum* (zie brief 581), die tegen hem waren gericht.
2. Brief 1006. Gratius was met Hoogstraten bevriend.
3. De bijeenkomst vond waarschijnlijk plaats in het College van de Valk, op initiatief van Jan Briart.

dan ook willen dat bij jullie en overal elders een eind wordt gemaakt aan het gehakketak en dat er een streep wordt getrokken onder al het gebeurde.

Dit is in haast geschreven, want de bode staat te trappelen. Een andere keer zal ik uitgebreider en meer op mijn gemak aan je schrijven, zeker als ik zal zien dat je mijn raad, die in het belang van jou en van de letteren is, ter harte hebt genomen. Vaarwel en groet Hoogstraten namens mij.

Leuven, [...] 1519

Erasmus van Rotterdam aan de eerwaardige magister Ortwin Gratius, als aan zijn geliefde broeder

1023 *Aan Guillaume Budé*
Leuven, 15 oktober 1519

Erasmus aan zijn vriend Budé, gegroet

Longueil, een groot geleerde en om verscheidene redenen een man naar mijn hart, heeft mij, in plaats van een aan mij gerichte brief van jou, je beklag overgebracht over het feit dat ik tot dusver niets heb geantwoord op je laatste twee brieven.[1] Op grond hiervan veronderstel ik dat mijn laatste brief[2] je niet is bezorgd, of althans op dat ogenblik niet bezorgd was. Vandaag heb ik je brief aan Vives[3] van hem gekregen, maar die heb ik nog niet gelezen, want Longueil maakt dat onmogelijk. John Colet, een voortreffelijk man en een zeer trouwe vriend van mij, is in Londen overleden aan de waterzucht.[4] Zorg ervoor, beste Budé, dat het je zo goed mogelijk vergaat en dat je mij naar gewoonte toegenegen blijft.

Leuven, 15 oktober 1519

1. Brieven 987 en 992.
2. Brief 1004.
3. Een brief van 19 augustus 1519, geschreven met de bedoeling dat Erasmus hem zou lezen.
4. Op 16 september 1519.

1024 *Aan Nicolas Bérault*
Leuven, 15 oktober 1519

Erasmus aan Nicolas Bérault, gegroet

Longeuil is teruggekeerd uit Engeland en heeft me jouw brief[1.] overhandigd. Over dat wespennest[2.] hoef jij je geen zorgen te maken. Die brief van jou[3.] heeft op zeer gelukkige wijze uitgepakt, Van Dorp heeft op innemende wijze geantwoord. De theologen zijn uit eigen beweging besprekingen met mij begonnen over een vrede die vervolgens is gesloten met de afspraak dat er een streep wordt getrokken onder al het gebeurde. Van Dorp heeft zelfs in een gepubliceerde redevoering getuigd dat hij van mening is veranderd.[4.] Ik heb dan ook een volledig vertrouwen in zijn standvastigheid. Met de overigen is het zo gesteld dat ik toch maar in het oog blijf houden wat ze doen. Ik zal ervoor zorgen dat ik niet van verdragsbreuk kan worden beticht, maar ik blijf op mijn hoede om niet in een onbewaakt ogenblik te worden gevloerd. Ik heb je onlangs geschreven en mijn brief,[5.] samen met de redevoering van Van Dorp, via de Friese arts Augustijn[6.] verstuurd. Doe de groeten aan Ruzé, Deloynes en du Ruel. Het ga je goed, zeergeleerde Bérault.

Leuven, 15 oktober 1519

1025 *Aan Richard Pace*
Leuven, 16 oktober 1519

Erasmus van Rotterdam aan Richard Pace, deken van de Saint Paul's te Londen, gegroet

Nu Colet is gestorven, lijkt het of ik de helft van mezelf moet missen. Wat een groot man is Brittannië kwijt en wat een vriend heb ik verloren! Ik wens je geluk met zijn opvolging.[1.] Ik zou graag weten of je nog iets over je boeken hebt vernomen.[2.] In Brugge heb ik de hoogwaardige Campeggi gezien, want

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Zie *Adagia I*, 1, 60; bedoeld is de universiteit van Leuven.
3. Gericht aan Maarten van Dorp; vgl. brief 1002.
4. *Oratio in praelectionem Pauli* (Antwerpen, 1519). Hierin verbond Van Dorp de theologie aan een humanistisch studieprogram. Zie ook brief 1044.
5. Misschien brief 1002, maar het kan ook om een later schrijven gaan.
6. Wellicht Augustijn Agge.

1. Als deken van de Saint Paul's.
2. De boeken die in 1514 bij de terugreis van Pace uit Italië verloren waren gegaan. Hieronder bevond zich ook het handschrift van Erasmus' *Antibarbari*; vgl. brief 1110.

hij had mij met grote aandrang ontboden.[3] Ik heb nooit een vriendelijker en oprechter persoon ontmoet. Zowel de koning als de aartsbisschop van York zijn aangespoord tot antwoord,[4] maar tot dusver heb ik niets van hen gehoord. Breng mij op de hoogte als er iets is wat ik moet weten.

Naar jullie hof is een buitengewoon innemende jongeman onderweg, Anton van Grimbergen, zoon van de heer van Bergen,[5] die verre van onontwikkeld is en zowel de letteren als de geletterden een warm hart toedraagt. Ik verlang niet van je dat je de jongen in je hart zult sluiten, ik vraag je slechts kennis met hem te willen maken; ken je hem eenmaal, dan zul je van hem houden, of je wilt of niet, zo rechtgeaard is hij van zeden en van geest. Zijn vader geniet bij ons, zoals je weet, een grote en welverdiende reputatie. Het is voor mij van belang als hij weet dat zijn zoon en ik daarginds gemeenschappelijke vrienden hebben, en wel zodanige vrienden dat hun omgang de jongeman zal doen uitgroeien tot degene die deze zeer verstandige en voortreffelijke oude man hem vurig hoopt te zullen worden.

Ik heb mijn gezondheid tot nog toe slechts met moeite kunnen beschermen, in dit zo barre weer. Tijdens de wintermaanden zal ik, met Christus' hulp, de resterende parafrasen voltooien. Ik wacht nu al een hele tijd met smart op een brief van jou. Het ga je goed.

Leuven, 16 oktober 1519

1026 *Aan Thomas Lupset*
Leuven, 16 oktober 1519

Erasmus aan zijn vriend Lupset, gegroet

De afgelopen dertig jaar heeft niemands dood me pijnlijker getroffen dan die van Colet. Ik koester de diepe wens de herinnering aan de man levend te houden bij het nageslacht. Wil jij, aangezien je hem toegenegen was, mij hiertoe inlichtingen verstrekken, vooral als er dingen zijn waarvan je meent dat ze me onbekend zijn? Met Longueil heb ik bijna drie volle dagen opgetrokken; hij beviel me in alle opzichten, op het ene feit na dat hij te veel Fransman is, hoe-

3. Tijdens de reis van Campeggi uit Engeland, waar hij pauselijk nuntius was geweest, naar Rome.
4. Op Erasmus' brieven 964 (aan Hendrik VIII) en 967 (aan Thomas Wolsey).
5. Anton III van Bergen was de jongste zoon van Jan III van Bergen. Anton nam de brieven 1025 tot en met 1032 zelf mee naar Engeland.

wel hij tot mijn landgenoten behoort.[1] Naar jullie is een zeer aanzienlijke jongeman onderweg, Anton van Grimbergen, zoon van de wijze en heldhaftige heer van Bergen; hij is iemand met een zeldzaam goede en rechtschapen inborst, de letteren van harte toegedaan en Erasmus niet ongunstig gezind. Herman van Friesland, Nesen, Carinus en je overige vrienden hier stellen het goed.

Het uitgemergelde kereltje[2] was nog nooit zo actief als nu, maar alles wat hij doet is vals spel. Mijn beste Luspet, als je mij met een onsterfelijke weldaad aan je wilt verplichten, zorg er dan op enige manier voor dat mij dat boek van hem in handen komt. Drie of vier mensen bij jullie[3] bezitten een exemplaar en mijn vrienden doen er alles aan om het werk te onderdrukken, maar intussen maken ze de zaak erger voor mij doordat hij zijn belasteringen dagelijks verder uitwerkt. Het valt allerminst te verwachten dat hij zijn boek voorgoed terugneemt. Als je mij deze gunst kunt bewijzen, mag je mij op jouw beurt vragen wat je maar wilt; ik zal je niets weigeren. Het zou me veel genoegen doen als je me geregeld zou schrijven. Het ga je goed.

Leuven, 16 oktober 1519

1027 *Aan William Dancaster*
Leuven, 16 oktober 1519

Erasmus van Rotterdam aan de hooggeachte heer William Dancaster, gegroet

Wat een ellende heeft ons getroffen nu ons een leraar, een beschermer en een vriend van dergelijk formaat is ontvallen! ‘Met heuse tranen beweent men het verlies van zijn geld’,[1] maar dit verlies moet volgens mij met alle soorten tranen worden beweend. Maar wat leveren snikken en weeklachten ons op? Hij kan niet worden teruggehaald en vandaag of morgen zullen wij hem volgen. Laten we intussen blij zijn voor Colet, nu hij in vrede bij Christus verblijft, wiens naam op zijn lippen bestorven lag en die hij altijd in zijn hart droeg. Ik zal het leven van de man aan het papier toevertrouwen, als jij en anderen zoals jij me gegevens bezorgen die mij wellicht onbekend zijn; ik

1. Longueil bracht zijn jeugd door in Mechelen, waar zijn moeder vandaan kwam.
2. Edward Lee.
3. Thomas More, William Latimer en John Fisher; ook twee kloosters hadden een exemplaar. Zie brief 1061.
1. Juvenalis, *Saturae XIII*, 134.

vraag je met klem dit te doen. Breng mijn beleefde groeten over aan de heer Garrard, zijn huismeester; tot dusver heb ik hem niet kunnen bedanken voor zijn diensten, zozeer wordt van alle kanten beslag op mij gelegd.

Met de theologen heb ik een verdrag gesloten;[2] ze hebben er zelf om gevraagd, nadat ze geen middel onbeproefd hadden gelaten om mij in het verderf te storten en hadden ingezien dat hun pogingen vruchteloos beleven. Zo Christus voor ons is, wie zal tegen ons zijn?[3] Het ga je goed, mijn beste William, en beveel me in je gebeden aan bij de almachtige Christus.

Leuven, 16 oktober 1519

1028 *Aan William Blount, heer van Mountjoy*
Leuven, 16 oktober 1519

Erasmus van Rotterdam aan de hoogwelgeboren baron William Mountjoy, gegroet

Onvolprezen mecenas, ik kan mij nauwelijks weerhouden van afgunst op jullie hof, zo boordevol geleerden, terwijl het onze alleen Midassen telt, ook al dwingen de omstandigheden onze pasja's enige notie te nemen van de letteren. De doorluchtige heer van Bergen, die langs vele wegen de open sfeer aan jullie hof en de gaven van de koning en de koningin heeft leren kennen, heeft nergens liever dan daarheen zijn zoon willen zenden, heer Anton van Grimbergen, een bijzonder begaafde jongeman met een karakter dat volledig past bij zijn stand, maar bovenal van harte de letteren toegedaan en (iets wat hij met jou gemeen heeft) Erasmus goed gezind. Moet ik hem nog bij je aanbevelen, wanneer ik weet dat hij beschikt over eigenschappen die jij alleen maar kunt beminnen? Hij brengt zijn privéleraar Adriaan van Baerland met zich mee, een buitengewoon ontwikkeld man.

Dat jij mijn brief[1] niet beantwoordt, heeft vermoedelijk geen andere oorzaak dan je gebruikelijke luiheid in dit opzicht. De dood van Colet heeft mij dieper getroffen dan die van enig ander gedurende de laatste twintig jaar. Maar wat baat het te klagen en te wenen? Hij zal nooit naar ons terugkeren en eens zullen wij hem volgen.

Met de theologen is de vrede hersteld, iets waar zij zelf op hebben aange-

2. Zie brief 1022.
3. Romeinen 8:31.
1. Waarschijnlijk brief 965.

drongen; ik heb mij er in dier voege in geschikt dat ik de vrede nooit door mijn schuld zal verbreken, maar hen evenmin ooit zal vertrouwen. Het is ongehoord, een dergelijke samenzwering, ontsproten aan het gif van een enkeling[2] door wiens toedoen ze ook weer is bezworen, toen hij inzag dat hij niet tegen de tragedie was opgewassen en dat ik, steunend op een rein geweten, niet toegaf, ja zelfs mijn tanden een beetje had ontbloot om toe te bijten als zij verder waren gegaan.

Met mijn gezondheid gaat het tamelijk voorspoedig, behalve dat de leeftijd gestadig knaagt aan de krachten van mijn tere gestel, al zou ik het niet erg vinden als ik schrijvend tot meerdere glorie van Christus aan mijn eind zou komen. Als jouw gebruikelijke gevoelens ten opzichte van mij niet zijn veranderd, richt dan af en toe eens een brief aan Erasmus, die waar ook ter wereld de jouwe blijft. Het ga je goed.

Leuven, 16 oktober 1519

1029 *Aan Cuthbert Tunstall*
Leuven, 16 oktober 1519

Erasmus van Rotterdam aan Cuthbert Tunstall, gegroet

Met de kwatongen is een verdrag gesloten nadat ze daar zelf lang op hadden aangedrongen; nooit heb ik over een samenzwering van dergelijke aard iets gelezen of gehoord. Naar men zegt was het één man, Noxus,[1] die zowel Van Dorp destijds heeft opgejut als deze hele tragedie is begonnen; mijn vermoeden ging al lang in die richting, maar nu weet ik het zeker. Hij was ook degene die op vrede aanstuurde toen hij merkte dat ik dreigementen uitte voor het geval ze niet zouden ophouden, dat anderen klaarstonden voor de strijd, dat zijn eigen gezondheid gevaar liep vanwege het tumult en dat hij zelf het slachtoffer werd van wat hij tegen mij beraamde. Ik weet dat mijn apologie- en je niet aanstaan, maar het was nodig iets te ondernemen en je zou zelfs mijn zachtmoedigheid prijzen als je wist hoe afschuwelijk de zaak ervoor stond. Verder is het me niet ontgaan dat jullie Lee proberen te bewegen zijn boek terug te nemen, maar intussen bereiken jullie niets anders voor mij dan dat hij zijn werk in verbeterde vorm zal uitgeven terwijl ik misschien dood of ver weg ben. Het valt immers allerminst te verwachten dat hij voorgoed het werk terugneemt dat hij dagelijks herziet; hij is zelfs nooit zoveel met

2. Jan Briart.
1. Jan Briart.

het werk bezig geweest als nu. Maar het is niet mijn bedoeling hierover met jullie te redetwisten. Van Dorp heeft verklaard, in een gepubliceerd boek nog wel, dat hij van inzicht is veranderd[2] en gedraagt zich in andere gelegenheden zodanig dat ik hem voldoende vertrouw. Wat de anderen betreft, zal ik het gesloten verdrag niet schenden en heb ik de wapens neergelegd, maar overigens blijf ik waakzaam. In de komende winter zal ik de parafrasen voltooien, als Christus me bijstaat. De dood van Colet zou ik ontroostbaar bewenen als ik niet wist dat tranen hem noch mij zullen baten.

Naar jullie hof is Anton van Grimbergen onderweg, zoon van de voorname heer van Bergen, een jongeman geboren voor de deugd, verslingerd aan de letteren en aan de geletterden, met een bijzonder zacht gemoed en vol ingetogenheid. Aarzel niet hem te laten merken hoezeer je zijn rechtschapenheid waardeert. Longueil heeft hier twee volle dagen met mij doorgebracht. In Brugge heb ik kardinaal Campeggi gezien; ik heb met hem gedineerd, zijn wellevendheid is opmerkelijk. Mij bevalt zijn ongedwongen karakter, vrij van gekunsteldheid.

Als het mogelijk is, zou ik graag een exemplaar willen inzien van de aantekeningen die Lee heeft gemaakt, want men is al in de weer met de derde editie[3] en van de man zelf krijg ik niets los. Ik twijfel geenszins aan de goede bedoelingen van de bisschop van Rochester,[4] maar niemand is listiger en onbetrouwbaarder dan die roddelaar van een Lee. Als er iets is dat je me beveelt te doen, zul je me daar ten zeerste toe bereid vinden. Het ga je goed.

Leuven, 16 oktober 1519

1030 *Aan John Fisher*
Leuven, 17 oktober 1519

Erasmus van Rotterdam aan de hoogwaardige heer John, bisschop van Rochester, gegroet

Voortreffelijke bisschop, ik was van plan, zoals Uwe Hoogwaardigheid bevolen had, u mijn aantekeningen te doen toekomen bij de drie pamfletten waarin u de mening van Lefèvre betwist,[1] maar ik meende dat het daarvoor te laat

2. Zie brief 1024, noot 4.
3. Van Erasmus' uitgave van het Nieuwe Testament.
4. John Fisher.
1. *De unica Magdalena libri tres* (Parijs, 1519), *Confutatio secundae disceptationis per Iacobum Fabrem Stapulensem habitae* (Parijs, 1519) en *Eversio munitionis quam Iodocus Clichtoveus erigere moliebatur contra unicam Magdalenam* (Leuven, 1519). Lefèvre was van mening dat de zondares genoemd in Lucas 7:36/50 en de zuster van Martha en Lazarus genoemd in Lucas 10:38/42 en Johannes 11 andere personen waren dan Maria Magdalena. Fisher bestreed deze mening.

was nu het laatste boek is verschenen, dat ik nog niet heb gelezen, al zal ik dat binnenkort doen. Met Lefèvre heb ik te doen omdat de brave man in Parijs te lijden heeft onder een niet geringe haat, vooral van de zijde van de dominicanen, voornamelijk omdat men zegt dat hij Reuchlin genegen is. Ik hoop dat Uwe Hoogwaardigheid zich tevreden stelt met de overwinning die u in de ogen van de geleerden hebt behaald. Het boek wordt gretig gekocht. De drukker[2.] zal dan ook voortaan graag alles op de pers leggen wat u daaraan wilt toevertrouwen, want aanvankelijk deed hij daar vreselijk moeilijk over, zodat ik er nauwelijks in slaagde het werk van hem gedaan te krijgen.

Met de theologen is de vrede hersteld nadat zij daar uit eigen beweging om hadden gevraagd. Waren zij maar eerder op dit idee gekomen in plaats van liever schade aan te richten dan zich te verzoenen! Nu blijven de eenmaal in beweging gebrachte ketels van Dodona[3.] aan het rammelen, vooral wat betreft de verbazingwekkende giftigheid en de onbeschaamde, bijna krankzinnige roddelzucht van sommige monniken. Jacob van Hoogstraten verblijft in Leuven omdat hij Keulen is ontvlucht vanwege de pest of, zoals anderen vermoeden, omdat hij is verdreven door de monniken die de door hem opgewekte haat van zich wilden afschudden. Tot dusver heeft hij niets op touw gezet, maar ik weet niet wat hij de komende tijd van plan is.[4.]

Met schaamte doe ik mijn beklag over Lee. Ik bid dat Christus hem een geest inplant die een priester en een theoloog meer betaamt. Hij is nog nooit zo druk in de weer geweest als nu, maar niemand krijgt iets van hem los. Froben stelt een derde editie van het Nieuwe Testament in het vooruitzicht. Ik vraag u dan ook met aandrang, met een beroep op uw liefde voor de gewijde studiën, op uw godsvrucht die een bisschop betaamt, op onze vriendschap en op datgene wat Erasmus in uw ogen waard mag zijn, dat u, als u geen afschrift van het hele boek wilt maken, wat ik niettemin het liefst zou willen, althans datgene noteert wat u van enig belang acht; hieruit, gelooft u mij, zal

2. Dirk Martens.
3. Zie *Adagia I*, 1, 7. Bij het heiligdom van Jupiter in Dodona waren vlak bij elkaar een aantal ketels opgehangen. Stootte men die aan, dan bleven ze lang weerklinken.
4. Hoogstraten was naar Leuven gekomen om de theologen te bewegen Luther te veroordelen, in navolging van de Keulse theologen die dit op 30 augustus 1519 hadden gedaan. Op 7 november werd Luther door de Leuvense theologen veroordeeld.

geen tragedie voortkomen. Als uw bezigheden verhinderen dat u mij deze dienst bewijst, zorgt u dan tenminste dat More deze taak krijgt toebedeeld, desnoods door hem erom te smeken, als u dat gepast schijnt. Lee zal zijn kletskoek niet ten eeuwigen dage blijven achterhouden, zoveel is zeker. Hij is bezig zijn werk zoveel mogelijk te schragen, maar verklaart niettemin overal dat hij het achterhoudt op wens van zijn vrienden en uit respect voor mij. Als hij het boek na mijn dood naar buiten zal brengen, zullen wij beiden des te slechter af zijn, want hij zal er mij niet meer mee onderrichten of corrigeren, terwijl hem een veel scherpere reactie te wachten staat dan wanneer ik zelf zou antwoorden. In deze zaak vraag ik u daarom mij de genegenheid te doen ervaren die u mij altijd heeft toegedragen.

Deze dingen heb ik rouwend om het heengaan van Colet geschreven. Zijn dood heeft me zwaarder getroffen dan die van enig ander gedurende de laatste dertig jaar. Ik weet dat hij het nu goed heeft, weg uit deze wereld vol gemeenheid en ellende en van aangezicht tot aangezicht de aanwezigheid genietend van Christus, die hij bij leven zo innig liefhad. Maar omwille van de samenleving kan ik alleen maar treuren om het verlies van een zo zeldzaam toonbeeld van christelijke vroomheid en een zo uitzonderlijk verkondiger van de christelijke leer; omwille van mijzelf om het verlies van een zo standvastig vriend en een zo weergaloze beschermer. Mij rest slechts hem bij wijze van dodenoffer een laatste eer te bewijzen: als mijn geschriften iets waard zijn, zal ik niet gedogen dat de herinnering aan hem voor het nageslacht verloren gaat.

Hertog Frederik van Saksen heeft me tweemaal geschreven,[5.] antwoordend op een en dezelfde brief van mij. Dankzij de bescherming van hem alleen houdt Luther stand. Hij zegt dat hij dit eerder doet uit toewijding aan de zaak dan aan de persoon. Hij voegt daaraan toe niet te zullen dulden dat in zijn machtsgebied de onschuld het moet afleggen tegen de kwaadwilligheid van hen die hun eigen belang dienen en niet dat van Jezus Christus. Het keizerschap dat hem door allen was aangeboden heeft hij grootmoedig geweigerd, nog op de dag voordat Karel werd verkozen, aan wie de keizerlijke titel nooit zou zijn toegevallen als Frederik die niet had versmaad; door voor de eer te bedanken heeft Frederik meer aanzien gewonnen dan wanneer hij die zou hebben aanvaard. Toen men hem vervolgens vroeg wie dan volgens hem moest worden verkozen, zei hij dat hij geen ander beter in staat achtte de last van een zo grote waardigheid te dragen dan Karel. De dertigduizend gulden die hem omwille van deze nobele houding door de onzen werd aangeboden, weigerde hij resoluut.[6.] Toen men aandrong dat hij ten-

5. Brief 963 en een niet bewaard gebleven brief.
6. In werkelijkheid nam Frederik de Wijze zeventigduizend gulden aan.

minste zou toestaan dat tienduizend gulden onder zijn gevolg zou worden verdeeld, zei hij: ‘Laten zij het aannemen als ze dat willen, maar niemand die ook maar één goudstuk heeft aanvaard zal daags nadien nog bij mij in dienst zijn.’ De volgende dag vertrok hij spoorslags om niet langer te worden lastiggevallen. Dit is mij als zuivere waarheid verteld door de bisschop van Luik,[7.] die bij de keizerverkiezing aanwezig was.

De onlangs verslagen hertog van Württemberg heeft de strijd hervat en enkele kleinere steden ingenomen.[8.] We verwachten dat onze Karel de komende lente uit Spanje terugkeert. Het ga u goed, hoogwaardige bisschop, en omhels Erasmus des te inniger nu door het verlies van Colet slechts de helft van hem is overgebleven.

Leuven, daags voor het feest van Sint Lucas, 1519

1031 *Aan Thomas Wolsey*
Leuven, 17 oktober 1519

Erasmus aan de hoogwaardige heer kardinaal van York, gegroet

Dat Uwe Hoogwaardigheid zich mijn jongste brief[1.] niet enkel liet welgevallen, maar deze bovendien met vreugde en genoegen heeft uitgelezen (dit namelijk werd mij te Brugge verteld door de hoogeerwaarde kardinaal Campeggi) vervult mij met grote dankbaarheid; dat u hem nog niet hebt beantwoord, wijt ik aan de drukke bezigheden die u overspoelen. Een brief van Uwe Hoogheid zou ik niettemin als een bijzonder waardevol geschenk beschouwen, als ik zoiets tenminste verdien. De reden waarom ik andermaal het woord tot Uwe Hoogwaardigheid richt, is dat Anton van Grimbergen, zoon van de illustere en wijze vorst van Bergen, onderweg is naar het Engelse hof omdat zijn vader wil dat hij een vorming krijgt die bij zijn stand past. Hij is een van nature ingetogen jongeman, niet van literaire beschaving gespeend en zowel de letteren als de geletterden bijzonder toegenegen; kortom, iemand van een zodanige inborst dat hij de hoogste verwachtingen wekt, mits zijn gelukkige natuur gepaard gaat met een passende scholing. De liefde die zijn vader voor hem koestert is des te inniger omdat hij als jongste van

7. Erard de la Marck.
8. Ulrich van Württemberg deed vergeefse pogingen zijn hertogdom te heroveren. Van 1520 tot 1534 werd Württemberg door de Habsburgers geregeerd.
1. Brief 967.

al diens kinderen als het ware het plechtanker is van diens nageslacht. In zijn grote schranderheid beseft de man hoe belangrijk het gezelschap is waarin de jeugd verkeert, wanneer men zich bevindt op de tweesprong van deugd en ondeugd en men weinig nodig heeft om een verkeerde richting in te slaan.

Hij is ervan overtuigd dat geen ander hof zo onbedorven is, aangezien het, behalve een koning die veruit de meest rechtschapen vorst is van onze tijd, en een koningin die een toonbeeld is van deugd, zoveel mannen herbergt die uitblinken in geleerdheid, zich kunnen laten voorstaan op een onberispelijk karakter, eerbied afdwingen door hun ernst en ontzag inboezemen door hun wijsheid en inzicht. Het is hem evenmin onbekend dat de verleidingen aan het hof hier te lande tot het verderf voeren van de plooibare jeugd. Vandaar dat de zeer verstandige oude man uw hof heeft uitgekozen als een unieke leerschool, waar de jongeman niet alleen een literaire opvoeding zal verkrijgen, maar ook een zedelijke vorming die een goede vorst betaamt. Het lijdt immers geen twijfel dat deze jongeman, voor grootse zaken in de wieg gelegd, tot nog veel grotere zaken zal komen als hij niet voortijdig sterft. Ongetwijfeld is hij u reeds op gepaste wijze aanbevolen door de hoogste vorsten, zodat het overbodig is mijn voorspraak toe te voegen. Toch leek het mij goed Uwe Hoogheid in weinig woorden zijn persoon te schetsen, iets wat de heer van Bergen veeleer suggereerde dan er rechtstreeks om te vragen. Nochtans kan niets of niemand hem doeltreffender aanbevelen dan zijn eigen karakter en buitengewone innemendheid, althans voor degenen die het samengaan van rechtschapenheid en geleerdheid waarderen, onder wie Uwe Hoogwaardigheid ontegenzeggelijk de eerste en voornaamste is. Moge God, in zijn voorzorg over de mensheid, u nog zeer lang in welzijn bewaren.

Leuven, daags voor het feest van Sint Lucas, 1519

1032 *Aan Henry Guildford*
Leuven, 18 oktober 1519

Erasmus aan de illustere Henry Guildford, hoofd van de koninklijke ruiterij

Zoals u wel weet, hooggeachte Guildford, is niets beminnelijker dan de deugd, die alle geesten naar zich toe trekt zoals geen magische bezwering dat beter zou kunnen. De uitstekende reputatie van het Engelse hof, niet alleen te danken aan een koning die op voortreffelijke wijze alle kwaliteiten van een absoluut heerser in zich verenigt en een koningin die zijn gelijke is, maar ook aan het overvloedige aantal eerlijke, geleerde, ernstige en wijze mannen

dat er verblijft, verspreidt zich dan ook overal in de wereld als een zoete geur en heeft de heer van Bergen, een bij uitstek verstandig man (dat wil zeggen dat hij oog heeft voor de toekomst en het verleden) ertoe aangezet voor Anton, de jongste van zijn kinderen, die van nature voor de deugd geboren lijkt, geen andere leerschool te kiezen dan deze; een leerschool waaruit hij niet alleen te voorschijn zal komen zonder de zonden die de hoven van de groten der aarde doorgaans aankleven, maar bovendien toegerust met de deugden die passen bij zijn voorname afkomst en bij de vele zware taken waartoe hij ongetwijfeld zal worden geroepen. Het is overbodig de jongeman bij u aan te bevelen. Zijn inborst, zijn minzame karakter, zijn ingetogenheid en rechtschapenheid maken hem op slag geliefd bij iedereen die tot de beste soort mensen behoort.

Ik besef opeens dat ik door het noodlot word geplaagd. Vele jaren geleden werd ik door de welwillendheid van de koning en de vriendelijkheid van de kardinaal van York[1.] herhaaldelijk uitgenodigd toe te treden tot het hofgezelschap, wat mij tevens werd aangeraden door mijn immer trouwe vriend William Mountjoy. Maar mijn geest stond er niet naar en de preek was gericht aan dovemansoren. Ik wist dat er bijna nooit enig hof had bestaan dat in hogere mate vrij was van verderf, maar wie kon voorzien dat het koninklijk paleis een zo voorname verblijfplaats van de muzen zou worden? Nu moet ik de raad volgen die mijn leeftijd en mijn gezondheid me geven. U wens ik intussen geluk met uw voorspoed, want mijn eigen tegenspoed betreuren heeft geen zin. Het ga u goed, hooggeachte heer.

Leuven, op het feest van Sint Lucas, 1519

1033 *Aan Albert von Brandenburg*
Leuven, 19 oktober 1519

Erasmus van Rotterdam, theoloog, aan de hoogwaardige vader in Christus, heer Albert, kardinaal, aartsbisschop, markgraaf enzovoort, gegroet

Hartelijk gegroet, hoogwaardige monseigneur en doorluchtige vorst. Het geschenk van Uwe Hoogheid heb ik ontvangen,[1.] een opmerkelijk meesterstuk, zowel wat het materiaal als wat de bewerking ervan betreft, waardig om door een vorst als u te worden verzonden, al betwijfel ik of Erasmus waardig was het geschenk te ontvangen, aangezien het beter bij mij past uit

1. Thomas Wolsey.
1. Zie brief 999.

glazen of aardewerken mokken te drinken dan uit een met goud bewerkte beker. Als u echter een glazen drinkschaal had gestuurd, zou die niettemin een plaats hebben gekregen tussen de voorwerpen waar ik het meest van houd, vanwege het enkele feit dat ze afkomstig zou zijn van een van de allergrootsten op aarde. De waarde van het op zichzelf reeds bijzonder welkome geschenk werd bovendien in belangrijke mate vergroot door mijn vriend Hutten, volgens wie het gaat om een liefdesbeker die als het ware de gratiën is toegewijd, vermoedelijk omdat degenen die hem gebruiken, als door een vredeskus worden verenigd tot één enkele persoon; hij voegt toe dat de beker de kracht bezit degenen die eruit drinken, onverbrekelijk te verbinden in welwillendheid. Omdat ik dit op de proef wilde stellen, heb ik de hoogwaardige heer kardinaal Guillaume de Croy, toen hij dezer dagen mijn bibliotheek kwam bekijken, uit die beker toegedronken en hij mij. Het gaat hem voor de wind en zijn karakter lijkt me zijn grote voorspoed niet onwaardig.

Het spijt me niettemin dat ik het geschenk niet eerder heb gekregen. Onlangs namelijk hebben de Leuvense theologen hun ruzie met mij bijgelegd, in dier voege dat zij de door hen ontketende laster aan banden zouden leggen en dat ik mijn best zou doen de pennen van mijn vrienden te bedwingen, voor zover dit in mijn vermogen ligt. Bij het drinkgelag - er worden hier namelijk geen belangrijke zaken beklonken zonder drank - had ik uw beker graag te voorschijn gehaald, als die toen al in mijn bezit was geweest. Als allen eruit hadden gedronken, zou onze verzoening misschien onder gunstiger voortekens zijn ingegaan. Nu is ten gevolge van een of andere slecht begrepen en in nog slechtere zin uitgelegde brief[2] de broze vrede uiteengespat, zodat na een korte tijd van rust de storm is losgebarsten met nog meer geweld dan voorheen. Voor mij lijdt het geen twijfel dat dit alles is gebeurd door de machinaties van Satan, die niets heviger verafschuwt dan eendracht onder de christenen. Hij probeert dan ook op alle mogelijke manieren de rust in het leven en in de studie te verstoren en doet dit onder het mom van de vroomheid, om des te meer schade aan te richten.

In dit verband zijn er enkele zaken - als uw overstelpende bezigheden Uwe Hoogwaardigheid enige tijd laten - waarvan het in mijn belang is dat u ervan op de hoogte bent; wellicht raakt dit ook uw eigen belang en in elk geval in dat van de letteren, die redelijkerwijs de steun verdienen van de beste geesten tegen de slechtste. Laat ik vooropstellen dat ik nooit enige bemoeienis heb gehad met de bezigheden van Reuchlin of de zaak van Luther. De kabbala en de Talmoed, wat die ook mogen zijn, hebben mij nooit bekoord. De venijnige woordenstrijd tussen Reuchlin en de aanhangers van Jacob van Hoogstraten vond ik hoogst ergerlijk. Luther is voor mij een vol-

2. Brief 980, die kort tevoren was gepubliceerd.

slagen vreemdeling; ik heb geen gelegenheid gehad zijn boeken te lezen, behalve voor zover ik er sommige gedeeltelijk heb doorgenomen.[3] Als hij goed schrijft, komt mij daarvoor geen enkele lof toe; als dat niet zo is, kan mij op grond daarvan geen enkel verwijt worden gemaakt. Wat ik wel merk, is dat de beste mensen zich het minst storen aan zijn geschriften, waarschijnlijk niet omdat ze het met alles eens zijn, maar omdat ze hem lezen in dezelfde geest waarin we Cyprianus en Hieronymus of zelfs Petrus Lombardus lezen, voor vele zaken een oogje dichtknijpend.

Ik betreur het dat de boeken van Luther zijn gepubliceerd; nadat zijn pamfletten, ik weet niet meer welke, voor het eerst begonnen te circuleren, heb ik mijn best gedaan de uitgave ervan te verhinderen,[4] voornamelijk vanwege mijn vrees dat ze tot opschudding zouden leiden. Luther heeft me een brief[5] geschreven in een volgens mij christelijke geest en ik heb hem geantwoord,[6] hem terloops aansporend dat hij niets opruiends, niets wat tegen de paus was gericht en niets hoogmoedigs of haatdragends moest schrijven, maar oprecht en in alle zachtmoedigheid de evangelische leer moest preken. Ik heb dit op hoffelijke wijze gedaan, hopend des te meer te bereiken. Ook heb ik gezegd dat hij hier aanhangers heeft, in de hoop dat hij des te meer rekening zou houden met hun oordeel. Enkele idioten hebben hieruit afgeleid dat ik achter Luther zou staan, terwijl tot dusver niemand van hen een waarschuwend woord tot de man heeft gericht; dit heb ik als enige gedaan. Ik ben Luthers aanklager noch zijn verdediger en draag geen schuld aan wat hij doet. Over zijn geest durf ik geen oordeel te vellen; dit is immers buitengewoon moeilijk, vooral wanneer het om een negatief oordeel gaat. Maar toch: indien hij mijn steun heeft als een goed mens, zoals zelfs zijn vijanden beamen dat hij is; indien ik hem steun in zijn staat van beschuldiging, zoals door de wet zelfs aan gezworen rechters wordt toegestaan; indien ik hem steun in zijn verdrukking, zoals de menselijkheid vereist - verdrukking door degenen die een vals voorwendsel gebruiken om vol geestdrift de literaire beschaving te bestrijden - waar in dit alles is dan enige grond voor verwijt te vinden, zolang ik me niet meng in zijn zaak? Ik acht het ten slotte mijn christelijke plicht Luther in die zin te steunen dat ik, als hij onschuldig is, niet wil dat onfatsoenlijke groeperingen hem te gronde richten, en dat ik, als hij dwaalt, wil dat hij wordt genezen en niet in het verderf wordt gestort. Dit is immers meer in overeenstemming met het voorbeeld van Christus die,

3. Zie echter brief 904.
4. Erasmus probeerde met name te beletten dat Johann Froben nog langer Luthers werk zou uitgeven; vgl. brieven 938, 1143, 1167 en 1195.
5. Brief 933.
6. Met brief 980.

naar het getuigenis van de profeet, de rokende vlaswiek niet uitbluste en het gekrookte riet niet verbrak.[7]

Ik zou wensen dat zijn hart, dat toch enkele gloeiende vonken van de evangelische leer lijkt te bevatten, niet vertrapt wordt maar na enige bijsturing wordt geroepen om de glorie van Christus te verkondigen. Nu zijn er enkele mij welbekende theologen die Luther niet vermanen of terechtwijzen, maar hem slechts met krankzinnig kabaal zwartmaken bij het publiek en met woedende, giftige aanvallen over de hekel halen, terwijl ze niets anders in de mond hebben dan de woorden 'ketter' en 'ketterij'. Het kan niet worden ontkend dat hier te lande de hatelijkste publieke uitroepen zijn gedaan door degenen die Luthers boeken nog nooit onder ogen hebben gehad. Vast staat dat sommigen met name hebben veroordeeld wat ze niet hebben begrepen. Een voorbeeld hiervan: Luther had geschreven[8] dat we gehouden zijn alleen onmiskenbare doodzonden op te biechten, waarmee hij doodzonden bedoelde waarvan we ons bewustzijn bij de biecht. Een karmelitaanse theoloog[9] die 'onmiskenbaar' opvatte als 'openlijk begaan', keerde zich luid en op alle mogelijke manieren tegen iets wat hij niet had begrepen. Tevens staat vast dat deze theologen in Luthers boeken zaken als ketters hebben gebrandmerkt die in de boeken van Bernardus en Augustinus te lezen staan en door ons worden gewaardeerd als rechtzinnige en zelfs vrome uitspraken.

Aanvankelijk spoorde ik hen aan dergelijk kabaal te temperen en de zaak liever te behandelen in geschriften en disputaties. Om te beginnen zei ik dat men niet publiekelijk mag veroordelen wat men niet heeft gelezen of niet eens heeft overwogen, om niet te zeggen dat men het niet heeft begrepen. Voorts, dat het theologen niet betaamt te werk te gaan door in het openbaar onrust te stoken, aangezien hun oordeel een zaak is van de grootste ernst. Ten slotte, dat men niet lichtvaardig tekeer mag gaan tegen iemand wiens levenswijze door iedereen wordt geprezen. Ook zei ik nog dat het wellicht niet veilig was dergelijke zaken aan te roeren ten overstaan van een willekeurig samengestelde menigte, waaronder er velen zijn die een afkeer hebben van het opbiechten van heimelijke zonden. Als deze lieden horen dat er theologen zijn van wie men niet al zijn misstappen hoeft op te biechten, is het voor hen maar een kleine stap daaraan de verkeerde conclusies te verbinden.

Hoewel mijn visie door alle verstandige mensen werd gedeeld, wekte mijn goedbedoelde raad bij sommigen het vermoeden dat Luthers boeken voor

7. Jesaja 42:3, Mattheus 12:20.
8. In zijn *Sermo de poenitentia.*
9. Nicolaas Baechem.

een groot deel mijn werk waren en te Leuven het licht hadden gezien, hoewel daar geen letter in staat die de mijne is of die met mijn medeweten of goedkeuring is gepubliceerd. Toch hebben zij hier, steunend op deze volstrekt ongegronde verdenking en zonder enige belemmering een grote heisa ontketend, woester dan ik ooit in mijn leven heb gezien. Daarbij komt nog dat hoewel het de eigenlijke taak van theologen is te onderwijzen, ik er nu velen zie die zich met niets anders bezig houden dan met dwang, onderdrukking en vernieling, terwijl Augustinus zelfs in de confrontatie met de donatisten - die niet alleen ketters, maar ook boosaardige rovers waren - de houding afkeurde van degenen die slechts dwang uitoefenden en niet tevens betere inzichten verkondigden.[10.] Mensen wie de zachtmoedigheid in de hoogste mate siert, lijken belust op niets anders dan menselijk bloed en hebben slechts één ding voor ogen: dat Luther wordt gegrepen en te gronde gaat. Dit is het gedrag van beulen, niet van theologen. Als zij voor grote theologen willen doorgaan, laten ze dan de joden bekeren, laten ze hen tot Christus brengen die Christus niet kennen, laten ze het zedelijk niveau van de christenen verhogen - want daar is het droevig mee gesteld, erger nog dan bij de Turken. Hoe kan men billijken dat iemand naar het schavot wordt gesleept die in de eerste plaats zaken ter discussie stelt waarover te allen tijde in alle theologische scholen is gedisputeerd en zelfs getwijfeld? Waarom moet men iemand kwellen die beleerd wil worden, zich onderwerpt aan het oordeel van de Heilige Stoel en zich schikt naar het oordeel van de universiteiten?[11.] Dat hij zijn lot niet in handen durft leggen van sommigen die hem liever dood zien dan in zijn gelijk gesteld, mag zeker geen verwondering wekken.

Men moet in de eerste plaats de bronnen van dit kwaad onder ogen zien. De wereld gaat gebukt onder menselijke regels, onder opvattingen en leerstellingen van scholastici en onder de tirannie van bedelmonniken die, hoewel ze dienaars zijn van de Heilige Stoel, zo machtig en talrijk zijn geworden dat ze door de paus en zelfs door koningen worden gevreesd. Wanneer de paus op hun hand is, is hij meer dan God voor hen; in zaken die tegen hun belangen ingaan, is hij voor hen niet meer waard dan een schim. Ik veroordeel hen niet allemaal, maar er zijn er velen van het soort dat in zijn belustheid op geld en macht doelbewust het geweten van de mensen verstrikt. Zonder de geringste gêne zijn ze reeds begonnen louter hun nieuwe, steeds onbeschaamdere leerstellingen te prediken, met voorbijgaan aan Christus. Wat

10. Zie Augustinus, *Epistulae CLXXXV*.
11. Op 14 oktober 1518 had Luther tegenover Cajetanus verklaard dat hij zich onderwierp aan het oordeel van de kerk en de universiteiten van Bazel, Freiburg, Leuven en Parijs.

zij over de aflaten verkondigden, was zelfs voor de eenvoudigen van geest niet te harden. Door deze en andere soortgelijke zaken kwijnde de kracht van de evangelische boodschap geleidelijk weg. Wat ons nog te wachten stond, gegeven dat zaken zich altijd verergeren, was dat de vlam van de christelijke vroomheid uiteindelijk geheel zou uitdoven, terwijl die nodig was om de eveneens uitgedoofde naastenliefde aan te wakkeren. Het geloof was op weg te ontaarden in een nog erger dan joods ceremonieel. Goede mensen maken zich hierover zorgen en betreuren het. Dezelfde verzuchting hoort men in persoonlijke gesprekken zelfs van theologen die geen monniken zijn, en ook van sommige monniken.

Naar mijn mening waren het deze zaken die Luther hebben bewogen het als eerste op te nemen tegen de onverdraaglijke schaamteloosheid die sommigen tentoonspreiden. Welke andere motieven zou ik immers kunnen veronderstellen in iemand die geen ereposten ambieert of uit is op geld? Ik ga nu niet in op de stellingen die men Luther tegenwerpt, ik heb het slechts over zijn manier van optreden en de aanleiding daartoe. Luther heeft het aangedurfd de aflaten ter discussie te stellen, maar pas nadat anderen over dit onderwerp al te onbeschaamde uitspraken hadden gedaan. Hij heeft het aangedurfd in gematigde termen te praten over de macht van de paus, maar pas nadat daarover met al te veel onmatigheid was geschreven door anderen, met name door drie dominicanen: Álvaro, Silvester en de kardinaal van San Sisto.[12.] Hij heeft het aangedurfd zijn schouders op te halen voor de uitspraken van Thomas,[13.] maar de dominicanen stellen die dan ook bijna boven het evangelie. Hij het aangedurfd enkele pietluttigheden ter discussie te stellen inzake de biecht, maar op dit gebied wordt het geweten van de mensen nodeloos door monniken verstrikt. Hij heeft het aangedurfd de uitspraken van de scholastici ten dele te verwaarlozen, maar aan deze uitspraken kennen de scholastici te veel gewicht toe en niettemin verschillen ze er zelf van mening over. Bovendien veranderen ze hun uitspraken van tijd tot tijd, nieuwe zaken invoerend nadat de oude zijn verscheurd.

Vrome zielen was het een kwelling dat ze in de scholen nauwelijks een woord hoorden spreken over de evangelische leer, dat de heilige, al vanaf de oudste tijden door de kerk erkende schrijvers er als achterhaald golden en dat ze zelfs in preken bijna niets te horen kregen over Christus, maar des te meer over de macht van de paus en over de meningen van eigentijdse auteurs. Alles wat nog vanaf de kansel werd verkondigd, ademde openlijk een sfeer van geldgewin, kruiperigheid, eerzucht en drukdoenerij. Als Luther in

12. Met de eerste wordt waarschijnlijk Álvaro Pelayo bedoeld. De andere twee zijn Silvester Prierias en Cajetanus.
13. Thomas van Aquino.

zijn geschriften wellicht wat al te onverbloemde uitspraken heeft gedaan, is dit volgens mij hieraan te wijten. Wie de evangelische leer in zijn hart draagt, is ook een voorstander van de paus, die er de voornaamste verkondiger van is, zoals de andere bisschoppen er eveneens de verkondigers van zijn. Alle bisschoppen zijn plaatsvervangers van Christus, maar onder hen bekleedt de paus van Rome de ereplaats. Men moet ervan uitgaan dat hij geen enkele zaak meer is toegedaan dan de glorie van Christus, want hij gaat er prat op diens dienaar te zijn. Hem wordt een slechte dienst bewezen door degenen die hem uit vleierij bevoegdheden toeschrijven die hij zelf niet erkent en die Christus' kudde evenmin ten goede komen. Toch handelen sommigen die voor de huidige beroering zorgen niet uit ijver voor de paus, maar misbruiken zij diens macht voor hun eigen geldbejag en hun eigen machtshonger. Ik ben van mening dat we een vrome paus hebben. Maar in deze onrustige tijden gebeurt er veel dat hem ontgaat. Sommige zaken kan hij, zelfs als hij het zou willen, niet in de hand houden, aangezien ‘de menner door zijn paarden wordt geleid en de wagen niet luistert naar de teugels’, zoals Vergilius zegt.[14.] De vroomheid van de paus wordt derhalve gediend door degene die oproept tot datgene wat Christus in de hoogste mate waardig is. Het is geen geheim dat sommigen hem aanzetten tot heilige verontwaardiging tegen Luther, ja zelfs tegen iedereen die het waagt iets tegen hun leerstellingen in te brengen. Maar de belangrijkste vorsten dienen eerder acht te slaan op de bestendige wil van de paus dan op de inschikkelijkheid die hem op slinkse wijze is afgedwongen.

Wat voor mensen de aanstichters zijn van de huidige onrust, zou ik met grote nauwkeurigheid kunnen uiteenzetten als ik niet bevreesd was lasterlijk over te komen terwijl ik de waarheid op het oog heb. Met velen sta ik op vertrouwelijke voet, velen hebben in gepubliceerde geschriften hun ware gezicht laten zien; geen spiegel geeft een getrouwer beeld van hun geest en van hun leven. Was het maar zo dat zij die aanspraak maken op de staf van de censoren om iedereen die zij willen uit de christelijke senaat te verstoten,[15.] zich de leer en de liefde van Christus eigen hadden gemaakt! Daartoe zijn alleen degenen in staat die zijn gezuiverd van al het vuil van aardse verlangens. Of dat bij hen het geval is, wordt al gauw ondervonden door wie met hen van doen heeft over zaken die hun inkomen, hun aanzien of hun wraakzucht raken. Ik zou willen dat ik Uwe Hoogheid in kennis kon stellen van wat ik in dit verband heb gezien en ondervonden, maar ik heb rekening te houden met de terughoudendheid die een christen betaamt.

14. Vergilius, *Georgica I*, 514.
15. Censoren uit de Romeinse Oudheid hadden onder meer de bevoegdheid de Senaat te zuiveren van onwaardige leden.

Ik kan me des te vrijer over deze zaken uiten omdat de zaak van Reuchlin en van Luther mij volkomen vreemd is. Ik zou namelijk niet graag zelf over zulke zaken schrijven en ken mijzelf niet zoveel geleerdheid toe dat ik zou willen waken over wat anderen schrijven, maar ik kan me niet weerhouden dit ene geheim te onthullen: degenen die tegen hen te hoop lopen, hebben heel andere bedoelingen dan ze met de mond belijden. Het zat hun al lange tijd dwars dat de schone letteren en de talen zijn opgebloeid en dat de auteurs uit de Oudheid, die tot voor kort door de motten werden aangevreten en onder het stof bedekt lagen, weer tot leven zijn gekomen, zodat de wereld haar bronnen heeft hervonden. Ze zijn beducht voor hun eigen gemodder, willen de indruk vermijden dat ze iets niet weten en vrezen dat afbreuk wordt gedaan aan hun verheven positie. Nadat ze deze zweer lange tijd hadden onderdrukt, is deze onlangs toch opengebarsten, toen de pijn te erg werd om haar te ontkennen. Voordat Luthers boeken verschenen, waren ze hiermee al druk in de weer, vooral de dominicanen en karmelieten, van wie velen helaas nog boosaardiger zijn dan dom. Toen Luthers boeken het licht zagen, grepen zij de geboden kans en begonnen zij talenkennis, goede literatuur, Reuchlin, Luther en zelfs mij op een hoop te vegen, daarmee een gebrekkig beeld schetsend met gebrekkige onderscheidingen. Wat immers heeft, ten eerste, de studie van de letteren te maken met geloofszaken? En verder, wat heb ik te maken met de zaak van Reuchlin en Luther? Maar deze zaken hebben zij bewust met elkaar verward, zodat alle beoefenaars van de letteren door een gemeenschappelijke afkeer worden getroffen.

Dat zij niet in oprechtheid te werk gaan, kan men alleen al afleiden uit het volgende: waarom onderwerpen zij op hatelijke wijze slechts de een of andere auteur in het bijzonder aan een onderzoek, met voorbijgaan van alle anderen, terwijl zij zelf toegeven dat er geen oude of recente auteur is bij wie geen fouten worden aangetroffen, en zelfs dat iemand een ketter zou worden die deze fouten hardnekkig verdedigt? Ze ontkennen niet dat Álvaro, de kardinaal van San Sisto en Silvester Prierias in menig opzicht hebben gedwaald. Over hen reppen zij met geen woord, want dit zijn dominicanen. Ze gaan alleen tekeer tegen Reuchlin, omdat die bedreven is in talen, en tegen Luther, van wie ze denken dat hij onderlegd is in de literatuur waarvan ik studie maak, hoewel hij daar amper van heeft geproefd. Luther heeft veel geschreven dat eerder onbesuisd dan goddeloos te noemen is, maar wat hen vooral steekt is dat hij weinig opheeft met Thomas, dat hij de winsten uit de aflatenhandel doet dalen, dat hij weinig waarde hecht aan de bedelorden, dat hij voor scholastieke dogma's niet evenveel respect opbrengt als voor het evangelie en dat bij hem geen plaats is voor menselijke spitsvondigheden uit academische disputaties. Dat zijn uiteraard onduldbare vormen van ketterij!

Maar bij de paus verhullen zij deze zaken en uiten zij in plaats daarvan laaghartige beschuldigingen; slechts als zij iemand kunnen schaden, zijn deze mensen eensgezind en vindingrijk.

Vroeger werd een ketter met het nodige respect gehoord en geabsolveerd als hij boete had gedaan; als hij na een veroordeling volhardde, werd hij - dit was de ergste straf die bestond - uit de gelovige kerkgemeenschap geweerd. Tegenwoordig is het misdrijf van ketterij een heel andere aangelegenheid, en toch wordt bij de geringste aanleiding meteen geroepen: 'Dit is ketterij, dit is ketterij!' Vroeger werd iemand als ketter beschouwd wiens mening afweek van het evangelie, van de geloofsartikelen of van zaken waaraan een vergelijkbaar gezag werd toegekend. Nu wordt iemand een ketter genoemd die het op enig moment oneens is met Thomas of zelfs maar met een nieuwbakken redenering, gisteren opgekomen in het brein van een of andere wijsneus die college geeft. Wat hun niet bevalt en wat zij niet begrijpen, is voor hen ketterij. Grieks kennen is ketterij. Verzorgde taal bezigen is ketterij. Alles wat ze zelf niet doen is ketterij. Ik geef toe dat vervalsing van het geloof een zwaar vergrijp is, maar men moet niet van willekeurig welke zaak een geloofskwestie maken. En wie geloofszaken behandelt, moet geheel vrij zijn van elke vorm van eerzucht, geldbejag, haat en rancune.

Wie zou het kunnen ontgaan waar ze op uit zijn en hoe ze te werk gaan? Geeft men hun begeerten eenmaal de vrije teugel, dan zullen ze overal tegen elk fatsoenlijk mens beginnen te razen en uiteindelijk de bisschoppen en zelfs de paus bedreigen. Ik zou dit niet aan de kaak stellen om geen verkeerde indruk te wekken, ware het niet dat we sommigen reeds hun gang zien gaan. Waar de dominicaner orde toe in staat is, maken Girolamo Savonarola[16.] en de misdaad te Bern[17.] ons voldoende duidelijk, om geen andere voorbeelden te noemen. Ik zeg dit niet om de slechte reputatie van de orde nieuw leven in te blazen, maar om te waarschuwen voor wat ons te wachten staat wanneer ze al hun vermetele plannen volbrengen.

Wat ik tot dusver heb gezegd, staat los van Luthers zaak. Ik heb het slechts over de manier waarop de dingen gaan en het gevaar dat daarmee ge-

16. De fanatieke boeteprediker Savonarola heerste van 1494 tot 1498 over Florence.
17. Tussen 1507 en 1509 verzetten de dominicanen in Bern zich fel tegen de franciscanen die de leer aanhingen van de onbevlekte ontvangenis (pas in 1854 als katholiek dogma aanvaard). Een dominicaner novice beweerde dat Maria herhaaldelijk aan hem was verschenen om het gelijk van de dominicanen te bevestigen. De verschijningen bleken door zijn medebroeders in scène te zijn gezet. Vier van hen werden hiervoor tot de brandstapel veroordeeld.

paard gaat. De paus heeft de zaak van Reuchlin aan zich getrokken, de affaire van Luther is aan de universiteiten overgelaten. Hoe zij zich ook zullen uitspreken, ikzelf loop geen gevaar. Ik heb er steeds voor gewaakt nooit iets te schrijven wat aanstoot kon geven, opruiend klonk of tegen Christus' leer inging. Nooit zal ik bewust de verkondiger van een dwaling of de aanstichter van onrust zijn; ik zal alles liever verdragen dan dat ik tweedracht zou zaaien. Toch had ik mijn redenen om Uwe Hoogwaardigheid van dit alles in kennis te stellen, niet om u te adviseren of u iets voor te schrijven, maar opdat u met meer vertrouwen de beste beslissing kunt nemen voor het geval de tegenstanders van de letteren zouden pogen misbruik te maken van uw positie. Naarmate u meer afstand u tot de zaak bewaart, zult u naar mijn mening uw gemoedsrust beter dienen. Mijn *Methode*,[18.] die aan Uwe Hoogheid is opgedragen, heb ik herzien en met aanzienlijke uitbreidingen verrijkt. Moge de almachtige Christus Uwe Hoogwaardigheid ten eeuwigen dage in gezondheid en welstand bewaren.
Leuven, 19 oktober 1519

Erasmus van Rotterdam, de toegewijde dienaar van Uwe Hoogwaardigheid

1034 *Aan Ludovicus Carinus* [Leuven? herfst 1519?]

Deze 'brief' is een aantekening van Erasmus in een exemplaar van Plinius de Jongere, *Epistulae* (Venetië, 1508). Dit exemplaar was in particulier bezit toen P.S. Allen de uitgave van de brief verzorgde; de huidige verblijfplaats is onbekend. Boven de tekst schreef Erasmus: 'Vergilius: Zo groot is de kracht van de gewenning op jonge leeftijd' (*Georgica II*, 272) en (in het Grieks): 'Spreekwoord: Jonge mensen handelen, volwassenen maken plannen, ouderen bidden' (*Adagia III*, 5, 2).

Erasmus aan Ludovicus Carinus

Ga voort op de ingeslagen weg, beste Ludovicus, en voorzie jezelf van een ondersteuning voor het leven die haar bezitter zelfs niet verlaat als het leven zelf hem verlaat. Wijd je jonge jaren aan de beste zaken en denk eraan dat wat je op prille leeftijd hebt geleerd, op de meest bestendige wijze beklijft en dat geen andere leeftijd zo geschikt is om te leren. Het ga je goed.

18. Een uitgebreide versie van de *Ratio verae theologiae*, die in 1520 in Bazel zou verschijnen.

1035 *Van Maarten Lips*

Deze brief is opnieuw gedateerd en is nu te vinden onder nummer 1000a.

1036 *Aan Maarten Lips*

Deze brief is opnieuw gedateerd en is nu te vinden onder nummer 1000b.

1037 *Van Edward Lee*
[Leuven? winter 1519-1520]

Deze brief verscheen als voorwoord in Edward Lee, *Annotationes... in annotationes Novi Testamenti Desiderii Erasmi* (‘Aantekeningen... op de aantekeningen op het Nieuwe Testament van Desiderius Erasmus’, Parijs, 1520). Deze uitgave werd besloten met brief 1061.

Edward Lee aan Desiderius Erasmus, gegroet

Hier heb je dan eindelijk, Desiderius Erasmus, het boek met mijn aantekeningen waar je mij zo dringend om hebt verzocht; een werk dat, naar ik hoop, jou bijzonder dankbaar en verheugd stemt, wellicht niet omdat het van mij is, maar omdat je naam in de titel voorkomt en omdat het verschenen is nadat je daar een heel jaar lang op hebt aangedrongen - of misschien eerder nog omdat mijn onkunde, die jij op alle mogelijke manieren onder de aandacht probeert te brengen, nu wereldkundig wordt gemaakt, zodat iedereen zich kan vergewissen dat ik beantwoord aan het beeld dat je van mij schetst. Wat mij ook zal gebeuren, ik zal er niet onaangenaam door worden getroffen of ongelukkig van worden. Ik ben op alle onheil voorbereid. Gegroet.

1038 *Aan Erard de la Marck*
[Leuven? eind oktober 1519]

Erasmus van Rotterdam aan de hoogwaardige heer Erard, prins-bisschop van Luik, gegroet

Al ruim drie dagen sta ik klaar om naar u te vertrekken, maar een duivelse mist die van geen wijken weet, houdt mij aan huis gekluisterd. Ik wilde u genoegdoening verschaffen voor het feit dat Uwe Hoogheid zonder door mij te zijn begroet hiervandaan is weggegaan.[1.] De schuld daarvoor ligt bij uw lijfarts,[2.] die de verzekering had gegeven dat u die hele dag bij ons zou doorbrengen. De illustere vorst Albert, kardinaal van Mainz, wiens goddelijke gaven u onlangs van nabij heeft bewonderd, heeft mij een beker ten geschenke gegeven[3.] die niet alleen groot en zwaar is, maar ook het aanzien loont vanwege zijn uitvoering. Hij voegt toe dat hij mij die geeft nu ik hem ontvlucht en dat ik een nog grotere goedgunstigheid mag verwachten als ik zijn gezelschap opzoek. Het is inderdaad een geschenk dat het waard is door een dergelijk vorst te worden verzonden, al is Erasmus het slechts waard uit aardewerk te drinken. Hij gaf het geschenk zelfs een naam. Hij zegt dat het een liefdesbeker is, vermoedelijk omdat hij twee gelijkwaardige mensen als door een kus tot één persoon verenigt, zo vaak als men wil; degenen die eruit drinken, worden op slag in wederzijdse welwillendheid met elkaar verbonden. Als dit waar is, hadden de Leuvense theologen dan maar twee jaar geleden met mij uit die beker gedronken!

Door hun toedoen heb ik begrepen dat mijne heren de vorsten van Bergen[4.] en de graaf van Hoogstraten[5.] zich enigszins van mij hebben afgewend. Mocht de gelegenheid zich voordoen, wilt u hen er dan op wijzen dat het verstandiger is geloof te hechten aan mensen die zich hebben verzoend[6.] dan aan mensen die door woede worden beheerst? Om tegen mij los te varen, hebben zij zich laten leiden door volkomen valse verdenkingen, en aan dit alles lag het ressentiment van slechts één man[7.] ten grondslag. De reden uit eigen beweging over te gaan tot vriendschap was dat zij de zaak beter hadden overdacht. Het een was het gevolg van onrust, het ander van een bezonnen oordeel. Als u dit niet van hen gedaan krijgt, laten zij dan tenminste geen uitspraak in mijn nadeel doen voordat beide partijen zijn gehoord. Als zij van de hele zaak op

1. Medio oktober deed Erard de la Marck Leuven aan tijdens zijn terugreis van Frankfort, waar de keizerverkiezing had plaatsgevonden, naar het Brusselse hof.
2. Zijn naam was mogelijk Adam, maar verder is niets over hem bekend.
3. Zie brief 1033.
4. Vermoedelijk Jan III en diens broer Anton, abt van Saint-Bertin.
5. Antoine de Lalaing.
6. Voor de verzoening tussen Erasmus en de Leuvense theologen zie brief 1022.
7. Jan Briart.

de hoogte zouden zijn, zou hun oordeel over Erasmus nog gunstiger uitvallen dan voorheen het geval was. Vaarwel.

[1518]

1039 *Aan Jan Šlechta*
Leuven, 1 november 1519

Erasmus van Rotterdam aan Jan Šlechta van Bohemen, gegroet

Op je uitvoerige brief,[1] beste Šlechta, zal ik slechts kort antwoorden[2] om je duidelijk te maken dat ik hem ontvangen en gelezen heb, want iets anders laten mijn bezigheden op dit ogenblik niet toe. Voor de stemmen van tegenstanders, die zelfs tekeergaan wanneer men hun gunsten bewijst, ben ik allang doof geworden. Vroeger meende ik te beschikken over een zekere ervaring in menselijke aangelegenheden, omdat ik in diverse landen met verschillende soorten mensen had verkeerd, maar onder de christenen heb ik zulke monsters aangetroffen dat ik hun bestaan voor onmogelijk had gehouden als ik ze niet tot mijn grote schade zelf had leren kennen. Maar aangezien zij niet anders kunnen zijn dan ze zijn, zal ook ik trachten mezelf gelijk te blijven en niet ophouden me voor iedereen verdienstelijk te maken, voor zover ik over talent beschik en het in mijn vermogen ligt. Misschien wilde God dat ik op die manier zou boeten voor de zonden waarmee ik hem dikwijls heb geërgerd. Ik zal hen vergeven opdat hij op zijn beurt mij vergeeft, want ik kan alleen maar hopen dat Christus, uit wie alle heiligheid voortkomt, mij eens uit goedgunstigheid de heilige levenswandel zal schenken die jij me in je brief toedicht!

Dat jij je vrije tijd op aangename wijze doorbrengt met het lezen van mijn boeken, is vriendelijk van je opgemerkt, maar wil je dat ook nog met vrucht doen, dan moet je mijn werk wel kritisch lezen - ik heb de waarheid immers niet pacht - en moet je bovendien Erasmus pas ter hand nemen als er niets beters voorradig is. Overigens geef je mij een zo levendige beschrijving van je land dat ik bijna meer kan opmaken uit je woorden dan ik zou zien als ik enkele jaren daarginds zou doorbrengen.

Dat jullie Duitsland overal onder roversbenden heeft te lijden, is naar mijn mening deels te wijten aan water rest van de vroegere barbaarsheid van het land, deels aan de omstandigheid dat het land zoveel staten en potentaatjes kent die niet voor elkaar willen onderdoen en deels aan het feit dat

1. Brief 1021.
2. In feite is deze brief langer dan de brief van Šlechta.

geen enkel ander volk zo graag oorlog voert tegen betaling. Zodoende bereidt men zich voor op de oorlog door uit roven te gaan en is de oorlog eenmaal voorbij, dan storten ze zich op wat ervan over is. En omdat niets zo onvoordelig is zonder dat iemand er wel voordeel van trekt, zorgen degenen die hun brood verdienen met het escorteren van reizigers en kooplui er soms voor dat de weg onveilig is, om te voorkomen dat er geen behoefte bestaat aan hun hulp. In mijn opvatting zou het beter zijn tegen dit soort misstanden op te treden met verstandige maatregelen, zodat ze niet meer gebeuren, in plaats van het gebeurde te bestraffen. Waar het verkeer het drukst is, zou men het dichte geboomte langs de weg kunnen opruimen en de route kunnen beveiligen door de aanbouw van dorpen, boerderijen en verdedigingswerken. Ik acht het waarlijk geen geringe schande dat de Duitse steden en vorsten in hun machtsgebieden niet voor elkaar krijgen wat de Zwitsers in hun kantons wel tot stand brengen, steunend op hun volksbesluiten. Maar wellicht zal onze vorst Karel het kwaad verhelpen, want zoals hij de machtigste is, zo betracht hij ook als geen ander de gerechtigheid.

Verder, wat betreft de godsdienstgeschillen: de ramp zou minder groot zijn, denk ik, als iedereen dezelfde dwaling deelde. Nu is onder velen van jullie niet alleen sprake van dissidentie, zoals dat heet, ten opzichte van de katholieke kerk, maar bevechten jullie elkaar ook onderling met verschillende dwalingen. Immers, dat zich joden onder jullie bevinden, hebben jullie gemeen met Italië en de overige Duitse landen, maar vooral met Spanje. Maar wie zou geloven dat er nog steeds mensen bestaan die zich achter de stompzinnige leer van Epicurus scharen en ontkennen dat onze ziel voortleeft na de dood? Ook hier treft men overal lieden aan die leven alsof ze niet geloven dat er na de dood nog iets is, maar toch is niemand zo dwaas dat hij van een dergelijke leer de vlaggendrager of een volgeling zou willen zijn. Zo vindt men ook grote aantallen nicolaïeten, die hun vrouwen delen met vele anderen, maar er is niemand die dit als een leer verkondigt, ook al was Plato, een eerbiedwaardig auteur, niet afkering van het idee.[3.] Maar ik vraag je, beste Šlechta, schamen die lui zich niet dat ze ketters worden genoemd? Niets is smadelijker dan die term, die voor hen niettemin nog te vleiend is. Want wat gelooft iemand nog die de onsterfelijkheid van de ziel loochent? Welke waarde kent iemand toe aan het evangelie die wil dat echtgenotes promiscue zijn?

Het verbaast mij altijd weer dat niets zo monsterlijks kan worden uitgedacht of men vindt er wel aanhangers voor. Pythagoras verbood de stervelingen het eten van bonen,[4.] en hij vond mensen die zich dit ontzegden. Er

3. Zie Plato, *De staat V*, 449/61.
4. Volgens Diogenes Laertius, *Leven en leer van beroemde wijsgeren VIII*, 19, 24 en 34.

zijn lieden geweest die leerden dat het van ouderliefde getuigde als zonen hun bejaarde vaders om het leven brachten, en men heeft een volk aangetroffen dat dit plechtig in praktijk bracht.[5] Anderen beweerden dat alle persoonlijk bezit zondig was, en er zijn mensen opgedoken, zoals de heilige Augustinus getuigt in zijn overzicht van ketterijen, die hun tijd doorbrachten in ledigheid en leefden van bedelarij, intussen iedereen als zondaar uit hun midden stotend die met werken in het onderhoud van vrouw en kinderen voorzag.[6] Weer anderen meenden dat de verlossing van de wereld te danken was aan Judas de verrader, en het ontbrak hun niet aan volgelingen die hem als een oppergod vereerden.[7] Er zijn mensen geweest die elke dag ontelbare psalmen ten gehore brachten en intussen niets anders deden, en ook die malligheid kreeg navolgers.[8] Er zijn mensen geweest die beweerden dat wie trouw was in het huwelijk, nog erger zondigde dan zij die vrouwen voor iedereen beschikbaar wilden stellen, en zij hebben hun naam kunnen geven aan een eigen sekte. Er zijn mensen geweest die het een vrome daad noemden als ouders hun kinderen levend verbrandden, en men heeft lieden aangetroffen die door deze goddeloze leer waren overtuigd. Zo goedgelovig is het mensengeslacht en zo groot de verscheidenheid van opvattingen. Ik geloof zelfs dat als nu iemand zou opstaan die leert dat mannen en vrouwen, als blijk van godsvrucht, samen naakt op het marktplein moeten gaan dansen, een sekte compleet met leiders en aanhangers zou ontstaan. Des te meer moeten gezagdragers ervoor oppassen niets te onderwijzen of af te kondigen dat niet overeenstemt met de regels die Christus heeft vastgelegd.

Maar om deze monsterlijkheden, zoals de redelijkheid vereist, buiten beschouwing te laten: je toont aan dat het hele koninkrijk Bohemen en ook het markgraafschap Moravië in drie sektes is verdeeld. Was het maar zo, beste Šlechta, dat een of ander vroom genie dat drietal tot een eenheid kon maken! Maar zolang iedereen zijn eigen belangen nastreeft, vergaat het de gemeenschap en ieder persoonlijk slecht en vindt men nauwelijks vindingrijke personen, behalve ten behoeve van de levenswijze die het gemene volk aanhangt en waarmee het, naar men zegt, bij ons nog erger is gesteld dan bij de Turken. Ik heb het niet over de artikelen die we tot het geloof rekenen, maar over de zaken die als de bronnen zijn waaruit de evangelische vroomheid voortvloeit, namelijk verachting van geld, verachting van maatschappelijk aanzien en matiging van de aandoeningen van woede, haat en afgunst; als iemand aan deze begeerten toegeeft, wat baat het dan nog zijn geloof te belij-

5. Volgens Herodotus, *Historiën I*, 216.
6. Augustinus, *De haeresibus* 40.
7. Zie Irenaeus, *Adversus haereses I*, 31, 1.
8. Zie Augustinus, *De haeresibus* 53.

den? Als bij ons de hebzucht van grote waarde is, als voor de eerzucht hetzelfde geldt, als de wellust zich misdadig uit en de haat op woeste wijze, als de naijver schade aanricht en de boosaardigheid met gif gepaard gaat, wat voor zin heeft het dan Christus te erkennen, die mens is geworden om ons van deze zaken te weerhouden? Wie verontwaardigd opvliegt als ik deze dingen zeg, kan zich met zijn verontwaardiging beter wenden tot de apostel Jakobus, die hierover met nadruk en uitvoerig spreekt in zijn brief.

De sekte die jij als eerste vermeldt, zou wat mij betreft ook de enige mogen zijn. Wat komt immers het beeld van de hemelse hiërarchie meer nabij dan een stelsel van ordelijke rangen dat uitmondt in een enkeling? Of wat is geschikter om onenigheid uit de wereld te bannen? Als een of andere vorst het op dwingelandij aanlegt, wordt hij tot rede gebracht door de gebeden, de vermaningen, de leer en het gezag van de paus van Rome. Gedraagt enige bisschop zich als een tiran, dan is er iemand op wie het hulpbehoevende volk een beroep kan doen. Is er iemand die een duivelse leer te berde brengt, dan is er nog altijd de Romeinse herder die uit de zuiverste bronnen van de evangelische wijsbegeerte zaken put die de rentmeester en plaatsvervanger van Christus waardig zijn. Mocht het gebeuren dat de eerste onder de bisschoppen soms geen antwoord geeft, dan geldt ten eerste dat wie over alle mensen de leiding heeft, niet iedereen tevreden kan stellen, en ten tweede dat wij de plicht hebben alles zoveel mogelijk ten goede te duiden. Bovendien moeten we veel van wat er gebeurt niet toeschrijven aan de paus, maar aan degenen in wie hij noodgedwongen vertrouwen stelt. Verder moet men zich er rekenschap van geven dat hij aan het hoofd van mensen staat, maar zelf een mens is, en dat wederzijdse eendracht niet lang in stand blijft als wij van onze kant - zoals hij zich in zijn mildheid dikwijls inschikkelijk betoont tegenover ons - hem niet zijn gang laten gaan overeenkomstig de noden van de tijd, temeer daar de leer van de apostel luidt dat wij zelfs verdorven en nukkige vorsten moeten gehoorzamen,[9] voor zover dit kan zonder de vroomheid te schaden.

In dit opzicht begaat de tweede groep naar mijn mening een ernstiger fout door op verbeten wijze het oordeel en het gebruik van de kerk van Rome te verwerpen dan door het nuttigen van de eucharistie onder beide gedaanten als een vrome praktijk te beschouwen. Had Eugenius in deze zaak - als althans het verslag in je brief klopt - maar liever acht geslagen op de eendracht in de samenleving dan op zijn persoonlijke gevoelens! Als de Bohemers mij in deze zaak om raad hadden gevraagd, zou ik nochtans hebben gesteld dat het, hoewel voor hun betreffende standpunt veel te zeggen valt, toch beter is zich te schikken dan zich te verzetten, temeer daar de over-

9. Zie Romeinen 13:1/6, 1 Petrus 2:18.

grote meerderheid van de christenen hun praktijk niet navolgt. Niettemin verbaast het mij, om eerlijk te zeggen wat ik denk, waarom men heeft gemeend iets te moeten veranderen wat door Christus is ingesteld, want de redenen die men hiervoor aanvoert lijken niet bijster overtuigend.

Dat voorts de beweging van de pygharden zich ver heeft verwijderd van het evangelische vredesideaal hoeft niet te verwonderen, aangezien de beweging, zoals je schrijft, van een misdadige stichter is uitgegaan. Als immers de paus van Rome de Antichrist is omdat er in het verleden wel eens goddeloze pausen zijn geweest, of als de kerk van Rome een hoer is omdat zij onder haar kardinalen, bisschoppen en andere dienaars af en toe schurken telt, dan kunnen we voortaan net zo goed geen enkele bisschop, pastoor of vorst nog gehoorzamen - om niet te zeggen dat dan iedereen de mogelijkheid krijgt deze of gene die hem niet aanstaat, als goddeloos te beschouwen. Hoeveel aannemelijker is niet de opvatting van Augustinus dat de gaven die God ons door de sacramenten schenkt, niet worden aangetast door de zeden van degene die ze toedient, ook al staan priesters de zwaarste straffen te wachten als hun goddeloze zeden ertoe leiden dat de vererenswaardige naam van onze Heer Jezus Christus bij de onwetenden en de zwakkeren in een kwade roep wordt gebracht. Mochten zij alle perken te buiten gaan en openlijk volharden in hun misdadigheid, dan moeten zij op een of andere manier tot de orde worden geroepen, maar niet iedereen heeft zomaar het recht tegen hen op te treden; bovendien mag er geen wapengekletter aan te pas komen, om te voorkomen dat het geweld, als het eenmaal is toegelaten, ook onschuldigen treft.

Dat zij zelf hun priesters en bisschoppen kiezen, is niet in tegenspraak met het gebruik in de Oudheid. De heilige Nicolaas[10.] werd op die wijze verkozen en Ambrosius eveneens, maar de procedure van de canonieke keuze bestond destijds nog niet; op dezelfde manier werden vroeger ook koningen door het volk aangewezen. De veelvuldige rellen onder het volk leidden er vervolgens toe dat de zaak werd overgelaten aan het oordeel van een kleine groep. Dat men overigens onontwikkelde en ongeletterde lieden kiest, zou nog te verdragen zijn als hun gebrek aan geleerdheid werd goedgemaakt door een vrome levenswandel. Nu lijdt het volk onder een dubbele ramp als zij even goddeloos als onontwikkeld zijn.

Intussen zie ik niet wat men zou kunnen aanmerken op het feit dat ze elkaar broeders en zusters noemen. Was het maar zo dat deze aanspreekvorm van wederzijdse genegenheid zich onder alle christenen had gehandhaafd, op zo'n manier dat hun zeden niet zouden afwijken van hun woorden! Dat ze minder gezag toekennen aan geleerden dan aan de Heilige Schrift,

10. Bedoeld is waarschijnlijk paus Nicolaas I.

wat erop neerkomt dat ze meer ophebben met God dan met de mensen, is iets waarin ze gelijk hebben, maar dat ze het gezag van de geleerden steevast afwijzen, is even onbillijk als wanneer zij dit altijd zouden aanvaarden. En hoewel het niet onjuist is dat Christus en de apostelen alledaagse kledij droegen bij hun vieringen, is het toch verkeerd te veronachtzamen wat daarna, niet zonder heilzaam doel voor ogen, door de kerkvaders is ingesteld. Het gaat slechts om ceremonies, maar door middel van ceremonies worden de goddelijke mysteriën nu eenmaal aan het volk overgebracht. Afgezien daarvan, wat voor zin heeft het een breekpunt te maken van een gebruik dat men probleemloos in acht kan nemen, als de paus hun niet zou toestaan dat zij hun riten handhaven in herinnering aan de oudste tijden, zoals hij ook aan de Grieken en de Milanezen hun eigen riten heeft gegund, die sterk afwijken van de onze? Dat zij zozeer op het Onze Vader zijn gesteld - wel, dat behoort ook tot ons officie. Maar zoals het onzinnig is niets toe te laten tot de eredienst op een enkel gebed na, zo zijn ook zij verkeerd bezig die allerlei flauwekul uit willekeurig welke bron in de eredienst mengen.

Hun mening over de sacramenten is absurder dan een vrome toehoorder kan verdragen, behalve voor zover men uit deze verderfelijkheden een nuttig inzicht kan afleiden, namelijk dat we onze juiste regels niet mogen misbruiken voor geldgewin, ijdele roem of zelfs tirannie. Ik vraag me af wat hen bezielt dat ze nachtwaken en gematigd vasten verwerpen, aangezien de apostolische geschriften ons deze zaken zo dikwijls aanbevelen, al heb ik liever dat mensen ertoe worden aangemoedigd dan gedwongen.

Wat feestdagen betreft, wijkt hun opvatting weinig af van wat men ten tijde van Hieronymus daarover dacht. Vandaag de dag is het aantal feesten uitgegroeid tot een reusachtige massa, terwijl het volk zich nooit misdadiger gedraagt dan juist op die dagen; maar het onmenselijkste aspect is dat degenen die geen andere middelen hebben dan hun dagelijkse werk om hun vrouwen, kinderen en soms nog andere verwanten te voeden, gedwongen worden die dagen geheel in ledigheid te slijten. Feestdagen aan hen opleggen zonder hun iets te geven, wat is dat anders dan hen tot honger drijven? Laat de feesten talrijk zijn, maar dan in de kerken; laat het de rijken vrijstaan eraan deel te nemen, maar dan op zo'n manier dat men de armen toestaat te leven. Men zou tenminste kunnen toestaan dat zij na afloop van de gewijde viering hun heilige arbeid hervatten. Wat is immers heiliger dan door handenarbeid te voorzien in de noden van zijn kinderen en familieleden? Tegenwoordig wordt voor de eerste de beste bijgelovige bevlieging een feestdag ingesteld, terwijl we zelfs meemaken dat sommige bisschoppen het elk voor zich erop aanleggen een feestdag aan de kalender toe te voegen om hiermee hun episcopaat blijvende luister bij te zetten. Zoals het volk gehoorzaam

genoeg moet zijn om in acht te nemen wat door de kerkelijke leiders wordt voorgeschreven, zo moeten de laatsten verstandig genoeg zijn om niet met ondoordachte regels van deze soort het volk te bezwaren of een slechte dienst te bewijzen aan de publieke moraal.

Tot zover leren we uit je brief de ziekte kennen; kon nu maar een betrouwbaar en doeltreffend geneesmiddel worden uitgevonden! Ik denk dat het mogelijk is, als tenminste enkele goede, ernstige mannen hieraan al hun ijver wijden, temeer daar we Karel als keizer hebben, die de belangen van de christelijke godsdienst met hart en ziel genegen is, en Leo als paus, die bij uitstek zachtaardig en vermurwbaar is. Eendracht kan op bevredigende wijze worden bereikt als elk van beide partijen iets toegeeft aan de andere. Misschien zijn velen huiverig voor de pauselijke heerschappij vanwege de klachten uit naburige landen, waar men roept dat men genadeloos wordt uitgezogen en zucht onder de wreedheid van degenen die pauselijke belangen behartigen. Maar als ik het niet volledig mis heb, zal een zachtaardig en vroom man als Leo gemakkelijk ertoe te bewegen zijn de ingewikkelde berekeningen uit vroeger tijden terzijde te laten en zijn eisen voor de toekomst terug te brengen tot een minimum, zeker als men zich in alle oprechtheid aan hem toevertrouwt als aan een vader. Hij zal zijn winst al groot genoeg achten als de onenigheid wordt uitgebannen en hij vrede en eendracht zal hebben gebracht. De keizer, die, naar ik meen, ook in Bohemen als vorst wordt erkend, zal de zaak ondersteunen met zijn gezag. Wat overigens de wijdingen en de sacramenten betreft, mag men op geen enkele wijze afwijken van de andere rechtgelovigen. Wellicht kan enige toegevendheid worden betoond ten aanzien van standpunten die recent zijn ingenomen. Met betrekking tot de riten kan men zonder moeite water bij de wijn doen, al zou ik liever zien dat alle christenen waar ook ter wereld zich aan dezelfde riten en gebeden houden. Nu kent de verscheidenheid geen grenzen, want iedereen verzint iets nieuws naargelang de inspiratie van het ogenblik, waarna anderen weer zaken toevoegen aan wat ze aantreffen.

Naar mijn mening kan de kerk van Rome, die nu als het middelpunt is waaromheen allen zich verenigen, bovendien nog verscheidene volkeren voor zich winnen als zij niet voortdurend allerhande zaken zou vastleggen op de manier die wij passend achten voor wat tot de kern van het geloof behoort, maar alleen de zaken die duidelijk staan uitgedrukt in de Heilige Schrift of die onontbeerlijk zijn voor de verzekering van ons heil. Hiervoor is een beperkt aantal leerstellingen voldoende, en door dit beperkte aantal zullen juist meer mensen zich gemakkelijker laten overtuigen. Tegenwoordig worden aan één artikel zeshonderd andere gekoppeld, waarvan sommige zo weinig om het lijf hebben dat men ze kan vergeten of betwijfelen zonder enig gevaar voor de godsdienst. Bovendien hebben mensen de neiging

op verbeten wijze vast te houden aan alles wat ooit is vastgelegd. Welnu, de essentie van de christelijke wijsbegeerte is gelegen in het besef dat wij al onze hoop moeten vestigen op God, die ons uit genade alles schenkt door zijn Zoon Jezus; dat wij door zijn dood zijn verlosten door het doopsel deelhebben aan zijn lichaam, opdat wij, dood voor aardse verlangens, ons leven naar zijn leer en voorbeeld inrichten, op zo'n manier dat we niet alleen alle kwaad achterwege laten, maar ons ook voor iedereen verdienstelijk maken. Als ons enige tegenslag treft, moeten wij die moedig verdragen, hopend op de toekomstige beloning die alle gelovigen zonder twijfel bij de wederkomst van Christus te wachten staat. Wij moeten gestaag van kracht tot kracht gaan,[11.] op zo'n manier dat wij nochtans op geen enkele verdienste aanspraak maken, maar al het goede toeschrijven aan God.

Het zijn vooral deze zaken waarvan men de mensen zodanig moet doordringen dat ze als een tweede natuur worden. Als er lieden zijn die geheimzinnige theorieën wensen op te stellen over de goddelijke natuur of over het goddelijk wezen van Christus of over de sacramenten, om hierdoor hun geest tot hogere sferen op te tillen en los te maken van nederiger aangelegenheden, dan moeten zij dat vooral doen, vooropgesteld dat niet onmiddellijk iedereen wordt gedwongen de mening van deze of gene te belijden. Zoals uitvoerige contracten eerder aanleiding geven tot geschillen, zo ontstaan geloofstwisten uit een veelheid van leerstellige bepalingen. We hoeven ons niet te schamen als we op sommige vragen antwoorden: ‘Hoe het gebeurt, weet God; geloven dat het gebeurt, is voor mij voldoende’. Ik weet dat het reine lichaam en bloed van Christus op reine wijze moeten worden genuttigd door wie rein zijn van geweten; hij heeft dit willen instellen als het hoogheilige teken en onderpand van zijn liefde jegens ons en van de eendracht onder de christenen. Ik moet dus in mijzelf nagaan of er iets is waardoor ik niet met Christus overeenkom of in onmin leef met mijn naaste. Hoe overigens de tien categorieën[12.] daarop van toepassing zijn, hoe het brood van gedaante verandert door mystieke formules en hoe eenzelfde lichaam onder zo kleine gedaante en op veel plaatsen tegelijk aanwezig kan zijn, draagt volgens mij nauwelijks bij aan de uitwerking van de vroomheid. Ik weet dat ik zal verrijzen: dit immers heeft Christus, die als eerste is verrezen, aan allen beloofd. Wat voor lichaam ik overigens zal hebben en hoe dit hetzelfde lichaam kan zijn dat zo vaak van gedaante is veranderd, zijn vragen waarvan ik niet afkeur dat men ze bij gelegenheid en met mate bespreekt, maar veel moeite eraan besteden draagt bijzonder weinig bij tot ware vroomheid.

11. Psalm 83:8.
12. Aristoteles onderscheidt tien categorieën waarin uitspraken over objecten, verschijnselen of situaties kunnen worden ondergebracht.

Nu worden door deze en talloze gelijksoortige speculaties, waar sommigen prat op gaan, de mensen afgeleid van de enige zaken die werkelijk van belang zijn. Ten slotte is het van het grootste belang voor de vestiging van een wereldwijde eendracht als de wereldlijke vorsten, maar vooral de paus van Rome, afzien van elke vorm van dwingelandij en hebzucht. Mensen deinzen immers gemakkelijk terug wanneer ze zien dat ze in de val van de slavernij worden gelokt en begrijpen dat ze niet tot vroomheid worden uitgenodigd, maar worden gevangen om als buit te dienen. Als ze merken dat we geen kwaad willen en goede bedoelingen hebben, zullen ze zich moeiteloos overgeven aan ons geloof.

Ik zal, zoals je vraagt, de breedvoerigheid van je brief door de vingers zien, op voorwaarde dat je me nog vaak zulke brieven zult sturen, want dingen waaraan we gewend zijn, verdragen we gemakkelijker. Justus Jonas was bij mij juist op het ogenblik dat hij tot rector van zijn universiteit werd verkozen;[13.] zelden heb ik een beter man gezien dan hij. Het ga je goed, beste man.

Leuven, 1 november 1519

1040 *Aan Maarten Lips*
[Leuven, oktober/november 1519]

Erasmus van Rotterdam aan de heer Maarten Lips van Brussel

De zaken die hij[1.] aanduidt, bestaan alleen in zijn dromen. Ik kreeg er lucht van in Brussel. Hoogstraten is in Leuven. Hij heeft mijn brief[2.] aan Luther in handen gekregen en denkt die goed te kunnen gebruiken om te bewijzen dat ik op Luthers hand ben, terwijl ik die brief heb uitgegeven om duidelijk te maken dat ik met Luther niets te maken heb. En als ik hem gunstig gezind zou zijn, wat dan nog? Hij heeft mensen aan het hof bewerkt, met name de heer van Bergen,[3.] maar anderen hadden een betere kijk op de zaak. Niettemin vermoed ik dat sommigen een complot hebben gesmeed - Briselot, Hoogstraten,[4.] de suffragaanbisschop van Kamerijk[5.] en Egmond[6.] - niet zo-

13. Jonas was rector van de universiteit van Erfurt tijdens het zomersemester van 1519.
1. Wellicht Edward Lee.
2. Brief 980, gepubliceerd in oktober 1519.
3. Zie brief 1038.
4. Vermoedelijk niet Jakob van Hoogstraten maar Antoine de Lalaing; zie brief 1038.
5. Adriaan Aernout.
6. Nicolaas Baechem.

zeer tegen mij als tegen Luther. Ik heb zwaar te lijden van een verkoudheid. Dankjewel voor het geschenkje. Aan onze vriendschap hoef je niet te twijfelen, beste Maarten. Kon ik je maar komen bezoeken. De nieuwe *Samenspraken* liggen op de pers.[7.] Het ga je goed.

1041 *Aan de lezer*
[Leuven, oktober/november 1519]

Deze brief is het voorwoord bij een nieuwe versie van Erasmus' *Colloquia*, gedrukt door Dirk Martens in Leuven.

Erasmus van Rotterdam aan de welwillende lezer, gegroet

Ik betreur het, beste lezer, dat zich andermaal een kwestie voordoet waarover ik liever een waarschuwend woord spreek - ook al komt het tamelijk ongelegen - dan dwalingen toe te staan. Het is ronduit onfatsoenlijk dat sommige drukkers zo vermetel zijn geweest aan de reeds eerder uitgegeven brieven aan Reuchlin onlangs enkele brieven van mij toe te voegen,[1.] die ik geenszins had geschreven met de bedoeling ze te publiceren, maar nog onfatsoenlijker is dat ze hierin enkele zaken op aanstootgevende wijze hebben veranderd. Ik ben namelijk bereid elke boete te betalen als in de brief die ik eigenhandig aan Reuchlin heb geschreven, de woorden ‘geen christen, maar een schijnchristen’ voorkomen,[2.] om van de rest maar te zwijgen. Ik weet dat Reuchlin een te verstandig man is om te dulden dat men zoiets doet, en ik ben ervan overtuigd dat dit buiten zijn medeweten is gebeurd door toedoen van lieden die Reuchlin met meer ijver dan verstand hun steun betuigen; door dezelfde lieden zijn de aanstootgevende koptitels ‘Reuchlinisten’ en

7. Een nieuwe versie van de *Colloquia*, gedrukt in 1519 door Dirk Martens in Leuven; zie de volgende brief.
1. In 1514 was een eerste verzameling brieven aan Reuchlin in druk verschenen. In een recente heruitgave, *Illustrorum virorum epistolae... ad Ioannem Reuchlin* (Haguenau, 1519) waren vijf brieven van Erasmus opgenomen (brieven 300, 324, 457, 471 en 713).
2. Zie brief 713 (de woorden hebben betrekking op Johann Pfefferkorn). Omdat deze brief alleen bekend is in de gedrukte versie, is niet meer na te gaan of Erasmus dit al dan niet heeft geschreven.

‘Erasmus die het in zijn goddelijke geschriften overal voor Reuchlin opneemt’ toegevoegd. Ik ben geen Reuchlinist en behoor tot geen enkele menselijke partij. Ik verafschuw dergelijke sektarische termen. Ik ben een christen en ken alleen christenen. Aan Erasmisten heb ik geen boodschap en Reuchlinisten ken ik niet. Met Reuchlin onderhoud ik niets anders dan een beleefde vriendschap. Ik heb me nooit als zijn verdediger opgeworpen en dat wenst hij zelf ook niet. Zijn zaak is in handen van de hoogste rechter op aarde,[3.] die de taak op zich heeft genomen het uiteindelijke vonnis te vellen.

Verder laat ook het inzicht te wensen over van degenen die vertrouwelijke brieven aan een vriend publiceren, vooral als ze die naar eigen goeddunken hebben gewijzigd. In mijn antwoordbrief aan Luther is een vermelding van de Luikse bisschop toegevoegd, die ontbreekt in dezelfde brief zoals die in Bazel door onbekenden is verspreid.[4.] Evenzo zijn in een brief van Eck aan Jakob van Hoogstraten, die in Brusselse kringen van hand tot hand ging, een aantal vrij pittige uitlatingen over zekere doorluchtige hertog geschrapt,[5.] maar als men zich dan toch aan ingrepen bezondigt, is deze goedgunstige manier mij liever. Ik schaam mij niet omdat ik Luther heb teruggeschreven; desnoods zou ook de Grote Turk van mij een antwoord krijgen. Ik steun zijn goede kanten, niet zijn slechte, beter gezegd: ik steun niet hem maar Christus. Bovendien heb ik hem in mijn antwoord dikwijls vermaand, zij het op een beleefde manier, want ik weet dat men zo meer bereikt. Naar mijn mening zijn er velen die Luther op deze wijze steunen. Op dezelfde manier werd Tertullianus gesteund door Cyprianus, Lactantius door velen, Origenes door een nog groter aantal mensen. Laat dit zonder enig nadeel voor Luther gezegd zijn. Ik ben niet zijn aanklager, niet zijn verdediger en evenmin zijn rechter. Laten diegenen zich over de zaak buigen die daartoe met name door de paus zijn aangewezen. Men kan zich nochtans afvragen wat er verkeerd aan is buiten de zaak om steun te geven aan, ten eerste, een deugdzaam man (ook zijn vijanden zeggen dat hij dat is) en, ten tweede, een gemoed dat - al is het in zijn terechte verontwaardiging al te fel opgelaaid - niettemin, als het elders werd ingezet, een bijzonder waardevol instrument zou kunnen zijn ten dienste van Christus, die de rokende vlaswiek niet uit-

3. Leo X.
4. Brief 980 werd zowel gepubliceerd in Leipzig - met een vermelding van Erard de la Marck als iemand die Luther steunt - als in de *Farrago nova epistolarum* (Bazel, 1519). Aannemelijk is dat Erasmus in de oorspronkelijke brief Erard de la Marck wel degelijk vermeldde en dat hij de betreffende passage liet schrappen in de *Farrago.*
5. De brief is van 25 juli 1519 en werd in Wittenberg gedrukt. De bedoelde hertog is ongetwijfeld Frederik de Wijze van Saksen.

bluste[6] maar deed opleven - heel anders dan zij die mensen liever laten sterven dan hen te genezen, en liever uit de weg ruimen dan hen tot inzicht te brengen. De wet laat in al haar strengheid toe dat zelfs gezworen rechters de beklaagde bijstaan. De menselijkheid vereist dat men de verdrukten bijstaat.

Dit alles zeg ik als iemand die met de zaak van Luther volstrekt niets te maken heeft en die als geen ander afkerig is van elke soort onenigheid. Overigens betreurt ook Luther zelf de publicatie van die brief, die, slecht begrepen en nog slechter uitgelegd, de aanleiding voor deze verdenking heeft gegeven; dit stelt hij duidelijk in zijn laatste brief aan mij.[7] Ik zou dan ook willen dat uitgevers zich niet langer een dergelijke, tot opschudding leidende vrijheid veroorloven en geen misbruik maken van hun ambacht, uitgevonden om de wetenschap en de moraal te bevorderen en niet om de rust in de christelijke gemeenschap te verstoren. Als zij hun vermetelheid niet aan banden kunnen leggen, heb ik u toch, lezer, met dit eigenhandig geschreven document mijn mening kenbaar willen maken. Het ga u goed.

Leuven

1042 *Aan [Jan van Winckele?]*
Leuven, [oktober/november 1519]

Deze brief is alleen bekend uit een gedrukte uitgave waarin de naam van de geadresseerde is geschrapt. Mogelijk is hij geschreven aan de Leuvense arts Jan van Winckele, die in verscheidene humanistische geschriften wordt gehekeld als een barbaarse tegenstander van de letteren.

Erasmus aan zekere tegenstander, gegroet

Het was mij niet ontgaan hoe je misbruik maakte van je tong voordat de eendracht werd bereikt,[1] maar nu is overeengekomen dat alle oude kwesties zouden worden vergeten, verneem ik dat jij je etentjes telkens weer kruidt met de meest giftige aanvallen op mijn positie, mijn levenswandel en mijn reputatie. Zelfs als ik iemand was over wie men dergelijke zaken terecht kan opmerken, moet je toch weten hoe schandelijk het is je gram te halen met

6. Jesaja 42:3, Mattheus 12:20.
7. Deze brief is niet bewaard gebleven; Erasmus beantwoordde hem met brief 1127a.
1. Zie brief 1022.

hatelijke uitlatingen, zeker aan tafel. Intussen ben je voor je gasten een verderfelijk voorbeeld, temeer daar je praat over zaken waarvan je niets begrijpt. In plaats van te kletsen zou je beter de canon van Hippocrates kunnen doornemen, zodat je iets te vertellen hebt aan de patiënten die je raadplegen. Ik weet dat de verdachtmakingen gebaseerd zijn op een tweetal volkomen verkeerd begrepen brieven,[2] zoals ik gemakkelijk kan aantonen aan wie bij zijn verstand is. Maar wat aan te vangen met een bezetene?

Het zou echter te ver voeren dit uit te leggen. Om het kort te houden: als je je giftige praat zou matigen, zou je een betere dienst bewijzen aan je waardigheid. Zelf heb ik meer dan genoeg moeten slikken om te voorkomen dat rondom mij een rel zou uitbreken, en tot dusver houd ik hardnekkig vast aan de overeengekomen vrede. Ik beschuldig Luther nergens van en verdedig hem evenmin. De feiten zullen uitwijzen dat het zo is. Om deze reden wil ik me niet inlaten met hun zaken, en dit zal ik aantonen met betrouwbare en gedegen argumenten. Mocht jij doorgaan mijn naam moedwillig door het slijk te halen, pas dan maar op dat ik op mijn beurt mijn zachtzinnigheid niet laat varen en jij nog na duizend jaar tot de giftige roddelaars, de ijdele blaaskaken en de kwakzalvers wordt gerekend. Ik mag niet hopen dat het zover komt. Mij zijn de christelijke beginselen liever en ik nodig je uit die in acht te nemen. Het ga je goed.

Leuven, [1518]

1043 *Aan Filips van Bourgondië*
[Leuven, november 1519]

Deze brief is het voorwoord bij Erasmus' parafrase van de brieven van Paulus aan Timoteüs, Titus en Filemon: *Paraphrasis in epistolas Pauli ad Timotheum duas, ad Titum unum et ad Philemonem unum*, tegen het eind van 1519 gedrukt door Michiel Hillen in Antwerpen.

Erasmus van Rotterdam aan de voortreffelijke bisschop en doorluchtige vorst van Utrecht, Filips van Bourgondië, gegroet

Ofschoon in deze maanden de akkers er kaal en verlaten bij liggen, edele kerkvorst, brengt het bouwland van de letteren altijd wel enige vrucht voort; geen winterkou is zo streng dat men van het veld van de studiën niet enige oogst kan binnenhalen. Nu leek het mij billijk een gedeelte daarvan voor de

2. Waarschijnlijk brieven 980 en 1033.

bisschop te bestemmen die bij wijze van spreken de prins is van dit soort akkerbouw. Als wij ons naar beste vermogen inzetten voor de zaak van het evangelie, nemen wij immers een deel van uw bekommernis op onze schouders. Ik heb dit des te liever gedaan omdat het onderwerp zelf ertoe uitnodigde. Ik heb namelijk een parafraserende uitleg gegeven van de beide brieven van de heilige Paulus aan Timoteüs en van zijn ene brief aan Titus, waaraan ik bij wijze van epiloog heb toegevoegd wat hij aan Filemon heeft geschreven, de laatste brief, die ik niet heb willen overslaan, hoewel die een ander onderwerp behandelt, al treft men bij Paulus niets aan dat niet van belang is voor het bisschopsambt. In de eerste drie brieven schetst hij op bewonderenswaardige wijze het beeld van de ware en onvervalste christelijke leidsman, van de eigenschappen waarover deze moet beschikken om tot een zo veeleisend ambt te worden geroepen, en van de verplichtingen die hij op zich moet nemen om de hem toevertrouwde taak te vervullen. Want wat is het een zware opgave als een onberispelijke bisschop door het leven te gaan, en wat een pest voor de menselijke samenleving is daarentegen een onbetrouwbare herder van de kudde des Heren, iets wat alleen al hieruit blijkt dat Paulus over geen ander onderwerp zulke nadrukkelijke, nauwgezette aanwijzingen geeft. Steeds opnieuw wijst en hamert hij hierop. Wat een veelheid aan smeekbeden, verzekeringen en bezweringen bij alles wat heilig is - soms zalvend, soms met beloften of dreigementen, nu eens zichzelf en dan weer Christus ten voorbeeld stellend.

Aangezien Paulus al zo bezorgd was voor degenen die hij met zijn persoonlijke onderricht had gevormd en die hij door de oplegging van zijn eigen handen had gewijd - mensen van wie hij het geloof en de integriteit door en door kende - hoeveel groter is heden ten dage dan niet het gevaar dat men een zo zware taak lichtvaardig aan de eerste de beste toevertrouwt! Destijds was elke stad aan het gezag van haar eigen bisschop onderworpen, en in deze steden beleed slechts een minderheid de christelijke godsdienst. Dan zwijg ik nog over het feit dat in die dagen het pas vergoten bloed van Christus nog in de harten van de mensen woedde en dat het hemelse vuur dat door het doopsel wordt gegeven, nog hoog oplaaide, twee zaken die in onze tegenwoordige zeden, ik weet niet hoe, bekoeld lijken te zijn geraakt. Vanwege dit alles waren de gelovigen die de bisschop onder zijn hoede had, niet alleen kleiner in aantal, maar ook volop bereid hem te gehoorzamen. Het lijkt mij dan ook stukken moeilijker vandaag de dag het bisschopsambt trouw en zorgvuldig uit te oefenen, niet alleen omdat men als enkeling over zoveel steden is aangesteld, maar vooral omdat velen naast de verbreiding van de evangelische leer, die de voornaamste en eigenlijke bisschoppelijke taak is, bovendien zijn belast met wereldlijke bestuurstaken.

Echter, het is verbazend hoe gebrekkig de wereld en Christus samengaan en hoe slecht hemelse en aardse belangen zich laten verenigen. Aangezien het al buitengewoon moeilijk is een van beide te zijn, een goede bisschop of een heilzame vorst, wat een opgave is het dan niet voor iemand wiens zorg zich in beide richtingen uitstrekt, zo voorkomend te werk te gaan dat hij in de godsdienst noch in het staatsbestuur tekortschiet, de sterfelijke vorst tevreden te stellen zonder de onsterfelijke Vorst voor het hoofd te stoten, het hof te behagen zonder het onbehagen van de hemel op te wekken! Wie destijds het bisschopsambt op zich nam, moest zich meteen voorbereiden op de stormvlaag van de geloofsvervolgingen. Maar misschien schuilt in de rust die tegenwoordig heerst, als men tenminste van rust kan spreken, wel een groter gevaar dan in de stormachtige tijden van weleer.

Wel brengen de gewijzigde omstandigheden met zich mee dat men niet in alles het episcopaat kan uitoefenen op de manier van toen. Bovendien moet men niet onmiddellijk alles veroordelen wat afwijkt van het destijds gestelde voorbeeld. Evenmin laat de golfslag van de tijd het toe dat een bisschop altijd gedaan krijgt wat hij voor het beste houdt, zoals ook een ervaren en waakzaam stuurman soms vergeefs het roer aanvat en wordt meegesleurd door de wispelturigheid van de stroming en de wind. Toch zal men minder snel onderdoen voor het ware, volmaakte beeld van de goede bisschop als men het door Paulus uitgetekende patroon steeds als doel voor ogen houdt, zoals een uitstekend schipper, ook al wordt hij gedwongen iets af te wijken van de juiste koers, de poolster niet uit het oog zal verliezen om niet volkomen te verdwalen. Als men Paulus niet kan evenaren, is het niettemin verdienstelijk hem zoveel mogelijk na te volgen. Wie zijn doelen hoog stelt, zal het niet ontbreken aan bijstand van Christus, van wie Uwe Hoogheid de vertegenwoordiger is en zonder wiens hulp alle streven van de stervelingen ijdel is. Het ga u goed.

1519

1044 *Van Maarten van Dorp*
Den Haag, 28 november 1519

Maarten van Dorp aan de vermaarde heer Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik kan maar niet begrijpen, zeergeleerde heer, wat degenen bezielt die er alles voor over hebben om verscheidene voortreffelijke mensen te schaden die zich zowel voor de studiën als voor het christendom verdienstelijk hebben

gemaakt. Ik verzeker u en de Here God dat zij in mij geen bondgenoot zullen vinden voor hun gestook. Hoeveel christelijker is het niet elke aangelegenheid op bezonnen en juiste wijze te verstaan en in gunstige zin op te vatten! Wie anders doet, berokkent die de geschriften van de geleerden soms geen kwaad? Ik vraag u bij de glorie van Christus, beste Erasmus, vorst van alle geleerdheid: laat u niet ontmoedigen door het buitengewoon dwaze en domme wangedrag van sommige lieden die niet alleen gering in aantal, maar ook machteloos zijn. Laat u liever troosten door de zeer gunstige oordelen over u en uw geleerdheid die op even waarachtige als constante wijze worden afgegeven door zovele vooraanstaande vorsten en bisschoppen en door zovele geleerden over de hele wereld.

Hier is men in elk geval zozeer op uw hand, bewondert men uw werk zozeer en geeft men er zo hoog van op dat geen enkele sterveling in de voorbije eeuwen volgens mij iets soortgelijks te beurt is gevallen, zelfs Hieronymus niet. God zij mijn getuige, beste Erasmus, dat ik dit niet verzin. Alle geleerden feliciteren mij met de uitgave van mijn redevoering,[1.] omdat ik daarin mijn mening en gevoelens oprecht en zonder omwegen heb uitgedrukt. De voorname en zeergeleerde jurist heer Nicolaas,[2.] president van Holland en andere gewesten, is u zo toegenegen dat hij nooit met meer plezier de maaltijd gebruikt dan wanneer er uitvoerig en in lovende zin over u wordt gepraat, en om deze reden bewijst hij mij grote gunsten. Sommige raadsleden proberen op alle mogelijke manieren bij mij in het gevlij te komen omdat zij hebben gehoord, en duidelijk in mijn redevoering hebben zien staan, dat ik oprecht de uwe ben. In alle scholen, alle geleerde genootschappen en alle hoge kringen wordt Erasmus geroemd. De belangrijkste in die kringen is de voorname, vermaarde en geleerde heer van Assendelft,[3.] die een buitengewoon genoegen beleeft aan uw werk en het in zijn vrije tijd bijna onafgebroken in handen heeft.

Men probeert mij hier met goud te overladen. Nergens ontbreken voortreffelijke monniken die u terecht de hemel in prijzen. Twee van hen in het bijzonder hebben mij nadrukkelijk aangespoord u te steunen, hoewel ik geen aansporing nodig had. De een is de gardiaan van Mechelen,[4.] een verstandig en zeer ontwikkeld man met veel ondervinding. De ander is Amandus,[5.] onderlegd in het Grieks en het Hebreeuws; hem kent u wel, geloof ik. Beiden zijn nog geestdriftiger over uw heilige arbeid dan zij over hun eigen

1. *Oratio in praelectionem Pauli*; vgl. brief 1024.
2. Nicolaas Everaerts.
3. Waarschijnlijk Gerrit van Assendelft, maar het kan ook gaan om Hugo van Assendelft.
4. Waarschijnlijk Jan Bijl.
5. Amandus van Zierikzee.

werk zouden kunnen zijn. En hoevele duizenden zijn er niet in Duitsland, Engeland en Frankrijk aan wie Erasmus niet minder dierbaar is dan hun eigen huis en haard! Ach, wat is het dom van mij geweest mij niet altijd tot het uiterste te hebben ingespannen om de kwade verdenking te voorkomen als zou ik iemand zijn die een zo groot man tegenwerkt en die partij kiest voor ik weet niet wie enzovoort.[6]

Waarom heb ik dit niet vanaf het begin duidelijk gemaakt? Waarom heb ik dit zo lang uitgesteld? Ik heb gehandeld onder een kwaad gesternte, beste Erasmus, maar beter ten halve gekeerd dan ten hele gedwaald. Wat ben ik blij dat ik mijn redevoering heb uitgegeven, zodat voor iedereen duidelijk is hoezeer het mij tegen de borst stuitte wat er gebeurde! Wat men beraamde, is mij namelijk nooit bevallen. Maar deze fout van mij biecht ik u eerlijk op, mijn allervriendelijkste Erasmus: dat ik niet openlijk mijn mening heb verkondigd. Als dit zich in de toekomst opnieuw voordoet, mag ik sterven, voor wat ik waard ben.

Mag ik u vragen mij bij gelegenheid ergens vriendelijk te vermelden, zodat iedereen begrijpt dat onze verstandhouding uitstekend is?[7] U zou mij nergens een groter plezier mee kunnen doen. Er zijn enkele brieven van u aan mij en van mij aan u voorhanden; mochten enkele hiervan voor de druk geschikt zijn, dan zou hierdoor mijn wens worden vervuld.[8] De hoogeerwaarde heer van Egmond,[9] een vroom man die uit een aangeboren goedheid dergelijke twisten verafschuwt, koestert vriendschappelijke gevoelens jegens u. Bij hem en bij alle anderen zal uw Dorpius niet ophouden zich te laten horen, en zonder dit voor iemand te verbergen. Ik zou bijzonder graag willen dat mijn redevoering, hoe onbeduidend en gebrekkig die ook is, te Bazel bij Froben wordt gedrukt.[10] Als u dit wilt, is het werk al bijna gedaan, want wat zullen Rhenanus of Froben u kunnen weigeren? Wanneer u aan More, Pace, Rhenanus, Hutten of Budé schrijft, maakt u dan alstublieft vriendelijk melding van uw Dorpius.

Mijn bejaarde vader[11] die nu bijna tachtig jaar is, heeft me opgedragen u

6. Op deze plaats zijn enkele namen (ongetwijfeld van Leuvense theologen) weggelaten.
7. Erasmus kwam aan deze wens tegemoet; zie brieven 1063 en 1064.
8. Brieven 304, 337, 438, 536 en 852 waren al in druk verschenen; de laatste twee in de *Farrago nova epistolarum* (Bazel, 1519), die Van Dorp waarschijnlijk nog niet had gezien.
9. Meynard Man.
10. Ook aan deze wens kwam Erasmus tegemoet. In 1520 werd de *Oratio*, samen met deze brief, door Froben gedrukt.
11. Mees van Dorp.

zijn hartelijke groeten over te brengen. U herinnert zich misschien niet hoe hij u kent. Iets meer dan twee jaar geleden had hij een zeer innemend gesprek met u in het Atrechtcollege.[12.] Meester Jacob Mauritsz, raadsheer en voormalig pensionaris van Gouda, is u met hart en ziel toegenegen en laat u door mij groeten. Ik word hier bij de kladden gegrepen door mensen van geleerdheid en aanzien. Ik eet zelden nog thuis, niet omdat ik zo dol ben op feestmalen, maar omwille van de conversatie.

Luther oogst hier veel bijval, zoals ik u onlangs schreef.[13.] Er is hier iemand[14.] van een opmerkelijke geleerdheid, een groot talent en een niet aflatende ijver, nog in de kracht van zijn leven, die vroeger in Leuven woonde en daar de hoogste lof wegdroeg om zijn kennis, die te zijner verdediging een boek heeft geschreven en al diens opvattingen toelicht en met gedegen Bijbelcitaten ondersteunt. Ik heb het boek zelf gelezen en zal het meebrengen. Dat verlangt hij zelf ook. Hij is een grootmoedig en rijk man.

Groet u alstublieft de heer de Nève en vraagt u hem de opschudding van vroeger te vergeten. Ik weet dat hij nooit zo kwaad op mij zou zijn als hij de toedracht geheel zou kennen. Doet u ook Berselius, Rescius en de anderen mijn hartelijke groeten. Meester Jan Koolman, biechtvader van het Agathaklooster, een vroom en geleerd man en een verwoed lezer van uw boeken, die samen met u bij mij in Leuven heeft gegeten, beveelt zich bij u aan. Het ga u goed en als het u schikt, antwoordt u mij dan, want ik kan voorlopig nog niet weg van hier.

Den Haag, de maandag na Sint-Catharina, 1519

1045 *Van Germain de Brie*
Parijs, [december] 1519

Germain de Brie aan Desiderius Erasmus, gegroet

Toen ik gisteren toevallig bij mijn vriend Budé op bezoek was, zoals wel vaker gebeurt, liet hij mij de collectie van je brieven zien die onlangs daarginds in druk is verschenen,[1.] waarin zich een brief[2.] van jou aan mij bevindt die hij zelf, zoals hij zei, al gelezen had. Waarschijnlijk heb je die aan een of andere

12. In Leuven.
13. De betreffende brief is niet bewaard gebleven.
14. Wellicht Cornelis Hoen.
1. De *Farrago nova epistolarum* (Bazel, 1519).
2. Brief 620.

bode toevertrouwd om aan mij te bezorgen voordat je hem aan de drukker gaf, maar hij heeft me in elk geval nooit bereikt en ik kreeg hem pas op dat moment door toedoen van Budé onder ogen. Ik zou zeggen dat hij me beviel, als ik het niet overbodig achtte dit van elk afzonderlijk geschrift van Erasmus telkens opnieuw te zeggen; alles wat Erasmus schrijft, is Germain immers zonder uitzondering aangenaam en zo bekoorlijk als je naam doet vermoeden.[3.]

Wat nu Thomas More betreft (want ik wil allereerst graag antwoorden op het betoog dat je aan het eind van je brief hebt geplaatst), schrijf je te hebben gehoord dat ik een of ander bijtend pamflet - ik gebruik namelijk de term die je zelf hanteert, ook al is die boosaardig - tegen hem aan het vervaardigen ben, en omdat elk van ons je evenzeer genegen is, raad je me aan dit niet te doen: 'ook voor de goede naam van de schone letteren is het van belang dat de ingewijden het onderling eens zijn, nu de muzenhaters op zo'n nare manier tegen hen samenspannen.' Ik waardeer, beste Erasmus, je hoogst uitzonderlijke openheid. Ik waardeer de ongemene trouw en genegenheid die je mij betoont. Ik waardeer je buitengewone welwillendheid, liefde en ijver voor de schone letteren en de beoefenaars daarvan. Elk van deze eigenschappen is voor mij zonder meer zo indrukwekkend en van een zodanig gewicht dat er helemaal niets bestaat wat Erasmus niet gemakkelijk op de geringste wenk van mij gedaan zou krijgen. Maar de muzen mogen mij bijstaan, zo hun aanwezigheid ooit is vereist: mijn *Antimorus* (zo heet mijn compositie tegen More) was reeds in handen van de drukker en grotendeels gezet. Ik kan zowel Budé als Bérault als getuigen noemen, aan wie ik al enkele dagen geleden de naderende verschijning van de *Antimorus* heb genoemd. De betrouwbaarheid van elk van beiden is voor jou, denk ik, zo bekend en beproefd dat zelfs het getuigenis van één van hen volgens mij zou volstaan om je te overtuigen van de waarheid van mijn woorden.

Wanneer je nu de *Antimorus* zelf, die ik hierbij meestuur, zult lezen (en ik verzoekje het geschrift te lezen, als het je niet ontrieft, ook al ben ik me bewust dat je slechts moeite besteedt aan het lezen en schrijven van de meest verzorgde en stijlvolle zaken), zul je ronduit toegeven dat het niet het bijtende pamflet is dat je had verwacht. Het is zelfs volkomen onschadelijk, want ik bijt wel, maar zonder mijn tanden te gebruiken; ik maak grapjes, maar zonder te kwetsen; ik lach, maar onthoud me van gescheld; ik speel, maar spreek geen kwaad; ik geef vermaningen, maar zonder in verwijten te vervallen; ik speel voor schoolmeester, maar gebruik de roede niet. More daarentegen, die mij niet kent, zoals je zegt, en wie ik naar mijn beste weten nooit iets heb aangedaan, heeft mij zonder aanleiding belaagd met smadelij-

3. 'Erasmus' betekent 'beminnelijk' of 'geliefd'.

ke verwijten en verwensingen,[4] in navolging van de barbarij van de cycloop bij Homerus, die, toen hij merkte dat Odysseus al aan boord was gegaan en op geen andere manier kon worden gegrepen, uit dolle woede diens ondergang en die van zijn gevolg afsmeekte.[5] Op grond van het recht van vergelding had ik hierom in de arena kunnen afdalen om mijn tegenstander met eenzelfde soort wapens te lijf te gaan, maar ik heb gemeend dat ik op iedereen een veel betere indruk zou maken en des te bescheidener zou overkomen als ik de kwaadsprekerij van More als spel, zijn beledigingen als humor, zijn beschimpingen als grappen, zijn verwensingen als ironie en zijn vervloekingen als schimpscheuten zou opvatten. Of ik dit al dan niet op gelukkige wijze heb gedaan, laat ik over aan jouw oordeel en dat van iedereen die mijn compositie te lezen krijgt. Op één ding reken ik, als mijn voorgevoel me niet bedriegt: dat degenen die de zaak eerlijk van twee kanten bekijken, zonder aan een van beiden de voorkeur te geven tenzij op grond van diens verdiensten in de zaak, mij geenszins kwalijk zullen nemen dat ik More heb geantwoord, wie ik stellig in woord of geschrift nooit enig leed heb berokkend of zelfs maar van plan ben geweest kwaad te doen, en die mij niettemin uit eigen beweging heeft aangevallen; en dat ik voorwaar op zo'n manier heb geantwoord dat ik hem vriendelijk, welwillend en goedmoedig - want dit is wat ik doe - gewezen heb op talloze ronduit beschamende misvattingen, die niet langer konden circuleren zonder ernstig gezichtsverlies voor de auteur en een blijvende reputatie van onwetendheid.

Dit in aanmerking nemende zie ik niet in hoe iemand een ander in hogere mate verplicht zou kunnen zijn. Want wat jouw oordeel betreft, zeergeleerde Erasmus: hoewel je mij, zonder dat de zaak dit nog toeliet, hebt aangespoord het boekje terug te nemen (waarmee je duidelijk hebt laten blijken hoezeer de eensgezindheid onder je vrienden je ter harte gaat), zul je denkelijk, nu het boekje is verschenen, de auteur ervan toch geenszins veroordelen, tenzij je misschien een andere maatstaf wilt aanleggen voor jezelf bij de uitgave van de apologie tegen Lefèvre dan voor mij bij de verschijning van de *Antimorus* - terwijl ik me in mijn boek, evenzeer als jij in het jouwe, slechts verweer tegen een plotseling opdoemende tegenstander na zelf te zijn aangevallen, al strijd ik niet even fel als jij, want ik ben niet voorzien van dezelfde soort wapens: immers, zoals jij in je apologie in volle wapenrusting een verbitterd gevecht levert, lijf aan lijf, zo bied ik in mijn *Antimorus* slechts scherts, ongewapend en op afstand. En zoals jou die houding betaamt in je rol als voorvechter van het geloof, zo stemde ook mijn houding overeen met

4. In zijn *Epigrammata*, toegevoegd aan de uitgave van More's *Utopia* die in 1518 werd gedrukt door Johann Froben.
5. Zie Homerus, *Odyssee IX*, 506/35.

mijn rol als poëtische figuur. More zou, hemel nog aan toe, wel over een zeer groot voorrecht en dito macht beschikken als het hem vrij zou staan naar believen en zonder reden tegen anderen te schrijven, terwijl anderen het recht zou worden ontzegd op een weerwoord; zeker bij ons, die inwoners zijn van Frankrijk en niet van het eiland Utopia, mag hij gerust schrijven, maar geen verbanningen uitspreken.

Maar vooruit, ook al was het More die als eerste toesloeg door mij aan te vallen, een onbekende die nergens schuld aan had, en ook al ben ik door zijn grievende opstelling, niet door mijn eigen verdorvenheid, in deze tragedie betrokken geraakt: nu beide spelers gemaskerd op het toneel zijn verschenen en kennelijk elk zijn rol inmiddels manhaftig heeft uitgespeeld - hij als provocateur, ik als iemand die zich verdedigt - en More in andere opzichten, zoals jij schrijft, mijn genegenheid meer dan waard is, zal ik geen bezwaar maken als hij vindt dat heel deze tragedie, met jou als schrijver en regisseur, in een komedie zou moeten eindigen en wij, met Erasmus als *pater patratus*,[6] elkaar de hand schudden, een verdrag sluiten en ons verbinden in wederzijdse vriendschap. Maar als hij liever de afloop van de tragedie wenst te zien, heb ik er niets tegen deze tot aan de slotscène voort te zetten. Het acteertalent van More is niet zo indrukwekkend dat het mij ervan afschrikt het toneel te betreden, en evenmin beschikt hij over zulke geduchte krachten dat ik me beter kan onttrekken aan het gevecht indien hij het liever tot een handgemeen laat komen, vooropgesteld dat hij met zijn eigen wapens, en niet als Patroclus met die van Achilles,[7] afdaalt in de worstelring en mij tevoren met een klaroenstoot de strijd aankondigt.

Wat betreft het andere betoog dat je brief vervat: ik zou niet in woorden kunnen uitdrukken hoe verheugd ik zou zijn als jij je op enige manier liet bewegen je tent in ons geliefde Frankrijk op te slaan, hetzij door het aanbod en de zeer genereuze beloften van de koning, hetzij door het vooruitzicht op de hoogst aangename omgang met de vele vrienden die je hier hebt, en die waarachtig niet de minsten zijn, maar mannen van positie en aanzien, die allen al lang geleden het gerucht hebben vernomen dat Erasmus naar ons toe zou komen en vurig wensen dat hij dit werkelijk doet en lijfelijk aanwezig is. Aan jou, zeergeleerde Erasmus, kan ik niet anders dan de waarheid zeggen, als de ene boezemvriend aan de andere (ik kan me er niet in vergissen dat jij dit voor me bent). Er heeft nog nooit iemand geleefd die een grotere roem

6. Een Romeinse functionaris die de bevoegdheid had verdragen te ondertekenen.
7. Zie Homerus, *Ilias XVI.* Mogelijk zinspeelt de Brie op de mogelijkheid dat Erasmus More zou bijstaan om een nieuw strijdschrift te vervaardigen.

en een betere naam bezat onder de ingewijden in de schone letteren dan jij alleen. Wij zijn van mening dat jij niet slechts jezelf, maar ook ons allen - wij die er reikhalzend naar uitzien Erasmus te aanschouwen, te omhelzen en te spreken - een groot onrecht zou aandoen als je niet werkelijk naar ons toe zou komen; indien niet om je blijvend te vestigen, dan toch tenminste voor een gastverblijf, al heeft het eerste mijn voorkeur. En hoewel allen ernaar verlangen je als gastheer te dienen en iedereen, zoals ik merk, zich staat te verdringen om jou in zijn eigen huis op te nemen zodra je aankomt, wil ik toch met de grootste nadruk van je vragen en met alle mogelijke beden van je afsmeken dat je naar mij toekomt en bij mij domicilie kiest. Je zult in mij een gastheer vinden die zo dankbaar en vrijgevig is dat je mijn hele vermogen als gemeenschappelijk bezit kunt beschouwen. Ook al is dit vermogen niet enorm groot, het is toch toereikend om elk van ons te voorzien van wat nodig is: voedsel, kleding, dienstpersoneel, vervoer te paard en bovendien een altijd volle beurs, om nog te zwijgen van het tuintje dat bij mijn huis hoort, zo buitengewoon lieflijk, genoeglijk en oogstrelend (iets dergelijks te bezitten in Parijs wordt bijzonder gewaardeerd, zoals je weet) dat het volgens mij zelfs de muzen niet zou vervelen er te vertoeven.

Het is onze oude vriendschap, eerst in Venetië aangegaan en spoedig daarna in Padua bekrachtigd,[8.] die maakt dat ik je zo vertrouwelijk, om niet te zeggen brutaal, uitnodig onder mijn dak een verdrag van gastvriendschap aan te gaan, vooral nu ik verneem dat velen hier voor jou tuinen als van Maecenas en paleizen als van Lucullus inrichten,[9.] waarin je aan een dergelijk verdrag op veel grootser en luisterrijker wijze uitvoering zou kunnen geven. Maar ik stel vast dat Apollo de eenvoudige maaltijden van de muzen verkiest boven de rijk gedekte tafel van Zeus, waar hij, als we Homerus mogen geloven, niet pleegt aan te zitten dan na een oproep van Zeus om met hem in de kring van de goden te beraadslagen over een dringende aangelegenheid die de Grieken of de Trojanen betreft, terwijl Hera zich intussen beklaagt.[10.]

Rest mij nog je aan te spreken over je drukker, die mijn andere brief aan jou[11.] heeft uitgegeven in de veronderstelling daarmee mijn naam luister toe te voegen, maar er in werkelijkheid afbreuk aan heeft gedaan. Wat is het vastplakken van geschriften van de Brie aan die van Erasmus immers anders

8. Vgl. brief 212.
9. Zowel Maecenas als Lucullus bezaten grote paleizen en waren beschermers van geleerden en kunstenaars.
10. Zie Homerus, *Ilias 1*, 602/04.
11. Brief 569, opgenomen in de *Farrago nova epistolarum.* De drukker is Johann Froben, maar Erasmus zelf was verantwoordelijk voor de inhoud van de uitgave.

dan het samenvoegen van rozen en anemonen, of van goud en lood? Niet dat ik hem kwaad opzet verwijt; eerder ben ik verbaasd over zijn onachtzaamheid ten aanzien van andermans reputatie. Want hoewel ik geenszins spijt hoef te hebben van die brief, zou ik toch, als ik had geweten dat hij zou worden uitgegeven, er bij God wel voor hebben gezorgd dat hij in een beter verzorgde en fraaiere gedaante vanuit mijn handen onder het publiek was gekomen. Aangezien nu wat jij me hebt geschreven, de betooglijn van mijn brief bepaalt, leek het me goed je daarginds al uitgegeven brief ook hier in gedrukte vorm aan de mijne vooraf te laten gaan,[12.] zodat, mochten er mensen zijn die er voor niet terugdeinzen een blik op mijn brief te werpen, ze deze gemakkelijker begrijpen als ze eerst de jouwe hebben gelezen. Het ga je goed en wees me genegen zoals steeds.

Parijs, 1519

1046 *Aan Jan Robijns*
Leuven, 1 december 1519

Erasmus van Rotterdam aan de heer Jan Robijns, deken van Mechelen, gegroet

U ziet, beste man, hoe het menselijk leven ervoor staat. Maar wat kunt u eraan doen? Het gaat nu eenmaal niet anders. Paulus beroemt zich erop de gevangene van Jezus Christus te zijn. Rutger kan zich erop beroemen de gevangene te zijn van het Drietalencollege.[1.] Hoewel ze hun best doen het niet te laten blijken, is het college hun een doorn in het oog. Toch denk ik dat deze voortekenen aankondigen dat het college eens tot grote bloei zal komen. Op dezelfde manier is het Romeinse Rijk geboren. Op dezelfde manier is de glorie van de Hebreeërs gegroeid en op dezelfde manier is het christelijke geloof ontstaan, verbreid en gevestigd. Voortreffelijke zaken ontstaan

12. Aan het slot van de *Antimorus* liet de Brie brief 620 en deze brief samen afdrukken.
1. Rutger Rescius, hoogleraar Grieks aan het Drietalencollege, was op deze dag door de rector van de Leuvense universiteit onder huisarrest geplaatst vanwege zijn vermeende betrokkenheid bij een opstootje dat twee dagen eerder had plaatsgevonden. Vier mannen hadden toen de rector een dreigbrief bezorgd uit ontevredenheid over de weigering van de universiteit Wilhelm Nesen toestemming te verlenen voor een collegereeks over de *Chorographia* van Pomponius Mela.

slechts uit een zeer moeizaam begin. U zult de volledige toedracht vernemen van Bartholomeus,[2.] die niet slechts toeschouwer was maar op de rand van gevaar verkeerde. Zelfs als er iets ernstigs was gebeurd, had toch de menselijkheid vereist dat u het tot op zekere hoogte voor de hoogleraar had opgenomen, in aanmerking genomen dat menselijke affaires zelden duidelijk zijn. Gezien zijn reputatie en volkomen onschuld mag u nu des te minder in gebreke blijven. Ik weet niet of men een geleerder man kan vinden, maar zeker is dat u nauwelijks iemand kunt vinden met een grotere toewijding en reinere zeden. Hij en ik delen dezelfde tafel en babbelen tijdens het drinken over van alles. Hij is op zoveel manieren aangevallen - zij richten zich namelijk op hem om geduchtere types niet voor het hoofd te stoten - en toch heb ik uit zijn mond nooit een onvertogen woord gehoord.

O waarlijk christelijke ziel! Zojuist vergeleek ik Rutger met Paulus. Rutger is in dit opzicht beter af dat degenen die Paulus belaagden, dwaalden omdat de evangelische levenswijze hun al te vreemd was, terwijl degenen met wie Rutger het te stellen heeft, de vaandeldragers zijn van de christelijke leer en te werk gaan met verstand en overleg. Ze hebben ook Nesen een verbod opgelegd toen hij werk wilde maken van de *Geografie* van Pomponius Mela. Was hij bij hem thuis een bordeel begonnen, dan was er niets aan de hand geweest. O heilige universiteit, als men haar met andere vergelijkt! Alleen verdient zij het door anderen te worden bestuurd. Ik vind dat Rutger het om diverse redenen heeft verdiend dat zijn salaris, dat al enigermate was verhoogd, wordt opgetrokken tot achttien pond. Men ziet uit naar een hoogleraar Latijn die, als ik me niet vergis, uw goedkeuring kan wegdragen.[3.] Over die voor Hebreeuws kan ik niet oordelen, maar ik zal de raad inwinnen van mensen die dat ongetwijfeld kunnen.[4.] Moge de almachtige Jezus Uwe Excellentie in goede gezondheid bewaren.

Leuven, 1 december 1519

2. Bartholomeus van Vessem, een van de executeurs-testamentair van Jerôme Busleiden, uit wiens nalatenschap het Drietalencollege werd bekostigd.
3. Conrad Goclenius werd juist op deze dag benoemd, als opvolger van Adriaan van Baerland.
4. Robert Wakefield, die per 1 augustus 1519 was benoemd, had zijn leerstoel kort tevoren opgegeven.

1047 *Van Johannes Thurzo*
Wrocław, 1 december 1519

Aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

Het is onmogelijk onder woorden te brengen, zeergeleerde Erasmus, hoeveel genoegen je brief[1] mij heeft gedaan, ook al heeft die mij pas na bijna zeven maanden bereikt; zoals ik tevoren niets liever zou hebben gewenst, zo had mij niets kunnen gebeuren dat me aangenamer was. Ik heb je brief dan ook met open armen verwelkomd en vervolgens gretig gelezen, en van de lectuur kan ik ook nu nog geen genoeg krijgen. Ik moet bekennen dat de zeergeleerde geschriften die de zeergeleerde Erasmus aan anderen heeft gericht, in gedrukte vorm en door andermans toedoen in het licht gegeven, mij dikwijls hebben vervuld met grote bewondering en vreugde, maar aan genot en blijdschap blijft niets te wensen over nu ik een eigenhandig geschreven brief onder ogen heb gekregen van de geleerdste en begaafdste onder de mensen. Ik zal je brief aan mij dan ook koesteren als een uitgelezen en kostbaar geschenk, dat mij een blijvend aandenken aan jou zal zijn en nooit aan de vergetelheid zal worden prijsgegeven.

Er is evenwel geen reden, hooggeëerde Erasmus, waarom je mijn brief,[2] die ik liever als geknoei wil bestempelen, zozeer zou moeten ophemelen. Ik ken mezelf en blijf graag binnen de perken van wat ik waard ben. En zoals men mij volkomen terecht als een lomperik zou kunnen beschouwen als ik je ook hiervoor niet zou bedanken, zo zou ik me onbeschaamd tonen als ik zou aanvaarden wat je over me zegt. Maar hoeveel onrecht lijk jij jezelf niet aan te doen door je zo weinig ontvankelijk te tonen voor de gepaste lof die jou uit zowat de hele wereld wordt toegezwaaid dat je deze integendeel volledig afwijst en versmaadt! In dit opzicht leg je, als ik me niet vergis, een al te grote bescheidenheid aan de dag. Jou komt waarachtig een nog veel grotere lof toe, vooral omdat uitsluitend door jouw beschermheerschap alle eerzame wetenschappen, niet langer aangetast door het vuil en de verwaarlozing van de barbarij, in volle glorie zijn hersteld; evenzeer schittert bovendien de theologie in haar oude zuiverheid, terwijl de gewijde studiën, die op sterven na dood waren, met jou als vader en leidsman over de hele wereld als herboren opbloeien.

Wat mij betreft, maken jouw brief en al jouw onvermoeibare en heilige arbeid dat ik me aan je verplicht voel en dat je geen ogenblik uit mijn gedachten verdwijnt, ook al bestaat er van mijn kant volstrekt niets dat op zijn beurt de herinnering aan de nietige sterveling die ik ben in je wakker roept. Daarom stuur ik je een geschenk, al is het niet zeer kostbaar, in de hoop dat mijn gevoelens van bijzondere genegenheid en hoogachting voor jou gelei-

1. Brief 943.
2. Brief 850.

delijk meer tot je doordringen en dat intussen de herinnering aan je toegenegen Thurzo bij je opdoemt: vier uurwerkjes namelijk, glazen potjes die de tijd aangeven doordat het fijne zand langzaam naar beneden loopt, waarvan het gebruik, denk ik, overeenstemt met dat van de oude waterklok. Als je ze maar dikwijls hanteert en omkeert, kunnen ze je om het uur aan mij doen denken. Ik heb bovendien vier stukjes of schilfers puur, inheems goud toegevoegd, kort geleden, in de vorm zoals je ze ziet, uit onderaardse grotten opgedolven, uit de ingewanden der aarde zogezegd, binnen de grenzen van mijn bisdom, en wel opdat de levendige kracht van het goud jou de onsterfelijkheid meer dan waard verklaart; en bovendien een bedekking voor je eerbiedwaardige hoofd, gemaakt uit de vacht van Pontische muizen, waarvoor onder mijn landgenoten nog steeds de naam sabelbont gebruikelijk is. Laat dit bont, wanneer het je hoofd streelt met zijn aangename zachtheid en beschermt met zijn prettige warmte, een getuigenis of een bevestiging zijn van mijn genegenheid voor jou.

Ik stuur je deze dingen niet zozeer omdat ik denk dat jij, die dagelijks van koningen en machtige vorsten geschenken ontvangt, dergelijke of nog veel kostelijker zaken nodig hebt, maar om je te verzekeren van mijn gevoelens van genegenheid en opperste waardering, zoals ik al zei. Wat mijn zending ook waard is, ik vraag je met klem haar goedgunstig en welwillend te aanvaarden. Ik vertrouw erop dat je dit zult doen als je de waarde van het presentje niet afmeet aan wat het gekost heeft, maar aan de warmte van mijn gevoelens en de grenzeloosheid van mijn toewijding. Als je immers een geschenk naar je verdiensten had moeten ontvangen, waren alle rijkdommen en voorraden ter wereld, laat staan de middelen van een enkele heerser, stellig ontoereikend geweest in verhouding tot wat je waard bent. Mij rest nog, allerbeste Erasmus, het grootste van mijn verlangens uit te drukken, namelijk dat je in je genegenheid voor mij doorgaat zoals je begonnen bent en dat je het goed en gelukkig stelt.

Gegeven te Wrocław, 1 december 1519

Jan Thurzo, bisschop van Wrocław, met mijn eigen hand

1048 *Aan Maarten Lips*
[Leuven], 1519

Erasmus van Rotterdam aan de heer Maarten van Brussel, gegroet

Dierbare broeder, ik heb niet meteen geantwoord nadat ik je brief ontving. Ik had besloten je op te zoeken, maar daarvan werd ik steeds door nieuwe omstandigheden weerhouden. Laat je alsjeblieft niet van de wijs brengen door de noodlottige tragedie hier. Jouw verbittering kan mij niet verder helpen, terwijl ze jou zeker in de weg kan staan. Laat alle gezeur voor wat het is en schep genoegen in de gewijde studiën en de filosofie van Christus, die zich verheugt over de goeden en de slechten tolereert.

Ik denk dat ik in Antwerpen een Oud Testament in het Hebreeuws zal kunnen krijgen. Als je niet van gedachten bent veranderd, zal ik er een laten kopen; als je een andere mening bent toegedaan, schrijf me dan wat je wilt dat er gebeurt. Het ga je goed in de Heer, mijn dierbare Maarten.

1519

1049 *Aan Maarten Lips*
[Leuven], 1519

Erasmus van Rotterdam aan de heer Maarten van Brussel, gegroet

Hartelijk gegroet. Ik ben zo overstelpt door studiebezigheden dat ik geen tijd heb om naar je toe te komen, ook al wil ik het nog zo graag. Jan Fage zweert dat hij niet de auteur is van het beruchte pamflet.[1] Ik vermoed dat Lee de auteur is, of in elk geval de aanstichter, als mijn ingeving me niet bedriegt. Ik vat de zaak niet te zwaar op, mijn geweten is zuiver; zou ik echter met zekerheid kunnen weten om wie het gaat, dan zal hij zich als een afschrikwekkend voorbeeld voor anderen gesteld zien, wie die satansknecht ook is. Zorg jij ervoor dat je behagen blijft scheppen in de gewijde letteren, zonder ruzie die jouw gemoedsrust verstoort en mijn zaak niet veel vooruithelpt.

Morgen ga ik naar Antwerpen om er het Hebreeuwse boek te kopen, tenzij jij daar anders over denkt. Het ga je goed, dierbare Maarten, mijn zoon in jaren, mijn broeder in het priesterschap; op de opschudding die door die waardeloze lieden wordt veroorzaakt, moet je grootmoedig neerkijken, steunend op de hemelse bijstand van Christus.

1519

Je Erasmus

1. Lips verdacht zijn medebroeder Fage ervan een lasterlijke brief over Erasmus naar de Leuvense dominicanen te hebben gestuurd.

1050 *Aan Adriaan van Baerland*
[Leuven, december 1519]

Erasmus aan zijn vriend Adriaan van Baerland, gegroet

Ik wil niet graag geloven wat door sommigen wordt verteld, namelijk dat jij om een of andere reden boos bent op Goclenius en kwaad van hem spreekt;[1] dit strookt namelijk niet met jouw open karakter en evenmin met zijn verdiensten. Hij is een bij uitstek geleerd en bovendien niet minder rechtschapen dan geleerd man, die niemand benijdt om zijn roem. Bovendien is het in deze tijd wenselijk dat degenen die de letteren hooghouden, de rangen sluiten, nu van alle kanten de troepen van de barbaren steeds dichter samendrommen. Het is me niet ontgaan dat deze universiteit lieden herbergt die in hun verdorvenheid anderen door het slijk halen, ook degenen die hun nooit iets hebben misdaan of aan wie zij zelfs veel te danken hebben. Als zij niet kunnen worden genezen, blijf jij dan, beste Barlandus, tenminste jezelf gelijk en laat je niet aansteken door hun manier van doen. Het ga je goed; als je wilt, zullen we hier uitgebreider over praten.

[1518]

1051 *Aan [Alaard van Amsterdam?]*
Antwerpen, 7 december [1519]

De brief is gericht aan een afgewezen kandidaat voor de leerstoel Latijn aan het Drietalencollege; mogelijk gaat het om Alaard van Amsterdam.

Erasmus aan iemand die zijn tong niet in bedwang heeft, gegroet

Als jij jezelf niet zo openlijk had blootgegeven, zou ik nooit zo negatief over je hebben gedacht. Ik heb je al zo dikwijls uitgelegd wat het geval was: dat ik de zaak niet in mijn macht had en dat deze al een wending had genomen toen je mij over de leeropdracht sprak. Maar stel (wat niet zo is) dat de executeurs-testamentair mij de hele zaak hadden toevertrouwd en dat ik aan

1. Goclenius was op 1 december benoemd als hoogleraar Latijn aan het Drietalencollege, als opvolger van Baerland die voorkeur had voor een andere kandidaat.

Goclenius de voorkeur had gegeven boven jou als de meest geschikte kandidaat: waarom was het dan nodig zo tegen mij tekeer te gaan, alsof ik je grootvader met een mes had gekeeld? Niet dat het mij zoveel doet, maar ik vind het wel spijtig voor jou. Als er enige hoop was geweest, zou ik mijn plicht niet hebben verzaakt. Ik wist dat de executeurs jou allerminst genegen waren, zelfs als je uit eigen zak twaalf pond op tafel had gelegd. Ik wilde je dat niet vertellen, want waarvoor was dat nodig? Geloof me, door je onbeschaamdheid heb je al velen tegen je ingenomen; mensen willen worden verleid en niet worden gedwongen. Ongetwijfeld is het vanwege deze manier van doen dat de abt[1.] zo weinig met je opheeft. Ik geloof niet dat ik tot dusver iets in je nadeel heb gedaan, al heb ik je evenmin enig voordeel bezorgd. Ook nu nog raad ik je aan in het vervolg gezonder te oordelen, en dat in je eigen belang. Er is immers maar zeer weinig waardoor je mij kunt schaden. Het ga je goed.

Antwerpen, daags voor Onbevlekte Ontvangenis, [1518]

1052 *Aan Maarten Lips*
[Antwerpen, 1519]

Hartelijk gegroet, dierbare broeder. De Chrysostomus heb ik gekocht.[1.] Voor het Hebreeuwse boek zal ik zorgen zodra het kan.[2.] Dat Fage niet heeft ondertekend, is geen wonder; als hij dit had gedaan en een leek was geweest, zou zijn leven gevaar lopen.[3.] Het pamflet is immers niet alleen lasterlijk, maar ook opruiend. Ga eens na of er argumenten zijn waardoor het kan worden weerlegd. Het ga jou en al de jouwen goed.

1. Als deze brief bestemd is voor Alaard van Amsterdam, is de abt waarschijnlijk Meynard Man.
1. De uitgave van diens verzamelde werken, in 1517 verschenen bij Johann Froben in Bazel.
2. Zie brief 1048.
3. Zie brief 1049, noot 1. Fage kon, als geestelijke, niet door het wereldlijke gerecht worden vervolgd.

1053 *Aan Thomas Lupset*
Leuven, 13 december 1519

Deze brief behelst een verdediging van Erasmus tegen Edward Lee. De brief werd onmiddellijk na voltooiing in Leuven gedrukt.

Erasmus aan zijn vriend Thomas Lupset, gegroet

Uit de brief van zekere goede vriend,[1] die niettemin geen vijand is van Lee, heb ik vernomen dat bij jullie een wijdverbreid gerucht bestaat waaraan bovendien volop geloof wordt gehecht, als zouden ikzelf en mijn vrienden hier alles in het werk stellen om te verhinderen dat Edward Lee zijn tegen mij gerichte boek, waar hij al zo lang zwanger van gaat, ooit zal kunnen baren en, met de drukkers als vroedvrouwen, in het licht zal geven; wij zouden de man zelfs afschrikken met dreigementen, zodat hij zijn geschrift niet durft te publiceren. Onzekere oorlogsberichten[2] van deze aard zouden mij inmiddels niet meer moeten verbazen, aangezien ik er bijna dagelijks mee te maken heb en ik er allang aan gewend had horen te zijn. Wel vraag ik me verbaasd af wie dit buitengewoon onbeschaamde gerucht in de wereld heeft gestuurd. Ik kan mij er namelijk niet toe brengen te geloven dat Lee, zoals ik hem ken, zo vermetel is dat hij een dergelijk verhaal durft op te hangen, want hij is zich volmaakt bewust dat de zaak zich heel anders heeft voorgedaan. Evenmin ben ik op zo'n domme manier goedgelovig dat ik me door iemand heb laten overtuigen, of zal laten overtuigen, dat Lee de briljante vruchten van zijn nachtelijke arbeid, waar hij nu al jaren op zweet, waarop zijn hoop op onsterfelijkheid is gevestigd en waarvan hij zijn roem bovenal wenst te laten afhangen, ten eeuwigen dage zal achterhouden. Ik weet zeker dat hij veel te zuinig is op zijn zaken om te dulden dat zoveel moeite en lampolie voor hem verloren zouden gaan. Ook heb ik niet zo'n slechte neus, al ben ik allerminst achterdochtig en zelfs ronduit argeloos, dat ik niet zou ruiken wat hij beoogt. En als ik dit in mijn stompzinnigheid niet zou kunnen begrijpen, zou er nog geen gebrek zijn aan anderen om mij erop te wijzen wat Lee in de eerste plaats van plan is, namelijk dat hij, indien mij iets zou overkomen wat de mens eigen is, of indien een of ander toeval mij naar een verre bestemming zou voeren, pas op dat moment zijn aantekeningen zou uitgeven, niet alleen zonder gevaar, maar ook met een verzekerd succes. 'De vruchten zijn zoet als de bewaker niet oplet.'[3]

Hij weet dat het waar is wat de volksspreuk zegt: doden bij ten niet terug.[4]

1. Misschien John Fisher, aan wie Lee volgens afspraak met Erasmus zijn aantekeningen had gezonden; zie brief 1061.
2. Vgl. *Adagia II*, 10, 19.
3. Plutarchus, *Amatorius* 5; vgl. *Adagia IV*, 4, 92.
4. *Adagia III*, 6, 41.

Misschien heeft hij bovendien bij Quintilianus gelezen (want hij lijkt wel eens van de betere literatuur te hebben geproefd) dat wie liegen wil, dit over niemand veiliger kan doen dan over de gestorvenen.[5] Ook weet hij, hoezeer ook op roem en faam belust, hoeveel winst dit uitstel hem zal opleveren. Immers, hij vangt in de tussentijd van alle kanten op wat er wordt afgeroddeld tijdens maaltijden en vergaderingen, wat de predikheren en de karmelieten hem influisteren, wat de kandidaten voor het baccalaureaat in de theologie opschrijven (de opdracht daartoe is hun namelijk gegeven door lieden die er later goede sier mee zullen maken)[6] en wat de licentiaten en onze magisters te zeuren hebben, voor zover ze mij ongunstig gezind zijn; hij stelt zich voor welke tegenwerpingen ik zal maken, of een ander in mijn plaats; bij het herlezen van zijn tekst vallen hem passages tegen die hij tevoren, in de roes van het schrijven, al te snel had goedgekeurd; zijn geestdrift en wellicht zijn haat doen hem telkens weer iets nieuws aan de hand waarop hij zijn gal kan spuwen, want rancune maakt niet alleen welbespraakt maar ook vindingrijk - om met de satiricus te spreken: 'de verontwaardiging voltooit het vers dat de natuur achterhoudt';[7] ten slotte voegt hij van tijd tot tijd nog zaken toe uit zijn dagelijkse lectuur. Door dit alles wordt zijn boek natuurlijk niet alleen uitgebreider en beter van inhoud, maar worden ook fouten hersteld. Zelf heeft hij mij namelijk tijdens ons laatste gesprek verteld dat hij bijna het hele boek van top tot teen had bewerkt, zaken had geschrapt die door de verschijning van mijn tweede editie van het Nieuwe Testament waren achterhaald, veel wijzigingen had aangebracht en over een aantal zaken van mening was veranderd nadat hij er beter over had nagedacht.

Dat hij deze dingen doet na het besluit tot oorlogvoering te hebben genomen, vind ik niet heel verbazend en ik maak me er ook niet al te druk om. Hij gaat zijn gang maar; het oorlogsrecht staat wellicht toe dat men alles mag ondernemen tegen degene die men wenst te treffen. Maar zijn verstand laat in die zin te wensen over dat hij mij tijdens het gesprek waarover ik het zojuist had, in ernst verklaarde dat hij zijn hele werk had herzien, maar mij met klem vroeg geloof te hechten aan zijn verzekering dat hij het boek nooit zou uitgeven. Hij heeft zeker de moeite van de herziening op zich genomen met de bedoeling het werk terug te nemen! De taal van de waarheid is eenvoudig en blijft zichzelf gelijk, en bij niemand hapert het geheugen vaker dan bij degenen die niet menen wat ze zeggen - tenzij zijn geheugen hem geen par-

5. Quintilianus, *Institutiones oratoriae IV*, 2, 93.
6. Zie brief 1225: de Leuvense theologiestudenten zouden de opdracht hebben gekregen in het werk van Erasmus naar dwalingen te zoeken.
7. Juvenalis, *Saturae I*, 79.

ten speelde, maar mijn stompzinnigheid hem het vertrouwen gaf te denken dat ik klakkeloos iets zou geloven wat, ten eerste, zo ongeloofwaardig was en, ten tweede, afkomstig was van een dergelijk figuur.

Ik was er dus van overtuigd dat hij alles in het werk zou stellen om uit te geven wat hij had geschreven - zo overtuigd dat degenen die ik in alles pleeg te geloven, mij nooit van het tegendeel hadden kunnen overtuigen en ik alleen in dit ene geval van mening verschilde met degenen met wie ik het gewoonlijk van harte eens ben - en was mij ervan bewust hoe gunstig dit uitstel voor hem was en hoe ongunstig daarentegen voor mij, ja hoe groot het gevaar voor mij was en hoezeer zijn hoop toenam doordat de verschijning van het boek op de lange baan werd geschoven. Wie zou dan niet denken dat ik van mijn verstand was beroofd als ik met alle middelen zou verhinderen dat het boek in handen van het publiek komt, zoals wordt beweerd? Ik heb nooit iets anders gedacht of gezegd dan dat het boek, wat het ook waard is, wat mij betreft zo snel mogelijk moet verschijnen.[8] Als men enige brief kan overleggen waarin ik een andere mening verkondig, of iemand kan opvoeren die mij iets anders heeft horen zeggen, geef ik mij gewonnen.

Maar in deze zaak kan ik geen geschikter getuige oproepen dan Lee zelf. Tijdens onze eerste ontmoeting, kort nadat ik Bazel had verlaten en wij voor een gesprek waren bijeengekomen in de Pieterskerk - op dezelfde manier als krijgsheren in oorlogstijd plegen samen te komen op een plaats die voor beiden veilig is - beweerde hij dat hij bij meer dan driehonderd passages aantekeningen had gemaakt die niemand zou kunnen weerleggen. Om te voorkomen dat de affaire zou ontaarden in razernij en in een controverse die alle christenen, maar bovenal theologen zou misstaan, liet ik hem de keuze uit drie mogelijkheden. De eerste behelsde dat hij mij inzage verleende in zijn aantekeningen, iets wat bij uitstek zou passen bij een christelijke geest en bij onze oude betrekkingen: hij had namelijk verklaard zich zo te zullen gedragen dat hij, hoewel hij een nieuwe vriend was, voor geen enkele oude vriend zou onderdoen in trouw en dienstbaarheid. Het gedeelte van het boek[9] dat mijn aantekeningen bevatte, was namelijk weliswaar gedrukt, maar nog niet uitgegeven, en zou niet verschijnen voordat het hele werk was voltooid. Het was dus nog mogelijk enkele bladzijden te veranderen, zij het inmiddels niet meer zonder onkosten, maar ik hechtte veel meer waarde aan mijn reputatie en aan het belang van het geletterde publiek dan aan geld. Als

8. Het lijkt niettemin waarschijnlijk dat Erasmus de publicatie aanvankelijk wilde tegenhouden, maar aan het eind van 1518 van mening veranderde, nadat de aantekeningen van Lee in handschrift waren begonnen te circuleren.
9. Van Erasmus' tweede uitgave van het Nieuwe Testament.

hij mij in dat geval op iets van belang zou wijzen, zou ik mijn fout herstellen, maar op zo'n manier dat ik beslist niet met andermans veren zou pronken: ik zou met een eervolle vermelding van de naam van Lee eerlijk aangeven aan wie de lezer de verbetering te danken had.

Nadat hij dit voorstel (zo billijk dat het ook werd geprezen door degenen van wie ik destijds vermoedde, en daarna zeker wist, dat ze mij zeer ongunstig gezind waren) met kracht had verworpen, ging ik over op mijn tweede plan. Wij zouden bijeenkomen om de zaak te behandelen, elkaars boeken te vergelijken en de zaak mondeling af te handelen: op die manier zou hij geen reden hebben tot bezorgdheid om zijn manuscript. Omdat ook dit hem niet aanstond, begon ik hem te bewegen het boek uit te geven, met alle risico's voor hem en voor mij: een andere mogelijkheid bleef er niet over, nu het boek wat hem betreft al bijna was uitgegeven, zij het niet wat mij betreft, daar het in niet weinige exemplaren aan de man was gebracht en werd gelezen, door zijn gezworen vrienden wel te verstaan. Het gerucht dat door hem en zijn aanhangers werd verbreid, berokkende mij zelfs meer schade dan wanneer het boek zou zijn uitgegeven: praatjes maken de zaak altijd groter dan ze is, vooral als er iets negatiefs in schuilt. Ook zei ik dat als kosten of moeite hem afschrikten, ik op mijn kosten en mijn verantwoordelijkheid zou zorgen dat het werd gedrukt. Mocht hij bovendien twijfelen aan mijn goede trouw, dan kon hij voor zichzelf een afschrift bewaren, met behulp waarvan hij mij meteen zou kunnen aanspreken als ik iets zou toevoegen, weglaten of veranderen.

Dat alles zo is gebeurd zal, denk ik, ook Lee zelf niet ontkennen. Anders pleit dit alleen er al voor dat ik niets verzin: dat Lee zich eens in een brief aan gemeenschappelijke vrienden - die zich, vanaf het eerste moment dat ze kennis hadden genomen van zijn werk, grote moeite getroostten om hem te weerhouden van een uitgave - heeft beklaagd dat hij door mij tot een uitgave werd uitgedaagd. Bij Dirk van Aalst[10.] heb ik er altijd op aangedrongen dat hij de tekst zou drukken als Lee hem die zou overhandigen; dit zou met mijn instemming gebeuren. Iedereen weet hoe weinig het mij zinde dat zijn plan op niets was uitgelopen, nadat ik had begrepen dat hij in Antwerpen met twee drukkers[11.] over de publicatie van zijn boek had onderhandeld maar geen succes had. Ik heb toen onmiddellijk een van die drukkers bij me laten komen en alles in het werk gesteld om een regeling te treffen, maar Lee was intussen van gedachten veranderd en had zich teruggetrokken. Toen verbreidde zich het gerucht dat hij zijn boek naar Keulen had gestuurd om het daar uit te geven.[12.] Ik heb aan twee vrienden geschreven[13.] dat zij de uit-

10. Dirk Martens.
11. Michiel Hillen en (waarschijnlijk) Jean Thibault; vgl. brief 1061.
12. Vgl. brief 1074, waarin Erasmus zegt dat het om Bonn zou gaan.
13. De betreffende brieven zijn niet bewaard gebleven. Een van de vrienden was waarschijnlijk Hermann von Neuenahr.

gave moesten toestaan en slechts moesten zorgen dat ik tijdig een exemplaar zou krijgen van het gedrukte boek, want degenen die op de hand van Lee waren, beweerden dat het werk werd gedrukt met de bedoeling dat het de ronde zou doen onder degenen die mij slecht gezind zijn en dat ik er pas na een jaar de hand op zou kunnen leggen. Er zijn aanwijzingen genoeg die mij ertoe brengen te geloven dat dit waar is; deze zal ik wellicht bij een andere gelegenheid uiteenzetten. Ik kan getuigen aanvoeren om te bevestigen dat ik bezig was ervoor te zorgen dat Dirk het boek zou drukken, zodat Lee zelf kon toezien op de correctie. Wie het wil, kan bij Wilfred, de broer van Lee, die hij af en toe als een soort Hermes benutte om met mij in gesprek te komen, navragen hoe vaak ik hem tot een uitgave heb aangespoord. Ten slotte werd verteld dat hij inmiddels in onderhandeling was met de Antwerpse drukker Michiel[14.] en dat er niets was wat oponthoud veroorzaakte, behalve zijn twijfel hoe ik de zaak zou opvatten. Ik antwoordde dat ze haast moesten maken en dat ik er volledig achter stond. Dit kan ik duidelijk aantonen met een eigenhandig geschreven brief. Wat een onbeschaamdheid na dit alles het uit de lucht gegrepen verhaal te verspreiden dat ik met alle middelen de uitgave van het boek heb willen tegenhouden!

Ook aan de bedreigingen zal ik enkele woorden wijden; wat dit betreft, verwonder ik me niet alleen over hun schaamteloosheid, maar ook over hun buitengewone ondankbaarheid. Ik had de indruk dat sommigen, die mij steunen met meer ijver dan ik zelf zou wensen, een of ander plan beraamden om Lee met woeste pamfletten te lijf te gaan en zelfs, als hij zou volharden, de zaak niet alleen met de pen maar ook met de knuppel uit te vechten. Ik heb er toen alles aan gedaan om te voorkomen dat een van beide dingen zou gebeuren, de vijandschap verklarend aan wie om mijnentwil zou overgaan tot zulke barbaarse en de letteren onwaardige praktijken, maar mijn vertrouwen in hun houding en hun beloften was niet zo groot dat ik het niet nodig achtte ook Lee te waarschuwen,[15.] om te voorkomen dat hem onverhoeds iets zou overkomen wat hem zou schaden en tegelijkertijd de beoefenaars van de schone letteren in een kwaad daglicht zou stellen. Want wat mij aangaat, denk ik dat niemand die ofwel mijn werk heeft gelezen ofwel enige omgang met mij heeft gehad, niet diep doordrongen is van het feit dat ik niets zozeer verafschuw als schotschriften of geweld. Mijn overweging was de volgende: als er enig gevaar dreigt, heb ik hem als vriend gewaarschuwd; als er geen gevaar is, heb ik mij als vriend bezorgd gemaakt. Ook twijfelde ik

14. Michiel Hillen.
15. Zie brief 998, waarvan wel degelijk een bedreiging uitgaat.

er niet aan dat hij mij deze aansporing ten goede zou duiden. Als hij mijn gebaar anders opvat, wil ik liever dat mijn vriendendienst onnodig is geweest dan dat hij er achter komt hoeveel hij mij in dezen verschuldigd is. Laat hij de brief overleggen die ik hem onlangs heb geschreven; deze zal tonen dat ik hem zonder arglist en op vriendschappelijke wijze heb gewaarschuwd, en dat ik hem tot de uitgave van zijn werk heb aangezet in plaats van hem daarvan te weerhouden. Mijn vrienden waren nu juist zo kwaad op hem omdat hij zo schaamteloos overal met zijn boek te koop liep, maar het niet uitgaf.

Ik ben niet blind voor de kunstgreep waarvan Lee in deze zaak gebruik heeft gemaakt. Toen zijn werk nog niet rijp was voor publicatie, wilde hij zich van roem verzekeren door te doen voorkomen alsof hij de uitgave tegenhield om mij te ontzien. Zodra hij van plan was het uit te geven en zich daarvoor min of meer toegerust achtte, begon hij daarentegen te schreeuwen dat hij door mij tot publicatie werd gedrongen, om zijn vrienden geen aanstoot te geven die zich inspanden om hem van een uitgave te weerhouden. Als jij dus voortaan iemand dergelijke prietpraat hoort verkondigen, zeg hem dan namens mij dat hij zich deerlijk vergist of schaamteloos liegt. Als ten slotte iemand nog niet overtuigd is van wat ik heb gezegd, stel ik de volgende proefneming voor. Lee mag zijn boek ook nu nog komen brengen en als ik niet zorg dat het in Bazel wordt gedrukt, zonder dat het hem iets kost, mag iedereen geloven dat ik tot dusver de uitgave heb verhinderd.

Zoals ik aperte leugens resoluut verwerp, zo zal ik eerlijk voor de waarheid uitkomen. Het liet zich raden dat het boek doorspekt zou zijn met smadelijke uitlatingen over mijn persoon, omdat ik wist dat Lee, hoe zijn huidige gevoelens ook zijn, zijn werk in een uitgesproken vijandige geest heeft aangevat, iets wat ik met glasheldere argumenten zal bewijzen als de zaak het vereist. Bovendien omdat hij, nadat ik hem herhaaldelijk met grote aandrang had gevraagd waarom hij er zo angstvallig over waakte dat uitgerekend ik geen inzage kreeg in een boek dat tegen mij was geschreven, terwijl hij aan zoveel anderen een exemplaar had gegeven, uiteindelijk het antwoord gaf dat er zaken instonden die mijn wrevel zouden opwekken - alsof het niet veel grievender is aan anderen dingen over mij te schrijven die hij mij niet in mijn gezicht durfde te zeggen. Ten slotte omdat de schaarse aantekeningen die ik bij toeval heb kunnen onderscheppen,[16.] voldoende duidelijk maakten hoe de rest van het boek eruit zou zien. Ik heb hem dan ook aangespoord dat hij te werk zou gaan met behulp van redelijke argumenten en niet met schimpscheuten: dat zou voor hem het schrijven en voor mij het antwoorden eenvoudiger maken. Ik zou mij nergens boos over maken, ver-

16. Zie brief 998, noot 2.

zekerde ik hem, ook al was hij het op duizend plaatsen met me oneens; ik zou juist dankbaar zijn omdat mijn inspanning met de zijne gebaat was. Als hij beledigingen zou toevoegen, zou dat voor elk van ons een verdubbeling betekenen van het werk en het ongemak, aangezien hij het risico liep voor een weinig bescheiden en ernstig man te worden gehouden, terwijl ik voor een dilemma zou komen te staan: als ik op zijn beledigingen zou antwoorden, zou men denken dat ik net zo iemand was als hij; zou ik het niet doen, dan zouden velen misschien denken dat ik zou erkennen wat hij tegen mij had samengeflanst.

Ik denk dat geen enkel rechtgeaard persoon deze raad voor anders dan verstandig en vriendschappelijk kan houden. Niettemin is het steeds mijn wens geweest dat het boek, hoe het ook zou uitvallen, zo snel mogelijk zou verschijnen; alles was mij liever dan het stompzinnige gegniffel van bepaalde lieden. Ook ben ik Lee niet zo ongenegen als sommigen menen. Ik weet wat de zucht naar roem vermag, hoe sterk de prikkel is van de hang naar lof en wat de onstuimigheid van de jeugd aanricht, vooral bij degene die zich voor het eerst opmaakt om een reputatie te vestigen. Waartoe is de drang naar een onsterfelijke naam niet in staat, aangezien het geen fabeltje is wat we over Herostratus lezen? Zijn geest is niet minder gevoelig voor roem als nafta voor vuur. Het ontbrak hem ook niet aan voorbeelden die, naar het woord van Horatius, olie op de gloeiende kolen goten.[17.]

Immers, om oudere voorbeelden terzijde te laten: het was hem opgevallen dat Ortwin Gratius zich onlangs met enkele miezerige conflicten misschien geen grote roem, maar in elk geval grote bekendheid heeft verworven.[18.] Hij begreep dat Pindarus gelijk had toen hij schreef dat de oorlog mannen beroemd maakt en dat degenen die in tijden van rust onzichtbaar blijven, zich door conflicten in de kijker spelen.[19.] Vermoedelijk is hem evenmin het Griekse spreekwoord ontgaan dat als er onenigheid heerst, Androkleides het opperbevel voert.[20.] Het was hem duidelijk dat de weg naar het vergaren van roem lang en moeizaam is voor degenen die met het schrijven van boeken naam willen maken, min of meer zoals Hesiodus het beschrijft.[21.] Hij ontdekte een andere weg, korter nog dan die welke de fluitspeler bij Lucianus zijn leerling aanwees, hem de raad gevend een proeve van zijn kunnen te laten horen aan degenen die algemeen voor bekwame fluitspelers werden gehouden: de aanbeveling van hen aan wier oordeel het volk de mees-

17. Horatius, *Saturae II*, 3, 321.
18. Zie brief 1022.
19. Pindarus, *Pythische oden II*, 115/21.
20. *Adagia II*, 2, 91. Androkleides staat voor een onbeduidende figuur.
21. Hesiodus, *Werken en dagen* 289/91.

te waarde hechtte, zou hem in korte tijd beroemd maken in heel Griekenland.[22.] De weg die deze fluitspeler aanwees, was zeker eerzaam, maar lijkt voor sommigen nog niet kort genoeg te zijn. Men verkiest een schijnbare roem boven de werkelijke, die langer op zich laat wachten. Wie de geschriften van een ander aan kritiek onderwerpt, verwerft om te beginnen binnen een jaar evenveel bekendheid als die ander met de noeste arbeid van vele jaren heeft vergaard. Bovendien wordt de criticus algemeen als de geleerdste van de twee beschouwd. Ten slotte ontbreekt het niet aan mensen die het op gang gekomen paard de sporen geven, die het aanvuren in zijn galop, die het toejuichen, die de o zo zoete kreet 'goed zo' laten horen, die in de handen staan te klappen, die het tijdens de race met koud water begieten, die 'met gezwollen woorden de uitdijende bel nog verder opblazen'.[23.]

Dit alles maakt dat ik er niet wakker van zal liggen als Lee onvolwassen uitlatingen heeft gedaan, althans als hij me niet te lang blijft kwellen met zijn barensweeën, zijn beloften, zijn opschepperij, zijn bedreigingen, zijn afgunst en zijn opruiende taal. Als hij mijn raad volgt en zich te allen tijde bewust is van wat de christelijke bescheidenheid vereist, en meer let op wat hemzelf siert dan op de wensen van degenen die graag anderen voor hun kar spannen om de opkomst van de betere soort geleerdheid tegen te werken, zal hij niet alleen bij de geletterden maar ook bij mij een warm onthaal vinden. Want waarom zou ik me vernederd voelen als hem onder de vele duizenden passages die ik heb hersteld of toegelicht, er enkele zijn opgevallen die mij in mijn haast zijn ontgaan, of als hij iets heeft aangetroffen waarmee hij het oneens denkt te moeten zijn? Ik heb mijn aantekeningen niet geschreven op voorwaarde dat anderen het recht werd ontzegd iets toe te voegen als ze aanvullend materiaal zouden vinden, of iets te verbeteren op plaatsen waar ik heb zitten dromen; ik ben immers niet alleen een mens, maar ook iemand met een zeer beperkt verstand en een nauwelijks gemiddeld te noemen ontwikkeling. Maar zelfs als ik dit niet zou hebben verklaard, hoeft toch niemand mij voor zo arrogant te houden dat ik anderen verbied het met mij oneens te zijn, terwijl ik er zelf niet voor terugdeins nu en dan af te wijken van de mening van de meest gezaghebbende kerkleraren, onder wie Ambrosius, Augustinus, Hieronymus en Cyprianus. Ik verklaar hierbij luid en duidelijk dat ik mij ten eerste dit recht voorbehoud, ten tweede dat ik anderen oproep en uitnodig hetzelfde te doen; iemand afschrikken is volstrekt niet wat ik wil.

Maar misschien had Lee dat niet gelezen. Ik herinner mij namelijk een gesprek waarin hij mij de ernstige raad gaf ergens in het voorwoord duide-

22. Lucianus, *Harmonides* 2 (853).
23. Horatius, *Saturae II*, 5, 98.

lijk te maken dat ik het Nieuwe Testament niet had uitgegeven met de bedoeling dat nergens ooit van de Griekse tekst mocht worden afgeweken. Toen ik hem daarop antwoordde dat ik dit allang en meer dan eens in mijn prologen had verklaard, zei hij dat hij de prologen had overgeslagen in zijn honger naar de hoofdtekst. 'Als iedereen doet zoals jij,' merkte ik op, 'wat baat het dan zoiets te vermelden?'

Me dunkt dat ik met recht mag aannemen dat vóór mij niemand het Nieuwe Testament uitvoeriger en nauwgezetter van aantekeningen heeft voorzien, om nog maar te zwijgen van het feit dat ik in mijn werk verklaar niet aan alle wetenswaardigheden een aantekening te wijden, maar alleen aan zaken die te maken hebben met de zuiverheid van de tekst. Als iemand van plan is aantekeningen van uiteenlopende soort op te nemen, zal hij mij nog niet meteen overtreffen, tenzij hij zich op mijn eigen gebied vollediger toont. Niettemin ben ik de vrome studiën zozeer toegedaan dat ik niet alleen door Lee, maar zelfs door iedereen wens te worden overtroffen. Wat ik aan werk heb verricht, dient de glorie van Christus en het nut van allen die de gewijde letteren liefhebben; waarom zou ik plotseling veranderen en degenen benijden voor wie ik mij zoveel nachtrust heb ontzegd? Waarom zou ik mezelf tekort doen als iemand op eigen kosten mijn kennis wil vergroten of verbeteren? Wat ligt er hier, zo vraag ik, dat Lee boos op mij zou kunnen maken of waardoor ik hem tekort doe? Als hij afkeurt dat ik dit onderwerp heb aangevat, waarom heeft hij zich dan met hetzelfde onderwerp willen bezighouden? En in aanmerking genomen dat de zaak bijna geheel afhangt van de mate waarin men Grieks en Latijn beheerst: waarom staat hij mij niet toe wat hij zichzelf veroorlooft, terwijl ik in beide talen iets beter meen te zijn dan hij, die kort geleden een aanvang heeft gemaakt met de grondbeginselen van het Grieks en evenmin zo ver is voortgeschreden in het Latijn dat hij zich naar mijn mening op gelijke hoogte met mij mag stellen? Verder, waarom zou ik met het Nieuwe Testament niet mogen doen wat hij zich veroorlooft te doen met het Oude, en dat terwijl hij pas onlangs van het Hebreeuws heeft geproefd? Te meer daar mijn werk wordt gesteund door de consensus van zoveel betrouwbare handschriften en het gezag van zoveel rechtzinnige auteurs, terwijl zijn werk nauwelijks op iets anders is gebaseerd dan op de Hebreeuwse teksten zoals die tegenwoordig in omloop zijn en enkele woordenboeken. Ten slotte, waarom zou ik dit werk niet met aansporing en instemming van paus Leo mogen doen, terwijl hij er op eigen gezag aan is begonnen?

Ik zeg dit niet omdat ik de ijver van Lee afkeur, maar om aan te geven dat geen van ons beiden een reden heeft om afgunstig of kwaad te zijn op de ander. Immers, zij die stellen dat het een schande is in onze gangbare teksten

ook maar iets te veranderen, zijn niet goed bij het hoofd, zoals ik uitvoerig heb betoogd in de apologie die ik aan het Nieuwe Testament heb laten voorafgaan. Als er iets in mijn werk is wat hij afwijst, waar was dan die oorlogszuchtige houding voor nodig, waartoe al dat geblaf, al dat gefluister, al die stemmingmakerij, al die beledigende brieven? Dit terwijl ik Lee uit eigen beweging heb aangespoord tot dit werk, nog voordat hij met Grieks was begonnen of ik kon vermoeden dat hij er ooit aan zou beginnen. Ik ben niet zo onbeschaamd dat ik iets afkeur waartoe ik zelf heb opgeroepen, maar de manier waarop hij te werk is gegaan, zal volgens mij bij geen enkel verstandig of ernstig man genade vinden, want zelfs iemand[24.] die gewoonlijk instemt met alles wat tegen de schone letteren en Erasmus is gericht, is van mening dat Lee in deze zaak niet eerlijk heeft gehandeld.

Had hij zich liever door redelijkheid laten leiden in plaats van toe te geven aan woede, haat, afgunst, geldingsdrang of andere soortgelijke affecten, dan zou hij me geen schade hebben toegebracht als leider en werktuig van een bende roddelaars die het door een duistere speling van het lot tegenwoordig voor het zeggen hebben, terwijl de roem die hij zou hebben vergaard, niet alleen groter, maar ook waarachtiger zou zijn geweest.

Om te beginnen had hij immers, aangezien het heel moeilijk is anderen tot nut te zijn, maar bijzonder gemakkelijk hen te schaden, zijn vertrekpunt bij het vestigen van zijn naam beter in het eerste dan in het laatste kunnen nemen. Nu zullen buitenlanders bij het horen van de voorheen onbekende naam van Lee vragen: ‘Wat voor man is die Lee?’ Zij zullen te horen krijgen: ‘Hij was de eerste die Erasmus een pak slaag gaf’. Men heeft niet alleen meer geestkracht nodig, maar verwerft ook meer aanzien als men een nieuw werk voortbrengt in plaats van slim en geleerd te willen lijken ten koste van andermans boeken. Als auteur van een nieuw werk legt men meer eer in dan door met andermans boeken voor Momus te spelen, hoewel Momus het hield bij kritiek en niet ook nog roddelde; hij was eerder vrijmoedig dan lasterlijk. Wie zou de gast verdragen die, aanzittend aan een met grote zorg en hoge kosten toebereide dis, de kostelijke spijzen veronachtzaamt en, na even van alles te hebben geproefd, zijn gastheer veroordeelt en met verwijten overlaadt als hij iets heeft gevonden dat niet helemaal naar zijn smaak is? Hoeveel beschaafder zou het zijn als hij op zijn beurt de gastheer bij hem thuis op nog kostelijker spijzen zou onthalen!

Verder zou ieder rechtgeaard mens zijn ijver hebben geprezen als hij eerlijk en met christelijke mildheid te werk was gegaan. Ook ikzelf zou hem mijn dank hebben betuigd en lof hebben toegezwaaid. Als hij tot oorlog is verleid door het vuur van zijn geest of de onstuimigheid van zijn leeftijd,

24. Waarschijnlijk Jan Briart.

had hij de oorlog tenminste eerlijk moeten voeren: met durf, niet met kunstgrepen; met kracht, niet met listen en lagen; met open vizier, niet op slinkse wijze. Zij die de vijand te vuur en te zwaard willen treffen, sturen eerst gezanten om hun beklag over te brengen, genoegdoening te eisen en voorwaarden te stellen; worden deze vervuld, dan zijn zij bereid de wapens neer te leggen. Lee daarentegen verklaart zich eerst in mijn aangezicht tot een vriend die voor niemand zal onderdoen, maar gaat vervolgens plotseling over tot vijandschap, zonder ooit te zijn gekrenkt of zijn beklag te hebben gedaan. Waarom is hij zelfs uit haat jegens mij de beste vriend geworden van degenen voor wie hij tevoren geen goed woord overhad? Als hij dit wil ontkennen, ligt het tegenbewijs klaar. En waarom zweeg hij in mijn bijzijn en begon hij woest en wild tekeer te gaan als ik ver weg was? Waarom wachtte hij het gunstigste moment af om toe te slaan, terwijl hij wist dat de verhoudingen hier verziekt waren door de samenzwering van sommige lieden, en heeft hij zijn nagels in de zweer gezet, zich als een gif aan het gezwel toevoegend? En toen hij zag dat de kwaadsprekerij onder mijn landgenoten epidemisch was, waarom heeft toen deze vriend die voor niemand zou onderdoen als eerste de ketels van Dodona[25] aan het rammelen gebracht, als leider en aanstichter van een kabaal dat zich door voortdurende herhaling over de hele wereld zal verbreiden? Waarom kamde hij mijn eerste editie af terwijl hij wist dat ik een tweede uitgaf?

Voor dat laatste doel verbleef ik in Bazel. Het gerucht deed de ronde dat ik ziek was geworden, wat inderdaad zo was; mogelijk werd dit overdreven, zoals zo vaak bij geruchten gebeurt, en ging het verhaal dat ik was gestorven. Vandaar dat de dappere Lee onmiddellijk onze gewesten en zijn eigen Engeland bedolf onder zijn fameuze zeshonderd aantekeningen. Als dit zonder bijbedoelingen geschiedde, waarom liet hij mij dan bij mijn terugkeer niet zien waarover hij bij iedereen voortdurend liep op te scheppen? Als hij mij een spiegel wilde voorhouden (zo drukt hij zich namelijk uit), waarom kreeg ik dan als enige geen exemplaar te lezen? Als hij voor eigen gebruik heeft geschreven, waarom is het boek dan in zoveel exemplaren verbreid en gaat het in vele landen onder zijn trawanten van hand tot hand? Dat de laatsten in een roddelaffaire zo'n grote trouw aan de dag leggen, verbaast me, want tegenwoordig vindt men zelfs in een zaak van eer nauwelijks iemand die te vertrouwen is. Als hij ten behoeve van iedereen heeft geschreven, waarom geeft hij zijn boek dan niet uit? Als hij besloten heeft het boek terug te nemen, waarom loopt hij er dan overal mee te koop, waarom deelt hij het dan met zoveel anderen? En waarom brengt hij steeds maar nieuwe wijzigingen aan? Als het klopt wat hij tevoren verkondigde, namelijk dat er niets in het boek

25. Zie brief 1030, noot 3.

staat waartegen men iets zou kunnen inbrengen, waarom heeft hij het dan niet aangedurfd de proef op de som te nemen met zelfs maar een klein aantal passages? Waarom komt hij nu op zoveel onderdelen van zijn mening terug? Als hij vertrouwt op zijn boek, waarom stelt hij dan alles in het werk om te voorkomen dat ik het in handen krijg? Als hij niet zeker is van zijn zaak, waarom maakt hij dan zoveel ophef? Als hij het boek wenst uit te geven, waarom verbergt hij het dan zo angstvallig? Waarom maakt hij geen gebruik van de gelegenheid die hem zo vaak is geboden? Waarom klaagt hij bij zijn vrienden dat ik hem uitdaag tot een uitgave? Wat te denken van die verbijsterende onstandvastigheid: 'ik wil wel, ik wil niet, ik wil niet, ik wil wel'? Als hij handelt met de beste bedoelingen, waarom toont hij zijn werk dan bij voorkeur aan degenen van wie hij weet dat ze mij kwaad wensen? Dat ze mij kwaad wensen, lijkt voor hem de enige reden te zijn om hun vriendschap op te zoeken. Waarom ontwijkt hij alleen degenen van wie hij weet dat ze betrouwbare vrienden van mij zijn? Zo heeft hij zelf, toen ik hem vroeg waarom hij Thomas More geen exemplaar gaf van zijn boek, mij geantwoord dat More een goede vriend van mij was. Nochtans is hij een vriend van ons beiden, maar ook een landgenoot van Lee, zodat hij de laatste meer genegen zou moeten zijn. Dat was voor Lee dus reden genoeg om hem een exemplaar te weigeren, dat hij een oprechte vriend van mij is.

Intussen breidt hij zijn werk maar uit en brengt hij aldoor verbeteringen aan. Ik keur dat niet af, maar laat hem intussen eerlijk zeggen waar het op staat. Hij moet niet doen alsof hij om mijnentwil van publicatie afziet, terwijl hij die voor zijn eigen gemak uitstelt. Hij moet niet voorgeven dat ik hem tot een uitgave dwing, terwijl hij zelf niets anders wenst. Intussen ziet hij echter niet in dat hij, terwijl hij zijn werk uitbreidt, de glans ervan doet verbleken. Als hij zijn vaak genoeg aangekondigde boek meteen had uitgegeven, zou niemand hebben betwijfeld dat het een vrucht was van zijn eigen strijdlust. Nu bestaat het gevaar dat velen zullen roepen dat hij een kraai van Aesopus[26.] heeft voortgebracht, pronkend met andermans veren, zodat, zelfs als het boek iets om het lijf heeft, hem een zeer gering deel van de roem zal toevallen.

Ga intussen eens na, alsjeblieft, hoezeer hij zichzelf van slechte raad voorziet. Hij wacht tot ik door enig toeval van het toneel verdwijn. Hoezo? Betreedt een dapper man pas op dat ogenblik het slagveld? Zal hij dan een rijke zege behalen? En toejuichingen en een triomftocht verkrijgen? Is hij niet eerder bang dat men zal zeggen dat hij tegen schimmen vecht, wat een grote schande is? Wie heeft ooit lof weggedragen voor een overwinning bij verstek van de tegenstander? Maar goed, hij heeft liever een veilige dan een

26. Zie brief 993, noot 3.

roemrijke overwinning. Toch vrees ik dat ook dit anders voor hem zal uitpakken. Ik ben er namelijk zeker van dat, in plaats van Erasmus alleen, velen zullen opstaan die Lee genadelozer van repliek zullen dienen dan ik zou hebben gedaan. Want hoewel ik van alle zijden door zoveel laster word belaagd, heb ik me nog niet kunnen onttrekken aan mijn aloude beginsel dat ik mij ervoor zal hoeden iemand in mijn geschriften zwart te maken, ook al is er bepaald geen gebrek aan lieden die mij in uitgegeven boeken op de brutaalste wijze hebben beschimpt.

Door anderen is een nieuw soort schotschrift uitgevonden. Er is een samenzwering gaande van groepen mensen die zich door de goden van de onderwereld laten halen als ze de schone letteren en de klassieke theologie niet volledig in het verderf storten, zodat ze geen kans onbenut laten om tegen Erasmus van leer te trekken: tijdens drinkgelagen, op het marktplein, tijdens vergaderingen, bij de apotheker, in de koets, bij de barbier, in het bordeel, tijdens private en publieke lessen, in scholastieke disputen, tijdens de preek, in gesprekken onder vier ogen, in de biechtstoel, in de boekhandel, in de kroegen van de armen, aan de hoven van de rijken, in koninklijke paleizen, tegen bijgelovige bejaarden, tegen domme patsers, tegen het onwetende volk en tegen dwaze vrouwtjes, via wie zij zich, naar het voorbeeld van de slang, een manier verschaffen om hun mannen te misleiden. Overal dringen ze door en geen leugen is hun te veel om mij, een weldoener van allen, tot mikpunt van een algemene haat te maken.

Voor dit heilige doel beschikken zij over hun agenten, die niet minder zorgvuldig zijn opgeleid om eenvoudige en onervaren zielen te vergiftigen en het rijk van de duivel te vestigen dan de apostelen door Christus waren toegerust om het Godsrijk te verkondigen. Voor die evangelische taak maken zij vooral gebruik van de evangelische geesten die tegenwoordig door de wereld als bedelaars worden onderhouden en als tirannen worden geduld.[27] Ik wil beslist niet dat men deze woorden verdraait tot een algemene verdachtmaking van enige orde, maar dat ze slechts diegenen treffen die zich een soort despotisme aanmatigen en iedereen in de verdrukking brengen die het goed meent en christelijke zachtmoedigheid aan de dag legt. Ook lijven ze hulptroepen in van mensen die zich voor een homp brood tot elke misdaad laten verleiden. Wie hebben zij al niet opgestookt om die klucht op te voeren? Van wiens karakter of ziekte hebben zij geen misbruik gemaakt? En de auteurs van die klucht zijn mensen die met overdreven zorg disputeren over compensatie van geldelijke verliezen, maar niet betwisten dat het verlies van een goede naam erger is dan het verlies van geld. Als iemand iets tegen de sofistische theologen durft in te brengen of het waagt iets te zeggen

27. De bedelmonniken.

van het bijgeloof van de karmelieten of de predikheren, is meteen het hek van de dam. Dan schreeuwen ze dat de kerk van Christus in gevaar verkeert en roepen ze alle krachten uit de hemel en de hel aan. En terwijl ze zo kwaadaardig, zo hardnekkig en zo samenzweerderig hun leugens verkondigen over iemand die probeert iedereen tot nut te zijn en niemand kwaad te doen, beschouwen zij zichzelf als vrome karakters en halve heiligen.

Op smaadschrift staat de doodstraf. Maar zij, die zich bewust zijn van hun daden, deinzen er niet voor terug met hun onreine geest plompverloren toe te treden tot Christus' hoogheilige dis. Zij menen dat het voldoende is als zij hun zonden zo goed mogelijk verbloemen, alsof sluipmoordenaars en landverraders niet eveneens de kunst verstaan hun wandaden zoveel mogelijk goed te praten. Vooruit, laten we eens nagaan, als je het goed vindt, in hoeverre hun misdaad verschilt van smaadschrift of zelfs van doodslag. Wie een schotschrift opstelt, belast in eerste instantie alleen zichzelf met een vergrijp; zij daarentegen brengen evenveel daders van smaad voort als het aantal mensen van wie zij de tong vergiftigen om die voor hun doel te misbruiken. De eerste schrijft met gevaar voor zichzelf, maar zij verschuilen zich achter een masker van vroomheid en maken zelfs aanspraak op lof voor hun misdadigheid. De eerste toont openlijk zijn vijandschap en verspeelt daarmee zijn geloofwaardigheid vrijwel geheel, maar zij dwingen eerbied af met hun sacrale gewaden en spuwen in een heilige omgeving hun venijn, dat voor de leer van Christus moet doorgaan, op iemand die het niet verdient. Bovendien kan men op een schotschrift antwoorden, zelfs als de auteur onbekend is, aangezien er concrete feiten in ten laste worden gelegd; naar men leest, hebben zelfs sommige keizers dit gedaan.[28.] Zij echter verspreiden hun laster met velen, los van elkaar en dikwijls in het verborgene, zodat men niet weet wie men welk antwoord moet geven; men voelt de pijn, maar kan niet achterhalen wie de wond heeft toegebracht. Als eens iemand wordt gegrepen, heeft hij zijn verdedigingsrede al klaar, ook al heeft hij nooit iets van retorica begrepen: ‘Ik heb niets gezegd, dat is niet wat ik heb gezegd, mijn woorden zijn verkeerd weergegeven.’

Als men al op alles de vinger zou kunnen leggen, wie zou dan nog zoveel mensen voor het gerecht kunnen slepen? Wat te denken van het feit dat nauwelijks enig pamflet zo ruim kan worden verbreid als de roddels van mensen die de aardbol afreizen zoals eertijds de apostelen het niet eens deden? Geen privévertrek is zo besloten of ze dringen er wel in door; ze zijn overal in de wereld aanwezig, zoals bloed en lymfe door het hele lichaam stromen. Er zijn gevallen waarin men door nood tot smaadschrift wordt gedrongen, bijvoorbeeld om een tiran schrik aan te jagen die door niemand veilig tot de

28. Vgl. Suetonius, *Augustus* 55.

orde kan worden geroepen. Maar zij gaan tekeer tegen iemand die voor iedereen toegankelijk en aanspreekbaar is en klaarstaat om zich tegenover iedereen te verantwoorden. Niets is de mens liever dan zijn leven. Toch is voor rechtschapen mensen hun goede naam een kostbaarder goed; dat hun het leven wordt ontnomen, verdragen zij, maar niet dat dit met hun goede naam gebeurt. Is degene die met boos opzet iemands goede naam wegneemt, dan niet schadelijker dan een sluipmoordenaar of zelfs een gifmenger? De misdadigste vorm van doodslag is rondlopen met gif op de tong in plaats van in een capsule.

Dit onrecht heeft mij er tot dusver nooit toe gebracht de christelijke bescheidenheid uit het oog te verliezen of zelfs maar op te houden mij op het gebied van de studie verdienstelijk te maken, zodat Lee geen enkele reden had tot vrees, ook al zou hij zich in zijn boek op drieste of onvolwassen wijze hebben geuit. Aan dergelijke zaken ben ik inmiddels gewend en ik vind het mooier en zelfs sterker andermans onheusheid te verdragen dan lik op stuk te geven. Toch ontbreekt het niet aan lieden die mij een ziekelijke brutaliteit proberen aan te wrijven omdat ik wel eens iets zeg over de algemene menselijke zeden, omdat ik wel eens afwijk van de mening van gezaghebbende en gevestigde auteurs, omdat ik sommige zaken geërgerd van de hand wijs. Als het beledigend is iemands mening niet te delen: wie heeft ooit geschreven zonder het af en toe met anderen oneens te zijn? Als het beledigend is kritiek te hebben op menselijke zonden in het algemeen, waarom worden dan tijdens de preek de geheimen van verborgen schanddaden in geuren en kleuren beschreven? Zoiets heb ik nog nooit gedaan. En als ik wel eens geërgerd lijk, zou men in overweging mogen nemen waar die ergernis vandaan komt. Aeneas kende geen genade met Turnus, maar dit wordt toegeschreven aan zijn gevoeligheid: de gordel van de omgekomen Pallas deed hem zijn aangeboren mildheid vergeten.[29] Ik heb gezien hoe de heilige kerkleraren deels als verouderd en achterhaald werden beschouwd en hun werken in een bedorven, verwarde en bezoedelde staat verkeerden. Ik heb gezien hoe de evangelische leer bijna geheel was overwoekerd door pietluttig menselijk commentaar en hoe de evangelische boeken waren bezaaid met de distels en het onkruid van talloze fouten. Het is mijn gevoeligheid, niet mijn opvliegende natuur, die mijn felheid heeft opgeroepen. Uit een zo diepe slaap kon de wereld niet worden gewekt door een vriendelijke fluisterstem. Als ik mij hierbij enigszins heb laten gaan, heb ik daar weinig spijt van. Maar wanneer heeft iemand mij op overmatige woede kunnen betrappen bij

29. Zie Vergilius, *Aeneis XII*, 939/52: Pallas, de zoon van een vriend van Aeneas, was door Turnus gedood. Toen Aeneas de gordel van Pallas om de schouder van Turnus zag, ontstak hij in woede en doodde hij Turnus.

de keren dat ik mij verweerde tegen een persoonlijke aanval? Ik ben liever met een dergelijke geest begiftigd dan dat ik wil lijken op degenen die kalm en vriendelijk blijven wanneer Christus afbreuk wordt gedaan, maar bijna dolzinnig worden als men zelfs maar een snipper afneemt van hun vermogen of hun roem.

Deze zaken heb ik je uitvoerig beschreven, zodat je deze brief als een soort schild kunt gebruiken om met gemak de schaamteloze onzin van die lieden af te weren. Maar zal dit geroddel ooit afzwakken, eindigen of op schaamte stuiten? Wanneer zullen de koppen van dit al te vruchtbare monster ophouden aan te groeien? Welke verderfelijke demon, welke wraakgodin, welke boze geest heeft het intellectuele leven van de christenen met deze pest geslagen? Mij lijkt namelijk dat een kwaad dat zo wijd om zich heen grijpt, een noodlottig karakter draagt. Het is alsof Alecto, die tot voor kort de vorsten en volkeren meesleepte in het tumult van de oorlog, zich op de teloorgang van de geleerdheid heeft toegelegd. Met de tong en de pen voeren de geleerden een strijd die bijna nog verderfelijker is dan de oorlogen die de vorsten tot dusver uitvochten met het zwaard. En o onsterfelijke God! Waar zijn intussen de muzen gebleven? En hun eenvoudige gezellinnen, de gratiën? Het was nog niet genoeg dat deze plaag alleen de profane wetenschap had aangetast. Ze is ook doorgedrongen tot de literatuur die ons als enige de christelijke saamhorigheid kon leren en rust kon brengen in ons gemoed tegen de maalstroom van de begeerten. Dit was de enige overgebleven haven waar wij een toevlucht konden zoeken tegen de golven en stormen die de menselijke aangelegenheden in hun greep hebben.

Wie weet niet dat heel het leven van de mens aan velerlei kwaad onderhevig is? Om ons in staat te stellen dit van tijd tot tijd te boven te komen, staat het paradijs van de Heilige Schrift voor ons open. Hier kunnen we rustig slenteren tussen het lieflijke groen. Hier zoeken we verfrissing uit de zuiverste bronnen voor de verhitting van ons afgematte hart. Hier ademen we vrijer en plukken we, waar we maar willen, de zoetste vruchten van de geest. Hier vergaren we de lieflijkste bloemen met een beweging van de ziel. Maar waar kwam de gifslang vandaan die zelfs hier is binnengeslopen en de zalige rust heeft verstoord met het venijn van de tweedracht? Wie heeft schadelijke monnikskap tussen de heilzame kruiden gezaaid? Wie heeft het heldere bronwater met boosaardig gif verontreinigd? Wie heeft de dodelijke lijsterbes op de heilzame bomen geënt? In plaats van liefde, bescheidenheid, minzaamheid en christelijke onbevangenheid zijn het afgunst, haat, woede, strijd en eerzucht die de geleerdheid beheersen. Maar waar blijft intussen het zuivere, evangelische oog,[30] wanneer de afgunst het oordeel bepaalt? Waar blijft

30. Vgl. Mattheus 6:22/23.

de liefde, die zelfs slechte mensen goed wil doen, wanneer de haat het voor het zeggen heeft en degene die goed doet, voor zijn weldaad een vileine bejegening terugkrijgt? Is er nog plaats voor een gezond oordeel wanneer de ergernis bevelen geeft, de razernij deze uitvoert, de onbesuisdheid de zaak verergert en de blindheid alles voltooit? En hoe komt ooit een eind aan de ellende, nu de ene vete uit de andere voortkomt en in de strijd het ene kwaad door het andere wordt opgeroepen? Hoe kan de waarheid zegevieren als de eerzucht alles onderste boven keert? Wat kan voor een juiste opmerking doorgaan in de ogen van iemand die woedend, afgunstig en geniepig een boek ter hand neemt om het uit te pluizen op dingen die hij kan laken, en die zelfs zo bevooroordeeld is dat hij het boek al afkeurt voordat hij het heeft gelezen? Ik zie maar al te goed dat dit alles het werk is van samenzweerders die, meer nog dan gladiatoren, tot het uiterste bereid zijn.

Ik ben dan ook min of meer van plan na de voltooiing van de parafrasen van Paulus, die ik met hulp van Christus de komende wintermaanden zal volbrengen, voortaan voor mijzelf en voor de muzen te zingen, of meer nog voor Christus. Laat een ander die er zin in heeft, maar in de arena afdalen, want ik vind dat ik voldoende met die monsters heb gevochten. Soms is het beter boosaardigheid die men toch niet kan verhelpen, ongemoeid te laten, wanneer goede bedoelingen tot niets leiden en het kwaad nog erger wordt door er de vinger op te leggen.

Maar ik moet nodig een eind maken aan mijn klacht, ook al maken die anderen nooit een eind aan hun waanzin. Een andere, zeer gerechtvaardigde klacht heb ik met jou gemeen, namelijk dat de dood John Colet heeft weggenomen, voor mij een zeer oprechte vriend, voor jou een uitzonderlijke beschermer, leraar en bijna een vader. Wat een waarachtig theoloog, wat een uitzonderlijk verkondiger van de evangelische leer! Met wat een ijver had hij de christelijke wijsbegeerte ingedronken! Hoe gretig laafde hij zich aan het hart en de geest van de heilige Paulus! Hoezeer beantwoordde de reinheid van zijn hele levenswandel aan de hemelse leer! Jarenlang onderwees hij zonder enige vergoeding het volk, ook in dit opzicht Paulus in herinnering roepend. Ik heb nooit een gesprek met hem gehad dat zo gemoedelijk of weinig ernstig was dat ik niet van hem heenging als een beter mens, of in elk geval als een minder slecht mens. Des te meer reden voor jou, Lupset, om je in te spannen teneinde die grote leraar, met wie jij zoveel jaren onder één dak hebt gewoond, in geleerdheid en vroomheid te evenaren. Het ga je goed.

Leuven, op het feest van Sint Lucia, 1519

1054 *Aan Nicolaus Praepositus Edanus*
Leuven, 19 december 1519

Erasmus van Rotterdam aan de geachte heer Nicolaus Praepositus Edanus,[1] *gegroet*

Geachte heer, een zekere boekhandelaar uit Mainz[2] schrijft mij dat hij een of ander werkje laat drukken over de oudheden in de streek rondom Mainz,[3] waar volgens hem een bouwwerk is te zien dat de naam Drusiana[4] draagt. Als u daarover in uw aantekeningen of in uw geheugen informatie beschikbaar hebt, wil ik u met klem vragen die mij te doen toekomen. Het ga u goed.

Leuven, 19 december 1519

Erasmus

Ik verneem dat in de buurt van de school[5] een huis vrij staat en dat het min of meer van u afhangt aan wie het wordt toegewezen. U bent ervan op de hoogte hoe ongerieflijk de heer Nicolaas van Den Bosch[6] thans gehuisvest is, en hoezeer goede woonomstandigheden bijdragen tot iemands welbevinden; ik hoef de man niet aan te bevelen, aangezien hij u allen welbekend is. Ik vraag u dan ook te doen wat men van u mag verwachten indien u zonder ongemak voor uzelf deze voortreffelijke man een dienst kunt bewijzen. Door dit gebaar zult u ook mij aan u verplichten. Andermaal vaarwel.

1519

1. De naam kan worden vertaald als Nicolaas Proost uit Edam (of Ede?), maar niemand van een dergelijke naam is bekend.
2. Johann Schöffer.
3. Dietrich Gresemund, *Collectanea antiquitatum in urbe atque agro Moguntino repertarum* (Mainz, 1520), bezorgd door Johann Huttich.
4. De Eigelstein of Eichelstein, een gedenkteken voor Nero Claudius Drusus.
5. Ongetwijfeld in Antwerpen, waar Nicolaas van Broeckhoven schoolmeester was.
6. Nicolaas van Broeckhoven.

1055 *Aan Ulrich von Hutten*
[Leuven, 1519]

Onderstaande tekst is een fragment uit een brief van Hutten aan Philipp Melanchthon, geschreven op 20 januari 1520. Hutten verwijst naar een niet bewaard gebleven brief van Erasmus die waarschijnlijk van eind 1519 dateert.

Ik zal daar ook de zaak van Erasmus behartigen, die mij heeft geschreven over de grote opschudding in verband met zijn tegenstrevers. Eerst moeten we Ferdinand[1.] zien te winnen voor onze zaak. Franz[2.] vraagt niet beter dan hem van dienst te zijn. Daarna kunnen we die onfatsoenlijke lui gemakkelijk op stang jagen.

1056 *Aan Maarten Lips*
[Leuven, januari 1520?]

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de heer Maarten Lips van Brussel

Om met dit ene briefje op de twee van jou[1.] te antwoorden: het verbaast me dat jij alleen niets te horen krijgt over Erasmus, wiens naam zelfs in alle kroegen de ronde doet. Ik stuur je het boek met de brieven[2.] bij wijze van geschenk. Mijn beste Maarten, geen van ons beiden heeft er belang bij dat je Lee onder handen neemt. Denk je soms dat de christelijke naastenliefde, die allesomvattend is, in zulke nauwe grenzen moet worden gedrongen dat je niet met Lee bevriend kunt zijn zonder je vriendschap met mij op te geven? De ronduit noodlottige opschudding hier gaat jou niet aan, en dat lijkt me voor jou des te beter. Blijf jij je maar vermeien met het doorbladeren van je heilige auteurs.

Over de herziene adagia hoef je je geen zorgen te maken, want ik heb slechts enkele passages gecorrigeerd die je gemakkelijk in jouw exemplaar kunt overnemen. En het boek zal misschien pas over een jaar verschijnen.[3.] Het ga je goed.

[1518]

1. Ferdinand van Oostenrijk.
2. Franz von Sickingen.
1. Deze twee brieven zijn niet bewaard gebleven.
2. *Farrago nova epistolarum* (Bazel, 1519).
3. Een nieuwe uitgave van de *Adagia* verscheen in oktober 1520. Deze bevatte slechts 21 nieuwe adagia ten opzichte van de vorige editie van 1517/18.

1057 *Aan Joost van der Noot*
Leuven, 7 januari 1520

Erasmus van Rotterdam aan de weledelgeleerde heer Joost van der Noot, raadsheer van Brabant, gegroet

Allerbeste Joost, indien de even beroemde als verstandige heer kanselier[1] het in deze zaak[2] opneemt voor de academische vrijheid, zal dat geheel naar de zin zijn van onze koning,[3] die ongetwijfeld wenst dat aan zijn universiteit de eerzame wetenschappen zoveel mogelijk tot bloei komen. Het bezwaar dat zij[4] opperen over het verzoekschrift is er met de haren bijgesleept en maakt sommigen reeds beschaamd, hoewel ze in andere gevallen brutaal genoeg zijn. De zaak is het werk van een klein aantal samenzweerders, die tevreden zijn met wat ze weten en zich meer inspannen voor hun belangen dan voor de letteren; hoeveel de studenten te winnen hebben, laat hen koud, zolang ze in Leuven maar de lakens kunnen uitdelen. Nergens staat een universiteit die bescheidener en minder tot oproer geneigde studenten heeft dan men tegenwoordig in Leuven vindt. Van hun goedheid maken ze sinds lang misbruik en ze behandelen de vrijgeboren jongelui zo ongeveer als aangekochte slaven. Maar de consul die de senator niet erkent, is voor de senator geen consul.[5] Als er enige onvrede of onrust heerst, is die van hen afkomstig, niet van de studenten. Ik heb daar niets bij te winnen of te verliezen. Ik geef aan niemand college en volg evenmin college bij een ander; ik laat me door niemand iets betalen, maar betaal zelf een aantal anderen. Ik ben alleen begaan met de publieke zaak van de studie. Nesen is een buitenlander die onze taal niet kent: reden te meer om de man te steunen, die overigens geleerd, rechtschapen en bescheiden is.

Ik stuur je een boek met brieven[6] bij wijze van geschenk, waarmee je in je vrije tijd enkele uren kunt bekorten. Het ga je goed en beveel mij aan bij de hoogedelgestrenge heer kanselier.

Leuven, daags na Driekoningen, [1519]

Erasmus, geheel de jouwe

1. Jeroen van der Noot.
2. Wilhelm Nesen had bij de Raad van Brabant protest aangetekend tegen de weigering van de Leuvense universiteit hem toestemming te geven voor een collegereeks over Pomponius Mela. Zie brief 1056, noot 1.
3. Karel V.
4. De universiteit werd vertegenwoordigd door Nicolaas Baechem.
5. Cicero, *De oratore III*, 1, 4.
6. *Farrago nova epistolarum* (Bazel, 1519).

1058 *Aan Nicolas Bérault*
[Leuven, 1519/1520]

Onderstaande tekst is een fragment uit Erasmus' *Apologia qua respondet invectivis Lei* (‘Apologie waarin hij antwoordt op de smaadredes van Lee’), verschenen in maart 1520. Erasmus verwijst in het fragment naar een niet bewaard gebleven brief van hem aan Bérault.

Eindelijk verneem ik uit een brief uit Parijs dat het boek[1.] daar wordt gedrukt. Onmiddellijk stuur ik iemand daarheen met een brief voor Nicolas Bérault, waarin ik hem op het hart druk dat men vanwege deze zaak geen enkele Engelsman moet lastigvallen; dat ik alleen met Lee te maken heb en dat de rest van de natie mij zeer dierbaar is; bovendien, dat niemand tegen Lee zijn pen moet scherpen en hem beledigingen moet aandoen, ook al twijfelde ik er niet aan dat zijn boek van beledigingen zou wemelen; zij moesten er slechts voor zorgen dat ik zo snel mogelijk een exemplaar zou krijgen.

1059 *Aan een Leuvense theoloog*
[Leuven, januari 1520]

Erasmus van Rotterdam aan een zekere theoloog, gegroet

Geachte heer, Homerus vraagt zich af waarom mensen nooit genoeg krijgen van oorlog, terwijl ze van alle andere zaken oververzadigd raken,[1.] maar ik verbaas me er eerder over dat wij geen genoeg krijgen van relschopperij. Ik verneem dat sommigen wederom met grote ijver iets tegen mij aan het bekokstoven zijn en mijn boeken uitvlooien, iets waartoe ze nooit het plan opvatten als ze zich niet in hun woede willen wreken. Ik had gehoopt dat het de studiën rustiger zou vergaan na de dood van Briart[2.] en verwachtte niet dat op dit gebied Elia zijn Elisa's zou krijgen.[3.] Laat u zich zien als de man die u hebt beloofd te zullen zijn. Hoewel de brieven[4.] zijn uitgegeven voordat

1. Edward Lee, *Annotationes... in annotationes Novi Testamenti Desiderii Erasmi* (Parijs, 1520).
1. Homerus, *Ilias XIII*, 633/39.
2. Jan Briart stierf op 8 januari 1520.
3. Zie 1 Koningen 19:19/21.
4. *Farrago nova epistolarum* (Bazel, 1519).

hier vrede werd gesloten, staat er niets in waardoor iemands naam wordt besmet, tenzij men zich in bepaalde passages wenst te herkennen. Het ga u goed, en waakt u over de rust aan de universiteit, iets waarbij u meer belang hebt dan ik.

Uw Erasmus

1060 *Aan Thomas Wolsey*
Leuven, 1 februari [1520]

Erasmus van Rotterdam aan de hoogwaardige heer Thomas, kardinaal van York, gegroet

Voor mijn dwaasheid doe ik nu welverdiend boete. Ik had in uw land op aangename wijze en met waardigheid onder geleerde vrienden kunnen leven als ik het welwillend aanbod van zowel Zijne Majesteit als Uwe Hoogwaardigheid had aangenomen, maar ben nu gedwongen strijd te leveren tegen een stel ondankbare en schaamteloze roddelaars. Zoals sommige lichamelijke kwalen het werk zijn van het lot, zo zie ik dat er ook noodlottige rampen zijn die de geest treffen, waar ze ook vandaan komen: van de sterren, van de wisselende aandoeningen van het lichaam of, wat me waarschijnlijker lijkt, van de vijand van het mensdom, die zich nergens in hogere mate over verheugt dan over onze tweedracht. Want wie anders heeft de studiën zozeer vergiftigd, de gewijde studiën inbegrepen, waarvan zowel het behoud als de waardigheid van de christelijke godsdienst afhangt? Zo bitter is de haat waarmee zelfs theologen onderling strijd voeren, zo giftig zijn de pamfletten waarin ze elkaar beschimpen en de openbare preken waarin ze elkaar over de kam halen, dat men volgens mij maar beter zijn tuin kan cultiveren dan de letteren.

In deze aangelegenheid misdraagt niemand zich op schaamtelozer wijze dan degenen die de bedelarij belijden maar uit zijn op een tirannieke macht. Vele geleerden uit de hele wereld betuigen mij hun dank voor het Nieuwe Testament, dat ik nu voor de tweede maal heb herzien. Onder hen zijn ook sommige bisschoppen en bovendien de hoogste van hen allen, Leo, de tiende van die naam. Maar dat belet hen niet nog voordat ze het werk hebben gelezen, mij ondanks mijn verdiensten met oproerig kabaal bij het volk door het slijk te halen. Zo zijn er hier enkelen, en ik heb gehoord dat er ook daarginds bij u iemand[1] is geweest die tijdens de preek herhaaldelijk heeft uitgeschreeuwd dat ik het evangelie van Johannes heb willen verbeteren, omdat

1. Henry Standish.

ik het Woord als *sermo* in plaats van *verbum* weergeef - alsof Johannes in het Latijn schreef; alsof vóór mij de Zoon van God niet als *sermo* in plaats van *verbum* werd aangeduid door Cyprianus, Hilarius, Hieronymus en talloze anderen met hen; alsof *sermo* geen betere vertaling is van het Griekse *logos* dan *verbum.*[2.] Kan men in geleerd gezelschap iets dommers opmerken, of iets opruienders tegenover het onwetende volk? Waar blijft intussen de zoetheid van de studie waarover Hieronymus spreekt?[3.] En waar ons argeloos dartelen in de lusthof van de Schrift? Daar komt nog bij dat beide partijen intussen de vruchten van hun werk goeddeels in rook zien opgaan. Zij immers wekken in mindere mate het volk tot vroomheid op doordat zij hun persoonlijke gevoelens in de preek betrekken, die enkel over Christus hoort te gaan, terwijl mijn boeken ofwel door minder mensen, ofwel met geringer profijt worden gelezen doordat zij er het beeld van hebben vervalst, dat altijd van het grootste belang is - zozeer dat als iemand een boek van Augustinus zou lezen in de overtuiging dat het door de ketterse Pelagius was geschreven, de lectuur hem een uiterst geringe winst zou opleveren.

Uwe Hoogwaardigheid bevordert daarginds de schone letteren, maar bij ons woedt nog altijd een strijd met de voormannen van de oude onwetendheid. Kon u zich maar verwaardigen ook te zorgen voor de rust van de gewijde studiën, niet alleen in Brittannië maar in de hele wereld! Dit zal gemakkelijk gaan indien Uwe Hoogwaardigheid per brief de paus aanspoort om met zijn gezag een eind te maken aan de vrijheid waarmee men elkaar in de haren vliegt. Laat iedereen luister bijzetten aan zijn eigen overtuigingen zonder die van een ander te versmaden, zoals Paulus zijn blijde boodschap verheerlijkt zonder die van Petrus af te vallen.[4.] Als de meningen op enig onderdeel uiteenlopen, moet de zaak met christelijke ingetogenheid worden behandeld, niet met duivelse grimmigheid; men moet strijden met argumenten, niet met opruiende kreten, zodat de winnaar het strijdperk verlaat met grotere roem en de verliezer met een beter begrip. Uwe Hoogheid zal een grootse zaak tot stand brengen en de christenheid een onschatbare dienst bewijzen indien u zich zult verwaardigen, zoals u reeds doet, uw gezag aan te wenden ten bate van de rust in de geleerde wereld. Hierover heb ik ook het een en ander geschreven aan de heilige vader Leo.[5.] Maar hoe weinig kunnen wij nietige mensen uitrichten!

Ik heb de parafrasen van alle authentieke brieven van de heilige Paulus

2. Erasmus behandelt deze argumenten uitvoerig in zijn *Apologia... In principio erat sermo* (zie brief 1072).
3. Hieronymus, *Epistulae LXXXII*, 1.
4. Vgl. Galaten 2:7/8.
5. Zie brief 1007.

voltooid.[6] Als ik me niet vergis, zal het werk voortleven en zo gelukkig uitpakken dat het ook genade zal vinden bij degenen die niets moeten hebben van wat Erasmus schrijft. Had ik maar de gelegenheid de fakkel van uw naam voor het werk uit te dragen! Maar het is met grote tussenpozen en niet in een enkele beweging tot stand gekomen, zodat ik de afzonderlijke delen aan verschillende personen heb opgedragen. Ik zal echter een ander, even levensvatbaar werk uitzoeken om aan Uwe Hoogheid op te dragen, want zeker is dat ik dit werk zal volhouden, ook al voel ik me dagelijks krachtelozer worden, niet zozeer door de leeftijd als door de nimmer aflatende werkdruk, of eerder nog door de weerzin tegen controverse dan door het werk, dat op zich prettig is. Het ga Uwe Hoogheid goed.

Leuven, 1 februari 1519

1061 *Van Edward Lee*
Leuven, 1 februari 1520

Deze brief verscheen aan het slot van Edward Lee, *Annotationes... in annotationes Novi Testamenti Desiderii Erasmi* (Parijs, 1520).

Edward Lee aan Desiderius Erasmus, gegroet

Ik denk, Desiderius Erasmus, dat dit de handigste manier is om te antwoorden op jouw brief[1] die onlangs in Bazel is gedrukt en in de boekhandel werd aangeboden voordat hij mij goed en wel in handen was gekomen: namelijk, dat ik hem per afzonderlijke alinea, onderdeel of zin behandel, waarbij ik eerst jouw eigen woorden laat voorafgaan en daaraan meteen mijn weerwoord toevoeg. Op die manier is zeker dat ik de volgorde van je brief zal handhaven en ik niet veel zal overslaan dat volledig ter zake doet. Je begint als volgt.

Erasmus: Dat je op sommige punten mijn mening niet deelt, vind ik niet zo erg, want onder geleerden heeft dit altijd gekund zonder dat het afbreuk deed aan hun vriendschap. Maar ik betwijfel ten zeerste of de manier waarop jij in deze zaak te werk gaat, bij enige man van ernst genade vindt, aangezien zelfs Jan Briart van Ath, die jou billijkerwijs ten zeerste is toegedaan, je aanpak afwijst.

6. Zie brief 1062.
1. Brief 998. De aan Erasmus toegeschreven woorden in het vervolg zijn aan deze brief ontleend, met enkele kleine afwijkingen.

Edward: Als men van mening kan verschillen zonder dat aan de vriendschap afbreuk wordt gedaan, waarom maak jij dan zoveel ophef, louter omdat ik het niet met je eens ben? Wat betreft de manier waarop ik te werk ga en die Briart afwijst, weet ik niet wat je bedoelt, en ik denk dat hij dat ook niet weet.[2] Want wat je verder in je brief tegen mij te berde brengt, zal ik te gelegener plaats ontzenuwen. Maar dat Briart mij billijkerwijs ten zeerste is toegedaan: ik heb mij tot dusver beslist niet zo verdienstelijk voor hem gemaakt dat hij mij zelfs maar normaal genegen is. Ik sta integendeel bij hem in het krijt, en jij niet minder, omdat hij zo vriendelijk was zich op ons beider verzoek te belasten met de taak mijn aantekeningen te vergelijken met jouw tweede editie. Die taak zou hij ten einde hebben gebracht als hij dat van jou had mogen doen.

Erasmus: Wat is er vreemd of verwonderlijk aan wanneer je in mijn ettelijke duizenden aantekeningen, waarin zoveel verschillende meningen en inzichten zijn bijeengebracht, ergens iets hebt opgemerkt wat mij is ontgaan, of wat jou minder aanstond terwijl het mij niet onwelgevallig was?

Edward: Inderdaad, dat is helemaal niet vreemd of verwonderlijk, zoals je zegt. Daarom verbaast het me des te meer dat jij, zonder op welke wijze dan ook te zijn aangevallen, zo fel naar mij uithaalt.

Erasmus: Wie zal goedkeuren dat jij van een vriend zo plotseling een vijand bent geworden die tegen mij schrijft in mijn afwezigheid, terwijl je door geen onrecht daartoe bent uitgelokt en je in mijn bijzijn nooit hebt beklaagd?

Edward: Hoezeer ook door kwetsende uitspraken geprovoceerd, ben ik nog altijd geen vijand van Erasmus. Wel ben ik zo kwaad op je vijanden dat ik ze, als ik tenminste kan, wil verdelgen: ik heb het dan over je dwalingen. Ik heb niet in je afwezigheid geschreven. Want voordat je naar Bazel was afgereisd om je werk opnieuw uit te geven had ik aan mijn aantekeningen de laatste hand gelegd. Dit weet niemand beter dan jij, die ze voor je vertrek allemaal hebt gezien. Of ik door enige kwetsende uitspraak ben geprovoceerd, laat ik ter beoordeling over aan iedereen die mijn apologie[3] onbevooroordeeld zal lezen. Toch was het niet mijn bedoeling je lik op stuk te geven, en dat is het ook nu nog niet. Ik zou me in jouw bijzijn hebben beklaagd als ik tijd had gehad om mijn woorden te verspillen, want wie weet niet dat Erasmus iets wat zwart is, wit kan maken?

Erasmus: Dat je tegen mijn oude uitgave hebt geschreven, terwijl je wist dat ik volop bezig was aan een nieuwe? Dat jij je werk in alle kloosters hebt

2. Briart was inmiddels overleden. Lee heeft ongetwijfeld zijn brief grotendeels geschreven vóór de datum van de dagtekening.
3. Een apologie die in de *Annotationes* van Lee aan de aantekeningen voorafgaat.

verspreid, vooral in huizen waarvan sommige bewoners, naar je wist, mij weinig goeds toewensen? Dat je het alleen in handen hebt gespeeld van degenen van wie je wist dat zij tegen Erasmus gekant zijn? Dat jij je nooit, ook niet door het gezag van Briart, ertoe hebt laten bewegen mij een exemplaar van je geschrift ter hand te stellen of zelfs maar mondeling een enkele passage te noemen waarop je kritiek had? Dat jij je werk (dit bevestigen namelijk degenen die het hebben gezien en wordt allerminst weersproken door de pagina's die ik heb onderschept) overal met hatelijke beschimpingen en zelfs leugens hebt besprenkeld? Dat je niet moe wordt aan jan en alleman te verkondigen dat je zeshonderd passages hebt afgekeurd, terwijl je er mij niet één hebt laten zien? Is dit de manier, zo vraag ik, om blijk te geven van ernst of een christelijke geest?

Edward: Ik heb tegen je oude uitgave geschreven, dat wil zeggen, ik heb aangetekend wat mij in de oude uitgave verkeerd leek, iets wat ik niet zou hebben gedaan als jij mij daartoe niet meer dan eens met wonderlijke bekoringen had verlokt. Ik zou nooit tot een uitgave hebben besloten als jij daar niet zo op had aangedrongen. Geen klooster ter wereld bezit een exemplaar, voor zover ik weet, met twee uitzonderingen.[4] Het ene bezit het zonder het aan iemand te laten zien, of althans niet aan velen; het andere bewaart het voor mij, samen met al mijn andere bezittingen die het onder zijn hoede heeft. Mensen zitten nu eenmaal zo in elkaar dat ze hun prullen koesteren en het niet lijden dat ze verloren gaan. Ik heb het niemand in handen gespeeld van wie ik wist dat hij tegen je gekant is of je kwaads toewenst; integendeel, met uitzondering van Briart en enkele kopiisten ging het alleen om mensen die ofwel jouw vrienden zijn, ofwel jou niet eens van gezicht kennen. More en Latimer zijn immers jouw vrienden, en de bisschop van Rochester[5] heeft met jouw instemming een exemplaar gekregen. Ook zie ik niet in waarom ik me door het gezag van Briart of wie dan ook had moeten laten bewegen om jou mijn boek te overhandigen, want je dacht er slechts aan mij in de val te lokken. Zoals ik zei, was ik niet van plan het uit te geven. Zelfs als ik dat had gewild, zag het ding er destijds niet uit als een boek; niets was behoorlijk afgewerkt, niets in het hele werk was ordelijk of voldragen. Als het boek jou in handen was gevallen, zou ik vervolgens geen gelegenheid meer hebben gehad ook nog maar iets te veranderen. Sterker nog, je had kunnen besluiten het te publiceren wanneer je wilde, ruw en vormloos als het was. Zo had je mij publiekelijk voor schut kunnen zetten, iets waar je met alle middelen op aanstuurde.

4. De abdij van Winchcombe (Gloucestershire) en St. Mary Overey, een augustijner convent in Londen.
5. John Fisher.

Ik kan me niet genoeg over verbazen over de schaamteloosheid waarmee je durft te ontkennen dat ik veel van mijn aantekeningen mondeling en schriftelijk aan je heb doen toekomen, aangezien ik beschik over je eigenhandig geschreven reacties.[6] Waarom zou ik ze niet hebben getoond, behalve omdat jij niet kunt hebben dat iemand je vriendelijk terechtwijst? Enkele van jouw reacties kunnen ook dit aantonen. Dat een verrader[7] voor jou een afschrift heeft gemaakt van de overige aantekeningen, die ik niet zelf aan je heb verstuurd, wordt onomstotelijk bewezen door een brief van de verrader zelf, die aan jou is gericht maar die ik nu in mijn bezit heb. Maar ik weet waarom je ontkent wat dan ook onder ogen te hebben gehad. Je bent maar al te bang voor de indruk dat je ook maar een jota hebt geprofiteerd van mijn werk. Toch zal je tweede editie je in dit opzicht op een aantal plaatsen tegenspreken. Ook hier leg ik namelijk mijn schroom af en zal ik herkennen en opeisen wat jij je in je ondankbaarheid niet als mijn werk erkent.

Nergens val ik terug op hatelijke beschimpingen. Als ik mij hier of daar wat vrijmoediger uit dan jij zou willen, is dit niet gebeurd zonder precedent, omdat de zaak erom vroeg. Ik denk dat Christus geen beschimpingen bezigde, maar kritiek leverde toen hij de Farizeeërs geveinsden en witgepleisterde graven noemde,[8] en evenzo Paulus, toen hij tegen Ananias zei: 'God zal u slaan, gij gewitte wand!',[9] en ook Polycarpus, de leerling van de apostel Johannes, die op de vraag van Marcion of hij hem kende, antwoordde: 'Ik ken de eerstgeborene van Satan.'[10] Paulus wil dat wie ten overstaan van allen heeft gezondigd, ten overstaan van allen wordt terechtgewezen. En toch neem ik nergens de vrijheid jou terecht te wijzen. Ik zeg je openlijk wat mij stoort. Her en der heb ik je een beeld van jezelf willen voorhouden, omdat je mij jezelf niet in acht leek te nemen.

Maar dat je mij van leugens beticht: het zou waanzin zijn te liegen in een werk dat iedereen zal lezen. En hoewel jij dat wel doet, neem ik daaraan geen voorbeeld. Integendeel, wat mij slechts op grond van vermoedens waarschijnlijk leek, heb ik ook als vermoedens gebracht, niet als zekere feiten. Mocht je mij ook maar op een enkele plaats betrappen op een onwaarheid (want dat ik niet bewust gelogen heb, weet ik zeker, maar ik heb mezelf niet altijd zozeer in de hand dat mij nooit iets zou kunnen ontgaan), dan zal ik die na jouw aansporing herroepen. Het is immers een schande openlijk te liegen, zoals jij, een theoloog en een monnik,[11] tot mijn verbazing geregeld

6. Erasmus geeft dit min of meer toe in brief 1074. Zie ook brief 843.
7. Zie brief 998, noot 2.
8. Zie Mattheus 23:27.
9. Handelingen 23:3.
10. Zie Irenaeus, *Adversus haereses III*, 3, 4.
11. Erasmus was strikt genomen geen monnik, maar een augustijner kanunnik.

doet. Ik heb nooit beweerd dat ik zeshonderd passages heb afgekeurd. Dit heb jij verzonnen, net zoals de rest. Aan de Heilige Schrift ontleen ik een voorbeeld voor wat ik heb gedaan: 'Indien uw broeder tegen u gezondigd heeft, bestraf hem tussen u en hem alleen. Indien hij u niet hoort, zo neem nog een of twee met u. Indien hij hun evenmin gehoor geeft, zo zeg het de gemeente.'[12.] Ik heb deze volgorde strikt in acht genomen, zodat ik, nu het bewandelen van de eerste twee wegen vruchteloos is gebleken, gedwongen ben de derde weg in te slaan en de gemeente op de hoogte te stellen.

Erasmus: Als je iedereen van dienst wil zijn, waarom geef je het werk dan niet uit?

Edward: Viel mij maar het geluk te beurt van dienst te kunnen zijn! Ik zou het in elk geval willen. Maar jij, die nu aandringt op een uitgave, hebt tweemaal verhinderd dat dit gebeurde, hoewel ik het gewild en geprobeerd heb. Eerst door de zaak te verstoren toen het zetwerk al gereed was voor de eerste drukker,[13.] vervolgens door de tweede drukker,[14.] met wie ik daarna een overeenkomst had gesloten, zodanig te begoochelen dat hij, terwijl hij bij een eerste gesprek hierover veel voor het werk leek te voelen, in tweede instantie, nadat jij hem je parafrase op Timoteüs had aangeboden, geen enkele redelijke voorwaarde wilde aanvaarden, zelfs niet die welke hij tevoren uit eigen beweging had voorgesteld. Als jij zozeer de uitgave van mijn aantekeningen wenste, waarom heb je dan deze drukker je parafrase opgedrongen, wetend dat ik onderhandelingen met hem was begonnen en zelfs op sommige onderdelen al tot overeenstemming was gekomen? Bovendien is hij een drukker met wie je tevoren nog nooit te maken had gehad; sterker nog, naar verluidt was je hem tevoren weinig gunstig gezind, omdat hij de *Samenspraak* van de heer Jacques Masson had gedrukt.[15.] Als mijn boek jou zo na aan het hart lag, waarom heb je mij dan tot tweemaal toe de pas naar een drukkerij afgesneden? Ik had me vast voorgenomen geen kosten te sparen om mijn boek gepubliceerd te krijgen, maar ik geloof dat jij evenmin kosten hebt gespaard om dit te verhinderen. Ik kan mij althans niet voorstellen dat de drukkers zo weinig op hun voordeel letten dat zij zonder tegemoetkoming afzien van een zo winstgevende zaak.

Erasmus: Als je mij een lesje wilt leren, waarom krijg ik dan als enige niet gedaan dat ik het mag lezen?

12. Mattheus 18:15/17.
13. Waarschijnlijk Jean Thibault.
14. Michiel Hillen.
15. Zie brief 934.

Edward: Ik jou een lesje leren? Jij die iedereen soeverein de les leest en zelfs de kraaien de ogen uitsteekt,[16.] zoals men zegt?

Erasmus: Als je voor jezelf hebt geschreven, waarom heeft het boek dan zo'n wijde verbreiding?

Edward: Ik heb juist meer voor jou geschreven dan voor mezelf. Ik heb er namelijk geen enkel voordeel van, behalve dat ik voor mijn dagelijkse arbeid van meer dan een half jaar door jou op de meest hatelijke wijze word belasterd. Hoeveel voordeel het jou heeft opgeleverd, zal blijken uit je tweede editie; hoeveel profijt je er nog meer van had kunnen trekken, zal de lezer beoordelen. Het boek heeft geen wijde verbreiding, want in de hele wereld zijn er nog geen twintig mensen die het voorafgaand aan de publicatie hebben gezien, en nog geen vier die uit mijn handen een exemplaar hebben gekregen.

Erasmus: Als je twijfelt aan je werk, waarom loop je er dan overal mee te koop? Als je zeker bent van je zaak, waarom ben je dan zo bang dat iemand het leest, uitgezonderd degenen die mij slecht gezind zijn?

Edward: Ik laat mijn boek ter beoordeling aan de lezer over. Ikzelf twijfel allerminst aan mijn werk, maar toch ben ik niet zo zelfverzekerd en schat ik het werk niet zo hoog in dat ik er overal mee te koop loop. Tot dusver ben ik nooit zo zelfingenomen geweest dat ik me niet aan andermans oordeel zou willen onderwerpen. Als jij hetzelfde had gedaan, zouden we nu deze vertoning niet aan het opvoeren zijn.

Erasmus: Door mij op die manier te hekelen bij mensen die jouw gezworen aanhangers en mijn tegenstanders zijn, maak je mij niet beter en vergiftig je hun geest.

Edward: Ik hekel je niet bij mensen die mijn gezworen aanhangers en jouw tegenstanders zijn. Briart was een vriend van jou toen hij mijn boek in handen had; nadat ik had gemerkt dat jij mijn kritiek afwees, heb ik het boek van hem teruggevraagd. De bisschop van Rochester[17.] is geen gezworen aanhanger van mij en jou niet vijandig gezind. De abt van Winchcombe[18.] is niemand vijandig gezind. Ik denk niet dat je hem ooit hebt ontmoet; hij is beslist een bewonderaar van briljante geesten en van de schone letteren. Mijn vriend de prior van St. Mary Overey[19.] leidt een teruggetrokken bestaan. Of jij van mijn arbeid beter bent geworden, dat wil zeggen: of je er baat bij hebt gehad, moet de lezer maar zien. In elk geval is door mij niemand

16. *Adagia I*, 3, 75. De betekenis is: erkende specialisten op hun eigen gebied te slim af zijn.
17. John Fisher.
18. Richard Kidderminster.
19. Bartholomew Linsted.

vergiftigd geraakt, in die zin dat hij slechter over je denkt dan je verdient. Immers, als ik het bij het rechte eind heb door met jou van mening te verschillen, waarom zouden de geleerden het dan niet met mij eens zijn? Als ik daarentegen ongelijk heb door met jou van mening te verschillen, dan ben ik niet zo'n Suffenus dat ik zou willen dat ook maar iemand mijn tegen jou gerichte mening deelt. Ik zal het altijd als winst beschouwen als ik tot beter inzicht word gebracht.

Erasmus: Besef je niet dat je intussen ook je eigen naam, die je met zoveel kabaal probeert te vestigen, geen goed doet? Had je meteen je werk gepubliceerd, dan zou iedereen vol bewondering zijn geweest voor de wonderlijke begaafdheid van je geest, die in luttele maanden zoveel Grieks en Hebreeuws heeft opgezogen dat volgens jou Erasmus geen Grieks en Hieronymus geen Hebreeuws kent - indien althans de Vulgaat werkelijk van diens hand is, want dit pleeg jij uit respect toe te voegen, om maar niet de indruk te wekken dat je Hieronymus weinig hoogacht. Men zegt zelfs dat je amper drie dagen nadat je was begonnen Hebreeuws te leren, tal van fouten had ontdekt bij Reuchlin en zelfs een aantal bij Capito.

Edward: Als ik op roem belust zou zijn, dan was de kortste weg daartoe geweest niet met jou van mening te verschillen, maar de komediant te spelen: 'Zegt hij ja, dan zeg ik ja; zegt hij nee, dan zeg ik nee.'[20] Dat is wat jij, de leverancier van de onsterfelijkheid, tijdens ons eerste gesprek en meer dan eens daarna beloofde: je zou mijn naam onsterfelijk maken indien ik jou bij hielp bij je werk. Dit vatte ik op als: 'indien ik het oprecht met je oneens was wanneer de zaak erom vroeg', maar jij als: 'indien ik alles wat maar door jou was gezegd, zou liefkozen en bewonderen, en onder geen beding ter discussie zou stellen'. Ik was toen zo dom dat niet te snappen, anders had ik van jou inmiddels mijn vrijgeleide gekregen naar de onsterfelijkheid.

Is het werkelijk een wonder als ik na luttele maanden zoveel vooruitgang heb geboekt dat ik kan beoordelen of bepaalde woorden er in het Grieks al dan niet staan? Verder reikte mijn aspiratie niet. Maar dat weinige is jou te veel, omdat ik je herhaaldelijk erop wijs dat je aantekeningen indruisen tegen je eigen tekst; anderen zullen beoordelen of je dit uit onoplettendheid of met opzet doet.

Ik heb nooit gedacht dat Erasmus onvoldoende Grieks kent. Zijn kennis is juist zo groot dat ik die graag met alles wat ik bezit zou willen kopen. Maar je hebt geen reden tot misnoegen als er mensen zijn die anderen hoger inschatten dan jou of ten minste als je gelijken beschouwen. Ik matig mij hierover geen oordeel aan, maar sommigen denken er zo over. Hierover zal ik echter niet redetwisten.

20. Terentius, *Eunuchus* 252.

Ik heb evenmin ooit beweerd dat Hieronymus geen Hebreeuws kent. Het was van de gekke geweest als ik dat had gezegd. Ik zal echter niet ontkennen dat toen wij te Leuven in de Pieterskerk over allerhande zaken praatten, ik de opmerking heb gemaakt dat het psalter zoals het in de kerk wordt gezongen, mij mijlenver verwijderd leek van de Hebreeuwse grondtekst, en dat het me ten zeerste zou verbazen als onze tekst het werk is van Hieronymus. Als ik iets verkeerds heb gezegd, ben ik na een terechtwijzing door een hebraïst bereid mijn ongelijk toe te geven. En wat een christelijke geest toon je hier door mijn opmerking, waarmee geen kwade wil of arrogantie was gemoeid, met kwaadsprekerij te verwarren! Als ik jou met gelijke munt zou willen betalen, denk je dan dat je je onder ons nooit iets hebt laten ontvallen wat je mij liever niet wereldkundig ziet maken?

Maar dat je op gezag van onbekenden (‘men zegt’, schrijf je immers) beweert dat ik amper drie dagen nadat ik was begonnen Hebreeuws te leren, tal van fouten had ontdekt bij Reuchlin en bij Capito: ik vraag me af hoe iemand zo vermetel kan zijn dat hij dit verhaal, dat voor vrijwel iedereen met wie ik dagelijks verkeer als leugen herkenbaar is, aan jou heeft durven vertellen. Ik Reuchlin of Capito terechtwijzen? Wat ter wereld kan verder van mijn bedoeling zijn verwijderd dan dat ik mijn Hebreeuwse leermeesters, die ik niet genoeg kan vereren, zou terechtwijzen? De eerste is onder de christenen zowat de vader van de Hebreeuwse taal, de tweede de zeer succesvolle samensteller van een Hebreeuwse grammatica, waarin hij de grondbeginselen zo uitgebreid uiteenzet en zo kundig ordent dat voor mij niets te wensen overblijft. Als ik op zoek zou zijn naar een volmaakte geleerde, zou ik de eerste misschien iets hoger aanslaan dan enig ander, maar van de tweede bewonder ik dikwijls het gelukkige talent waarmee hij zijn ongemene bedrevenheid in de drie talen verbindt met de beste, dat wil zeggen de gewijde, literatuur.

Jij valt echter terug op je gebruikelijke manier van handelen. Je komt voortdurend met dit fabeltje op de proppen om me gehaat te maken bij alle geleerden. Al tweemaal heb je mij afgeschilderd als een vijand van de drie talen, terwijl ik dat allerminst ben; nu beticht je mij van brutaliteit tegenover grote geleerden, terwijl niets minder waar is. Als getuigen voer ik degenen op die met mij samenleven. Is dit soms de manier waarop je wilt doorgaan voor iemand die mij mijn christelijke plichten bijbrengt, zonder roddels te sparen om mijn naam bij de geleerden gehaat te maken? Waar blijf je nu met je voorbeeld van ‘ernst of een christelijke geest’, beste Erasmus? Als ik een bepaalde beschuldiging tegen je wil inbrengen, zal ik het onderspit delven als ik geen betrouwbare getuigenissen kan aanvoeren voor wat ik ga zeggen. Dan kom ik voor de dag met jouw brieven, de kladblaadjes waarmee je mij hebt geantwoord en misschien nog andere ondubbelzinnige be-

wijzen. Ik verlang niet dat men aan aanwijzingen en vermoedens (voor zover ik daarmee aankom) meer geloofwaardigheid toekent dan eraan toekomt. Ik zal niet met jou in debat gaan op grond van roddels of vage verhalen.

Erasmus: Het had zomaar kunnen gebeuren dat de paus jou uit bewondering voor je bijna goddelijke brein een scepter in handen had gegeven en het recht van censuur voor de hele wereld had verleend, zodat voortaan geen boek nog zou verschijnen of worden gelezen tenzij met goedkeuring van Lee, de nieuwe Aristarchus van het literaire bedrijf.

Edward: Dit is de gebruikelijke manier waarop jij je graag vrolijk over mij maakt. Ik ben mij bewust van mijn onbeduidendheid en acht mezelf de eer niet waardig een raadsman van de paus te zijn. Ik weet hoe weinig ik in huis heb. Maar wie weet niet dat jij je de rol van Aristarchus van het literaire bedrijf al lang geleden op eigen gezag hebt toegekend? Jij die oude noch moderne auteurs spaart, die over iedereen oordeelt alsof je met absoluut gezag en *ex cathedra* spreekt, die zelfs zaken veroordeelt waarvan je nauwelijks iets afweet, die de leerstellingen van de kerkvaders aan het wankelen brengt, die niet toestaat dat de decreten van de kerk onaangetast blijven, die (niet alleen in mijn ogen) ketterse waandenkbeelden min of meer in bescherming neemt, die voor jezelf een soort alleenrecht in de theologie opeist, die neerkijkt op iedereen behalve jezelf, zoals ik heb ondervonden met betrekking tot sommigen die, als ik me niet vergis, geleerdere theologen zijn dan jij. Ben ik soms zo gek dat ik de plaats opeis die jij met verve bezet houdt? Voor geleerden heb ik altijd respect gehad. Nooit heb ik minachting gehad voor zelfs het triviaalste werkje van welke auteur dan ook. Op jouw werk kijk ik zeker ook niet neer, ook al ben ik het soms met je oneens. Ik heb nooit mijn afkeuring uitgesproken over jouw inzet op dit gebied. Ik zou slechts willen dat je iets meer nauwgezetheid en bescheidenheid toonde, en misschien op sommige plaatsen iets meer oordeelkundigheid. Je had beter niets kunnen doen dan chaotisch, overhaast en nonchalant te werk te gaan. Je werk is geschreven voor de hele wereld - een hachelijke taak als je er niet tegen bent opgewassen, zodat het bijna goddeloos is te noemen dat niet iedereen erop heeft toegezien: niet alleen jij, maar ook anderen.

Erasmus: Nu zijn er velen die beweren dat jij je befaamde aantekeningen achterhoudt met de bedoeling ze pas uit te geven na mijn dood, zodat je zult winnen bij verstek van gedaagde, dat wil zeggen, je zult een glansloze overwinning behalen omdat er niemand is die weerwerk biedt.

Edward: Ik heb niets te maken met jouw schim, die wat mij betreft, wanneer God het wil en het uur van je redding gekomen is, in vrede mag rusten. Ik wens je beslist niet dood; integendeel, ik vraag van God en alle hemelingen dat jij nog vele jaren in leven mag blijven ten behoeve van de schone let-

teren, als je tenminste de man wilt zijn die wordt gevergd door deze tijd en, behalve door je christenplicht, ook door je dubbele statuur.[21.]

Erasmus: Anderen zeggen weer dat je van alle kanten roddels oppikt en dat je boek niets anders is dan een aaneenrijging van andermans lasterpraat, waarin je eigen inbreng te verwaarlozen is.

Edward: Mocht iemand in mijn aantekeningen zijn veren herkennen, dan mag hij die gerust terugvragen. Ik heb geen enkele passage ontleend aan enige theoloog. Als het niet zo is, mag ik onder hen voor leugenaar doorgaan. Ik denk overigens niet dat mijn aantekeningen zo geslaagd zijn dat iemand ze mij zou willen betwisten.

Erasmus: Het gevaar bestaat dan ook dat je, hoewel je voor jezelf de hoogste lof verwacht, nog minder roem zult vergaren met je boek dan Masson met zijn zouteloze dialoog, waarop naar verluidt een heel regiment theologen heeft zitten zweten.

Edward: Ik wacht de onbevangen oordelen van de geleerden af zonder lof voor mijn werk te verwachten, behalve misschien voor zover ik me nuttig heb willen maken. Jij dringt er nu op aan dat ik mijn geluk beproef. Ik weet dat mijn werk bij sommigen een gunstig onthaal zal vinden en jouw werk bij anderen. Wellicht zal geen van ons beiden in deze strijd met de hoogste eer gaan strijken. Mij zal dit lot minder zwaar treffen, omdat ik er niet op reken dat de zaak in mijn voordeel uitvalt, hoewel mijn argumenten in de ogen van onbevooroordeelde critici het nodige krediet verdienen omdat ik tegen mijn zin in de arena wordt geduwd.

Erasmus: Ongetwijfeld vervullen je schrijfsels je met welbehagen, maar denk niet te snel dat ze iedereen evenzeer zullen bekoren wanneer ze eenmaal het licht hebben gezien.

Edward: Ik zal mij gelukkig achten als mijn schrijfsels me zullen behagen in de toekomst, wat zal gebeuren als ze de geleerden behagen. Tot dusver behagen ze me zeker niet. Het zou dwaasheid zijn een voorschot te nemen op de uitkomst als men voor de hele wereld schrijft.

Erasmus: Dat een jongeman als jij gedreven wordt door roemzucht, wil ik door de vingers zien, maar dat jij, die niet alleen voor een theoloog en een goed mens maar zelfs voor een halve heilige wilt doorgaan, een dergelijke weg naar de roem bewandelt, zal geen enkel nageslacht je in dank afnemen, al zijn er nu misschien enkelen die hun bijval betuigen.

Edward: Hoe weinig ik door roemzucht word gedreven, kan uitstekend worden betuigd door Erasmus, die mij ongevraagd onsterfelijke roem aanbood zonder dat ik die heb aanvaard of hem er zelfs maar voor heb bedankt. Was ik maar een goed mens! Waarom je mij een halve heilige noemt, weet ik

21. Als regulier kanunnik en als theoloog.

niet, tenzij je je misschien stoort aan het feit dat ik dagelijks de zogeheten getijden van het officie bid; de rest van de dag breng ik in de regel thuis door met mijn eigen zaken en met lezen. Ik vertoon geen tekenen van heiligheid en heb er nooit naar gestreefd heilig te worden genoemd. Mij is het voorwaar genoeg als ik een christen ben zolang ik leef. Was het maar zeker dat ik dat ben! Want de naam van de ware christen behelst veel zaken die ik bij mezelf niet onderken. Niettemin zal ik proberen eens te worden wat ik altijd zou moeten zijn.

Erasmus: Al bijna twee jaar lang voer je dit malle stuk op en het verschaft je zoveel genoegen dat je er kennelijk tot je laatste snik in zult volharden.

Edward: Erasmus is degene die het stuk heeft opgevoerd, want Lee heeft nooit iets gedaan zonder daartoe door Erasmus te zijn uitgedaagd. Was het je maar vergund diep in mijn hart te kijken! Dan had je kunnen zien met hoeveel tegenzin ik elke keer dat jij me stak, de studie die ik me had opgelegd in de steek liet om aan je wensen te voldoen. Terwijl ik in een diepe rust was gedompeld, mij gelukkig achtend omdat ik genoot van de vrije tijd die me dierbaar was en die me verzekerd leek, nietsvermoedend en veeleer met mijn gedachten bij vreedzame onderwerpen, werd plotseling een pijl uit jouw koker op mij afgeschoten, en dit tot viermaal toe. Dit heeft niet alleen mij maar ook mijn vrienden in beroering gebracht en een algehele opschudding veroorzaakt, zodat door toedoen van Erasmus in Leuven en in iets mindere mate in mijn eigen Engeland reeds geruime tijd over niets anders wordt gepraat dan over Lee. Verschafte deze bedoening jou maar niet zoveel meer genoegen dan mij! Dan zou de zaak nooit zozeer tot een rel zijn uitgegroeid. Ook zal niet tot mijn laatste snik ik in dit stuk volharden. Want nu aan je wensen is voldaan en mijn onwetendheid voor de hele wereld kenbaar is, zul je jouw stuk in het vervolg wellicht voor dovemansoren opvoeren. Als jij mij mijn gang had laten gaan, had ik intussen wellicht een behoorlijk niveau bereikt in het Grieks en het Hebreeuws. Maar mij, waarlijk ongelukkige, overkwam het telkens weer te worden weggerukt uit mijn dierbare vrije tijd en naar de verafschuwde kampplaats te worden gevoerd, zonder dat ik tevoren ooit had leren vechten, om strijd te leveren tegen niemand anders dan jij, de meest oorlogszuchtige en gewiekste krijgsman die er bestaat.

Erasmus: Niettemin heb ik door dit alles niet zo'n hekel aan je gekregen dat ik zou wensen dat iemand je om mijnentwil ook maar een haar minder dierbaar zou zijn, laat staan dat ik zou willen dat jou iets ergers overkomt. Maar de zaak heeft zich nu over de hele wereld verspreid.

Edward: Ik vraag me af hoe jij dit durft te zeggen nadat je alles in het werk hebt gesteld om heel de geleerde wereld tegen mij in te nemen en zelfs enkele vrienden in Engeland tegen mij op te zetten. Wat jij doet is onenigheid

zaaien tussen mij en een aantal voortreffelijke en zeergeleerde mannen, die echter, naar ik hoop, verstandig genoeg zijn om doof te blijven voor jouw lokroep. En welk erger kwaad kun je iemand toewensen dan dat je zijn naam bij iedereen door het slijk haalt, iets wat jij mij op alle manieren probeert aan te doen? Maar wat je hier zegt, lijkt sterk op wat je ergens anders[22.] al even schijnheilig verklaart: dat je denkt dat niemand die ofwel jouw werk heeft gelezen ofwel enige omgang met jou heeft gehad, niet diep doordrongen is van het feit dat jij niets zozeer verafschuwt als schotschriften of geweld. Dit blijkt dan zeker duidelijk uit de twee venijnige, lasterlijke aantijgingen die je in je *Samenspraken* tegen mij hebt uitgebraakt, een werk dat je in je jeugd hebt uitgegeven, maar onlangs als oude man - zij het op uiterst kinderachtige wijze - hebt veredeld met vrijwel alleen deze idiote toevoeging, die ik rechtstreeks uit de *Samenspraken* citeer:[23.]

> *Augustinus:* Is het een goed idee als ik een of andere schaduw[24.] meebreng?
>
> *Christianus:* Mij best, als het maar geen donkere schaduw is.
> *Augustinus:* Wat zou je denken van N.?
> *Christianus:* Die scotist?
> *Augustinus:* Of Scotus zelf, als je wilt.
> *Christianus:* Vooruit, hij mag erin, maar dan moet hij wel zijn sofistische puzzels, zijn leuterpraat, zijn roddels, zijn aanstellerij, zijn bitterheid, zijn sardonische lach, zijn opschepperij à la Thraso en zijn zelfgenoegzaamheid thuis laten.
> *Augustinus:* Hij laat nog eerder zijn staart thuis.

In die woorden moge de wereld zijn theoloog, zijn zedenmeester, zijn monnik en zijn toonbeeld van terughoudendheid herkennen, alsook de fameuze, even ongekunstelde als Erasmiaanse schroom, ernst, waarheidsliefde en rechtschapenheid. Als dit geen smaadschrift is, wat is het dan wel?

Maar waar weerklinkt jouw naam, zul je zeggen. Er staat hier genoeg waaruit men gemakkelijk kan afleiden wie je doelwit is. ‘Maar beste kerel, wat heb jij dan met een staart te maken?’ Schaam jij je dan niet over een zo kinderachtige en belachelijke uithaal naar het Engelse volk,[25.] waaraan je zo-

22. In brief 1053.
23. De passage komt voor in de recente, herziene uitgave van de *Colloquia* (zie brief 1041). In volgende uitgaven zou Erasmus de passage schrappen.
24. Bedoeld is: een ongenode gast.
25. Voor de grap werden Engelsen destijds soms als staartdragers voorgesteld.

veel te danken hebt, terwijl je heel goed weet dat de zaak anders ligt? Als dit jouw terughoudendheid is, gebruik die dan maar tegenover anderen; ik heb er geen behoefte aan. Ik ben nog liever het slachtoffer van andermans ongemanierdheid dan dat ik me door een dergelijke terughoudendheid laat strelen. De brutaliteit zelf had niets brutalers kunnen voortbrengen. Als ik met behulp van een dergelijke terughoudendheid met je zou willen strijden, zou de gelegenheid niet ontbreken en het materiaal nog veel minder.

Maar ik zal je niet navolgen. Ik zal niets ondernemen wat niet ter zake doet, aangezien ik met jou geen geschil heb over beschimpingen, maar over heilige zaken. En ik ben niet gespeend van krachten die mij bestand maken tegen de giftige aanvallen van jou en je aanhangers. Ik schenk er gewoon geen aandacht aan, en het zou geen haar verschil moeten maken dat de Erasmiaanse terughoudendheid tegenover een brulboei die razend en tierend tegen iemand uitvaart, inmiddels bijna spreekwoordelijk is geworden. Je aantijgingen missen bovendien elke geloofwaardigheid, omdat iedereen weet dat uit haat zelden de waarheid wordt gesproken. Toch zijn er nog mensen die je het eerzame excuus verschaffen dat je retorica bedrijft.

Ik zou mij er onderhand voor schamen je tweede aantijging te citeren, omdat ze zo platvloers is en naar uitwerpselen stinkt, ware het niet dat ze een staaltje toont van Erasmiaanse schroom. Ze gaat als volgt:[26.]

> *Augustinus:* Wat heb je aan literatuur zonder inhoud?
> *Christianus:* Je kunt er je kont mee afvegen, makreel mee inpakken, enzovoort.
> *Augustinus:* Ik ken anders iemand wiens tong ik daarvoor liever zou gebruiken.
> *Christianus:* Maar ik ken iemand wiens tong als veeginstrument niet minder gevaarlijk is dan de bladeren van monnikskap.
> *Augustinus:* Ze moesten hem monnikskap te eten geven, aan die praatjesmaker.[27.]

Ik vraag je, Erasmus, zijn deze woorden jou waardig, jij die de enige theoloog en zedenmeester van de wereld wilt zijn? Had je je nog smakelozer, hatelijker of giftiger kunnen uitdrukken? Welke brulboei, hansworst, derderangs acteur of pleebewaker zou zulke schandelijke taal over iemand uit-

26. Ook deze passage werd in volgende uitgaven (grotendeels) geschrapt.
27. Het door Erasmus gebruikte woord voor praatjesmaker is *ardeleo*. Het correcte woord is *ardelio*. De ‘verschrijving’ van Erasmus houdt een toespeling in op de naam van Lee.

storten? Afgezien van andere overwegingen die je niet had mogen veronachtzamen, had toch althans het besef van je priesterschap je ervan moeten weerhouden mij, niet minder dan jij een gezalfde van de Heer, op zo'n smerige wijze met schande te overladen.

Maar ik heb zozeer met je te doen dat ik geen zin heb op ernstige wijze terug te slaan, nu jij je met je eigen gedrag tentoonstelt en een levendig zelfportret schildert in je eigen kleuren. Geen denken aan dat ik iets zou doen wat altijd heeft ingedruist tegen mijn zedelijke opvattingen, dat ik iemand publiekelijk aan de kaak stel. Want dat je mij telkens weer beschuldigt van giftige uitvallen, doe je ongetwijfeld door al te zeer toe te geven aan verdenkingen, zonder enig vaststaand argument of bewijs. Je kunt zelfs niet één getuige aanvoeren die mij ooit - buiten deze discussie over jouw Nieuwe Testament en mijn verdediging tegen jouw laster - een onvertogen woord over jou heeft horen spreken. Christus wees een lasterlijke aantijging van de hand door te antwoorden dat hij de duivel niet had.[28.] Paulus weerstond Petrus in zijn aangezicht omdat hij zich verwijtbaar gedroeg.[29.] Waarom zou het mij naar die voorbeelden niet vergund zijn enerzijds laster af te weren, anderzijds een dwalende broeder openhartig te vermanen? Als ik jou daarmee voor het hoofd heb gestoten, is dat niet mijn schuld maar de jouwe, want je verdraagt niet dat met jou gebeurt wat redelijk is, hoewel je er zelf geen genoeg van krijgt het ergste onrecht te bedrijven. Als mijn verhitte gemoed me tijdens mijn verweer soms iets verder heeft doen gaan dan juist was, dan was dit toch niet zo ernstig dat het alleen kon worden rechtgezet door schaamteloze en leugenachtige aantijgingen in de openbaarheid te slingeren. Ik herinner me één bepaald geval waarover jij je bij mij hebt beklaagd, toen ik jou in een brief aan een vriend[30.] een lasteraar van de Heilige Schrift had genoemd: ik zal dat niet zonder meer ontkennen, maar ben er niet geheel zeker van of ik het zo heb opgeschreven. Mogelijk heb ik mij iets te vrij geuit tegenover een kennis die geen ware maar een valse vriend was, en ook niet de mijne, zoals ik te laat heb gemerkt, maar de jouwe; hij heeft me zelfs bij jou verraden. In zijn overmatige behulpzaamheid tegenover beide partijen vertelde hij me eens wat hij deels van jou en deels van jouw aanhangers had gehoord, zaken die me niet zeer bevielen. Omdat ik weinig tijd had om schriftelijk te reageren en hij toch aandrong op een antwoord, heb ik in de hitte van het moment misschien wel iets gebromd wat aan de driftige kant was.

Maar goed, laat het zo zijn. Zelfs als ik iets dergelijks ook aan andere vrienden heb geschreven, nadat jij me al op vele plaatsen bespottelijk had

28. Johannes 8:49.
29. Galaten 2:11.
30. Maarten Lips.

gemaakt, is dat nog geen halszaak, want het komt er nu op aan dat ik bewijs lever. Als ik daar niet in slaag, verlies ik het pleit. En als ik het heb gezegd, ben ik mijn boekje nog niet te buiten gegaan. Maar zeg jij me eens: ben ik voor jou een lichtzinnige, wispelturige marskramer, die steeds weer een nieuwe plek opzoekt en zich tot allerhande bezigheden voelt aangetrokken, en een ronddolende Odysseus, dat je mij een praatjesmaker noemt, met een wijziging in de voorlaatste lettergreep waardoor je duidelijker zinspeelt op mijn naam?[31.] Toen ik dat voor het eerst las, moest ik lachen om de vriendelijkheid waarmee je mij siert met al jouw onderscheidingen, zodat je bijna niets voor jezelf overlaat. Als ik wilde, zou ik je dit op gepaste wijze betaald kunnen zetten, maar ik zal het niet doen en het is ook niet zo nodig, want Erasmus is genoegzaam bekend. Maar wat laat zich jouw terughoudendheid goed smaken als je mij in brieven aan je vrienden op de ene plaats een giftig insect, elders eerder een monster dan een mens, en weer elders een notoire roddelaar noemt![32.] En dan de passage die niet in het minst ter zake doet, behalve voor zover jij altijd en overal je gif moet spuien, waarin je mij een bleek en mager scharminkel noemt - een ware blijk van sereniteit! Als het ook mij vergund is even te raaskallen: in lengte doe ik niet voor je onder, ik kijk zelfs eerder op je neer. Je bent wel iets robuuster dan ik. Bleek en mager zijn we toevalligerwijs in ongeveer gelijke mate, al loopt dat bij jou iets meer in het oog, vanwege je grotere volharding in de studie en je aanmerkelijk hogere leeftijd.

Nu schiet mij te binnen waarom jij zo ingenomen bent met jezelf. Er zijn er die jou de grote Erasmus noemen: met die titel wens ik je alle geluk. Er zijn er ook die het hebben over de allergrootste Erasmus. Daarin kan ik me eveneens vinden: als ik voor jou een scharminkel ben, dan ben jij voor mij Atlas, van wie men gelooft dat hij het hemelgewelf draagt zonder dat hij dit werkelijk doet. Maar hoezeer doen jouw christelijke inborst en de Erasmiaanse minzaamheid zich gevoelen waar je ergens in de *Mengelmoes van brieven*, onlangs te Bazel uitgegeven, aan de hoogwaardige bisschop van Rochester eerst schrijft dat ik in de wieg lijk te zijn gelegd voor roddel, en daarna: ‘Als ik ook maar een fractie van al dat geroddel op mijn geweten had, zou ik niet durven aantreden tot de maaltijd van Christus.’[33.] Roddel, roddel en nog eens roddel, je bent er helemaal weg van, want die woorden liggen je in de mond bestorven. Waarom ben je vergeten te vermelden wat je elders beweert, dat door jouw geschriften niemand in de geringste mate is zwartgemaakt?[34.] Ben ik hier soms niet zwartgemaakt, althans voor zover het aan jou

31. Zie hierboven noot 27.
32. Zie brieven 906 en 999, uitgegeven in de *Farrago nova epistolarum.*
33. Brief 936, opgenomen in de *Farrago nova epistolarum.*
34. Zie brief 1007, opgenomen in de *Farrago nova epistolarum.*

ligt, daar je je uiterste krachten inspant om mijn naam te verguizen? Kun je mij immers een nog goddelozer schanddaad aanwrijven dan dat ik in een nog onreine staat en met zoveel roddel op mijn geweten durf aan te treden tot de maaltijd van Christus, zodat ik me schuldig maak tegenover het lichaam en het bloed van de Heer? Als ik niet ben zwartgemaakt, moet dat beslist niet aan jouw terughoudendheid worden toegeschreven, maar aan het verstand van de lezers, die van een auteur van jouw slag niets geloven. O mens, wie zijt gij, dat gij eens anders knecht oordeelt? Of hij staat of valt, gaat zijn eigen heer aan.[35.] Oordeel niet opdat gij niet geoordeeld worde.[36.]

Als ik wilde, zou ik je kunnen terugbijten, maar ik houd me in. Wat ik heb gezegd, zou ik ook niet onverbloemd hebben gezegd als ik daarmee geen beeld wilde uittekenen van de terughoudendheid waarop jij je zo nadrukkelijk laat voorstaan, zodat je niet langer roem ontleent aan wat louter woorden zijn, terwijl de feiten er geenszins mee overeenstemmen. Maar dat de zaak, zoals je schrijft, over de hele wereld is verspreid, is gebeurd door brieven van jou en je aanhangers, niet door die van mij. Ik heb over deze rel slechts aan enkele vrienden in Engeland geschreven, die we bovendien gemeen hebben en die gering in aantal zijn. Zoals jij waar ook ter wereld vrienden hebt, zo heb jij het gerucht overal verbreid, en dat op onwaarachtige wijze.

Erasmus: Met name in Duitsland zijn er velen die mij zelfs geestdriftiger aanhangen dan me lief is. En je bent niet onbekend met de heftigheid van geest en karakter die de Duitsers eigen is. Weliswaar heb ik de pen van velen deels door overreding en deels door brieven in bedwang gehouden en voor zover het in mijn macht ligt, zal ik dat blijven doen, maar ik hoor dat sommigen dreigen met veel ernstiger maatregelen. Mocht iets van dien aard gebeuren, wat God verhoede, dan zou ik niets kunnen verhelpen aan jouw ongeluk en zou bovendien de verontwaardiging over het gebeurde ook mijn hoofd treffen, gezien de gretigheid waarmee tegenwoordig verdenkingen worden geuit. Natuurlijk hoop ik dat iets dergelijks zich niet zal voordoen, maar ik vrees toch dat het anders zou kunnen lopen. Als er geen gevaar dreigt, dan ben ik slechts bezorgd geweest uit vriendschap; dreigt er wel gevaar, dan heb ik je uit vriendschap gewaarschuwd, zodat je desgewenst het kwaad kunt verhelpen met een besluit dat jou in je bezonnenheid het beste lijkt.[37.]

35. Romeinen 14:4.
36. Mattheus 7:1.
37. In dit fragment laat Lee enkele passages uit brief 998 weg. De laatste zin wijkt enigszins af van wat Erasmus had geschreven.

Edward: Ik laat me er niet gemakkelijk toe overhalen te geloven dat Duitse soldaten zich deze zaak aantrekken: zij hebben er niets mee te maken. Van de Duitse geleerden kan ik het fatsoen afmeten aan hun literaire activiteiten, waarin ze tegenwoordig uitblinken, en ik kan me allerminst voorstellen dat ze zich in lage misdaden zouden storten. De geleerden uit mijn eigen Engeland wil ik niet afschilderen zoals jij het met de Duitsers doet. Wat jij ook beweert, ik ben ervan overtuigd dat de Duitse geleerden mensen zijn die zich niet door hun bevliegingen laten leiden en die in een literaire kwestie geen oordeel vellen met behulp van het zwaard. Als het zover komt dat deze kwestie met de wapens wordt beslecht, dan mag Erasmus van mij als enige vanaf zijn rechterszetel straffeloos alle verordeningen opleggen die hem goeddunken. Ik heb niet met het zwaard leren vechten, maar ik mocht wensen dat ik waardig was door het zwaard te sterven in een zaak van het geloof! Als zij dreigen met hachelijker zaken dan de pen, wie heeft hen dan tegen mij opgezet behalve jijzelf, die niets ongezegd laat om mij te schaden? Wie is zo woest dat hij uit eigen beweging aan het razen gaat, zonder op enige manier te zijn uitgedaagd? Maar wat is er dan voorgevallen dat ernstig genoeg is om hun ergernis te wekken? Zelfs als het waar was wat jij mij in die brief op niet minder leugenachtige dan giftige wijze voor de voeten werpt, hebben we dan soms te maken met een zo grote misdaad dat die alleen door het zwaard kan worden gewroken? Als de bedreiging reëel is die jij in bedekte termen tegen mij uit, jezelf min of meer verschuilend achter anderen, heb je mondeling kennelijk dingen gezegd die erger zijn dan wat je schrijft. Want dat laatste heeft te weinig om het lijf om iemand met een normaal gemoedsleven naar de knots te doen grijpen.

En waar blijft intussen jouw christelijke inborst, waaruit nooit iets anders opwelt dan liefde, ingetogenheid, lankmoedigheid en eenvoud? Maken deze woorden jou zo zelfvoldaan? Komt voor jou het christendom erop neer dat men voor geen misdaad hoeft terug te deinzen als men die in woorden kan verhullen, zodat degene die een misdaad beraamt, veilig is als hij die een ander in de schoenen kan schuiven, die zich wellicht nergens van bewust is? Kom zeg, voor de draad ermee, toon jezelf als de man die je zo vaak laat zien of leg je masker af, zodat de wereld ziet wat voor iemand je bent. Jij, die bij andere gelegenheden wilt doorgaan voor de hoeder van de vrede, introduceert knuppels en zwaarden in een dispuut over de Heilige Schrift? Ik ben zo onbeduidend dat aan mij weinig verloren gaat, maar ga eens na wat Gods kerk te verduren krijgt als dit precedent door jouw toedoen ingang vindt, zodat telkens wanneer zich een meningsverschil over de Heilige Schrift voordoet, de zaak wordt overgelaten aan het oordeel van sluipmoordenaars. Je kunt ervan verzekerd zijn dat het nageslacht de naam van Erasmus eens zal

beschouwen als een pest, een plaag en een vloek; je zult het nageslacht immers meer schade toebrengen dan mij, zelfs als ik er het leven bij laat.

Je kunt ook maar beter niet zozeer op je bedriegerij vertrouwen dat je, mocht mij in verband met deze zaak iets ernstigs overkomen, kunt ontsnappen aan het schandmerk van die misdaad, ook al zweer je bij hoog en bij laag op je onschuld. Als iemand een aanslag op mij pleegt, is dit zonder meer het werk van Erasmus. Hoe goed jij je pen in bedwang houdt, blijkt uit je apologie aan de heer Jacques Masson, de *Samenspraak van de drietaligen*,[38.] de schotschriften die in Leuven aan de kerkdeuren zijn bevestigd[39.] en, niet in de laatste plaats, uit de brieven die onlangs bij de uitgeverij van Froben zijn verschenen[40.] en je brief aan Lupset.[41.] Ik ben niet zo stom dat ik die bedriegerij van jou niet doorzie. Je stelt van alles in het werk en doet het voorkomen alsof je stilzit. Je bent een vijand, maar zet een vriendelijk masker op. Je speelt op zo'n manier toneel dat je de toeschouwers als sukkels lijkt te beschouwen en denkt dat jij alleen gebruik kunt maken van streken die niemand behalve jij in de gaten heeft. Was je maar werkelijk degene voor wie je wilt doorgaan! Dan zou er tussen jou en mij geen onenigheid bestaan en zou het er in de kerk gelukkiger en vrediger aan toe gaan. Want als je doorgaat zoals je bent begonnen en soortgelijke rellen zult trappen als iemand op literair gebied jouw zijde niet kiest, of anderen naar jouw voorbeeld hetzelfde zullen doen, mag ik hopen dat mijn voorgevoel me bedriegt en de tijd niet zal komen dat de heilige kerk op jammerlijke wijze ten prooi valt aan partijstrijd. Als ik, die vele jaren jonger ben dan jij, jou tot de orde zou willen roepen, haal je daar wellicht je schouders voor op. Laat Paulus dan degene zijn die je leert alles liever te verdragen dan dat Gods kerk door jouw toedoen onder een schandaal gebukt gaat.[42.] Als je hem als je leermeester navolgt, zul je zowel jezelf als de kerk een dienst bewijzen. Ik, die in jouw ogen wellicht je gezworen vijand ben, zal voortdurend tot God bidden opdat hij je de geest van gezond verstand en vrede inblaast, waardoor je jezelf kunt kennen en je intellect kunt aanwenden in gehoorzaamheid aan Christus, om de kerk op te bouwen

38. De *Dialogus bilinguium ac trilinguium*, een in 1519 verschenen pamflet waarin sommige Leuvense theologen worden gehekeld. De gedrukte uitgaven noemen Konrad Nesen als auteur, maar waarschijnlijk was diens broer Wilhelm de drijvende kracht achter het pamflet. Er zijn geen aanwijzingen dat Erasmus er iets mee te maken had.
39. In zijn *Apologia qua respondet invectivis Lei* ontkent Erasmus dat hij iets met deze schotschriften te maken heeft.
40. De *Farrago nova epistolarum.*
41. Brief 1053.
42. Vgl. 1 Corinthiërs 9:12.

in plaats van te verwoesten, zodat je op die manier een ware, bestendige roem kunt verwerven, zowel bij God als bij de mensen.

Omdat het zonde is zoveel kostbare vrije tijd te verliezen aan dit soort gekissebis, aangezien hiermee voor geen van ons beiden eer is te behalen en de vrome lezer er geen genoegen aan beleeft, zal ik enkele passages weerleggen uit je brief aan Lupset, waarmee je iedereen hebt willen beïnvloeden voordat mijn boek zou verschijnen, maar zonder hiertoe jouw woorden aan te halen zoals ik dat voor je eerdere brief heb gedaan. Daar je alle moeite aanwendt om de lezer ervan te overtuigen dat je niets hebt gedaan om de uitgave van mijn boek te verhinderen, dwing je mij ertoe vanaf het begin te herhalen wat ik al vaak heb gezegd en dit te verhelderen en nader toe te lichten.

Eerst en vooral bevestig ik derhalve nadrukkelijk dat jij pogingen hebt gedaan de uitgave van mijn boek te dwarsbomen. De aanwijzingen hiervoor zijn de volgende. Een kennis van mij heeft jouw bediende[43.] het huis van de drukker[44.] zien binnengaan op de avond voorafgaand aan de dag waarop de drukker, die het zetwerk voor de eerste proef al voor de pers gereed had, mij liet weten dat hij niet durfde door te gaan, omdat mijn werk tegen jou was gericht. Toen ik zijn gezellen de volgende ochtend vroeg wat de bediende van Erasmus op die avond was komen doen, zei een van hen dat hij van de baas had begrepen dat de bediende er inderdaad was geweest en met hem gesproken had, maar dat hij niet wist waarover het gesprek was gegaan. Ik ben meteen op de drukker afgestapt en heb hem ondervraagd, want ik had de stellige indruk dat er iets niet pluis was en bovendien maakten mijn zaken trage voortgang. Hij ontkende niet alleen dat jouw bediende bij hem was geweest, maar was zelfs niet te beroerd daar ook nog een eed op te zweren. Ik vertrouwde de man niet langer. Ik zei echter niets, ging de zaak voor mijzelf nog eens na en voorzag wat vervolgens gebeurde. Er verstreek nog geen uur of de drukker zag geheel van het werk af. Daarna wilde hij de overeenkomst herzien, maar op onbillijke voorwaarden, want terwijl hij eerder, toen hij het werk nog graag wilde uitvoeren, beloofd had mij dertig presentexemplaren te zullen geven, probeerde hij nu te bedingen dat ik er op eigen kosten tweehonderd zou afnemen. En zelfs deze voorwaarde had ik ingewilligd als ik inmiddels geen twijfel had gekregen aan 's mans trouw. Want denk maar niet dat mij ontging wat jij beraamde, namelijk dat de katernen jou vers van de pers door de drukker ter hand zouden worden gesteld, zodat het je vrijstond het werk halverwege stil te leggen, als jouw belang daartoe zou noodzaken, of dat je, mocht je eventueel de voortgang van het werk hebben toegestaan, voldoende oponthoud zou verkrijgen om intussen een

43. Waarschijnlijk Pieter Meghen.
44. Waarschijnlijk Jean Thibault.

repliek te schrijven, zodat deze gelijktijdig met mijn boek zou worden gepubliceerd.

Je hebt me zelf glunderend verteld dat ook als de drukker zou voortmaken, het werk nog minstens twee maanden in beslag zou nemen, terwijl de drukker met mij had afgesproken dat het werk na twee weken te koop zou zijn. Op grond hiervan is het zonneklaar dat jij mij een hak hebt gezet. Sommigen denken zelfs dat het eerste blad heimelijk is gedrukt en jou is bezorgd. Er zijn twee redenen waarom ik geneigd ben dat te geloven. Ten eerste heb ik de drukker, nadat deze de overeenkomst had opgezegd, gemaand onmiddellijk de letters uit de galeien te halen en op te bergen in de letterkast, onder toeziend oog van een kennis van mij (ik had toen namelijk ook van deze machinaties een voorgevoel), wat hij niet heeft willen doen, hoewel er overigens geen enkele geldige reden was waarom hij dit zou weigeren als hij niet de bedoeling had jou een heimelijk gedrukt katern ter hand te stellen. Ten tweede heeft een kennis van mij iemand uit jouw omgeving een aantekening uit dat eerste katern horen voorlezen. Trouwens, de drukker zelf heeft het excuus voorgewend dat een van zijn gezellen jou de bladen wilde bezorgen zodra ze van de pers waren gerold en dat hij daarom de overeenkomst had opgezegd, om niet door andermans vergrijp te worden geschandvlekt. Niettemin is duidelijk, wat de drukker nu ook mag liegen, dat hij deze list zelf heeft beraamd, zij het dat jij hem daartoe hebt verleid.

Hier komt nog bij dat toen ik later, tijdens een van onze gesprekken in de Leuvense Pieterskerk, vertelde dat ik mijn boek nooit aan een drukker zou hebben overhandigd als jij niet zelf duidelijk had gemaakt dat dit je zeer welkom zou zijn, jij glashard ontkende dat je dit ooit had gezegd. Alleen indien het gerucht niet kon worden onderdrukt, zei je toen, wilde je liever dat het boek werd uitgegeven dan dat het werd achtergehouden. Maar er is iets wat nog meer zekerheid verschaft dan een aanwijzing. Ik kan iemand[45] noemen aan wie jij hebt verteld dat het je inmiddels speet de uitgave van het boek te hebben verhinderd. En ik geloof allerminst dat deze persoon iets ten nadele van jou heeft willen verzinnen, want hij behoort tot degenen die jou vereren.

Nadat de eerste drukker had afgehaakt, heb ik het vervolgens bij Hillen geprobeerd, die er wel oren naar had en zei dat hij de eerstkomende woensdag het werk zou aanvatten. Nauwelijks was een uurtje verstreken of hij veranderde van gedachten, ongetwijfeld door jou en de jouwen ofwel omgekocht ofwel met dreigementen onder druk gezet. En toch beweer jij met omhaal van woorden dat het je niet zinde dat mijn plan op niets was uitgelopen, dat je onmiddellijk de drukker bij je liet komen en alles in het werk stel-

45. Misschien Nicolaas van Broeckhoven.

de om een regeling te treffen, maar dat ik intussen van gedachten was veranderd en me had teruggetrokken. Schaam jij je dan niet over zo'n schaamteloze leugen? Nadat de zaak zaterdagochtend om tien uur was stukgelopen, ben ik de hele zaterdag en zondag in Antwerpen gebleven, tot maandagochtend zeven uur. In deze tijd is echter niemand naar mij toegekomen. Om te voorkomen dat ik onopgemerkt zou terugkeren, hield je zelfs nauwkeurig in de gaten wat ik deed en heb je de eerstvolgende koets genomen om mijn koets van Mechelen tot Leuven te achtervolgen. Hiermee nog niet tevreden ben je uitgestapt en heb je in mijn koets gegluurd om je te vergewissen dat ik erin zat, zoals mijn reisgenoten hebben gezien en me later hebben verteld, want ik was op dat moment elders met mijn gedachten. Dit weet ook jouw eenogige bediende Pieter,[46] de verkondiger van jouw lof, die jou toen vergezelde. Had ik me teruggetrokken nadat ik van gedachten was veranderd? Integendeel, het speet me vreselijk onverrichter zake huiswaarts te keren. Want het gerucht deed al de ronde dat ik een uitgave beoogde, zodat de afwijzing mij met schaamte vervulde. Ik maakte al nieuwe plannen en zou het er niet bij hebben gelaten als een brief van More[47] mij niet had weerhouden. En heb jij me zelf niet gezegd dat je, nadat je had begrepen dat ook Hillen van gedachten was veranderd, verzucht hebt: 'Nu is de zaak gered. Er zijn hier geen andere drukkers die over Griekse letters beschikken dan deze twee'?

Maar wat die tweede gelegenheid betreft, wie was ervoor verantwoordelijk dat de zaak bij Hillen geen succes had? Je had het zo aangelegd dat je elke dag alle gedrukte bladen ter inzage kreeg en dat je naar jouw goeddunken het werk van de pers kon laten verwijderen wanneer je het wilde, zodat ik van jou afhankelijk was en mijn kosten en moeite op een wenk van jou verloren zouden gaan. Dan jouw bewering dat je Hillen, die eraan twijfelde hoe jij het zou opvatten als hij mijn boek zou drukken, geantwoord hebt dat hij haast moest maken en dat je er volledig achter stond: ik ken mensen aan wie jij hebt verzekerd dat je antwoord luidde dat je hem niet wilde verhinderen het werk uit te voeren, maar dat je hem daartoe evenmin aanmoedigde. Dit antwoord toont dat je halfslachtige bedoelingen had, maar toch liever zag dat het werk niet doorging. Om hem nog duidelijker te maken dat het laatste je bedoeling was, heb je hem onmiddellijk je parafrasen van de brieven aan Timoteüs en Titus gestuurd, terwijl je heel goed wist dat ik inmiddels overeenstemming met hem had bereikt, iets wat je in je brief erkent. Zodoende vertel je een weinig consistent verhaal, je spreekt jezelf zelfs openlijk tegen.

46. Pieter Meghen.
47. Vermoedelijk een brief van 1 mei 1519, waarin Thomas More duidelijk maakt dat hij de aantekeningen van Lee onbeduidend acht en hem een uitgave ontraadt.

Als de uitgave van mijn boek je zo ter harte ging, had je niets moeten ondernemen waardoor de zaak werd verstoord.

Maar wie is zo'n sukkel dat hij niet doorziet met wat voor kunstgrepen jij de zaak hebt aangepakt? Nadat je onmiddellijk na mijn akkoord met de drukker naar Antwerpen was gekomen, stelde de drukker, die tevoren klaarstond om ieder moment aan mijn boek te beginnen, de zaak uit tot de twaalfde dag voor Kerstmis, dat wil zeggen zo'n veertig dagen later dan de dag die was afgesproken. Wie ziet hier niet, vooral in aanmerking genomen hoe het verder is gegaan, dat het werk ten behoeve van jou zo lang werd uitgesteld, zodat je intussen zowel je parafrasen kon voltooien als die brief kon samenstellen en uitgeven, waarin je met bedrog en leugens iedereen probeert te beïnvloeden? Je wist immers dat dit ten zeerste in je voordeel was, omdat aan de eerste klacht die in een geschil wordt geuit, het meeste gewicht wordt toegekend, in hogere mate dan redelijk is. Toch heb ik niet verzuimd op de afgesproken dag mijn broer naar Antwerpen te sturen.[48] Zodra Hillen hem zag, zei hij dat hij in de weer was met jouw parafrasen. Daarna echter, na ruggespraak met jouw omgeving, zoals mag worden aangenomen (want jij was inmiddels in Leuven, wellicht werkend aan je brief), wees hij precies dezelfde datum aan om met het werk te beginnen als die waarop jouw brief aan Lupset voor het eerst bij de Leuvense drukker Dirk van de pers rolde en te koop werd aangeboden.[49] Zelfs een blinde moet dan kunnen zien dat die vertraging geen ander doel had dan jou in staat te stellen nog voordat mijn boek ter perse ging, ieders blik te vertroebelen met een nieuw verhaal, dit als een orakel op te dringen aan de lezer die tot dan toe nergens weet van had, en tegelijk de indruk te wekken dat je bij mij aandrong op publicatie van mijn werk, alsof je wilde dat de lezer er zodoende op vertrouwde dat jij de uitgave niet had belemmerd van een werk dat je zo nadrukkelijk uitgegeven wenst te zien.

Vertrouwend op dergelijke toverkunsten en je inderdaad vloeiende stijl houd jij je voor dat er niets is wat jij niet kunt doen geloven, maar misschien overtuig je alleen stommelingen en lieden die onvoldoende tot de feiten doordringen. Mij zul je nooit overtuigen, ook al ben ik voor jou een stommeling. Want alsof je mij over willekeurig welk onderwerp tot jouw mening kunt overhalen, leuter jij dat ik heus wel weet dat de zaak zich heel anders heeft voorgedaan, terwijl ik dat hoegenaamd niet weet. In werkelijkheid ben jij degene die weet dat de zaak zich anders heeft voorgedaan dan je zegt. En

48. Wilfred Lee ging naar Antwerpen op de dag (omstreeks 6 november) die oorspronkelijk tussen Edward Lee en Hillen was overeengekomen.
49. De bedoelde datum is 14 december, de drukker is Dirk Martens.

ook jouw secretarissen weten dat: je kunt er zeker van zijn dat zij je stilzwijgend tegenspreken als een leugenaar. En er is geen gebrek aan mensen die menen dat ik de afgelopen zomer door sommige van jouw aanhangers uit Duitsland en Parijs ben geweerd, als mijn leven me lief was, met geen andere bedoeling dan het drukken van mijn boek ook daar onmogelijk te maken, want je wist zeker dat in deze contreien alle drukkerijen door jouw toedoen voor mij gesloten waren.

Dit was de hoofdzaak van je brief, waarmee ik korte metten heb gemaakt, dunkt mij. Nu over naar de rest. Over Dirk Martens heb je nooit met een woord tegen mij gerept, en overigens was er geen enkele hoop dat iemand die jou zozeer is toegedaan, mijn zaken voldoende gewetensvol zou behartigen. Evenmin heb ik ooit gezegd dat ik bij driehonderd passages aantekeningen had gemaakt die niemand zou kunnen weerleggen. Ik heb misschien gezegd dat er enkele bij waren waarop het lang niet makkelijk zou zijn goed te antwoorden. Waar je het hebt over de voorstellen die je mij hebt gedaan, introduceer je er enkele die ik nooit eerder heb gehoord. Je verzwijgt de oplossing die veruit het redelijkst was, namelijk dat de zaak met ons beider instemming zou worden overgelaten aan het oordeel van de heer Jan Briart; voorts verzwijg je dat jij je aan die beoordeling hebt onttrokken. Maar ook wijd je geen enkel woord aan het feit dat ik vanwege jouw houding niets kon ondernemen. Al deze zaken pleiten tegen jou, zoals in uitgebreider vorm te lezen staat in mijn apologie. Kort en goed gezegd: Lee ontkent formeel dat het is gegaan zoals jij zegt.

Dat ik door jou tot publicatie ben aangezet, betwist ik niet. En toch stuurde jij in je sluwheid kennelijk op het tegendeel aan. Als jij het had toegelaten, zou de wereld immers allang over het boek hebben beschikt. En is er iemand gek genoeg om je te geloven als je zegt dat degenen die op mijn hand waren, beweerden dat het werk werd gedrukt met de bedoeling dat het de ronde zou doen onder degenen die jou slecht gezind zijn en dat jij er pas na een jaar de hand op zou kunnen leggen? Welke drukker zou de door hem uitgegeven boeken niet graag aan iedereen slijten? Bovendien had ik mij vast voorgenomen - er zijn er die dit kunnen getuigen - jou het boek onmiddellijk toe te sturen nadat ik het in gedrukte vorm in handen zou hebben gekregen. De gedachte het boek naar Keulen te zenden is echter nooit in mij opgekomen. Ik heb het werk niet in een vijandige geest aangevat. Ik heb nooit oprechter gehandeld, en dit is tot op heden zo gebleven. Dat ik overigens van jou vervreemd ben geraakt, is gebeurd door jouw schuld, niet door de mijne. Toch ben ik nooit je vijand geweest en dat ben ik ook nu nog niet.

Ik herinner mij niet tegen jou te hebben gezegd dat ik, toen ik je Nieuwe Testament voor het eerst in handen kreeg, de prologen heb overgeslagen in

mijn honger naar de hoofdtekst. Bovendien ontken ik stellig te hebben gezegd dat ik een groot aantal passages had geschrapt die inmiddels achterhaald waren door de verschijning van je tweede editie van het Nieuwe Testament, die ik ten tijde van ons laatste gesprek niet had gezien, of, als ik die gezien had, nog niet met mijn aantekeningen had vergeleken. Er is ook geen reden waarom je mij een gebrekkig geheugen moet aanwrijven omdat ik zowel heb gezegd dat ik mijn werk had herzien als dat het nooit tot een publicatie van het boek zou komen. De herziening heb ik ondernomen in maart, toen ik mij opmaakte het boek met jouw instemming aan de bisschop van Rochester[50.] te versturen, en op dat ogenblik was jouw tweede editie nog niet te koop. Dat andere heb ik later gezegd, in juli, nadat ik van een groot aantal vrienden brieven had gekregen die ons opriepen de zaak bij te leggen. Ik heb aan de wens van die vrienden tegemoet willen komen. Ik had toen wel degelijk in gedachten wat ik je gezegd heb, mits de bisschop van Rochester zich zou verwaardigen de beoordeling van het boek op zich te nemen en jij niet langer zou aandringen op een uitgave.

God weet dat ik in deze aangelegenheid niets heb ondernomen zonder de zuiverste bedoelingen. Hij weet ook hoezeer dit conflict mij met afschuw vervulde en hoe dierbaar mij de vrije tijd was die ik aan de Griekse en Hebreeuwse literatuur besteedde en die jij telkens kwam verstoren, zonder dat ik iets had gedaan dat je daartoe dreef, waarschijnlijk omdat jij je voorstelde dat deze strijd jou grote roem zou opleveren of mij grote schade zou berokkenen, of misschien zelfs omdat je iets anders van plan was dan je met de mond beleed. Je moest immers ook iets aanvangen met de geruchten die door jouw schuld, niet door de mijne, verbreid waren geraakt. Ik heb niet meer gedaan dan mij verweren tegen valse aantijgingen. Jij bent aldoor blijven kletsen, tegen kinderen, tegen leken, tegen koetsiers (want ik heb begrepen dat je ook in een huurrijtuig het een en ander hebt losgelaten), zodat jij het bent, veeleer dan ik, die de ketels van Dodona[51.] heeft beroerd, jij die altijd en overal kabaal maakt, iets wat je onophoudelijk hebt gedaan vanaf de eerste dag dat ik op jouw aansporing aan dit werk ben begonnen. Blijkbaar is voor jou alles beter te verdragen dan de vermaning van een vriend, vooral als die vriend oprecht is en zegt wat hij denkt, zoals onder ware vrienden de gewoonte is.

Wanneer je echter van mij iemand maakt die zo begerig is naar roem dat ik die zelfs met behulp van misdrijven en schanddaden wens te verwerven (want je vergelijkt mij met Herostratus en een zekere Ortwin Gratius), maak je op mij een weinig consistente indruk, aangezien je mij tegelijkertijd voor

50. John Fisher.
51. Zie brief 1030, noot 3.

roemzuchtig houdt en stapelgek verklaart. Ik zou meer dan stapelgek zijn als ik de roem, die volgens jouw belofte zozeer voor het oprapen lag en zo weinig inspanning had gevergd (ik hoefde alleen maar blind te zijn voor jouw fouten en die toe te juichen), zou versmaden en een andere weg zou kiezen, niet alleen moeizaam en onzeker, maar ook beladen met velerlei gevaren. De roem die jij me aanbood was binnen handbereik, als ik gewild had, zodat ik allerwegen zou worden bejubeld als Lee, de vriend van Erasmus, van de muzen en van de schone letteren. Als ik van deze onzekere strijd al enige roem mag verwachten, zal die te laat komen en weinig aangenaam zijn doordat hij gepaard gaat met allerhande moeilijkheden en gevaren, en bovendien weinig bestendig doordat hij voortdurend wordt belaagd door het geblaf van Erasmus' talrijke aanhang. Maar jouw bescheidenheid is van dien aard dat je mij voortdurend je eigen hebbelijkheden toeschrijft. Om roem te verwerven, spreek jij over iedereen je oordeel uit, alsof je de staf van de censor in je bezit hebt, zonder te wijken voor de Oudheid; je wilt zelfs doorgaan voor de enige wiens blik verder reikt dan die van alle grote wijzen van de heilige kerk. Ik echter heb alleen met jou te maken en ik leg je niet meer in de weg dan gerechtvaardigd is, iets waarop je zelf op zoveel manieren hebt aangedrongen, ook al doe ik dat misschien iets vrijmoediger dan je zou willen.

Je gunt mij de eer mijn daden te vergelijken met die van een brandstichter, maar wie onpartijdig is, mag oordelen wie van ons het meest aan een brandstichter doet denken: ik, die met vrome ijver probeer de Heilige Schrift en de leer van de kerk te vrijwaren van laster (was ik tegen die taak maar zozeer opgewassen als ik zou wensen!), of jij die beide in hoge mate belastert, die ervoor zorgt dat teksten over de wereld verbreid raken die door ketters zijn besmeurd, op het gevaar af dat de ware, zuivere tekst op menige plaats wordt bedorven, en die het zelfs meer dan eens voor ketters lijkt op te nemen. Indien iemand de indruk geeft een reusachtige brand aan te wakkeren, dan ben jij dat in de eerste plaats, en dat doe je niet in de tempel van een valse god, zoals Herostratus, maar, wellicht naar het voorbeeld van Arius en andere gesels, in de kerk van Jezus Christus, die hij met zijn bloed heeft verlost; een brand zo groot dat die nauwelijks kan worden geblust als jij doorgaat met wat je begonnen bent.

Ik heb de taak waaraan jij je hebt gezet nooit afgekeurd. Evenmin heb ik ooit de pretentie gehad dat ik wat de kennis van Grieks en Latijn betreft, je schoenriem zou kunnen ontbinden, zoals het gezegde luidt.[52.] Ik wens ook zeker niet jouw gelijke te zijn, tenzij je zou beschikken over eigenschappen die je ontbreken. Ik verken nu voor het eerst wat ik vermag met mijn pen en heb het gevoel dat ik niets vermag. Toch moet ik wel naar beste vermogen

52. Johannes 1:27; vgl. *Adagia I*, 5, 94.

stamelen nu jij me zo uitdaagt. Jij veroorlooft je meer vrijheid ten aanzien van het Nieuwe Testament dan ik ten aanzien van het Oude. Want wat jou in het Nieuwe Testament niet aanstaat, verwoord je op zo'n manier dat je doceert, terwijl ik alleen maar een verzameling aantekeningen heb gemaakt als steun voor mijn wankele geheugen, als iemand die kruipt en nog niet rechtop kan lopen. Het valt immers niet mee zich een weg te banen door de Hebreeuwse bijbel zonder fouten te maken als men niet eerst de oorsprong van de Hebreeuwse woorden heeft onderkend. Hier komt mijn werk op neer, als een poging om mijn geheugen te ondersteunen, niet om te doceren. Als het met al die beroering mogelijk was geweest, zou ik die taak inmiddels ongetwijfeld zo goed mogelijk hebben volbracht.

Hoezeer doet jouw eenvoudige, ingetogen en christelijke inborst zich gevoelen wanneer je tweedracht onder broeders probeert te zaaien door te schrijven dat ik uit haat tegen jou de beste vriend ben geworden van degenen voor wie ik tevoren geen goed woord overhad! Degenen die jij bedoelt, zijn ongetwijfeld te verstandig om een auteur zoals jij te geloven. Voor die orde[53.] heb ik altijd eerbied gekoesterd. Van een nauwe vriendschap tussen hen en mij is tot dusver geen sprake. Ik kan tot nog toe nauwelijks iemand van hen begroeten met zijn naam, op misschien een enkeling na, en ben nooit met hen omgegaan. Niemand van hen heb ik ooit tegen jou opgezet - ik mag voor hen een leugenaar zijn als ik dat ooit heb gedaan; evenmin heb ik ooit over hen gesproken of gedacht met minder eerbied dan gepast is.

Je vertelt het lasterlijke verhaal dat pas toen het gerucht ging dat jij in Bazel was gestorven, ik kennelijk mijn kans schoon zag en zowel deze gewesten als mijn eigen Engeland heb bedolven onder mijn fameuze zeshonderd aantekeningen. Dat gerucht is mij nooit ter ore gekomen. Wat ik mij herinner is dat nadat jij al uit Bazel was teruggekeerd en kampend met een of andere ziekte te bed lag in het huis van Dirk van Aalst,[54.] de jood Mattheus Adrianus mij een keer heeft verteld dat jouw gezondheidstoestand nogal wanhopig was. Mijn eigen gezondheid mag me worden ontnomen als ik hem niet meteen heb geantwoord dat het me bijzonder zou spijten als dit waar zou zijn, omdat jouw dood voor de wereld van de letteren een groot verlies zou betekenen.

Het zou schaamteloos van mij zijn geweest als ik had beweerd zeshonderd passages te hebben bijeengebracht, terwijl het boek al bijna twee maanden bij Briart berustte, zodat hij je, als je dat wilde, een exemplaar van mijn aantekeningen kon doen toekomen. In dat geval had ik niet alleen bij Briart de reputatie verworven van een praatjesmaker, maar had jij je ook met eigen

53. De dominicanen of de karmelieten.
54. Dirk Martens.

ogen van mijn bluf kunnen vergewissen. Als al deze gewesten en mijn eigen Engeland met exemplaren waren overspoeld, volgt daaruit het een of het ander: ofwel jij hebt hier noch in Engeland vrienden, terwijl mij velen ten dienste staan die zo trouw zijn als Achates, ofwel jij deed maar alsof je het boek wilde hebben zonder het werkelijk te willen, terwijl ik voor jou de mogelijkheid had geopend het te verkrijgen door het in zo ruime mate te verbreiden. Want hoe had het gekund dat jij en de jouwen er al die tijd de hand niet op konden leggen als het wijd en zijd in omloop was gebracht? Niemand die bij zijn verstand is, zal dit van jou aannemen, en hieraan laat zich afmeten hoe betrouwbaar jouw overige mededelingen zijn.

Van dezelfde snit is jouw opmerking dat ik uitsluitend inzage weigerde aan degenen van wie ik wist dat ze betrouwbare vrienden van je zijn en dat ik op je vraag waarom ik zeker persoon[55.] geen exemplaar gaf van mijn boek, geantwoord heb dat hij een goede vriend van je was. Van de Leuvense theologen heeft niemand het gezien behalve Briart, die destijds een vriend van je was en volgens mij nog steeds geen vijand van je is. Wie van ons de kopiisten die de exemplaren hebben afgeschreven het meest genegen waren, is mij onduidelijk; ik weet alleen dat één van hen mijn aantekeningen aan je heeft doorgespeeld.[56.] In Engeland hebben drie vrienden van jou het gezien: de bisschop van Rochester, More en Latimer. Bij mijn weten heeft volstrekt niemand die jou vijandig gezind is, het boek onder ogen gekregen. En ik ben mij niet bewust dat in Engeland, behalve de genoemden, meer dan hooguit vier personen het hebben ingezien. Verder ontken ik met klem te hebben geantwoord wat jij zegt dat ik geantwoord heb, dat ik zeker persoon het boek niet heb getoond om geen andere reden dan dat hij een goede vriend van je was. Ik vraag me af waarom je die persoon niet met name noemt. Maar dit dient jou, zoals de rest, om het vertrouwen van de lezer te winnen, van wie ik echter hoop dat hij zich niet opnieuw laat bedriegen na zo vaak te zijn misleid.

Ziehier dan de repliek op je beide brieven waartoe ik onverwacht werd gedwongen. Want terwijl ik meende dat mijn apologie een gerechtvaardigd en volledig weerwoord bevatte dat al jouw laster afdoende zou ontkrachten, zijn deze twee brieven verschenen met nieuwe aantijgingen aan mijn adres, van een doeltreffender soort, want door jou voorzien van allerlei opsmuk. Het leek me verstandig daaraan niet voorbij te gaan, om niet de indruk te geven dat ik ze erken. Als ik op sommige ervan uitvoeriger heb geantwoord dan nodig was, al te zeer gebruik makend van de gelegenheid, ben ik daartoe

55. Thomas More. In de *Farrago nova epistolarum* wordt diens naam in brief 1053 niet genoemd; pas in latere uitgaven voegde Erasmus de naam toe.
56. Zie brief 998, noot 2.

aangezet doordat dezelfde zaken in beide brieven worden herhaald. Bovendien schoten mij, aangewakkerd door deze aanleiding, dingen te binnen die me tevoren waren ontgaan en niettemin relevant leken. Mocht ik, na zo vaak en bovendien op zo'n stekelige wijze te zijn getergd, de indruk geven nogal fel van me te hebben afgebeten, dan verdien ik vergiffenis omdat ik dit heb gedaan als uitgedaagde partij, en niet om mijnentwil maar ten behoeve van de kerk, waarvoor ik een bezieling koester die mij af en toe danig in beroering heeft gebracht. God weet dat ik in geringe mate heb toegegeven aan mijn drift, ook al heb ik me niet overal de gematigdheid kunnen opleggen die jij misschien zou wensen. Ik heb klip en klaar gezegd wat ik dacht. Ik heb geen gebruik gemaakt van bedrog en bewust geen ruimte gegeven aan haatgevoelens. Hoewel het me niet meer dan normaal leek beschuldigingen af te wijzen die ik niet erken, viel het me niettemin zwaar de strijd aan te binden met een man die een zo algemene beroemdheid is en door mij een tijdlang als een vriend is beschouwd, en die bovendien de uitzonderlijke vriend is van zoveel vrienden die wij gemeenschappelijk hebben. Maar ik hoef mij niet te verantwoorden voor iets wat ik niet kan vermijden. Ik had mij vast voorgenomen te zwijgen en van mijn vrije tijd te genieten, als jij mij dat had gegund, want mij is nooit iets onaangenamers overkomen dan deze vete.

Vaarwel. Leuven, 1 februari 1520

1062 *Aan Lorenzo Campeggi*
Leuven, 5 februari [1520]

Dit is het voorwoord bij Erasmus' parafrasen van Paulus' brieven aan de Efeziërs, de Filippensen, de Kolossensen en de Thessalonicensen. Het werk werd vermoedelijk voor het eerst gedrukt te Leuven door Dirk Martens, maar van de eerste druk is geen exemplaar bekend. Voor de tweede druk, in maart 1521 uitgebracht te Bazel door Johann Froben, breidde Erasmus het voorwoord uit met (hier opgenomen) passages die overeenkomen met brief 1167.

Erasmus van Rotterdam aan de hoogwaardige vader in Christus, de heer Lorenzo Campeggi, kardinaal van de titelkerk San Tomasso in Parione, gegroet

Steeds wanneer ik de onbestendigheid van het menselijk reilen en zeilen in ogenschouw neem, Lorenzo, jij parel aan de kroon der kardinalenorde, dan

lijkt het alsof ik naar een soort Euripus[1] kijk of naar iets wat zo mogelijk nog grilliger is, zo aanhoudend is de beweging van op- en neergang, waarbij niets langdurig in dezelfde toestand kan blijven. Als de zaken een hoogtepunt hebben bereikt, vallen ze terug in een voorafgaand stadium, totdat ze weer een opwaartse wending nemen en een ondraaglijke piek bereiken, zodat men zich gedwongen ziet de koers te verzetten. En als iemand deze stroming probeert tegen te houden of naar elders te verleggen, zou hij daarin nooit slagen zonder ernstige gevaren en een geweldige beroering te veroorzaken. Zo werd eertijds de Romeinse monarchie vervangen door een democratie of althans een oligarchie, die op haar beurt uitmondde in een zodanige willekeur dat de behoefte rees aan volkstribunen en dictators en later zelfs aan keizers, wier macht reusachtige proporties aannam, zodat men weer ging verlangen naar het republikeinse bestel van weleer. Het is echter onbegonnen werk op deze manier alle afzonderlijke verschijnselen bijeen te brengen van opkomst en ondergang, van bloei, verval en daarop volgende wederopbloei in telkens nieuwe gedaanten. Wat meer verbazing wekt, is dat ook de gewijde studiën, die meer dan wat ook zichzelf gelijk horen te blijven, hun beweging van eb en vloed kennen.

In vroeger tijden was de christelijke wijsbegeerte een zaak van het geloof en geen onderwerp van disputaties. Men had in zijn vrome eenvoud genoeg aan de orakelspreuken van de Heilige Schrift en kende geen behoefte aan allerlei voorschriften die verder gingen dan spontane liefde, die alles begrijpt en nooit in gebreke blijft. Daarna kwam het domein van de theologie in handen van lieden die onderlegd waren in menselijke wetenschappen, zij het meestal die welke het volk tegenwoordig retorisch noemt. Geleidelijk kwam de wijsbegeerte er steeds meer aan te pas, eerst die van Plato, weldra die van Aristoteles, en begon men vragen te stellen die blijkbaar betrekking hadden op de ethiek of de metafysica. Aanvankelijk leek dit een nagenoeg noodzakelijke ontwikkeling, maar van lieverlede schreed ze zover voort dat velen niet alleen de kennis van taal en literatuur verwaarloosden, maar zelfs de bijbel voor gezien hielden en zich hun leven lang toelegden op tobberige, overbodige en mateloos spitsvondige kwesties, waartoe ze zich voelden aangetrokken als tot de rotsen van de Sirenen. Het kwam zo ver dat de theologie geen wijsheid meer was, maar een vaardigheid, eerder geschikt voor het theater dan voor de ware vroomheid. Behalve door eerzucht en winstbejag werd ze ook door andere plagen verziekt, zoals vleierij, vetes en bijgeloof.

Nadat uiteindelijk door dit alles het punt was bereikt dat de zuivere gedaante van Christus vrijwel geheel schuilging onder menselijke haarklove-

1. Een zee-engte tussen Boeotië en Euboea waar het water naar verluidt zevenmaal per dag in- en uitstroomde; zie *Adagia I*, 9, 62.

rijen en dat de eens kristalheldere bronnen van de evangelische leer, verstopt met de aarde van de Filistijnen,[2] alsook de onwrikbare maatstaf van de Heilige Schrift, in vele richtingen verwrongen, eerder ten dienste stonden aan onze bevliegingen dan aan de glorie van Christus, hebben sommigen met onmiskenbaar vrome bedoelingen gepoogd de wereld tot de vroegere eenvoud van de studie terug te brengen en haar van de inmiddels overwegend troebele poelen naar de zuivere, levende springaders terug te leiden. Om dit te bereiken, leek kennis van de talen en van de zogeheten schone letteren van het hoogste belang, aangezien we door de verwaarlozing daarvan zo diep waren gevallen.

De zaak had nauwelijks een aanvang genomen of onmiddellijk ontstond een geweldige beroering, doordat de ene partij al te halsstarrig vasthield aan wat men gewend was en de andere met veel kabaal binnenviel, meer als een vijand dan als een gast. Aan beide kanten werden zodoende fouten gemaakt. Op dezelfde wijze versmaadden eertijds de joden de nieuwe wijn van het evangelie, gewend als ze waren aan de oude wijn van de Mozaïsche wet, en beschouwden ze datgene waardoor de bestaande wet werd voltooid en gesierd als een krenking; de nieuwigheid riep hun afkeer op, terwijl ze veeleer werden teruggevoerd naar het oude. Zo gebeurt het dat een weldaad verandert in een kwaad, wanneer een arts zijn geneesmiddel ruw en onhandig toedient en de patiënt zijn geneesheer als een vijand ziet. Degenen die hun beroep maken van de letteren die lijden onder het vooroordeel dat ze nieuw zijn, terwijl ze juist zeer oud zijn, zouden er beter aan doen beleefd aan te kloppen in plaats van een vijandelijke inval te doen, en niet meteen bij wijze van spreken iedereen boven de zestig van de brug te gooien,[3] maar geleidelijk als nieuwkomers te versmelten met de oude bewoners. De schone letteren worden immers niet ingevoerd met het doel de leervakken af te schaffen die met groot voordeel voor de mensheid aan de universiteiten worden onderwezen, maar om deze te doen voortbestaan in een zuiverder en soberder gedaante dan ze tot dusver in de handen van sommigen bezaten. Laat de theologie vooral de koningin der wetenschappen blijven, maar geen koningin is zo machtig dat ze de diensten van haar kameniersters afwijst. Ze staat toe dat sommigen haar vermanen en anderen haar verzorgen, en meent dat het bijdraagt tot haar roem als zij beschikt over de eerzaamste dienstmaagden die bestaan.

Als zij die de oude geleerdheid willen sieren met behulp van de schone letteren, hun diensten vriendelijk en minzaam aanbieden, en zij die hun leven aan de studies van weleer hebben besteed, zichzelf noch de jongeren tekort doen, maar de nieuwkomers welwillend opnemen in hun gemeen-

2. Zie Genesis 26:15.
3. *Adagia I*, 5, 37.

schap, valt te voorzien dat elk van beide partijen de ander tot sier zal zijn en nut zal verschaffen, en dat uit de wederzijdse uitwisseling van goederen zelfs een dubbel gewin zal voortkomen. Zoals het er nu voorstaat, gaat voor beide partijen de vrucht van hun arbeid verloren en verlaten beide het slagveld met grote verliezen, zolang wij over en weer met modder blijven gooien en elkaar zelfs met stenen bekogelen. In de strijdschriften waarmee de ene partij de andere aanvalt, treft men meer beschimpingen dan argumenten aan. In scholastieke betogen vindt men meer nijd dan geleerdheid, meer scheldwoorden dan gezonde oordelen, meer vooringenomenheid dan geestelijke onafhankelijkheid. In preken wordt de evangelische leer, die in haar zuiverste vorm te voorschijn zou moeten komen, bezoedeld door menselijke emoties. Zij die woedend tekeergaan tegen de traditionele studies, begaan een zonde, ook al zijn die studies onvolwassen. Maar ernstiger zondigen zij die de kansel bestijgen, vanwaar de evangelische bazuin pleegt te weerklinken die de glorie van Christus verkondigt, en opruiende taal uitslaan als 'Houd jullie kinderen weg van de Griekse les, want daar komt ketterij uit voort! Raak de boeken van die en die niet aan' (ze deinzen er zelfs niet voor terug namen te noemen) 'die het Onze Vader verbetert, die kritiek heeft op het Magnificat, die de kam haalt door het evangelie van Johannes![4.] Vroede vaderen, wees paraat! Burgers, te hulp! Laat die plaag niet over ons komen!'

Kan men zich iets opruienders voorstellen dan dergelijke woorden, als die worden uitgesproken tot een onwetende menigte? Of iets stompzinnigers, als ze worden uitgesproken tot geleerde en verstandige toehoorders? Toch wensen degenen die dit in het openbaar doen, voor steunpilaren van het christelijk geloof door te gaan. Ze denken er intussen niet bij na dat ze als verkondigers van Christus' leer het volstrekte tegendeel doen van wat ze belijden door de reputatie aan te vallen van mensen die zich verdienstelijk maken of dat althans proberen te doen. Evenmin beseffen ze intussen dat de vrucht van hun inspanning grotendeels verloren gaat, zowel voor henzelf als voor het volk, omdat ze hierdoor hun geloofwaardigheid verliezen bij hun gehoor. Wie gelooft immers iemand die haat en vijandschap uitstraalt? Daarentegen worden de geschriften van degenen die zich dag en nacht inspannen om naar beste vermogen de geleerdheid en de ware vroomheid te bevorderen, met minder vrucht door hen gelezen, tenzij men zou menen dat het weinig verschil maakt of men een boek in een serene geest ter hand neemt dan wel bezeten door een vijandige overtuiging, of althans door een vijandige verbeelding. Ten slotte zaait men, in plaats van het evangelische zaad, het onkruid van de tweedracht en de haat, dat zich nauwelijks laat uitrukken als het eenmaal wortel heeft geschoten in de menselijke geest.

4. Deze drie verwijten werden Erasmus zelf gemaakt; vgl. brief 948.

Men kan zich maar moeilijk voorstellen wat voor reusachtige branden gewoonlijk ontstaan uit zulke kleine, smeulende vonken. Geen menselijke verworvenheid bereikt zo'n weelderige bloei dat ze niet door tweedracht tot een plaag kan worden. En nergens moet men tweedracht zozeer vermijden als in de studie, vooral in de gewijde studie, daar deze bovenal wordt geacht het gezag te bezitten waardoor de woelingen van de menselijke begeerten tot bedaren worden gebracht. Wat anders dan vrede wordt immers gepredikt door degene die Christus predikt? Als het zout onzout wordt, wat blijft dan nog over om het zouteloze smakelijk te maken?[5.] Als het licht van de evangelische wijsbegeerte wordt verduisterd door menselijke verlangens, waarmee moet dan het duister in onze geest worden verdreven? Iedereen weet echter dat onze godsdienst grotendeels afhangt van hoe het met de studie is gesteld. Maar ook dit paradijs van ons leven is door de listige oude slang zozeer vergiftigd dat men volgens mij maar beter zijn tuin kan cultiveren dan de letteren, aangezien uien en kool de tuinder meer opleveren dan doorwaakte nachten bij de lamp.

Maar intussen mompelt u al een tijdje tegen mij: waartoe dient dit alles nu? Welnu, om te bewerkstelligen dat door de aansporing van u en uw gelijken onze paus Leo de weg naar de onsterfelijke roem, die hij op gelukkige wijze is ingeslagen, tot het eind toe bewandelt. Hij heeft de christenheid reeds een onschatbare dienst bewezen door de koningen en volkeren die elkaar met goddeloze oorlogen in beroering brachten, in eendracht te verzoenen;[6.] hij zou wellicht een even belangrijke weldaad verrichten als hij bovendien de rust in de geleerde wereld herstelde. We hebben immers te maken met een zo bittere haat, zulke giftige taal en zulke wrede vetes dat het me niet eens duidelijk is of dat wapengekletter voor het mensdom wel een groter kwaad inhoudt dan die geestelijke verdeeldheid. Wat de doorluchtige koning van Engeland, Hendrik VIII, samen met zijn Achates, de hoogwaardige Thomas,[7.] kardinaal van York, voor zijn eigen Brittannië heeft gedaan, ongetwijfeld mede op uw aanraden, moet Leo doen voor de wereld die hij leidt als plaatsvervanger van Christus, aan wie niets zozeer ter harte ging als de eendracht. Ik geloof niet dat aan enige koning of keizer uit de geschiedenis een luisterrijker inscriptie ten deel is gevallen dan die welke naar verluidt voor onze Leo is aangebracht: ‘Aan Leo X, voor zijn herstel van de vrede in de christenheid’.[8.]

Hier komt nog bij dat deze aangelegenheid hem niet slechts in het alge-

5. Naar Marcus 9:50.
6. Zie brief 964.
7. Thomas Wolsey.
8. Onduidelijk is naar welke inscriptie Erasmus verwijst.

meen aangaat, daar alles hem aangaat wat het wel en wee van de godsdienst en de vroomheid betreft, maar dat het ook in het bijzonder tot zijn taak behoort te voorkomen dat iedereen onbelemmerd tekeer kan gaan tegen de talen en de schone letteren, waaraan hij in zijn zwaarwegend oordeel zoveel waarde toekent dat hij met grote onkosten van overal geleerden aantrekt om deze in Rome te onderwijzen, in de mening dat hierdoor de Eeuwige Stad, vermaard om zijn vele monumenten, geen geringe extra luister wordt bijgezet. In zijn scherpzinnigheid beseft hij maar al te goed dat talenkennis niet alleen noodzakelijk is voor de beoefening van de wetenschap, maar ook om de grenzen van de christelijke wereld te verstevigen of uit te breiden. Welk koninkrijk is immers ooit tot stand gekomen of van een lang bestaan verzekerd geweest zonder de band van gemeenschappelijke talen? Oordeelt u zelf hoezeer het hem aangaat als het Nieuwe Testament, waaraan ik op zijn aansporing ben begonnen, dat ik op zijn aansporing heb herzien en dat ik aan Christus en aan hem heb opgedragen, door willekeurig welke onwetende zwetser mag worden verbroddeld bij een al even onwetend publiek. De vernieling van mijn eigen reputatie zou me onberoerd laten als zo geen afbreuk werd gedaan aan het gewin van Christus en de roem van Leo.

Als men zich afvraagt hoe de eendracht kan worden hersteld, denk ik dat de zaak heel gemakkelijk zijn beslag kan krijgen als hij per decreet verordent dat iedereen zijn eigen professie mag koesteren en verheffen zonder af te geven op die van een ander en dat beide partijen hun mondelinge en schriftelijke razernij aan banden leggen, vooral degenen van wie men een dergelijke matiging fatsoenshalve mag verwachten. Doet zich enig meningsverschil voor - wat dikwijls gebeurt, want zoals smaken verschillen, zo bestaat er ook verschil van opvatting - dan dient elke twist beperkt te blijven tot een beschaafde controverse, zonder te ontaarden in een dolle strijd. Mocht er iets in het geding zijn dat onmiskenbaar te maken heeft met de zuiverheid van het geloof (die men er niet in alle gevallen met de haren bij moet slepen), dan moet de zaak eerst worden onderzocht door werkelijke deskundigen inzake de geloofsmysteriën, daarna door mensen die hun geloof niet als dekmantel gebruiken voor hun belangen, en ten slotte op zo'n manier dat de discussie wordt gevoerd aan de hand van gematigde oordelen, niet van opruiende kreten. Wellicht hebben sommige mensen er namelijk moeite mee dat de vraag of zij christenen zijn, afhangt van het oordeel van de eerste de beste.

Ik twijfel er niet aan dat u gemakkelijk van een en ander bent te overtuigen, daar mij bekend is hoezeer u, in wie geleerdheid en eerlijkheid samengaan, afkerig bent van alle kwaadaardigheid. Evenmin zal het Uwe Hoogwaardigheid moeite kosten Zijne Heiligheid Leo te overtuigen, ofwel omdat hij

u volkomen terecht hoogacht vanwege uw uitzonderlijke gaven, ofwel omdat hij uit zichzelf in bijzondere mate geneigd is tot vrede en eendracht. Mocht het voor de kleine dienst die ik vraag een ontoereikende beloning lijken dat alle geletterden ter wereld tot in de eeuwigheid lof zullen toezwaaien aan de naam van Lorenzo Campeggi, dan voeg ik daaraan uit mijn eigen naam een extraatje toe: de parafrase van vijf brieven van Paulus, de laatste die mij van zijn authentieke brieven waren overgebleven,[9] onlangs in een ruk voltooid. Ik heb die brieven niet in de juiste volgorde onder handen genomen en ook niet allemaal tegelijk en in een en dezelfde beweging, hetgeen verklaart waarom de afzonderlijke delen aan verschillende personen zijn opgedragen. Ik heb goede hoop dat althans dit werk zal voortleven, daar het zelfs wordt geprezen door degenen die van het afkammen van alles wat ik schrijf hun beroep lijken te hebben gemaakt. Tevens leek mij dit een manier om mijn schuld jegens Uwe Hoogwaardigheid tenminste voor een deel in te lossen. Ik ben namelijk niet vergeten hoeveel ik te danken heb aan uw ongehoorde vriendelijkheid en evenmin wat ik u in mijn brief heb beloofd.[10] Dit voorschot moet u dan maar voor lief nemen, totdat ik genoeg heb bijeengeschraapt om de volledige som te voldoen.

In Brugge, zo herinner ik mij, nam Uwe Hoogwaardigheid na de maaltijd afscheid van mij met de woorden dat aan welk hof Campeggi ook zou vertoeven, ik erop kon vertrouwen dat hij een van harte toegenegen vriend van Erasmus zou zijn. Ik verzeker u op mijn beurt dat waar ter wereld Erasmus ook zal vertoeven, u erop kunt vertrouwen dat hij de meest toegewijde dienaar is van Uwe Hoogwaardigheid. Het ga Uwe Hoogwaardigheid goed.

Leuven, 5 februari 1519

1063 *Aan Beatus Rhenanus*
Leuven, 5 februari 1520

Onderstaande tekst, alleen bewaard in een handschrift van Beatus Rhenanus, is wellicht een fragment uit een langere brief.

9. Erasmus geeft hiermee te kennen dat hij (terecht, maar de mening werd niet algemeen gedeeld) de brief aan de Hebreeërs, die hij later zou parafraseren, niet beschouwde als geschreven door Paulus.
10. Zie brief 996.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Beatus Rhenanus, gegroet

Men blijft hier maar samenzweren, hatelijker dan ooit. Niettemin houdt Van Dorp stand, op zo'n manier dat ik erop vertrouw dat hij dat zal blijven doen. Wil je daarom, als je kunt, Zasius, Bonifacius[1.] en anderen ertoe aanzetten hem iets vriendelijks en waarderends te schrijven? Doe de groeten aan Witz, Volz en Wimpfeling. Ik geloof dat je weet dat Briart gestorven is. Het ga je goed, beste Beatus.

Leuven, 5 februari 1520

1064 *Aan Johann Oecolampadius*
[Leuven, ca. februari 1520]

Onderstaande tekst is een fragment uit een brief van Bernhard Adelmann aan Willibald Pirckheimer, geschreven op 4 maart 1520. Adelmann verwijst naar een niet bewaard gebleven brief die Erasmus kort tevoren aan Johann Oecolampadius schreef.

Erasmus schreef onlangs aan onze theoloog[1.] dat hij klaar is met de parafrase van alle authentieke brieven van Paulus, dat Briart en Colet gestorven zijn, dat Van Dorp zich van harte met hem heeft verzoend en dat Hoogstraten hem in Leuven tweemaal heeft bezocht, waarbij hij er Briart de schuld van gaf dat hij zich tegen Erasmus had gekeerd. Ook schreef hij dat als de magnaten aan het hof het niet voor hem hadden opgenomen, hij door de kliek van monniken en scholastici allang zou zijn gestenigd. Zijn klachten gelden vooral een karmeliet[2.] en een zekere Edward,[3.] die ook een weerwoord heeft geschreven op zes van Luthers stellingen.

1. Bonifacius Amerbach.
1. Johann Oecolampadius.
2. Waarschijnlijk Nicolaas Baechem.
3. Edward Lee; een geschrift van hem tegen Luthers stellingen is niet bekend.

1065 *Aan Antoine de la Marck*
Leuven, 16 februari [1520]

Erasmus van Rotterdam aan de hooggeachte jongeheer Antoine de la Marck, abt van Beaulieu, gegroet

Een persoon[1.] die u bekend is, had mij verzekerd dat ik bij Uwe Hoogheid in niet geringe mate in de gunst zou komen als ik u zou verleiden met de opdracht[2.] van een uitvloeisel van mijn studie. Maar zoals ik merk, is het anders gelopen; ik lijk mij van u te hebben vervreemd met juist datgene waarmee ik u voor mij probeerde te winnen. Aan uw eerlijkheid, trouw en standvastigheid wens ik niet te twijfelen. Ik weet niet of het gunstige effect van mijn gebaar is tenietgedaan door dezelfde persoon die mij ertoe had aangezet, dan wel of het boek zelf onvoldoende bij u in de smaak is gevallen.

Aangaande uw belofte[3.] wil ik uw gemoed niet bezwaren. U hebt mij vrijwillig en uit eigen beweging iets beloofd wat ik niet vroeg en niet verwachtte; op mijn beurt ontsla ik u vrijwillig en uit eigen beweging van uw verplichting. Ik zal mij er niet over beklagen dat uw poging niet het succes heeft gehad dat u zich had voorgesteld, mits u doet wat u zelf in de hand hebt en Erasmus' blijken van genegenheid beantwoordt. De zaak zelf leert mij dat het geluk er voor een groot deel uit bestaat geen al te hoge verwachtingen te koesteren. Had ik mij aan uw belofte vastgeklampt, dan zou ik nu worden gekweld door frustratie, maar omdat ik slechts lichte hoop had, voel ik niet veel pijn nu die is vervlogen. De koning[4.] zelf heeft mij zaken aangeboden die datgene wat u hebt durven beloven, ruimschoots overtreffen. Verre van u kwalijk te nemen dat u niet hebt gedaan wat u op uw schouders had genomen, ben ik u dankbaar dat u het gewenst en geprobeerd hebt. Het ga u goed, hooggeachte heer.

Leuven, 16 februari [1519]

1066 *Aan Guillaume Budé*
17 februari [1520]

Erasmus van Rotterdam aan zijn voortreffelijke vriend Guillaume Budé, gegroet

Hoewel die dubbel vermaledijde brief[1.] van mij om vele redenen mijn onbehagen heeft gewekt, zij het vanwege het slechte Grieks, zij het omdat hij nogal vrijpostig was, zoals jij ook vond, is hij me althans in dit opzicht beval-

1. Misschien Paschasius Berselius.
2. Zie brief 956.
3. Kennelijk een toezegging voor Erasmus een gunst te bewerkstelligen.
4. Waarschijnlijk Karel V.
1. Brief 1004.

len dat die ene brief er twee[2] aan Budé heeft ontlokt die niet minder geleerd dan uitvoerig waren. Zelfs als jij me niet had verboden ze te beantwoorden, zou ik daar in de huidige omstandigheden nooit aan zijn toegekomen, niet zozeer vanwege mijn studiebezigheden als vanwege de daarmee gepaard gaande opschudding. Nadat je in je eerste brief, geheel gesteld in een zodanig Attisch dat men zou kunnen denken dat hij niet in Parijs maar in Athene was geschreven, had afgekondigd dat voortaan de wet van de amnestie zou gelden, alsof dat wat ik je had aangedaan, door een gerechtvaardigde weerwraak was vergolden, heb je daar een tweede brief achteraan gestuurd, half in het Grieks en half in het Latijn, die nog heel wat nijdiger was dan de vorige. Wel verre van hieraan aanstoot te nemen, feliciteer ik mijzelf ten zeerste met deze rijke opbrengst. Ik verleen je dan ook het recht om zelfs als jou hierna nog iets te binnen valt waarover je meent te moeten klagen, je wrevel naar believen te uiten, onverlet de wet die wij onderling hebben bekrachtigd.

Maar waarvoor is het nodig dat ik mijn zonden belijd nu jij die van ons beiden al hebt beleden, zij het vooral die van mij? Ik neem akte van je bekentenis en vergeef degene die vergeeft, opdat in ons het woord van Jakobus vervuld wordt: ‘Belijdt elkander de misdaden, en bidt voor elkander, opdat gij gezond wordt.’[3] Nooit eens zondigen is de goden eigen, niet de mens. Wat genie, geleerdheid en welbespraaktheid in de beide talen betreft, gun ik jou vanzelfsprekend graag de erepalm, want ik heb niet de gewoonte op die gebieden met wie dan ook te wedijveren, laat staan met Budé, de Milo van onze tijd in de worstelschool van de letteren, om het zo uit te drukken. Wat eerlijkheid en vredelievendheid betreft, ligt het iets moeilijker, want daarin zou ik toch althans voor je evenknie willen doorgaan. Maar ook die palm ontruk jij me met geweld, zo onoverwinnelijk ben jij op elk gebied, o hoogedele.

Maar voor het overige ben ik het ofwel met je eens, ofwel erken ik dat je je goed en billijk hebt uitgedrukt. Ik maak wel een uitzondering voor de opmerking in je tweede brief, waar je om voor mij ondoorgrondelijke redenen concludeert dat je mij niet een vriend van vleiers kon noemen zonder ipso facto Deloynes als een vleier te bestempelen. Let op je woorden, Budé! Vriendschap is iets heiligs, en wat onaantastbaar is mag je niet beroeren! Het zou krankzinnig zijn als ik over zo'n man iets dergelijks zou schrijven of denken. Ik heb mijn Griekse brief herlezen en zie daarin niets staan waaruit kan worden afgeleid wat jij zegt, en in elk geval was dit wel het laatste wat ik dacht. Waarom zou het niet kunnen dat ik graag word gevleid zonder iemand te hebben die dat ook doet? Ik vraag me dan ook af, beste Budé, hoe

2. Brieven 1011 en 1015.
3. Jakobus 5:16.

je dit in je hoofd hebt gehaald. Zelfs als ik enkele vleiers had, volgt daar niet meteen uit dat hij, op wie een dergelijke verdenking met geen mogelijkheid zou kunnen vallen, tot dat gezelschap behoort.

Voorts ontken je niet dat je brief aan Tunstall[4.] een ironische ondertoon heeft, iets waaraan ik mij volgens jou ook schuldig aan maak. Wat jij wenst toe te geven, is jouw zaak, maar ik zal mijn fout pas erkennen wanneer men iemand kan aanwijzen die Erasmus anders over Budé heeft horen spreken dan hij in zijn brieven doet, al is het maar tijdens ongedwongen conversaties, wanneer men er tegen zijn kameraden alles uitflapt wat voor de lippen komt, of bij een stevig glas, wanneer de al dan niet gepaste confidenties in het rond vliegen, of wanneer ik zou hebben geduld dat welke vriend dan ook Budé nog niet eens zou geringschatten, maar mij diens gelijke of meerdere zou noemen, zonder dat ik een scherp en ernstig protest zou hebben aangetekend.

Intussen weet ik niet welk belang jij hecht aan die al te scherpziende Italiaanse commentator[5.] die jou, alsof je zelf geen ogen in je hoofd had, gewezen heeft op enkele dubbelzinnige uitspraken van mij. In elk geval zou mij een dergelijk dienstbetoon van niemand aangenaam zijn. Hoe het je is vergaan bij wat je een missie noemt in opdracht van het hof, heb ik ten dele kunnen opmaken uit je brief aan Luis Vives - een brief die zo elegant, geleerd en in alle opzichten geslaagd is dat ik, die zelfs mijn vijanden zelden benijd, jaloers ben op een van mijn beste vrienden. Vives legt zich tegenwoordig toe op declamaties, met een ongelofelijk succes, God sta me bij.[6.] Je kunt je nauwelijks voorstellen dat wat hij doet, in onze streken en in onze tijd is ontstaan en dat het om fictieve betogen gaat, voor zijn plezier geschreven, niet om werkelijke en ernstig bedoelde redevoeringen. Van zijn talent heb ik altijd een gunstige indruk gehad, maar in zijn stijl miste ik vroeger een zekere souplesse. Nu doet hij het op alle onderdelen zo goed dat ik in onze tijden niemand zie die hem op dit gebied de erepalm zou kunnen betwisten, zonder dat ik iemand tekort wens te doen. Op de Griekse brief die je mij hebt beloofd, zal ik blijven aandringen totdat ik die uit je heb geperst.

Over de vertoning die hier onophoudelijk wordt opgevoerd door een aantal lieden die samenzweren tegen het Drietalencollege en tegen de schone letteren in het algemeen, kan ik je slechts met schaamte en weerzin schrijven, beste Budé. Als een dergelijke instelling was opgericht in Rome, dat nochtans meer schitterende voorzieningen kent dan enige andere stad, zouden zowel de kardinalen als de paus zelf haar ondersteunen met de hoogste

4. Brief 583.
5. Mogelijk Giambattista Egnazio; zie brief 1015, noot 1.
6. Vgl. brief 1082.

gunsten en eerbewijzen, in de mening dat ze aan de rijk voorziene stad geen geringe luister zou bijzetten. Maar een geschenk dat iedereen in de hoogste mate tot nut strekt en een enorme aanwinst betekent voor onze vorst en zijn hele machtgebied, vervult die lieden zozeer met vrees en afschuw dat eertijds[7] zelfs de Romeinen niet zo bang waren voor de Galliërs die het Capitool belaagden nadat de stad was gevallen. Je verontwaardiging zal nog toenemen als je bedenkt dat deze schandalige vertoning wordt geleid door drie of vier mensen die zo verschrikkelijk stom zijn dat je aan hen niet eens de zorg voor de kool in je moestuin zou durven toevertrouwen. Toch zijn zij aan de winnende hand, dankzij hun schaamteloosheid, hun onfatsoen en een ongekend soort bedrevenheid om de rangen te sluiten. Als zij het bij het rechte eind hebben, is jullie koning niet goed wijs, die in zijn milddadigheid mensen aantrekt om met het onderwijs in de talen glans te verlenen aan het Franse koninkrijk; dan is ook Leo X niet goed wijs, die tegen hoge onkosten mensen naar zijn stad haalt om les te geven in de talen en de schone letteren; dan is ook, met talloze anderen, de Engelse koning niet goed wijs, die met gulle hand docenten in deze vakken uitnodigt aan de beide universiteiten die zijn land telt.

Ik denk dat je de *Mengelmoes van brieven*[8] hebt gezien, die uitermate slordig is uitgegeven. Men dringt er alweer op aan dat ik een gecorrigeerd exemplaar opstuur, want de hele oplage was in de kortste keren uitverkocht; zoals altijd verkopen de slechtste boeken het best. Laat het me weten als je denkt dat er iets moet worden weggelaten of gewijzigd, want ik moet me nu noodgedwongen opmaken voor dit karwei.

Ik snak onderhand naar rust, afgemat door al die achterbakse aanvallen, maar ik heb gehoord dat in Parijs een boek is verschenen[9] dat mij oproept terug te keren in de arena. Mijn grootste wens was dat ik mij na eervol ontslag zou kunnen overgeven aan mijn vrije tijd, mijn op één na grootste wens dat ik te maken zou krijgen met een waardige tegenstander; nu heb ik te maken met iemand van een allooi waaraan ik liever geen woorden vuilmaak.

Ik vraag je met klem mijn hartelijke groeten over te brengen aan Deloynes en Ruzé en hen met mij te verzoenen als zij ergens door gegriefd zijn, al denk ik niet dat dit nodig is. Ik wens jou en al de jouwen het beste, grote beschermer en vriend zonder weerga.

Leuven, 17 februari [1519]

7. Omstreeks 390 v.Chr.
8. *Farrago nova epistolarum* (Bazel, 1519).
9. Dat van Edward Lee, zie brief 1061.

1067 *Van Jakob Wimpfeling*
Sélestat, 19 februari 1520

Hartelijk gegroet. Ik wens mijn vriend Erasmus een lang leven toe opdat hij dagelijks nieuwe werken voortbrengt en de oude naar gewoonte lijft verbeteren, werken waarmee ik mezelf troost in de ellende die ik te verduren krijg van degenen met wie ik altijd het beste heb voorgehad.[1] Maar ondank is 's werelds loon; daarvan heb ik mijn buik vol en ik hoop dat de dag niet ver meer is waarop ik uit de stormen van dit bestaan door Jezus zal worden opgenomen in de haven van de rust. Jou wens ik het allerbeste toe, mijn enige toeverlaat, want je bereidt mij dikwijls vreugde met je *Handboek* en je *Compendium.*[2]

Sélestat, Quinquagesima[3] 1520

Jakob Wimpfeling van Sélestat, jou ten zeerste toegenegen

Aan de heer Desiderius Erasmus van Rotterdam, boegbeeld van de christelijke theologie en de meest achtenswaardige van alle leermeesters

1068 *Aan John Fisher*
Leuven, 21 februari [1520]

Erasmus van Rotterdam aan de hoogwaardige heer John, bisschop van Rochester, gegroet

Mocht Uwe Hoogwaardigheid denken dat ik mij in enig opzicht gegriefd voel, ofwel omdat u Lefèvre van repliek hebt gediend,[1] ofwel omdat u mij het boek van Lee niet hebt toegestuurd, dan kent u Erasmus nog niet. Toch doet u in drie brieven op rij[2] een suggestie in die richting, maar gelooft u mij, daar is niets van aan. Over uw gevoelens jegens mij twijfel ik even weinig als aan die van mijzelf. In de eerste uitgave van uw pamflet[3] hebt u zich tamelijk vaak, en volgens velen op nogal stekelige wijze, vrolijk gemaakt over de

1. Wimpfeling was verwikkeld in verscheidene controverses met de aanhangers van Luther in zijn stad.
2. Het *Enchiridion militis christiani* (zie brief 164) en de *Ratio verae theologiae* (zie brief 745)
3. De zondag voor Aswoensdag.
1. Zie brief 1030.
2. Deze brieven zijn niet bewaard gebleven.
3. *De unica Magdalena.*

kerk van Lefèvre. In de tweede uitgave[4] was niet alleen de stijl verzorgder, maar stak ook minder ergernis. Ik vroeg mij alleen af waarom u zoveel moeite deed om van deze kwestie een geloofszaak te maken, iets waardoor Lefèvre zich ten zeerste bezwaard voelt. Ik zou graag willen dat hij wordt gerustgesteld, temeer daar hij u respecteert en vereert.

Over het Nieuwe Testament hoeft u zich geen zorgen te maken. Dat bij monniken en onwetenden geruchten zijn verbreid, is weinig verwonderlijk, want Lee doet niet anders, alsof hij hiervoor in de wieg is gelegd. Hij bedient zich van monniken omdat hij weet dat zij in dit soort zaken de geschiktste handlangers zijn. Maar zodra dat lang aangekondigde boek van hem zal verschijnen, zal blijken dat de berg een belachelijke muis heeft gebaard.[5] De wereld is niet zo gek dat ze zich door het oordeel van Lee van de wijs laat brengen. Laat dat boek maar verschijnen; ik denk dat dit binnenkort zal gebeuren. Tussen Lee en mij zal het vrede zijn als hij het boek zal hebben uitgebracht waarop hij zo lang heeft zitten broeden. Hij zal immers altijd dezelfde blijven. Of hij iets tegen u heeft, weet ik niet, maar ik heb in elk geval altijd het beste van u gedacht. U moet wel volledig met Lee onbekend zijn als u zich ook maar iets gelegen laat liggen aan 's mans afkeer of genegenheid. Ik zal mij door u niet gegriefd voelen, zelfs niet als u in druk afstand neemt van mijn mening. Mocht u derhalve tot nog toe enige verdenking hebben gekoesterd, dan vraag ik u deze terstond geheel uit uw hoofd te zetten en u ervan te overtuigen dat Erasmus tegenover u altijd zal zijn zoals een beschermeling hoort te zijn die zich bewust is van de uitzonderlijke weldaden van zijn beschermheer.

Het ga u goed. Leuven, 21 februari [1519]

1069 *Aan Maarten Lips*
[Leuven, eind februari 1520]

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de heer Maarten Lips van Brussel, gegroet

Beste Maarten, er is geen enkele reden waarom je zou moeten vrezen dat Lee of N.[1] me iets aandoen. Ik vind hetgeen compliment als je zegt dat uit mijn

4. Een onnauwkeurigheid; Erasmus doelt eerder op een van de twee andere pamfletten van Fisher.
5. Horatius, *Ars poetica* 139; vgl. *Adagia I*, 9, 14.
1. Misschien Nicolaas Baechem.

geschriften meer profijt valt te halen dan uit die van Lee, die niet voor de wereld of voor het algemeen belang schrijft, maar alleen voor zijn eigen roem. Ik denk niet dat je een tweegevecht tussen Erasmus en Lee te zien krijgt: er zullen genoeg anderen zijn om het tegen hem op te nemen. Het ga je goed.

1070 *Aan Maarten Lips*
[Leuven, eind februari 1520]

Erasmus aan Maarten Lips van Brussel, kanunnik van Sint-Maartensdal te Leuven, gegroet

Ik klaag niet dat je mij onvoldoende waardeert, maar je onderwaardeert mij als je mijn aantekeningen verkiest boven die van Lee, want wat hij schrijft, zijn niet eens aantekeningen. Rondom Luther is men een domme rel begonnen die tot weinig goeds zal leiden.[1] Later zal blijken dat ik niet Luther steun, maar de rust in de christenheid. Wat Luther ook heeft geschreven, geen verstandig mens is gelukkig met de huidige commotie. Je zou een reden hebben ontevreden te zijn met je lot[2] als niet ieder mens overal genoeg te verdragen zou hebben. De gemakkelijkste manier om je nood te verlichten als die onontkoombaar is, is je zo goed mogelijk te schikken, want van bediening veranderen, misschien om er iets slechters voor terug te krijgen, is geen goed idee.

Ik verlaat jullie niet, maar ik ben uitgeput door mijn overmatige studiewerk en ga enkele uitstapjes maken, niet ver van Leuven, om te voorkomen dat de vastentijd me nekt. Ik hoop dat de komst van de koning[3] een eind zal maken aan de beschamende heibel hier. Vraag onze vriend Luxemburg[4] of hij morgen gezellig wil komen eten en kom zelf met hem mee als je kunt, want dat je wilt, is me wel duidelijk. Het ga je goed, mijn beste Maarten.

Vanuit mijn heiligdom der muzen, [1519]

1. De veroordeling van Luther door de Leuvense theologen werd in februari 1520 gepubliceerd.
2. Lips twijfelde blijkbaar aan zijn roeping.
3. Op 1 juni 1520 zou Karel V in Brussel aankomen, na een afwezigheid van bijna drie jaar.
4. Nicolaas van Luxemburg; zie de volgende brief.

1071 *Aan Nicolaas van Luxemburg*
[Leuven, eind februari 1520?]

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan Nicolaas van Luxemburg, de hoogst opmerkzame docent van de studenten van Sint-Maartensdal, gegroet

Mijn allervriendelijkste Nicolaas, je hoefde heus geen wijn te sturen om je toegang tot mijn huis te verschaffen. Ik had je veel liever in levenden lijve aanschouwd, want wijn heb ik meer dan genoeg. Ik had je morgen graag voor het middagmaal uitgenodigd, maar ik heb vandaag al toegezegd aan de kardinaal.[1] Als je wilt komen dineren, ben je meer dan welkom. Houd je het liever bij een gesprek, kom dan vandaag langs. Het ga je goed.

1072 *Aan de lezer*
[Leuven, eind februari 1520]

Ditis het voorwoord bij de *Apologia palam refellens quorundam seditiosus clamores apud populum ac magnates, quibus ut impie factum iactitant quod in Evangelio Iohannis verterit In principio erat sermo* (‘Apologie die onomwonden de oproerige kreten weerlegt die sommigen tot het volk en tot voorname lieden hebben gericht, tegen wie zij beweren dat het een schandaal is dat hij [Erasmus] in het Evangelie van Johannes de vertaling *In principio erat sermo* heeft gebruikt’), in februari 1520 gedrukt door Dirk Martens te Leuven.

Erasmus van Rotterdam aan de lezer, gegroet

Kort geleden is het boek van Edward Lee verschenen. Over de kwaliteit ervan zal ik mij niet uitspreken, aangezien het tegen mij is gericht; het oordeel is aan de verstandige lezer. Het enige wat ik intussen wil vragen is dat iedereen zijn mening nog even opschort tot mijn repliek is verschenen. De voorbije drie dagen heb ik een antwoord geschreven op zijn apologie, proberend mij te kwijten van de bijzonder moeilijke taak op scheldpartijen te antwoorden zonder zelf te schelden. Nu maak ik mij op om zijn aantekeningen aan te pakken. Daar geef ik mijzelf hooguit tien dagen voor, hoewel hij er meer dan

1. Wellicht Guillaume de Croy.

twee jaar aan heeft besteed, ook al kreeg in de Oudheid de verweerder gewoonlijk meer spreektijd toegewezen dan de klager.

Vaarwel, lezer, en houd uw andere oor voor mij open.

1073 *Van Guillaume Budé*
Marly, 26 februari [1520]

Guillaume Budé aan Erasmus, gegroet

Gisteren kwamen hier omstreeks middernacht twee Duitsers aan die mij, toen ik juist wilde gaan slapen, jouw brief[1] overhandigden. Ik had tot negen uur gewerkt, wat ik alleen tijdens de vasten pleeg te doen, want na het avondmaal lees ik niets meer, tenzij door de hoogste nood gedrongen. Toch heb ik geen vast uur om te gaan slapen, waardoor het vaak gebeurt dat ik 's morgens vroeg indommel, aangezien ik volgens mij de afgelopen veertien jaar geen drie nachten zonder hoofdpijn heb doorgebracht, zo weinig kan ik mij verheugen in het hoogste goed van de hedonistische wijsgeren:[2] de ontstentenis van smart. Ik heb daarom het volgende in de ochtend geschreven, om de bode[3] niet op te houden. Dat had Bérault me gevraagd, die hem een reisgezel met een brief[4] van hemzelf had toegevoegd.

Eerst en vooral, beste vriend, richt ik mij tot alle hemelingen met het verzoek bij jou op even grote genegenheid te mogen rekenen als die welke ik jou onafgebroken toedraag. Mijn tweede wens is dat God ons datgene vergunt wat bij uitstek de garantie vormt voor het in stand houden van het wederzijdse respect en de waardering die wij elkaar toedragen, namelijk dat wij niet alleen beiden dezelfde genegenheid koesteren voor elkaar, maar dat we ons tevens houden aan de door ons beiden aanvaarde en afgekondigde amnestiewet. Laten die woorden nog eens klinken om aan de goede afloop bij te dragen: de amnestiewet moet te allen tijde boven alle andere gelden, alsof hij na drie vergaderingen tot stand is gekomen. Ik zal deze wet in elk geval strikt naleven, alsof ze op drie achtereenvolgende marktdagen was afgekondigd.

Ik zal dus niet antwoorden op je aantijgingen, aangezien we het er nu wel over eens zijn dat dit monster anders de kop blijft opsteken, maar wel spreek

1. Brief 1066.
2. De epicuristen.
3. Wellicht Lieven Algoet.
4. Deze brief is niet bewaard gebleven.

ik jouw opmerking tegen dat ik een ironische ondertoon heb erkend. Neem de moeite om je ervan te vergewissen dat je de betreffende passage uit mijn brief[5] voldoende begrijpt. Dat je nooit iets negatiefs over mij hebt gezegd, zoals je vervolgens stelt, wil ik wel aannemen en ik acht het onnodig dit op mijn beurt eveneens te betwisten, aangezien we dit in onze vorige brieven hebben afgehandeld, voor zover dit laatste mogelijk is. Als sommige vrienden van jou zich geringschattend over mij hebben uitgelaten, zoals ik geloofde op grond van geschreven getuigenissen, ben ik niet zo onredelijk dat ik jou verantwoordelijk stel voor hun domheid of onbezonnen ijver, zelfs niet als zij hiermee jou van dienst wilden zijn. Heb ik tevoren wellicht mijn maag gereinigd met een overmatige dosis aloë, voortaan ben ik van plan mijn oren uit te spoelen met azijn, zodat die geen enkele ongecontroleerde melding van afgunst of gemor meer toelaten. Mijn goedgelovigheid heeft me al vaak parten gespeeld. Ik geloof dat jou hetzelfde is overkomen in de brief[6] die jij vrijpostig noemt en die ik als overdreven geestig wil aanmerken: ook die heeft veel van zijn scherpte en prikkeling verloren toen jij die later, en ook destijds al, met azijn besprenkelde.

De erepalm op het gebied van genie en geleerdheid die je mij toekent, neem ik niet van je aan. Dat was niet de inzet van ons geschil, dat ik wens te beschouwen als bijgelegd zonder dat ik er voordeel uit heb getrokken: het ging om een belangeloze strijd en dat wil ik graag zo houden. Overigens zou het nooit in mij opkomen over dergelijke zaken een strijd aan te binden die niet kan worden beslist zonder bitterheid, haat en een aanslag op de gemoedsrust. Het oordeel, althans het zuivere oordeel, berust gewoonlijk bij het nageslacht, al ben ik er tamelijk zeker van dat jij vroeger bepaalde verdenkingen hebt gekoesterd. Had jij niet, o hemel en aarde, het lef te zeggen:[7] 'Wat wil Budé dan eigenlijk? Ik had al ruim baan gemaakt voor hem, en nu laat ik hem ook nog de erepalm der eruditie. Acht hij mij wel nog waardig dat ik samen met hem aan tafel zit?' Heb ik dan een zo hoge staat van onbeschaamdheid bereikt dat ik iets van dien aard in mijn gedachten zou toelaten? Zelfs al was het mij te beurt gevallen dat ik je leidsman was die kon beslissen over jouw lot? Het was onverstandig van je aan zulke prietpraat geloof te hechten. Volgens mij is het de hoogste tijd dat wij allebei ons hart vrijmaken van dergelijke benepen argwaan.

Wat je schrijft over de vijanden van de ware geleerdheid is verbluffend. Ik begin meteen al medelijden met je te krijgen nu je in de arena moet afdalen of anders je beheer moet opgeven van een prachtig project en van de laatste

5. Brief 583, van Budé aan Tunstall.
6. Brief 1004.
7. Onduidelijk is uit welke bron Budé citeert.

wil van die leidsman[8] die een gedenkwaardig en bijzonder rijk legaat heeft nagelaten om de studie van getalenteerde mannen te bevorderen. Hier te lande spelen de verdedigers van de heilige wijsbegeerte het spel minder hard. Als jij dus voor een tijdje weg zou willen gaan (het gerucht gaat dat je daartoe hebt besloten), zou je naar mijn mening het verlies dat jij en jouw land daardoor zouden lijden, vergoeden door een enorme verlichting van je werk en van de problemen waarmee je te maken hebt. Hier in Parijs kunnen mannen die in hoog aanzien staan en hun sporen hebben verdiend op het gebied van de schone letteren misschien niet op weelde, maar in elk geval op een alleszins fatsoenlijke en gepaste behandeling rekenen.

Jij hebt een beter inzicht in je belangen dan ik en ik geloof dat je bovendien je gezworen vrienden in je plannen betrekt; ik heb mijn suggestie aan mijn brief toegevoegd omdat ik een onderwerp zocht om over te schrijven. Want over mijn missie in opdracht van het hof mag je van mij niet snel een relaas verwachten: jij bent nu bezig met ernstige zaken en kunt geen aandacht geven aan dergelijke flauwekul, terwijl mij daarvoor de vrolijkheid en de tijd ontbreekt. Ik heb dezer dagen namelijk een groot aantal brieven tegelijk ontvangen uit Rome, uit Venetië, van het hof en van elders; toen ik was begonnen die te beantwoorden, kwam die van jou daar nog bij. Bovendien heb ik een traktaat[9] omhanden dat een groot deel van de vastentijd voor zich zal opeisen, als ik kans zie eraan te beginnen. Ik heb me hier teruggetrokken als in een veilig nest, maar de zorgen en beslommeringen kleven me hechter aan dan mijn eigen schaduw en achtervolgen me waarheen ik ook ga. Dit is alles wat ik heb kunnen schrijven tot aan de vroegmis, want het is vandaag een feestdag. Vaarwel. Uit mijn huis in Marly, 26 februari.

Breng mijn groeten over aan je vriend Vives; ik had geen tijd om hem te schrijven en had hem trouwens niets te vertellen, behalve dat ik hem wil feliciteren met de roem van zijn talent en zijn ijver waarvan jij getuigt. Op 1 of 2 februari heb ik hem geschreven. Houd je haaks, en blijf met veel succes doen wat je steeds hebt gedaan, jij die de schone letteren herstelt en in stand houdt.

8. Jerôme Busleiden; het Collegium Trilingue werd bekostigd uit zijn nalatenschap.
9. Waarschijnlijk *De contemptu rerum fortuitarum*, dat ten laatste in januari 1521 in Parijs werd gedrukt (de eerste uitgave is niet gedateerd).

1074 *Aan Wolfgang Faber Capito*
[Leuven, eind februari 1520]

Eindelijk is de Britse adder uit zijn hol gekropen. Edward Lee is verschenen, tot eeuwige schande van het roemrijke eiland. Anderhalf jaar geleden al heeft hij zijn heilige aantekeningen met veel bombarie aangekondigd. Heel de wereld verwachtte een geleerd werk. En ziedaar, er verschijnt een boekje dat tot in het krankzinnige toe bol staat van het gekijf en gescheld van viswijven; neem je dat eruit weg, dan hou je, hemel nog aan toe, alleen bloedeloze onzin over. Ik zou je het monster willen beschrijven, maar ik vrees dat het nageslacht niet zal geloven dat een dergelijk beest ooit in menselijke gedaante is geboren. Geen hoer is onbeschaamder, geen pooier een ergere leugenaar. Hij heeft lak aan zijn eigen geweten en aan dat van anderen. Men zou kunnen zeggen dat juist daarin zijn kracht schuilt, maar toch heeft hij niet eens voldoende talent om samenhangend te liegen. Hij spreekt zichzelf voortdurend tegen en beleeft een manisch genoegen aan kleine succesjes, die hij op zielige wijze najaagt. Hij wil doorgaan voor een theoloog, voor een expert in de drie talen en voor een soort reguliere geestelijke, en heeft daarom omgang met kartuizers, minderbroeders en andere monniken met een goedgekeurde regel. Soms geeft hij hun geschenken, daarmee datgene kopend wat men zelfs moet weigeren als het gratis wordt aangeboden.

Bij zijn komst naar Leuven had hij iets tegen Erasmus, nog voordat hij Erasmus had gezien, omdat hij toen al jaloers was op de roem die Erasmus bij sommigen genoot, want voordat hij het Nieuwe Testament had gezien of Grieks kende, vertelde hij iemand dat hij ervan overtuigd was dat hij het Nieuwe Testament van Erasmus op menig onderdeel kon afkraken. Nadat ook Erasmus zich in Leuven had gevestigd, drong Lee zich aan diens omgang op. Erasmus, die een uiterst meegaand karakter bezit, besloot 's mans vroegere afgunst te vergeten en nam hem op in zijn vertrouwde kring. Lee begon vervolgens met de studie van de grondbeginselen van het Grieks, zich toen al voorbereidend op de lastercampagne die hij zich had voorgenomen. Hierbij kreeg hij hulp van Erasmus, die niets ernstigs vermoedde. Nadat hij enige tijd later tot Erasmus' studeervertrek was toegelaten, zag hij hem de laatste hand leggen aan diens tweede uitgave van het Nieuwe Testament. Het werk was namelijk al nagenoeg voltooid voordat Erasmus het aan Lee liet zien.

Vrezend dat hij geen graantje meer kon meepikken van de roem van andermans werk, zoals de klaploper had gehoopt, begon hij het Nieuwe Testament in de eerste uitgave te bestuderen, want intussen had hij min of meer geleerd Grieks te lezen. Enige tijd later vertelde hij, vertrouwend op Erasmus' goedhartigheid, dat hij ook enkele aantekeningen had gemaakt. Erasmus vroeg hem die te mogen zien. Hij stuurde een halve bladzijde en pas nadat hij deze had teruggekregen, stuurde hij meer. Dit deed hij in een willekeurige volgorde: nu eens betrof het Mattheus, dan Marcus, dan weer de brieven

van Paulus; misschien vreesde hij dat alles zou worden overgeschreven. Toen hij merkte dat Erasmus weinig onder de indruk was - want deze had zelf reeds het hele werk een- en andermaal herzien, en bijna alle passages veranderd waarop Lee had gewezen; van diens aantekeningen waren er nauwelijks twee of drie van nut, in zoverre dat ze Erasmus ertoe brachten sommige passages nog eens aandachtig te lezen en te vergelijken - was de windbuil gegriefd omdat Erasmus hem niet in alles gelijk gaf en begon hij langzaamaan met gif te steken. Toen Erasmus op een van Lee's blaadjes had aangetekend: 'Denk er aan dat je je aansporing richt tot een mens en dat je ook zelf een mens bent,' was de stommeling in zijn wiek geschoten en stuurde hij niets meer toe. Erasmus trok er zich weinig van aan en was zelfs eerder blij dat hij van Lee was verlost, want hij had in de gaten gekregen dat de profiteur het op zijn roem had voorzien en dat de schurk hem slechts schreef om de helft van het hele werk voor zich te kunnen opeisen. Erasmus vertrok naar Bazel en voltooide er zijn werk. Hij was nog geen drie dagen vertrokken of Lee verbreidde in Engeland, in Leuven en waar niet al het verhaal dat hij het werk van Erasmus op driehonderd plaatsen aanvocht. Zodra Erasmus hier na zijn terugkeer van hoorde, vroeg hij de man om uitleg. Deze antwoordde met je reinste onzin, zoals je kunt opmaken uit zijn brief.[1.]

Ten slotte deed Lee een beroep op het oordeel van Briart. Toen deze begreep met wat voor iemand hij te maken had en besefte dat de zaak op een rel zou uitlopen, zag hij van arbitrage af. Lee dreigde intussen met publicatie van zijn werk, maar gunde Erasmus geen exemplaar en heeft hem zelfs mondeling nooit maar een enkele kleine aantekening willen meedelen, hoewel Erasmus daarop dikwijls aandrong. Intussen liep hij voortdurend op te scheppen over zijn boek en zijn heilige aantekeningen, zoals een of andere abt[2.] ze volgens hem had genoemd. Hij schreef honderden brieven vol leugens, die hij even grif produceert als een spin haar spinseldraad. Onophoudelijk bezoedelde hij Erasmus met zijn venijn, want niets is giftiger dan zijn tong. Hij zorgde ervoor dat zijn boek werd afgeschreven en verspreidde de exemplaren in kloosters en aan huis, ze aan iedereen tonend wie hij dacht dat ze Erasmus niet gunstig gezind waren. Ook naar Engeland verzond hij exemplaren, intussen angstvallig ervoor wakend dat het boek mij niet in handen kwam. Met niets anders was hij bezig.

Na verloop van tijd kregen enkele bevriende geleerden in Engeland het boek te zien. Geen van hen had er een goed woord voor over, zij het vanwege de giftige toon, zij het vanwege de domme en onzinnige inhoud. Ze schreven hem vlijmscherpe brieven en uitten dreigementen om hem te bewegen

1. Brief 1061.
2. Richard Kidderminster.

zijn waardeloze boek terug te nemen dat heel Brittannië te schande zou maken. Ze droegen hem op de zaak met Erasmus te schikken. Richard Pace, destijds gezant van de Engelse koning bij de keurvorsten, maakte hier zijn opwachting en herhaalde bij die gelegenheid wat hij tevoren in zijn brieven had gezegd. Er werd een vrede voorgesteld die inhield dat Lee zijn boek zou terugnemen, terwijl Erasmus het zeer graag uitgegeven wilde zien. Aangezien er maar geen einde kwam aan het getouwtrek, riep Erasmus hem uiteindelijk op zijn boek uit te geven. Lee deed alsof hij het wilde uitgeven, terwijl hij dat niet van plan was. Het was zijn opzet de vruchten te plukken van de erkentelijkheid die hem toeviel door schijnbaar zijn werk terug te nemen ter wille van Erasmus en de vrienden die hij met hem gemeen had, terwijl de wereld intussen in spanning zou afwachten totdat de berg een belachelijke muis zou baren.[3.]

Enige tijd later werd hij nogal hardhandig door iemand aangepakt[4.] en verloor hij alle bezinning, vooral omdat hij was aangemoedigd door een aantal Engelsen en broeders die de man op zeer ongelukkige wijze ophitsten. In Antwerpen durfde hij zijn boek niet uit te geven, vrezend dat de repliek klaar zou liggen voordat zijn werk zou zijn gedrukt. Ziehier welke streek hij vervolgens leverde. Hij verspreidde opzettelijk het gerucht dat het boek werd gedrukt in Bonn, voorbij Keulen. Erasmus stuurde een bode daarheen om ten koste van zes gulden te vernemen dat dit onzin was. Lee had dit verzonnen als afleidingsmanoeuvre en liet intussen zijn boek drukken bij Gourmont, naar wie hij zijn broer[5.] had toegestuurd. Zo verscheen eindelijk zijn werk dat duidelijk maakt wat een monster hij is. Toch heeft de zielenpoot, geboren voor kwaadsprekerij, enkele broodschrijvers ingehuurd voor zijn jongste reeks aantekeningen en zijn recente apologie, niettemin voor zichzelf aanspraak makend op een zekere stilistische glans en bevalligheid, die hij Erasmiaans noemt. Wat een blaaskaak!

Ziehier met welke methodes hij probeert nog enige lof te verkrijgen. Zijn leugens vlecht hij als draden in elkaar. Hoewel hijzelf en vele anderen beter weten, beweert hij dat Erasmus nooit aan een herziening van het Nieuwe Testament zou zijn begonnen als het uilskuiken dat hij is hem daartoe niet had aangespoord, terwijl Erasmus dit al in de eerste uitgave had aangekondigd en, teruggekeerd uit Bazel na de verschijning van de eerste uitgave, hieraan met volle inzet heeft gewerkt, eerst in Antwerpen, toen in Brussel en ten slotte in Brugge, zoals velen kunnen getuigen, nog voordat hij Lee ooit had ontmoet. Maar dit mannetje, verwaander dan welke vrouw ook, schaamt

3. Horatius, *Ars poetica* 139; vgl. *Adagia I*, 9, 14.
4. Mogelijk een verwijzing naar de *Dialogus bilinguium ac trilinguium* van Wilhelm Nesen of naar een anoniem pamflet; vgl. brief 1061, noot 38.
5. Wilfred Lee.

zich niet voor schaamteloze leugens om een beetje roem te vergaren. Hij bestaat het te beweren dat Erasmus over zijn hele werk beschikte voordat hij naar Bazel vertrok om toe te zien op de tweede uitgave, terwijl Erasmus nooit zou hebben geweten dat het boek was afgeschreven door degene die hem volgens Lee een exemplaar had bezorgd als hij dit niet van Lee zelf had vernomen, toen diens werk al in handen van de drukker was. Lee laat zich niet afschrikken door de gedachte aan tegenspraak van degene die het werk als eerste heeft afgeschreven, door hem een verrader genoemd omdat deze aan Erasmus een of twee briefjes heeft laten zien die door Lee aan hem waren gericht.[6] In zijn schaamteloosheid komt hij bovendien met het verzinsel aan dat Erasmus in zijn studeervertrek het werk van Lee aan een aantal Engelsen heeft getoond. Wat een ongekend staaltje hoerenlef! Hij weet dat Erasmus langs alle wegen jacht maakte op het boek, terwijl hij daarentegen alles deed om het te verbergen, en toch liegt hij dat het werk bij Erasmus berustte. Van alle verbeteringen in de tweede uitgave doet hij het voorkomen dat die op zijn aanwijzing zijn aangebracht. Maar wat een wonderlijke onstandvastigheid vertonen zijn leugens! Nu eens schrijft hij dat hij Erasmus geen inzage in zijn werk wilde geven om te voorkomen dat die het in kladversie zou publiceren, dan weer beweert hij dat Erasmus de hele tijd over een exemplaar beschikte. Nu eens wenst hij Erasmus een lang leven toe om de kerk te kunnen dienen, dan weer bestempelt hij diens boeken als een plaag voor diezelfde kerk. Hij ontkent dat hij geruchten over zijn boek heeft verspreid, maar geeft toe dat het in Leuven zesmaal is afgeschreven en dat in Engeland velen het hebben gelezen. Hij beweert te hebben gezegd wat hij nooit heeft gezegd en loochent uitspraken die hij wel degelijk heeft gedaan.

Op dezelfde manier springt hij met Erasmus om. Wat een lichtzinnigheid, wat een schaamteloosheid! Hij had driehonderd aantekeningen beloofd, maar het zijn zeshonderd beschimpingen geworden. Inhoudelijk biedt hij slechts flauwekul en onkunde, in het gooien met modder is hij in zijn element en gaat hij als een razende tekeer, zonder dat zijn hondsdolle geest ooit bevredigd raakt. En toch is dat boek niet eens geheel zijn eigen werk. Voor zijn laatste scheldbrief[7] heeft hij een broodschrijver in de arm genomen en voor zijn jongste reeks aantekeningen opnieuw, want wat van hemzelf afkomstig is, laat zich duidelijk herkennen aan de futloze stijl die hem eigen is. Aan venijn geen gebrek, maar hij heeft andermans tong nodig om het uit te spuwen. En vervolgens trommelt het stuk onbenul zich op de borst, alsof de wereld zal geloven dat hij het is die tot haar spreekt. Met wat een gezag brengt hij zijn vermaningen, met wat een ernst zijn terechtwijzingen, met

6. Zie brief 998, noot 2.
7. Brief 1061.

wat een gestrengheid zijn afstraffingen! Zo loopt die kleine kraai te pronken met andermans veren,[8.] zo geeft die armetierige komediant zich voor koning uit. Hij staat er niet bij stil hoe hard hij zal worden uitgelachen wanneer zijn boek wordt gelezen door zijn serieuze, geleerde landgenoten, die weten met wat voor lichtgewicht ze van doen hebben en die Erasmus kennen als iemand aan wie bedrog allerminst is besteed en die bepaald niet de gewoonte heeft zich met andermans veren te tooien; eerder nog tooit hij anderen met die van hemzelf. Geen Orestes had met meer waanzin kunnen schrijven, en toch gaat de stomkop er prat op dat hij een zekere faam heeft verworven. Men zou door de vingers kunnen zien dat hij zich heeft laten gaan in een vlaag van onbeheerste woede...[9.]

1075 *Aan Paul Volz*
[Leuven, begin maart 1520]

Erasmus van Rotterdam aan de zeer rechtschapen abt Paul Volz, gegroet

Het valt mij zwaar u raad te geven in deze zaak, zonder te weten waar precies de schoen bij u wringt.[1.] Als u een levenswijze kent die de rust verschaft waar, zoals ik vermoed, uw door menselijke bekommeringen afgetobde geest naar uitziet, noemt u mij die dan en ik zal mij bij u voegen. Ik heb al lange tijd genoeg van alles wat ik als door een speling van het noodlot zie gebeuren, maar ik vrees dat de moeilijkheden ons op elk levenspad achtervolgen. Als u het kunt uithouden in het leven dat u nu leidt, is het mij daarom liever dat u de begeerde rust veeleer in uw innerlijk zoekt en niet ergens daarbuiten. Kunt u dat niet, dan bid ik dat de almachtige Christus u goedgunstig wil zijn en uw geluk wil bevorderen, wat u ook onderneemt. Oecolampadius zint eveneens op een vlucht uit de wereld.[2.] Ook Wimpfeling ziet uit naar de veilige haven, zoals hij schrijft.[3.] Ik blijf alleen achter op de woelige zee. Colet is ons voorafgegaan.

8. Zie *Adagia III*, 6, 91.
9. De brief is alleen overgeleverd in een handschrift van Erasmus zelf dat op deze plaats afbreekt.
1. Volz overwoog zijn positie op te geven. In 1525 zou hij het klooster verlaten.
2. Oecolampadius trad in deze tijd toe tot het klooster Altomünster bij Augsburg.
3. Zie brief 1067.

Christus heeft mij een Satan[4] toegevoegd van de ergste soort, geboren voor opruiing, die alles achter zich heeft gelaten om zich geheel te wijden aan de taak de wereld tegen mij op te zetten. Toch moet ik intussen moeite doen om te voorkomen dat hij zijn trekken thuis krijgt. Nooit, beste Volz, had ik kunnen geloven dat er in de harten van de mensen zoveel venijn schuilt. Toch gaat het om iemand die dikwijls de mis opdraagt. Iedereen die over Erasmus iets positiefs durft te zeggen, bedreigt hij met de dood, ook als ze niets negatiefs zeggen over hemzelf. Het ga u goed, hoogeerwaarde vader en dierbare vriend in Christus.

[1519]

1076 *Aan Heinrich Gruntgen*
Leuven, 7 maart 1520

Erasmus aan de heer Heinrich Gruntgen, deken te Emmerich, gegroet

Uw korte brief[1] heeft me in weinig woorden veel geleerd: om te beginnen dat u een man bent die buitengewoon onderlegd is in de betere soort literatuur; verder dat u bent begiftigd met een uitzonderlijke bescheidenheid en minzaamheid; ten slotte dat u Erasmus gunstig gezind bent, gezien de vriendelijke toon waarop u hem terechtwijst, en geen kwaad van hem denkt, gezien de nuchtere manier waarop u dat doet, ongetwijfeld in het besef dat Erasmus heel anders is dan het gros van de mensen, die aanstoot plegen te nemen aan wat zo ongeveer de vriendelijkste dienst is die men kan bewijzen. Ik zal uw naam dan ook toevoegen aan de lijst van mijn uitgelezen vrienden.

Ten aanzien van de passage waarin u een wijziging hebt voorgesteld, deel ik uw mening volledig en ik zal bij de eerste gelegenheid een correctie aanbrengen, niet zonder u eervol te vermelden.[2] Het werk is in haast tot stand gekomen en ik had geen tijd om in een zo grote massa historische gegevens alle bijzonderheden te verifiëren. Ik ben u dank verschuldigd, waarde heer, en dat zal in nog hogere mate het geval zijn als u datgene wat u hebt gedaan, nog dikwijls zult doen. Het ga u goed.

Leuven, 7 maart 1520

4. Edward Lee.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Onduidelijk is om welke passage of om welk werk het gaat.

1077 *Van Paschasius Berselius*
Leuven, 8 maart [1520]

Aan de heer Erasmus, van zijn vriend Berselius, gegroet

Hier is een tegen Lee gerichte brief aangekomen, vanuit Gent verstuurd aan de academische gemeenschap. Ik heb er keurig voor gezorgd dat die werd gedrukt door Dirk[1.] en velen beleven nu pret aan de lectuur. We hebben hem op meer dan tien plaatsen aangehangen, tot schande van Lee. Iedereen geniet ervan als van honing, maar voor Lee en zijn staartdragers[2.] smaakt hij naar etter en venijn. Binnenkort krijg je het vermakelijke verhaal te horen. Blijf jij intussen maar hard werken aan waar je mee bezig bent. Iedereen kijkt uit naar je repliek. Bij Dirk ligt de pers stil; je zult hem een plezier doen als je die weer aan het rollen brengt met je verweerschrift. Geef die aan deze loopjongen mee, als je dat uitkomt, dan is het werk binnen enkele dagen klaar. Dirk verlangt namelijk niets liever dan iets te kunnen drukken wat Lee wegvaagt en van afgunst en woede uit zijn vel doet springen. Het ga je goed, beste Erasmus, en laat het me weten als je wilt dat ik iets voor je doe; ik zal ervoor zorgen dat het keurig in orde komt. Vergeef me bovendien dat ik zo achteloos schrijf aan mijn geenszins te veronachtzamen heer en hoogst eerbiedwaardige patroon. Nogmaals vaarwel.

Leuven, 8 maart

Als het je niet ontrieft, breng dan mijn hartelijke groeten over aan Pieter Gillis.

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, op alle gebieden een uitzonderlijk geleerde, te Antwerpen

1078 *Van Hermann von Neuenahr*
Keulen, 14 maart 1520

Hermann graaf van Neuenahr aan de zeergeleerde theoloog Erasmus van Rotterdam, gegroet

Eindelijk is die bezeten Lee te voorschijn gekomen, niet als leeuw, maar als de ezel van Cumae[1.] die met zijn gebalk twee jaar lang alle geleerden de stui-

1. Dirk Martens.
2. Zie brief 1061, noot 25.
1. Zie *Adagia I*, 3, 66 en *I*, 7, 12: een weggelopen ezel die een leeuwenhuid aantrekt om niet te worden herkend.

pen op het lijf probeerde te jagen. Uiteindelijk boezemt zijn vervaarlijke aanblik ons nu minder angst in dan de mare die hem was voorafgegaan. We waren doodsbang voor Lee, omdat we hem ons voorstelden als een woeste, brullende leeuw, maar wat blijkt? Hij heeft kracht noch klauwen; alleen de muil is enorm. In de strijd laat hij het compleet afweten. Hij slaat gewoon een modderfiguur. Zijn dit nu de fameuze aantekeningen die, heremijntijd, hemel en aarde ondersteboven zouden keren? Is dit de triomf waarvan ons een zo afgrijselijk voorspel is opgevoerd door een aantal zwartjurken?[2.] Als dit de manier is waarop Lee en zijn kliek triomferen, kan ik hun slechts toewensen dan dat zij tot in lengte van dagen triomfen blijven behalen.

Zodra de eerste exemplaren van Lee's aantekeningen hier waren aangekomen, zijn mijn vriend Gerhard[3.] en ik begonnen ze plaats voor plaats te vergelijken, intussen vrezend dat Lee de man zou blijken die de geruchten van hem hadden gemaakt. Maar onmiddellijk bleek ons dat er geen vuiltje aan de lucht was: dat opruiende schrijfsel van hem bevat niets anders dan pure afgunst en aanzetten tot broederhaat. Blind van woede en afgunst begrijpt hij zijn eigen woorden niet, maar brengt hij zinloos kabaal voort. Zijn apologie heb ik niet eens willen uitlezen omdat zijn krenkende gevit - dat weinig geleerdheid bevat, nog veel minder nut heeft en geheel verstoken is van liefde - mij voor christelijke oren nauwelijks te verdragen leek. Nooit heb ik zo'n hartgrondige afkeer gevoeld van die sofistische scherpslijpers, ook al heb ik ze nooit gemogen, geboren als ze zijn om onrust te stoken in godsdienstige aangelegenheden en de openbare orde te verstoren. Als dit de manier is waarop de Heilige Schrift wordt verkondigd, wie zou zich dan niet schamen een christen te worden genoemd? Als de studie van de theologie met dergelijke kunsten wordt opgeluisterd, zou ik alles liever willen zijn dan theoloog. Er bestaat zoiets als een gevoel voor verhoudingen waarvan zelfs de meeste gewone mensen niet snel afwijken, maar dat zo volledig ontbreekt bij sommigen die zich sieren met de titel van theoloog dat men nog beter aan rovers kan zijn overgeleverd dan hun in handen te vallen. Onze Reuchlin heeft het ondervonden en is nog altijd nauwelijks in staat te ademen. Ook ik heb eraan moeten geloven en hetzelfde lot staat jou te wachten, Erasmus. Over niets schaam ik mij zozeer als over het feit dat ik niet heb gezwegen.[4.] Ik vraag me nu af waar mijn zelfbeheersing was gebleven, maar wie

2. Een verwijzing naar de dominicanen.
3. Gerhard von Enschringen.
4. Erasmus had Neuenahr verweten zich te fel te hebben uitgelaten in de controverse rondom Reuchlin; zie brief 703.

zou niet af en toe over de schreef gaan als hij zozeer werd getart? Jij moet echter te werk gaan met de houding van een ware theoloog, zonder voor kennelijk onrecht de ogen te sluiten maar ook zonder je genadeloos te wreken, zodat je reputatie als ernstig en beheerst theoloog overeind blijft. Niet wat Lee heeft uitgehaald moet jouw voornaamste zorg zijn, maar wat jou siert, wat de geleerdheid vooruithelpt en wat ons tot eer strekt.

Dit laatste was jouw eigen mening toen je mij kort geleden maande de nodige inschikkelijkheid aan de dag te leggen, een mening die geheel strookt met jouw waardigheid. Je moet het me niet kwalijk nemen als ik je nu op mijn beurt vermaan, en wel met je eigen woorden, al richt ik me als een jongere tot een oudgediende. De bescherming van paus Leo X zal je hoop en je zelfvertrouwen sterken. Niemand is zo achterlijk dat hij niet inziet hoeveel de ware geleerdheid onder Leo heeft gewonnen. Bovendien hebben we in plaats van Maximiliaan een nieuwe ster gekregen in de persoon van Karel, in wie de schittering van zijn vader en grootvader wordt weerkaatst; men zou misschien zelfs mogen zeggen dat de glans van zijn voorouders verbleekt bij het felle zonlicht dat hij uitstraalt. Wat onze Duitse landgenoten betreft, kan ik je de gunstigste ontwikkelingen in het vooruitzicht stellen, want dit volk telt meer vorsten, edelen en gewone burgers die zuivere bedoelingen hebben en bedreven zijn in ware geleerdheid dan enige andere natie. Enkele bedelkraaien en zwartrokken zijn er nog; 'tegen dat onkruid is geen ploegschaar opgewassen'.[5] Volgens sommigen zijn zij het die Lee voor hun karretje hebben gespannen, hem gebruikend als een verspieder om de zaak door te drijven terwijl zij zelf intussen veilig aan de keukentafel zaten. Op welke wijze dit soort mensen ons een voorbeeld stelt van Christus' lijdzaamheid, is jou genoegzaam bekend, denk ik, want je hebt hen in geuren en kleuren beschreven. Lee speelt nu de rol van de ezel te midden van de apen uit de beroemde fabel.[6] Maar hij doet er beter aan het stuk niet tot het einde uit te spelen, want zijn optreden in het eerste bedrijf was een ramp. We zien reikhalzend uit naar je verweerschrift. Zorg ervoor dat dit snel verschijnt en vertrap die kwakende kikkers. Als ik je daarmee op enige manier kan helpen, kun je op me rekenen; in mij zul je altijd je trouwe Achates vinden. Ik zal mij gelukkig achten als ik het van dat soort mensen zwaar te verduren krijg; ik wens de volgeling te zijn van hen wie geen blaam treft.

We zien uit naar je komst in de aanstaande lente. Er woedt hier geen pest waardoor je je moet laten afschrikken; kom maar snel deze kant op, dan kunnen we in het woud van Bedburg[7] onze zaken uitvoeriger bespreken, want

5. Persius, *Saturae IV*, 41.
6. Zie *Adagia I*, 5, 41: de apen bespotten naar hartelust de ezel, die te dom is om zich te verweren.
7. Hier had Neuenahr een kasteel.

er valt nog veel te vertellen. Mocht je een bezoek willen brengen aan onze vorst,[8.] maak dan samen met mij je opwachting, dan zul je hem ongetwijfeld een groot genoegen doen. Zijn voornaamste hovelingen zijn op jouw hand en ook de vorst zelf heeft een bijzonder hoge dunk van jou; voor zijn broers[9.] geldt hetzelfde. Kortom, de Duitse adel komt bij zinnen en begint zowel de barbarij te haten als de rechtschapenheid te omhelzen. Mijn broer,[10.] zijn hele huishouden en al zijn verwanten houden je in ere. Het ga je goed.

Keulen, 14 maart 1520

1079 *Aan Silvestro Gigli*
Antwerpen, 15 maart 1520

Erasmus van Rotterdam aan de hoogwaardige vader Silvestro, bisschop van Worcester, gegroet

Monseigneur, ik verwachtte dat Uwe Hoogwaardigheid mij voor hoogst ondankbaar zou houden omdat ik geen erkentelijkheid heb laten blijken voor uw vroegere diensten, maar nu voegt u met ongekende vriendelijkheid een nieuwe lading toe aan de opeenstapeling van gunsten die u mij reeds eerder hebt bewezen. Ik heb een exemplaar van de oorkonde[1.] ontvangen. Ik was er buitengewoon mee ingenomen. Men zou zich niets kunnen voorstellen wat mij liever was geweest of in hogere mate aan mijn wensen had beantwoord. Maar ik zou willen dat mij geen verdere berichten hierover worden verstuurd totdat ik een nieuw adres heb opgegeven, want ik koester de hoop in Rome uw gewijde handen te kunnen kussen, en wel binnenkort, tenzij de terugkeer van onze Karel een wijziging van mijn plannen met zich meebrengt. Ik ben en blijf mij bewust wat ik aan Uwe Hoogheid te danken heb. Als u echter wist door welke stormen ik word geteisterd, zou u mij niet alleen vergeven, maar ook medelijden met mij hebben. Als ik nog een jaar langer zal leven, zal ik getuigen dat ik weet hoezeer ik bij u in de schuld sta.[2.]

8. Hermann von Wied.
9. De bekendste is Friedrich von Wied.
10. Wilhelm von Neuenahr.
1. Waarschijnlijk een oorkonde uit naam van de paus waarin Erasmus werd toegestaan vlees te eten in de vastentijd.
2. Erasmus zou aan Gigli zijn parafrase van de Brief aan de Hebreeërs opdragen; zie brief 1181.

Het ga Uwe Hoogwaardigheid goed, aan wie ik geheel ben toegewijd, zoals mijn plicht is.

Antwerpen, 15 maart 1520

1080 *Aan Francesco Chierigati*
Antwerpen, 15 maart 1520

Erasmus van Rotterdam aan de weledelzeergeleerde doctor Francesco Chierigati, eerste apostolisch secretaris, gegroet

Mijn allerbeste Chierigati, ik vraag me af hoe je nog vriendelijker had kunnen zijn als je mijn broer was geweest. Ik ben bijzonder ingenomen met de oorkonde.[1] Maar ik ben er nu niet zeker van of ik hier nog langer zal blijven, want ik word naar Frankrijk geroepen. Daarom kan beter niets hierheen worden verstuurd, tenzij ik per brief laat weten dat het in orde is. Misschien ben ik over enkele maanden in Rome; zorg intussen dat je in vorm bent wanneer ik je daar aantref. Edward Lee heeft een tegen mij gericht boek uitgegeven dat bol staat van beschimpingen, niet zonder gezichtsverlies voor mij, maar dat geldt voor hem in veel hogere mate. Ik ben nu bezig aan een antwoord, maar onthoud mij van gescheld. Dit is de reden waarom ik je zo'n kort briefje schrijf. Het ga je goed.

Ik besef hoeveel ik jouw patroon, de hoogwaardige Silvestro,[2] verschuldigd ben. Ik zal mijn dankbaarheid laten blijken zodra de gelegenheid zich voordoet. Nogmaals vaarwel.

Antwerpen, 15 maart 1520

1. Zie de vorige brief.
2. Silvestro Gigli.

1081 *Aan Lorenzo Campeggi*
Antwerpen, 15 maart 1520

Erasmus van Rotterdam aan de hoogwaardige heer kardinaal Lorenzo Campeggi, gegroet

Hoogwaardige heer, ik stuur u een boekje[1] dat aan Uwe Eminentie is opgedragen als blijk van mijn erkentelijkheid jegens u. Het stelt misschien niet veel voor, maar wat moest ik doen? Een betere gelegenheid bood zich niet aan, maar dat zal hopelijk in de toekomst anders worden. Ik heb tegenwoordig te maken met een groot aantal monsters en ik ben geen Hercules, maar amper een half mannetje. Ik hoop dat ik over enkele maanden Rome zal terugzien, waarnaar mijn hart eens uitging, tenzij de terugkeer van onze Karel uit Spanje een wijziging van mijn plannen met zich meebrengt. God geve dat ik er degenen die mij bijzonder dierbaar zijn, in goede gezondheid aantref. Het ga Uwe Hoogwaardigheid goed.

Antwerpen, 15 maart 1520

1082 *Aan Hermann von Neuenahr*
Antwerpen, [ca. 15 maart] 1520

Deze brief verscheen voorin de uitgave van Juan Luis Vives, *Declamationes Syllanae quinque* (‘Vijf redevoeringen met betrekking tot Sulla’), gedrukt te Antwerpen door Michiel Hillen in april 1520. Duidelijk is dat Erasmus brief 1078 nog niet had ontvangen.

Erasmus van Rotterdam aan de hooggeboren heer Hermann, graaf van Neuenahr, kanunnik te Keulen, gegroet

U moet wel de lieveling van alle goden zijn, hoogedele graaf, dat zij u behalve met adeldom en weelde bovendien hebben begiftigd met een zodanige geest dat u niets liever doet dan uw geslacht en fortuin te verrijken met de ware, eeuwige sier van rechtschapenheid en literaire beschaving. Wat een geluk voor u dat u bij uw voortreffelijke initiatieven in alle opzichten de wind en de stroom mee hebt. Uw burcht is voorwaar Apollo's verblijfplaats, uw woud de muzen toegewijd - een woud waarin u, naar het voorbeeld van de neef van Plinius,[1] voortdurend op jacht gaat, maar nooit zonder boeken, zodat u, als Artemis u niet begunstigt, dankzij Philologia toch niet met lege handen huiswaarts keert. Ik zou u waarachtig benijden om dit ronduit goddelijke leven, als u mij niet zo dierbaar was dat ik al het goede dat u te beurt valt, evenzeer als het mijne beschouw.

U verlangt op uw beurt te weten hoe het er hier aan toe gaat. Welnu, de

1. Zie brief 1062.
1. Zie Plinius de Jongere (neef van Plinius de Oudere), *Epistulae* I, 6.

strijd van de bedeltirannen tegen de muzenvrienden woedt hier nog in alle hevigheid. Wat een lang woord,[2] zult u zeggen, maar in vergelijking tot de zaak zelf is het woord bijzonder kort, want die lui krijgen er nooit en te nimmer genoeg van tegen de betere soort geleerdheid te blaffen. En jij dan, zult u vragen. Ik, de oude voorvechter en prediker van rust en vrede, ben op de vuist gegaan en deel rake klappen uit, maar krijg er op mijn beurt ook terug. Ongetwijfeld roept u nu uit: 'Arme ziel!', maar dat zou u des te meer doen als u wist met welk monster[3] het lot me heeft opgezadeld. Dit zal zijn boek u echter duidelijk maken, dat wat onkunde en venijn betreft, elk boek achter zich laat dat in de voorbije eeuwen is verschenen. Maarten van Dorp, die u ten zeerste is toegedaan, laat zich kennen als een ware theoloog, want hij heeft zich teruggetrokken uit de partijtwisten en geniet volop van de beste soort studie.

Terwijl anderen er op los schreeuwen, declameert Luis Vives met grote ijver, een oud genre nieuw leven inblazend, want zoals u weet ontbrak dit onderdeel van de geleerdheid tot op heden zelfs in Italië. Onze Vives doet die eer nu zijn Spaanse vaderland aan. Dat land telde lang geleden mannen die zowel op dit gebied als in andere genres uitblonken, met name Seneca en Quintilianus, maar zij leefden te Rome. Die eer eist Vives nu op voor zijn geboortestad Valencia, zodat deze zich niet langer alleen wat haar naam betreft met Rome kan meten.[4] Zoals schreeuwen heel gemakkelijk is, zo is redevoeringen houden, naar het mij voorkomt, buitengewoon moeilijk, zeker op de manier waarop hij het doet, als u vindt dat aan mijn oordeel enig gewicht toekomt. Hij legt zoveel vaardigheid aan de dag dat als men de auteursnaam op het titelblad zou weglaten, men zou menen dat zijn werk niet uit dit land of uit deze eeuw afkomstig is, maar een overblijfsel is uit de gelukkige tijden van Cicero en Seneca. Hij behandelt fictieve onderwerpen, maar op zo'n manier dat men gelooft dat ernstige zaken op het spel staan. Hij verdedigt tegengestelde zienswijzen met zoveel overredingskracht dat hij doordrongen lijkt van zijn gelijk voordat hij anderen overtuigt. Hij is een meester in de kunst, maar weet zijn kunstgrepen zo te maskeren (wat een belangrijk onderdeel is van de kunst, zoals u weet) dat men niet in de gaten heeft dat hij ze toepast. Nooit verliest hij zich in gemeenplaatsen, nooit wijkt hij af van de zaak waarom het gaat. Men zou geloven dat hij tegen de klok staat te pleiten voor een vriend wiens leven wordt bedreigd. Van de scherpzinnigheid waar-

2. Voor 'de strijd van de bedeltirannen tegen de muzenvrienden' gebruikt Erasmus één lang, zelfgemaakt Grieks woord.
3. Edward Lee.
4. Erasmus zinspeelt op de betekenis van het Latijnse valens (krachtig) en het Griekse rhomè (kracht).

mee hij argumenten vindt en ontwikkelt, sta ik inmiddels niet meer te kijken, want hij heeft zich lange tijd met groot succes beziggehouden met bijna alle onderdelen van de wijsbegeerte; zo krachtig is zijn wonderbaarlijk veelzijdige talent, waar hij zich ook op richt.

Toen hij zich nog op die subtiele, maar van welsprekendheid gespeende wetenschappen toelegde, was er niemand die scherper redeneerde of zich spitsvondiger toonde. Nu wijdt hij zich geheel aan de beschaafdere literatuur, en wel op zo'n manier dat ik in onze tijd nauwelijks iemand ken die ik met hem op een lijn zou durven stellen. Toegegeven dat sommigen Vives evenaren in welsprekendheid, dan nog zie ik niemand in wie zoveel welsprekendheid gepaard gaat met een zo grote filosofische kennis. Hij is gezegend met een trefzeker, helder en levendig verstand, een buitengewoon scherp geheugen en een onvermoeibare leergierigheid, en is nog altijd in zijn jonge jaren. Op grond hiervan mogen we grootse en bijzondere dingen van hem verwachten. Ik hoop dat velen in de toekomst zijn schitterende voorbeeld zullen volgen, maar of ze op gelijke hoogte zullen komen, betwijfel ik. Als u de hoogeerwaarde heer kardinaal de Croy[5] een warm hart toedraagt - wat u ongetwijfeld doet, als u tenminste degenen goed gezind bent die de schone letteren van harte steunen - dan zult u hem stellig gelukkig prijzen met een dergelijke huisleraar.

Brengt u mijn groeten over aan Gerhard Bischof.[6] Ik bid voor hem dat hij eens mag worden wat hij dagelijks wordt genoemd.

Antwerpen, 1520

1083 *Van Wolfgang Faber Capito*
Bazel, 17 maart 1520

Deze brief werd, evenals de volgende en brief 1095, opgenomen in *Epistolae aliquot eruditorum, nunquam antehac excusae, multis nominibus dignae quae legantur a bonis omnibus, quo magis liqueat quanta sit insignis cuiusdam sycophantae virulentia* (‘Enkele brieven van geleerden, nooit tevoren gedrukt, om vele redenen waard gelezen te worden door alle goede mensen, waardoor duidelijker moge blijken hoe ongehoord de venijnigheid is van zekere roddelaar’), verschenen te Antwerpen in april of mei 1520. Het gaat om een verzameling tegen Lee gerichte brieven. Erasmus had minstens ten dele de hand in de publicatie.

5. Guillaume de Croy.
6. Bedoeld is Gerhard von Enschringen.

Wolfgang Capito aan Erasmus van Rotterdam, gegroet

In mijn laatste brief, drie dagen geleden geloof ik, heb ik geschreven over het boek van Edward Lee, dat de Parijse boekhandelaar Konrad,[1.] die familie is van Froben, daar op eigen kosten heeft gedrukt en hierheen heeft meegebracht. Als je het niet erg vindt dat Capito raad geeft aan Erasmus, als het zwijn aan Minerva,[2.] dan lijkt het mij beter de hele zaak af te doen als een storm in een glas water, zoals het spreekwoord luidt,[3.] en er verder lachend je schouders over op te halen. Je hoeft echt niet te vrezen dat zo'n sullig, om niet te zeggen dolzinnig, boek de faam zou kunnen schaden die jij geniet bij ernstige mensen met kennis van zaken. Het is die blaaskaak te doen om de reputatie met jou de degens te hebben gekruist. Als jij je rekenschap geeft van je positie, zul je hem die eer niet gunnen. Niemand ontgaat het dat Lee zich door zijn verlangen naam te maken tot zoveel onbeschaamdheid heeft laten verleiden. Nadat het hem niet was gelukt de vermelding van zijn naam in jouw aantekeningen af te dwingen, heeft hij geprobeerd op eigen risico beroemd te worden. Het zit dat snoeverige kereltje dwars dat jij niet bereid bent alle geleerdheid waarover je beschikt, aan hem toe te schrijven. De sukkel hunkert naar roem en die zal hij krijgen, meer dan hem lief is, want we zullen hem zelfs nog beroemder maken dan Herostratus, als de pennen van de Duitsers iets vermogen. Mij smeert hij stroop om de mond met een geveinsde loftuiting, denkend dat ik te stom ben om zulke foefjes te doorzien. Laat hem zijn loftuitingen voor zich houden; geen Duitser zou een dergelijke lofredenaar kunnen uitstaan - door hem te worden geprezen is nog schandelijker dan door hem te worden gehekeld. De sufferd probeert ook Hutten en Reuchlin te paaien. Ik geloof dat hij ons voor boomstronken aanziet, maar hij zal voelen dat hij met mensen te maken heeft. De kleine kraai zal de behandeling krijgen die hij verdient en we zullen de afstraffing niet beperken tot het uitrukken van andermans veren.[4.] Naar ik verneem heeft Hutten de pen al opgepakt. Oecolampadius, die nochtans een uiterst zachtaardig karakter bezit, is vanwege die ongehoorde lasterpraat in hevige woede ontstoken, zijn waarlijk christelijke inborst ten spijt. Zasius, de eminente hoogleraar Romeins recht, kan er niet over uit dat een zo grote kluns zoveel arrogantie tentoonspreidt en dat in een priester zoveel duivels venijn huist.

Datgene waartoe je me al tweemaal hebt aangespoord,[5.] zal ik zoveel mo-

1. Konrad Resch, compagnon van Jean de Gourmont.
2. *Adagia I*, 1, 40/41.
3. *Adagia II*, 7, 90.
4. Vgl. *Adagia III*, 6, 91.
5. Namelijk voorlopig geen tegen Lee gericht pamflet te publiceren.

gelijk proberen te doen, maar ik kan me er niet toe bewegen helemaal niet te reageren, zoals je van me verlangt. Aan de tweede keuze die je aan me overlaat, dat ik de nodige beheersing aan de dag leg als ik toch reageer, zal ik me houden voor zover de onbeheerstheid van Lee het toelaat, al heeft hij eerder een dokter nodig dan een opponent, als ik uit zijn geschriften de juiste indruk van zijn geestelijke gesteldheid heb verkregen. Ik zal zeker de Engelsen sparen, zoals je me billijkerwijs opdraagt, want zij hebben hier part noch deel aan, zomin als een tuin vol van de beste groenten het kan helpen als de monnikskap er wortel schiet. Ik zou je nu al een voorproefje van mijn werk hebben gestuurd als ik over een betrouwbare bode had beschikt.[6.] Maar ik zal het niet uitgeven voordat Rhenanus het heeft gezien en goedgekeurd, om niet te hard van stapel te lopen. Het boekje van Lee heb ik nog niet helemaal uitgelezen, maar het is me al wel duidelijk dat het, als men de verhitte beschimpingen en de leugenachtige aantijgingen weglaat, alleen flauwekul bevat.

Ik was van plan je nog meer te schrijven, maar de laatste boot van hier naar Frankfort staat op het punt te vertrekken en ik moet me haasten. Ik volhard in mijn rol van je trouwste vriend, zoals binnenkort zal blijken.

Vaarwel. Bazel, 17 maart 1520

1084 *Van Bonifacius Amerbach*
Bazel, 19 maart 1520

Bonifacius Amerbach aan de grote Erasmus van Rotterdam, gegroet

Het is aan jou te oordelen, Erasmus, enig sieraad van onze tijd, of er waarheid schuilt in het Griekse gezegde dat onverstand vermetel maakt en bezinning doet weifelen.[1.] Hoe lang kan ik misbruik blijven maken van jouw vriendelijkheid? Ik ben me bewust hoezeer je in beslag wordt genomen door je grootse studie van de theologie. Ik ben me bewust hoezeer die studie een voortdurend beroep op je doet, als op een onheilwerende Hercules, en hoe onvermoeibaar jij voor die studie op de bres staat. Intussen houd ik maar niet op jou lastig te vallen met mijn beuzelarijen. Als ik mij hierdoor schuldig mocht maken aan vermetelheid, mag je daarvoor niets anders verantwoor-

6. Capito zou Lee aanvallen in een brief van 13 augustus 1520, gericht aan Martin Gerthofer. Erasmus nam deze brief op voorin de heruitgave van zijn apologie tegen Lee die kort nadien in Mainz werd gedrukt.
1. Thucydides, *Geschiedenis van de Peloponnesische Oorlog II*, 40, 3.

delijk houden dan de immense genegenheid die ik je toedraag en die voortdurend gepaard gaat met een angstige bezorgdheid, zodat mijn zelfvertrouwen afneemt naarmate ik je meer schrijf. Zonder dat ik het wil, zet die genegenheid mij ertoe aan mijn toewijding aan jou van tijd tot tijd in nieuwe brieven tot uitdrukking te brengen, tegen wil en dank. Als ik je hierdoor misschien meer tot last ben dan ik zou moeten zijn en jouw voorname studiebezigheden erdoor in het gedrang komen, hoop ik dat je bereid bent mij dit, wat er ook van waar is, ten goede te duiden. Hoewel ik jouw goedgunstigheid niet waard ben en jij andere vrienden hebt die vermaarde geleerden zijn, zul jij, met de vriendelijkheid die jou eigen is, geen man afwijzen die jou met hart en ziel is toegewijd. Ik mag in geleerdheid de mindere zijn van al je vrienden, maar ik zal het zeker niet laten gebeuren dat ik voor wie dan ook onderdoe in toewijding en genegenheid. Om jou dus niet steeds tot last te zijn met meer breedvoerigheid dan gepast is, wil ik je met dit korte schrijven opnieuw verzekeren dat ik voor jou blijvend de gevoelens koester die je met recht en reden mag verwachten van de meest toegewijde van je vrienden.

God geve zijn zegen: ik heb gehoord dat Maarten van Dorp tot bezinning is gekomen en nu aan de zijde staat van jouw opvattingen, of liever gezegd van wat de ware theologie voorschrijft. Dit nieuws heeft ieder van ons bijzonder gelukkig gestemd, in het bijzonder de grote rechtsgeleerde Ulrich Zasius. Ik heb Van Dorp in een brief gelukgewenst, zij het niet van ganser harte, maar andermans wens volgend, nadat Zasius mij ertoe had gedwongen en mij met een eed aan zich had verplicht. Ik kan hem hoe dan ook niets weigeren, maar wilde me zeker in deze aangelegenheid inschikkelijk tonen, temeer daar Van Dorp je vriend is geworden, want we hadden ons niets beters kunnen wensen. Waarlijk groots en gelukkig ben jij, die niet alleen de ware geleerdheid in haar zuiverheid herstelt, maar ook van scherpslijpers mensen en van kletsmeiers theologen maakt in de strijd die je tegen de barbaarse horden levert.

Wat kan ik over onze eigen zaken vertellen? Als ik me niet vergis, weet je dat we een ellendig jaar achter de rug hebben. Het verlies van mijn broer Bruno, weggemaaid door de pest, heeft ons in diepe rouw gedompeld. Ik twijfel er niet aan dat zijn heengaan bij jou een wond heeft geslagen, want hij was even hecht met ons verbonden door het bloed als met jou door zijn grenzeloze toewijding; hij heeft je altijd met diep ontzag bewonderd en vereerd. Nu is hij dood, terwijl we hem zo graag in leven hadden zien blijven; hij is gestorven, nu hij voor het eerst in staat was iets voor de letteren te doen; hij is ontslapen, wat voor ons een enorm verlies betekent. Vanwege de dood van mijn broer ben ik tot dusver in Bazel gebleven. Komend voorjaar vertrek ik echter naar Avignon om de studie voort te zetten die ik begonnen ben, om ver-

volgens toe te treden tot de rangen van de advocaten, als dit in mijn belang mocht blijken, al weet ik niet of ik ergens minder voor geschikt ben dan mijn tong tot koopwaar te maken; het zal waarachtig een nieuwe manier van leven zijn. De heer Ulrich Zasius is verwikkeld in zaken ten behoeve van enkele vorsten en heeft nu geen tijd om te schrijven. Aan de eerstvolgende bode zal hij brieven voor jou en voor Van Dorp meegeven en intussen draagt hij me op jou het allerbeste te wensen.

Maar zeg eens, wat is die Lee voor iemand, wiens naam in het Grieks weinig goeds voorspelt,[2] die onophoudelijk jouw aantekeningen op het Nieuwe Testament aan zijn veeleer betweterige dan sinistere vitterij onderwerpt? Wat een jammerlijke figuur, dat hij een zo treffend staaltje levert van zijn verschrikkelijke domheid! Denk nu niet dat ik jouw oren kietel: ik meen wat ik zeg. Voor de duivel, wat een schaamteloosheid is het ware en onaantastbare zaken aan te vechten met onzinnige flauwekul! Waar haalt de man zoveel vrijpostigheid, om niet te zeggen waanzin, vandaan! Hoe kranig schermt hij met beledigingen, hoe kinderachtig en stompzinnig springt hij met argumenten om! Is dan niets en niemand meer veilig tegen lasterlijke aanvallen? Terecht merkt Apollonius op dat een wijze meer te vrezen heeft van afgunst dan een schipper van noodweer of een krijgsman van zijn vijanden.[3] Alhoewel, wat kan een mug uitrichten tegen een olifant?[4]

Maar wat praat ik tegen jou nu je druk bezet bent met belangrijker zaken? Moge de almachtige God je zegenen met een lang leven ten behoeve van ons allen en van de ware geleerdheid. Gegroet en het ga je goed, Erasmus, licht van de wereld der letteren. Blijf Bonifacius gunstig gezind, die jou ten zeerste bemint, vereert en eerbiedigt, en blijf zijn genegenheid beantwoorden.

Bazel, 19 maart 1520

Enkele dagen geleden, toen ik het een en ander aan Zasius had te schrijven, heb ik onder meer een woord laten vallen over de nieuwe aantekeningen van Lee. Terwijl ik dit schrijf, is zijn antwoord aangekomen op alles wat ik had gezegd, maar ik betwijfel of hij ergens raker en stijlvoller op antwoordt dan op die misdadige aanslag van Lee. Aangezien zijn woorden jou aangaan, heb ik gemeend er goed aan te doen ze toe te voegen aan mijn brief, zodat je je des te beter kunt vergewissen van het oordeel van de grote geleerde over Lee omdat hij dit aan een ander, niet aan jou heeft meegedeeld. Luister maar:

'Wat schrijf je me daar over die sofist Edward Lee? Hoe juist plachten

2. Het Griekse *laios* betekent 'links'. Het Latijnse woord voor links (even verderop door Amerbach gebruikt) is *sinister*, dat ook in het Latijn 'sinister' kan betekenen.
3. Philostratus, *Leven van Apollonius I*, 34.
4. Zie *Adagia III*, 1, 27.

onze voorouders op te merken dat het lot sommige mensen ertoe aanzet hun ondergang tegemoet te snellen alsof ze op een prijs afstormen! Als dit niet zo was, hadden de giganten het nooit tegen de hemel opgenomen. Dit is immer precies waar die sofist mee bezig is: hij neemt het op tegen de hemel, dat wil zeggen het hoofdkwartier van de gewijde en de profane letteren. Wat een werk neemt Erasmus, held zonder weerga, niet op zijn schouders, altijd tot nieuwe werken bereid, zodat hij na Hieronymus en Cyprianus de theologie voor ons ontsluit in al haar verhevenheid, met bijval van de goden en van zoveel mensen als er begiftigd zijn met geleerdheid en gezond verstand. En dan komt daar uit de duisternis dat wormpje te voorschijn om onze rijke oogst aan te vreten, zonder zelf op enig wetenschapsgebied tot aanzien te zijn gekomen. Wat de taal aangaat, begaat hij de ene misser na de andere; wat welsprekendheid betreft, stottert en stamelt hij; op het gebied van de redeneerkunde zou men hem voor een vijzelstamper houden, of voor iets wat nog minder scherpte bezit. Nergens laat hij ook maar iets zien wat met wijsbegeerte heeft te maken. Theologische aangelegenheden behandelt hij op een manier die overduidelijk aantoont dat zijn opmerkingen hem door anderen zijn ingefluisterd. En zulke branieschoppers hebben het lef boeken te schrijven in een zo geleerde eeuw als de onze, en dan nog wel tegen Erasmus. Wie zou dit voortaan niet meer durven nu die Lee het gewaagd heeft? Schande over u, ongelukkige betweter; schande over de moeder die u baarde, de buik die u droeg en het gesternte dat u leidt! Wat denkt u dat er zal gebeuren als de geleerden die Duitsland rijk is, uw onbenulligheden onder ogen krijgen? Wat zult u ervan langs krijgen! Men zal de vloer met u aanvegen! U en uw werk duizendmaal onderuit halen zal nog niet genoeg zijn, men zal doorgaan tot er geen snipper van u is overgebleven.'

Tot zover onze Zasius. Nogmaals vaarwel en het allerbeste, vorst en koning van alle geleerdheid.

1085 *Aan Willibald Pirckheimer*
Leuven, 19 maart [1520]

Gegroet, beste Willibald. In Antwerpen ontmoette ik een bijzonder begaafde jongeman,[1] getrouwd met je zuster, die mij jouw groeten overgebracht en mij tegelijk zijn diensten aanbood.

Eindelijk is het boek van Edward Lee verschenen, niet alleen het meest

1. Waarschijnlijk niet Pirckheimers zwager Martin Geuder, maar Hans Imhof of Hans Straub, beiden schoonzoons van Pirckheimer.

giftige, leugenachtige en opruiende geschrift dat ooit is uitgebracht, maar ook het domste en onbenulligste. Nochtans gaat de man er prat op en krijgt hij bijval van onwetenden. Op zijn getier, waarbij vergeleken de geschriften van Hoogstraten en Pfefferkorn zuivere honing zijn, heb ik voor de vuist weg een repliek geschreven. Wat de inhoud aangaat, heb ik me kranig genoeg betoond in de weerlegging van zijn argumenten. Hoe overigens dit monster, geboren voor het verderf van de geleerde beschaving, door jullie uit de weg moet worden geruimd, zul je vernemen uit de brieven van vrienden aan wie ik die taak heb overgelaten.

Als de pest me niet afschrikt, verhuis ik wellicht dit voorjaar met heel mijn hebben en houden naar Duitsland. Zorg intussen dat het je goed gaat, grote vriend en beschermer zonder weerga.

Leuven, 19 maart

In haast, je toegenegen Erasmus

Aan de hooggeachte heer Willibald Pirckheimer, mijn onvergelijkelijke vriend

1086 *Aan Maarten Lips*
[Leuven, eind maart 1520?]

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de heer Maarten Lips

Die karmeliet,[1.] wie hij ook was, beschikte over meer zouteloze humor dan welke hansworst dan ook. Ik stuur je het boek met de apologie waarin ik Lee van repliek dien. Binnenkort krijg je mijn antwoorden op zijn aantekeningen, waaruit zal blijken hoe weinig Lee beantwoordt aan de door hem gewekte verwachtingen. Als je die Gregorius van Nazianze nog bij je hebt, loop het gedicht met de geslachtslijsten[2.] dan eens na en kijk of hij ergens schrijft dat Jozef twee vaders had, Jacob als biologische vader en Heli als pleegvader.[3.] Maak daarvan een aantekening en stuur me die op, want dinsdagmorgen moet ik vertrekken. Het ga je goed.

1. Het is niet bekend om wie het gaat.
2. Gregorius van Nazianze, *De Christi genealogia.* Lee had onder verwijzing naar dit geschrift kritiek geuit op Erasmus' aantekening op Lucas 3:23, waar alleen Heli wordt genoemd.
3. Als vader van Jozef (de pleegvader van Jezus) wordt Jacob genoemd in Mattheus 1:16, Heli in Lucas 3:23.

1087 *Van Thomas More*
[Greenwich? maart/april 1520]

Thomas More aan de heer Erasmus van Rotterdam, een voortreffelijk en zeergeleerd man, gegroet

Heb jij ooit, beste en zeergeleerde Erasmus, iemand ontmoet die zachtaardiger was dan onze vriend de Brie? Hij denkt dat als hij zelf ontveinst wat men maar ontveinzen kan, geen sterveling er erg in heeft. Omdat immers de eerste de beste stomkop wel moet inzien hoe absurd, boosaardig en infaam het is iemand zonder aanleiding de huid vol te schelden, vertelt, herhaalt en benadrukt hij keer op keer dat hij, geprovoceerd door mijn epigrammen, niet meer doet dan zich verdedigen, alsof hij de wrede, hemeltergende aanvallen van zijn tegenstander pareert met niets anders dan grapjes, gevatte opmerkingen en geestigheden.[1] Voor het overige rept hij intussen met geen woord van de brutaliteit, de leugens en de beschimpingen waarmee hij voordien heel Engeland op stang had gejaagd, en evenmin van het feit dat hij de vete tussen ons, die midden in het oorlogsgeweld was ontstaan en allang vergeten was, nu in volle vredestijd weer oprakelt.[2] Hoewel hij op zijn vingers kan natellen dat iedereen die de feiten kent, hem in het ongelijk stelt, gaat de man gaat te werk met het aplomb van een Phormio, alsof hij zijn gelijk duidelijk en overtuigend heeft aangetoond voor een bevoegde rechtbank, en neemt hij nu het recht naar believen tegen mij tekeer te gaan, lucht gevend, o zo leuk en aardig, aan alle lage gevoelens die in hem zijn. Nadat hij heeft besloten dat een of twee voor de grap geschreven epigrammen als beledigingen moeten worden aangemerkt, alsof hij dat maar hoeft te zeggen om iedereen geheel te overtuigen, heeft hij meteen ook maar in zijn hoofd gehaald dat hij ieders gunst zou verwerven door enkele speelse verzen, lang geleden in oorlogstijd geschreven tegen zijn eigen brutale pamflet, na al die jaren betaald te zetten met een uiterst venijnig boek, nadat een vrede is gesloten en bevestigd in een geest van eendracht zoals geen enkel volk die ooit heeft

1. More keert zich hier tegen de *Antimorus* van Germain de Brie (zie brieven 620 en 1045), die een reactie behelsde op More's epigrammen tegen de Brie die waren opgenomen in de uitgave van More's *Utopia* van 1518.
2. Na de oorlog tussen Engeland en Frankrijk van 1512 had de Brie een lofdicht geschreven op de kapitein van een Frans oorlogsschip (zie volgende noot). Dit lofdicht was voor More aanleiding zijn epigrammen te schrijven.

gekend. Hij hoopt blijkbaar dat niemands blik scherp genoeg is om datgene te zien waarvoor hij zelf de ogen blieft te sluiten, en dat niemand zo'n onredelijk strenge rechter is dat hij ander bewijsmateriaal verlangt dan de vertelsels van de Brie, vooral nu hij zijn gelijk met zoveel zelfverzekerdheid verkondigt.

Hij zou mij zeker minder onbeschaamd zijn voorgekomen als hij al dat fraais alleen maar had voorgezet aan het algemene publiek, waaronder hij sommigen had kunnen vinden die nog niets van de zaak wisten, velen die ons beiden niet kennen en enkelen die zelfs in onredelijke ruzies plezier hebben, en als het rund zijn bepakking niet uitgerekend voor jouw voeten had afgeworpen - jij die niet alleen volledig op de hoogte bent van de controverse (tenzij je de *Cordelière*[3] niet hebt gelezen, want van de rest weet ik dat je het gelezen hebt) maar die ook de kemphanen door en door kent. Bovendien weet hij dat dergelijke ruzies, zelfs als ze uit een gerechtvaardigde oorzaak zijn ontstaan, jou in je minzame en vriendelijke karakter tegen de borst stuiten, zeker als het gaat om de volslagen idiote, onrechtvaardige en onredelijke kwestie waar hij mee aankomt en die jij bij voorbaat hebt veroordeeld, zoals hem was gebleken uit de brief[4] die jij hem hebt gestuurd, waarin je twee redenen geeft voor je mening. De eerste reden was niet zozeer gegrond als beleefdheidshalve ter ere van ons beiden verzonnen, alsof wij het soort mensen zijn bij wier eensgezindheid de literaire beschaving belang heeft. De andere was zonder meer juist, namelijk dat hij datgene wat ik spelenderwijs had geschreven in de hitte van de oorlog, beter kon vergeten nu de vrede was hersteld. Van deze redenen onderschrijft hij de eerste, die eerder beleefd dan gegrond was, zij het met neerbuigendheid wat mij aangaat, maar volmondig en bescheiden wat hemzelf betreft; aan de tweede, die zo overtuigend is als het maar kan, gaat hij voorbij alsof zijn neus bloedt, opnieuw zand in ieders ogen strooiend met provocerende praat, alsof hij eerst door mij op vijandige wijze was aangevallen.

Welzeker: als de Brie, die geheel opgaat in metaforen die naar de komedie verwijzen, deze klucht pas bij het tweede bedrijf wil laten beginnen, namelijk bij mijn epigram, kan ik niet ontkennen dat ik hem heb uitgedaagd. Maar als hij naar algemeen gebruik toestaat dat ook het eerste bedrijf wordt opgevoerd, kan er, denk ik, weinig twijfel over bestaan dat zijn turbulente vervolgscènes allesbehalve komisch zijn. Wie staat om te beginnen niet versteld van de zeldzame onbeschaamdheid waarmee hij telkens roept dat hij als eer-

3. Germain de Brie, *Chordigera navis conflagratio* (Parijs, 1513). La Cordelière was de naam van een Frans oorlogsschip dat in 1512 samen met het vlaggenschip van de Engelse vloot was vergaan.
4. Brief 620.

ste is aangevallen, terwijl hij weet dat zijn *Cordelière* overal te koop ligt? Ik zou daarop nooit met een epigram hebben gereageerd als hij niet met zijn leugens al mijn landgenoten had beledigd. Wat kan hij in dezen verzinnen om zijn laster toe te dekken? Dat mijn epigrammen er eerder waren dan zijn boek misschien, terwijl die juist de onwetendheid, de letterdieverij en de leugens uit zijn boek op de korrel nemen? Of zal hij, radde causeur als hij is, beweren dat in zijn *Cordelière* geen enkele belediging voorkomt? Hoe onbeschaamd hij ook is, hij zal toch niet ontkennen dat hij ons in de eerste verzen al verdragschenders noemt en op brutale wijze van meineed beticht. Toch bestaat hij het in zijn voorwoord te verklaren dat hij zich met een olijftak tussen het wapengekletter heeft begeven; de man is blijkbaar zo verzot op leugens dat hij zelfs meineed en verdragbreuk als complimenten beschouwt. Of denkt hij dat het mij niet raakt als hij mijn land met leugens en beledigingen schoffeert, omdat ik niet met name word genoemd? Dit is immers wat hij lijkt te suggereren, alsof men niet met dezelfde redenering en met dezelfde fraaie woorden een struikrover kan toestaan zijn slachtoffer voor het gerecht te slepen als deze zich wat al te hardhandig heeft verweerd, omdat de rover het niet op hem maar op zijn geld had voorzien.

Misschien heb ik dan wel niet als eerste, maar toch tamelijk fel tegen hem geschreven: dan nog is er een grens aan de weerwraak. Maar ik zou, in navolging van de barbarij van Polyphemus, in dolle drift de Brie (een tweede Odysseus zeker) de gruwelijkste verwensingen naar het hoofd hebben geslingerd.[5.] Ziedaar zijn betoogtrant, aan leugens heeft hij maling. Hij troost zich met de hoop dat er velen zijn die hij met deze woorden gemakkelijk zal overtuigen omdat zij niet de hele toedracht kennen, zodat hij zal overwinnen zonder slag te leveren. Tegenover jou en anderen die op de hoogte zijn, is hij tevreden als hij lof verkrijgt in de trant van ‘als ik niet beter wist, zou ik geloven dat hij de waarheid spreekt’. Maar ik zal mij ofwel verweren met de waarheid, ofwel liever het onderspit delven dan overwinnen door de onwetendheid van mijn rechter. Ik zal daarom althans op dit onderdeel geen voorbeeld nemen aan de Brie, die mijn verzen op Abingdon (die ik voor de grap heb neergeschreven, om de ezelsoren te vermurwen van iemand die slechts behagen schept in rijmende dichtregels) helemaal achteraan in zijn malle bundel heeft opgenomen, met weglating van mijn twee epigrammen over hetzelfde onderwerp, waaruit bleek dat die verzen niet serieus bedoeld waren.[6.] Hij had nauwelijks iets kunnen doen dat in hogere mate misleidend

5. Zie brief 1045.
6. More had een satirisch grafschrift geschreven op Henry Abingdon, op rijm (het rijm werd door humanisten verfoeid als een middeleeuwse vinding), om te voldoen aan de smaak van Abingdons erfgenaam.

was. Ik zal het echter heel anders aanpakken. Ik zal namelijk de *Cordelière* laten drukken en mijn epigrammen daaraan toevoegen. Ook zijn bundel zal ik opnemen, zodat hij niet kan klagen dat er iets is weggelaten. Op die manier hoop ik te bereiken dat het voor elke geletterde een koud kunstje zal zijn te beoordelen of de Brie zo sterk staat als hij met trots verkondigt.

Immers, hij noemt ons plegers van meineed en verdragbreuk, de gang van zaken verdraaiend ten voordele van de Fransen en ten nadele van ons, met behulp van wat hij zelf fictie noemt maar wat in werkelijkheid schaamteloze leugens zijn, en dat alles behandelt hij op zo'n belachelijke manier als niemand het ooit eerder heeft gedaan. Dan kleedt hij het geheel ook nog aan met andermans verzen, zodat men zou menen de *Lappendeken* van Valeria Proba[7] te lezen, ware het niet dat zij haar verzen kundig heeft aaneengeregen, terwijl de Brie de zijne zo onhandig in elkaar heeft geflanst dat ze lijken op een wirwar van littekens rondom een wond, of op een aardbodem die is gebarsten van de droogte. In de epigrammen waardoor hij zich naar eigen zeggen zo dodelijk beledigd voelt, heb ik niet meer gedaan dan de al genoemde fouten op de korrel te nemen, op een volgens mij geenszins scherpe toon. Ik vraag me dan ook ten zeerste af in welk epigram van mij hij die gruwelijke verwensingen heeft aangetroffen die hij, als zelfverklaard humorist, tot grapjes heeft omgetoverd. Bedoelt hij met die gruwelijke verwensingen soms dat ik in een van mijn epigrammen, om zijn eigen leugens af te doen met een kwinkslag (hij doet alsof niemand van de *Cordelière* huiswaarts is gekeerd die hem kon vertellen wat er precies was gebeurd), opmerk dat de Brie zelf op dat schip had moeten zitten, zodat hij met eigen ogen kon zien wat hij ging beschrijven en zodoende niet gedwongen was zo schandelijk te liegen en valse zaken als waarheden aan de herinnering toe te vertrouwen? Ik ben er zeker van dat de Brie, op deze ene passage na, nooit iets zal vinden dat hij op lasterlijke wijze als een gruwelijke verwensing kan aanmerken.

Maar wat dit betreft, lastert hij er ofwel op los, ofwel hij laat zien dat hij geen idee heeft wat een gruwelijke verwensing inhoudt. Misschien zou iemand mij aan de scherpe kant kunnen vinden (al hoop ik dat zo iemand dit gemakkelijk door de vingers zou zien als hij vluchtig de *Cordelière* zou doornemen), maar nauwelijks iemand die Latijn kent, zal van gruwelijke verwensingen willen spreken. Daarbij komt niet eens de opmerking van Martialis in de buurt, veel scherper dan de mijne, over Theodorus, die als dichter misschien niet zo veel verschilde van de Brie: toen het huis van Theodorus was afgebrand, riep Martialis uit dat het een grote schande was en een onvergeeflijke fout van de goden dat samen met het huis niet ook de bewoner in

7. Faltonia Betitia Proba.

vlammen was opgegaan.[8] Ik echter heb dit de Brie niet toegewenst, ook al vond ik dat hij zelf op de *Cordelière* had moeten zitten, zodat hij het niet nodig had gehad zo schaamteloos te liegen; ik heb over hem geen brand afgesmeekt, iets waaraan velen zijn ontsnapt die wel op dat schip zaten. Bovendien, als men vindt en zegt dat iemand een bepaald lot verdient, smeekt men dat lot nog niet meteen over hem af. Ik neem aan dat ook de Brie vindt dat dieven de galg verdienen, evenals echtbrekers en ongetwijfeld ook plegers van meineed (die maar zeer weinig verschillen van leugenaars), maar ik denk dat hij toch niet zo hardvochtig is dat hij al die lieden, die samen een aanzienlijk deel van de mensheid vormen, in één klap vernietigd wil zien. Een dergelijke wens zou niet alleen bijzonder wreed zijn, ook zou de Brie zelf wellicht gevaar lopen.

Naast dit epigram zijn er nog negen andere. Ik het eerste daarvan wijs ik er eenvoudig op, geheel naar waarheid, dat alle schrijvers hun geloofwaardigheid zouden verliezen als zij er een gewoonte van zouden maken naar zijn voorbeeld hun emoties te laten spreken in plaats van de feiten. In twee andere steek ik de draak met de wonderbaarlijke wapenfeiten die hij Hervé[9] toedicht. In het ene maak ik mij vrolijk over de opschepperij en de onnadenkendheid van de Brie, die naast tal van andere volslagen absurditeiten Hervé als een leerling van Apollo zijn eigen lot laat voorspellen en hem daartoe midden in de vlammen een lange redevoering laat houden, alsof hij alle tijd van de wereld had; bovendien, terwijl uit beide schepen velen zijn gered doordat een aantal Engelse boten te hulp schoten, laat de Brie liever iedereen in de vlammen omkomen dan iemand over te laten van wie men zou kunnen denken dat die de Brie heeft verteld wat hij heeft opgeschreven. In het andere heb ik het over de verzen die de Brie voor Hervé heeft verzonnen bij wijze van grafschrift. Dan zijn er nog twee waarin ik de spot drijf met het feit dat de Brie zijn *Cordelière* heeft opgetuigd met verzen die hij heimelijk aan dichters uit de Oudheid heeft ontstolen. Ten slotte zijn er twee waarin ik duidelijk maak dat ik in de *Cordelière* een gemis aan geest en vindingrijkheid heb ervaren, zowel in de voorstelling van zaken als in de ordening daarvan.

Hoewel ik deze epigrammen schreef als uitgedaagde partij, in woelige tijden en zonder een woord te liegen, heb ik ze toch nooit uitgegeven of afzonderlijk aan iemand te lezen gegeven, maar alleen samen met andere geschriften, zodat de aandacht van de lezer er zoveel mogelijk van werd afgeleid of althans niet geheel door de epigrammen zou worden opgeëist. Zijn *Antimorus* daarentegen biedt niets anders dan beledigingen aan mijn adres die even dwaas als smadelijk zijn. Verder weet je zelf wat ik heb gedaan, toen ik begreep dat er sprake van was dat mijn epigrammen in Bazel zouden worden

8. Martialis, *Epigrammata XI*, 93, 3/4.
9. Hervé de Portzmoguer, kapitein van de *Cordelière*.

gedrukt, om de epigrammen tegen de Brie samen met enkele andere weg te laten. Sommige ervan vond ik namelijk te lichtvoetig, ook al halen ze het niet bij de schunnigheid die ongeveer het enige is waardoor de epigrammen van sommige dichters, naar ik merk, bij een zeker publiek in de smaak vallen. Bovendien wilde ik niet dat iemand die met name werd genoemd, van mij het geringste verwijt zou krijgen, ook al zou daarvoor een goede reden bestaan.

Wat de Brie betreft, ben ik bijzonder verheugd dat mijn poging vergeefs is geweest, zozeer vraagt hij erom dat er nog veel erger dingen over hem worden geschreven. Telkens weer beweert hij ten onrechte dat hij als eerste is aangevallen en dodelijk beledigd is door mijn vele verwijten, beledigingen, vervloekingen en gruwelijke verwensingen. Als hij alles wat hij opnoemt, in mijn geschriften kan vinden, zal ik volmondig beamen dat ik mij schuldig maak aan de barbarij van de cycloop Polyphemus die de Brie mij aanwrijft, ook al zou ik, gezien de omstandigheden van destijds en zijn eigen houding, mijn daden volgens het recht van alle volkeren kunnen verdedigen. Kan hij daarentegen in mijn geschriften niet datgene vinden waarover hij klaagt, dan acht ik het billijk dat de Brie toegeeft zijn bezwaar over gruwelijke beledigingen uit zijn duim te hebben gezogen om een stoel neer te zetten waarin hij de grote reus Polyphemus kon doen plaatsnemen. Hij verkneukelde zich namelijk zozeer over zijn jolige vondst dat hij, liever dan die te moeten weglaten, iets verzon waarop hij zijn gevatheden kon loslaten. Maar als de Brie niet nog blinder was dan Polyphemus zelf, zou hij zonder enige moeite zien dat hij hiermee weinig roem zal oogsten; terwijl hij de kritiek van anderen straal negeert, verzint hij andere aantijgingen tegen zichzelf, die hij gemakkelijk kan weerleggen.

Ik had een epigram geschreven over een landgenoot die zich tot in het belachelijke de Franse gewoonten had eigengemaakt, terwijl wij met de Fransen in oorlog waren. Elders had ik, omdat de Brie ons verdragschenders en plegers van meineed had genoemd, terloops opgemerkt dat wij in de oorlog met de Fransen voor een vrome zaak stonden die ten goede kwam aan de kerk van Christus, wiens plaatsvervanger wij te hulp schoten - anders dan de Fransen, die tot een schisma bijdroegen door zich tegen de paus te verzetten. Ik wens dit nu niet opnieuw ter discussie te stellen en de betreffende tekst is destijds zonder mijn toestemming verschenen. Maar als de Brie had voorgewend (want hij is verzot op voorwendsels) dat hij door deze passages was geraakt, zou men de man misschien gemakkelijker kunnen vergeven, als iemand die zich kennelijk liet leiden door een verkeerd soort eergevoel, namelijk een misplaatste vaderlandsliefde, waardoor hij blijkbaar zelfs gegronde kritiek op zijn land niet kon velen of althans opkwam voor zaken die bij

verdrag waren beslecht. Nu echter is hij stom genoeg om een ander geschilpunt te kiezen waaraan dezelfde bezwaren kleven, namelijk dat hij als eerste heeft geschreven, dat hij aanleiding heeft gegeven tot het geschil, dat hij valse beschuldigingen uit en dat de zaak al is beslecht, ja zelfs bij internationale verdragen geheel uit de weg is geruimd.

Dan is er nog een grofheid waaraan ik voorbijga: dat hij, die mij als eerste in het openbaar heeft aangevallen, in de privésfeer klaagt dat hij zo gekrenkt is. Maar op welke manier hij gekrenkt is, weet hij niet te vertellen; op die manier laat hij blijken dat hij de gruwelijke verwensingen die ik hem heb toegevoegd, zelf heeft verzonnen. De conclusie is eenvoudig: aangezien hij als eerste tegen mij heeft geschreven, en dat met gebruik van leugens, terwijl ik slechts heb geriposteerd met epigrammen (als hij ontkent dat het waar is wat ik daarin heb geschreven, bereikt hij slechts dat iedereen inziet dat hij tweemaal heeft gelogen), had hij niet alleen de mogelijkheid maar ook de plicht voor een eervolle aftocht te kiezen. Dit zou hij ook zeker hebben gedaan als hij niet liever aan iedereen had willen tonen hoe buitengewoon onbeschaamd hij is. Wat hij in het verleden had misdaan, had men nog voor rekening van zijn jeugd kunnen laten komen of aan de omstandigheden kunnen wijten, maar nu begint hij weer van voren af aan, nadat er zoveel jaren zijn verstreken, nu er een zo volkomen vrede en eendracht heerst en onze beide vorsten bijna in gastvriendschap zijn verbonden (want hiertoe zijn voorbereidingen gaande). Het handjevol epigrammen dat ik spelenderwijs tegen zijn boek heb geschreven, moet hij zo nodig betaald zetten met een geschrift van het venijnigste soort, waarin hij zich, bij gebrek aan argumenten waarmee hij zich kon verantwoorden, geheel tegen mijn persoon heeft gekeerd en niets anders te berde brengt dan pure laster en de meest dolzinnige beledigingen.

Om te beginnen wrijft hij mij alles aan wat er maar is misgegaan door toedoen van de drukkersknechten van Froben of van degene die de kopij heeft voorbereid, terwijl hij weet dat nog nooit enig boek zo volmaakt is uitgegeven dat er geen drukfouten in voorkomen. Een lijst met errata heeft hij niet aangetroffen, maar de meeste fouten van de zetters zijn geslaagder te noemen dan de correcties van de Brie. Wat een opruiende laster, dat ik de vader van onze vorst heb gehekeld,[10.] terwijl ik slechts de moeilijkheden vermeld waarmee de samenleving enkele jaren geleden te kampen had en die door de vorst bij zijn aantreden op grandioze wijze zijn bezworen - moeilijkheden

10. In een van zijn epigrammen schreef More dat Hendrik VIII de vrijheid en gerechtigheid had hersteld na jaren van wetteloosheid en zware belastingheffing. De Brie legde dit uit als smaad aan het adres van de vorige koning, Hendrik VII.

die veroorzaakt waren door de trouweloosheid van sommigen op wie de vader van de koning, voor het overige een buitengewoon bekwaam bestuurder, te veel vertrouwde toen hij een tijd lang wegens gezondheidsproblemen niet in staat was zelf te regeren. Terwijl de Brie zelf de moeilijkheden die door andermans kwaadaardigheid waren ontstaan, op onfatsoenlijke wijze aan de koning wijt, geeft hij mij daarvoor de volle laag: de straffen, vuistslagen en verbanningen zijn niet van de lucht! Bovendien heeft hij, gevangen in de beperkingen van het metrum, zodat hij zich niet zo ongeremd kon uiten als hij wilde, gemene glossen in de marge toegevoegd om de lezer te wijzen op de betreffende passages in mijn werk, voor het geval men zijn verzen met onvoldoende aandacht tot zich zou nemen.

Terwijl hij op deze manier duidelijk laat zien dat het hem in zijn boze opzet aan niets ontbrak behalve aan krachten die opwogen tegen zijn kwaadaardigheid, is de leukerd trots op zijn gevatte woorden en laat hij de lach van Ajax horen.[11.] Want zoals Ajax zijn verstand verloor nadat hem de wapenrusting van Achilles was ontzegd en uitbundig lachend een paar opgehangen stuks vee afroste, volop genietend van hun gekerm, in zijn waanzin denkend dat de arme dieren Agamemnon en Odysseus waren, op wie hij zich wilde wreken, zo heeft de Brie er een geweldig plezier in zijn misplaatste hersenschim na te jagen en daarmee dood en verderf te zaaien, terwijl hij in zijn verstandsverbijstering niet merkt dat zijn gelach bij werkelijk iedereen die maar een greintje fatsoen of gezond verstand bezit, evenzeer tot afschuw leidt als de lachlust opwekt, vanwege de moorddadige geest en de waanzin die eruit spreken.

Ondanks dit alles doet hij alsof hij aan een of andere Coroebus of Margites schrijft,[12.] en niet aan Erasmus; alsof hij, zelf blind voor de brutaliteit waarmee hij als eerste tegen mij is uitgevaren, iedereen de ogen heeft uitgerukt, zodat niemand nog kan zien wat hij zelf niet wenst te zien; alsof hij overtuigend heeft aangetoond dat ik hem als eerste heb aangevallen, terwijl de feiten uitwijzen dat ik pas na hem de pen heb opgepakt; alsof de vijandelijkheden tussen onze landen nog voortduren, zodat hij ook nu nog het recht heeft zich met venijnige laster te wreken voor enkele woorden, lang geleden geschreven en tamelijk onschuldig van karakter, terwijl onze beide vorsten en onze beide landen zozeer in eendracht zijn versmolten dat de soldaten zelfs de wonden vergeten waarvan ze de littekens nog op hun lichaam dragen; alsof ik bitter tegen hem ben uitgevaren en hem naar de duivel heb gewenst; alsof hij van zijn kant louter grapjes, geestigheden en gevatte opmerkingen ten beste heeft gegeven, en geen krankzinnige beledigingen

11. Zie *Adagia II*, 7, 46.
12. Spreekwoordelijke stommelingen; zie *Adagia II*, 3, 71.

en de meest giftige onzin tegen mij heeft uitgekraamd. Het is merkwaardig te zien met hoeveel vertrouwen en zelfverzekerdheid hij meent niet alleen op begrip te mogen rekenen, alsof hij gedwongen was te reageren, maar ook nog lof verwacht voor zijn mildheid, omdat hij zogenaamd was geraakt door gruwelijke verwensingen (die nergens zijn te vinden) en dus het volste recht had in de arena af te dalen om mij met eenzelfde soort wapens te lijf te gaan, maar niettemin een verbazende welwillendheid en een bewonderenswaardige souplesse heeft getoond door, zoals hij met trots verkondigt,[13] te bijten zonder zijn tanden te gebruiken, grapjes te maken zonder te kwetsen, te lachen zonder te schelden, te spelen zonder kwaad te spreken, te vermanen zonder in verwijten te vervallen, voor schoolmeester te spelen zonder de roede te gebruiken, en zelfs zo goed is geweest mijn kwaadsprekerij als spel, mijn beledigingen als humor, mijn beschimpingen als grappen, mijn verwensingen als ironie en mijn vervloekingen als schimpscheuten op te vatten.

Als iemand die helemaal niets van de zaak weet deze woorden mocht lezen, lijkt de Brie dan geen fraaie voordracht te hebben afgestoken? Maar stel dat er een lezer zou opduiken die zijn *Cordelière*, mijn epigrammen en zijn dwaze *Antimorus* heeft ingezien, als tenminste iemand over zoveel vrije tijd mocht beschikken dat hij het zich kan veroorloven zijn kostbare uren zo slecht te benutten. Aangezien zo'n lezer in die epigrammen van mij geen kwaadsprekerij, geen beschimpingen, geen beledigingen, geen vervloekingen en geen verwensingen zal aantreffen; aangezien hij bij de Brie daarentegen niets anders zal aantreffen dan zuivere laster, kwaadsprekerij en giftige verwijten; aangezien hij bij hem wel tanden zal zien, maar dan stukgebeten op de slijpsteen, en wel een roede, maar dan zonder literaire beschaving; aangezien hij zal zien dat de vermaningen van de man neerkomen op stompzinnige aanmerkingen op wat hij niet begrijpt, en dat hij voor schoolmeester speelt door het weinige dat hij wel begrijpt, aan boosaardige laster te onderwerpen - hoe zal deze lezer zich dan bescheuren om het gelach van de Brie, waarmee hij zichzelf belachelijk maakt en waardoor zijn schimpscheuten zich tegen hem keren! Wat een grappen krijgt hij van de Brie voorgeschoteld, die in zijn leutigheid doet denken aan een dansende kameel![14] Hoeveel stof tot vermaak biedt Germain niet in zijn mislukte poging grappig te zijn, zodat men hem voor de broer zou houden van de ezel van Aesopus, die een dartel hondje wilde nadoen op een even absurde manier als de Brie de dichters uit de Oudheid imiteert en met zijn modderige hoeven tegen de schouders van zijn meester opsprong, waarop hij met stokslagen in de stal werd teruggedreven! Op wat een fijne ironie zal ten slotte de ironie van de Brie

13. Zie brief 1045.
14. *Adagia II*, 7, 66.

worden onthaald! Zijn ironie is zo flauw dat die de lezer herinnert aan een zekere schilder, even begaafd in zijn vak als de Brie in de dichtkunst, die een haas en een hond had afgebeeld zonder dat iemand kon uitmaken wat de haas en wat de hond was, en die er vervolgens niets beters op vond dan zijn schilderij van onderschriften te voorzien.

Aan de manier waarop de Brie doorgaans gebruik maakt van ironie, ligt een kleinzielige vrees ten grondslag dat de meeste loftuitingen die schertsend zijn bedoeld, door veel lezers serieus worden genomen. Hieraan heeft hij geen andere mouw weten te passen dan in de marge aan te tekenen dat hij ironie bedrijft. In zijn behoedzaamheid past de man er wel voor op dat men hem aan zijn woord zou kunnen houden; men zou eens kunnen denken dat zijn lof aan mijn adres welgemeend was! Slechts op één plaats heeft hij het onnodig bevonden ons met een marginale aantekening opmerkzaam te maken op zijn ironie, zozeer vertrouwde hij op de geslaagdheid van de betreffende passage, al heeft hij die opgenomen in de lijst van mijn dwalingen (zoals hij het doet voorkomen) die in werkelijkheid zijn eigen laster en onwetendheid opsomt. Hij maakt zich vrolijk over een dialoog tussen een fratertje en een nar in mijn *Utopia*. 'Bij het vertellen en uitwerken van deze dialoog,' zegt de Brie, 'geeft More overtuigend blijk van zijn scherpzinnige geest, zijn uitdrukkingsvaardigheid en de zuiverheid van zijn oordeel.' Welnu, zeergeleerde Erasmus, mijn verachting voor de Brie is niet zo groot en mijn zelfbehagen niet zo mateloos dat ik niet grif toegeef dat ik de elegante taal van fratertjes en de gewiekste redeneringen van narren nooit zo mooi, levensecht en treffend zou kunnen weergeven als de Brie het zou hebben gedaan. Het blijft immers niet zonder gevolgen als men gewend is aan zulke kostelijke taal en zelf op een nar begint te lijken, niet alleen in naam, zoals ik (de Brie is zo hoffelijk mij voortdurend die eer te gunnen), maar ook in zijn diepste wezen, zoals hij (de *Antimorus* eist die eer volkomen terecht voor hem op).

Wat betreft zijn opmerking over mijn oordeelkundigheid, waarmee hij ongetwijfeld bedoelt dat het absurd is de barbaarse taal van fraters op te nemen in een boek waarvan men goed Latijn verwacht (ik ga intussen voorbij aan het feit dat de Grieken voor de Romeinen barbaren waren en andersom, al hebben alle Latijnse schrijvers tot hun lof dikwijls Griekse passages in hun werk ingelast): ik verwacht niet dat mijn stijl (waarin de Brie overal evidente blunders en barbarismen aanwijst, geholpen door zijn nog evidentere roddelzucht en onkunde), en zelfs niet die van de Brie (waarvan hij zelf denkt dat alle liefdesgodinnen en alle gratiën er te voet voor vallen) ooit het Latijn zal benaderen van Plautus, die niettemin vond dat hij niets geks deed en de Latijnse taal niet onteerde door in een Latijnse komedie een Puniër op

te voeren die Punisch sprak.[15.] Naar mijn mening scheelt het maar weinig als iemand in een genre dat de komedie nabijkomt, een dergelijke broeder ten tonele voert die zijn eigen taal spreekt, dat wil zeggen een barbaars soort Latijn. Toch weet je zelf, beste Erasmus, dat mij die dialoog maar weinig beviel en dat ik hem graag zou hebben geschrapt, als hij niet meer dan ik kan zeggen in de smaak was gevallen bij mensen die door iedereen met enige literaire ontwikkeling en smaak hoog boven de Brie worden gesteld, 'zoals de ogen opzien naar de hemelhoge Olympus'.[16.]

Ik zou hier enkelen van hen met name noemen als het niet onnodig was. Bovendien wens ik geen eerzame en eerbiedwaardige mannen bloot te stellen aan het geblaf van iemand die door haat wordt verteerd en zozeer wegkwijnt als een ander wordt geprezen dat het zijn dood zou hebben betekend als hij zijn razernij niet voor een deel had kunnen botvieren op Beatus Rhenanus,[17.] zijn rancune modellerend naar het voorbeeld van Aeschines. Wat geleerdheid betreft, staat hij op even grote afstand van Aeschines als ikzelf van Demosthenes, wiens roem Aeschines zozeer benijdde dat hij Ctesiphon een proces aandeed omdat deze Demosthenes had geprezen; door de verbanning die hij tegen Ctesiphon beraamde, werd hij vervolgens terecht zelf getroffen. Op dezelfde manier gaat de Brie te werk: omdat Rhenanus mijn epigrammen met een prijzend woord heeft aanbevolen aan Willibald,[18.] zich tot hem richtend als de ene grote en onkreukbare geleerde tot de andere, gaan bij de Brie alle remmen los en strekt hij ziedend maar krachteloos zijn afgestompte loden zwaard naar Rhenanus uit. Hij maakt hem uit voor vleier of noemt hem, als hij zijn vleierij niet wil toegeven, onwetend, dom en stekeblind, omdat hij niet ziet dat mijn verzen zijn wat ze toeschijnen aan de Brie, die ze bekijkt door de bril van de afgunst. Maar een mug vermag niets uit te richten tegen een olifant.[19.] En wat de Brie voor iemand is, maakt hij zelf duidelijk.

Nu het er zo voorstaat, zal ik Rhenanus maar niet prijzen, om niet te hoeven horen dat de ene muilezel de andere krabt.[20.] Als ik het wel zou doen, zouden mijn woorden tekortschieten: Duitsland, dat zo rijk is aan creatieve

15. Zie Plautus, *Poenulus* 982/1029.
16. Vergilius, *Aeneis VI*, 579.
17. De Brie had Beatus Rhenanus (zonder hem met name te noemen) van vleierij beschuldigd vanwege diens voorwoord bij de uitgave van de epigrammen van More.
18. Willibald Pirckheimer, aan wie het voorwoord van Rhenanus was gericht.
19. Zie *Adagia III*, 1, 27.
20. *Adagia I*, 7, 96.

geesten, heeft niemand te bieden die er een fraaiere stijl op na houdt, over meer geleerdheid beschikt en een beter mens is, zoals iedereen weet en ronduit toegeeft. Ik vraag me verdorie af waarom hij alleen tegen Rhenanus uitvaart. Is hij soms de enige wiens oordeel over mijn werk verschilt van dat van de Brie? Alsof niets eervols over mij is geschreven door Busleiden, Hutten, Desmarez, Geldenhouwer, Vives, Grapheus, Zasius en Budé (om jou en Pieter Gillis buiten beschouwing te laten, want men kunnen denken dat in jullie geval de genegenheid een woord meespreekt). Met hen had ik destijds geen vriendschapsbanden aangeknoopt en zelfs nog nooit een brief gewisseld, ook niet met Rhenanus, om geen andere vooraanstaande geleerden te noemen. Als de Brie zich verbeeldt dat al die mannen mij stroop om de mond hebben gesmeerd, kan ik hem alleen maar dankbaar zijn dat hij mij zo belangrijk maakt. Als hij hen daarentegen zonder uitzondering blind, onwetend en dom noemt, omdat zij met hem van mening verschillen door aan iemand die hijzelf om de haverklap voor stommeling of gek uitmaakt, althans iets meer verstand toe te schrijven (om geen andere dingen te noemen) dan ik tot dusver iemand, de Brie zelf uitgezonderd, aan hem heb horen toeschrijven - wel, niemand heeft hem bekleed met het absolute gezag van een dictator die in zijn eentje oordelen mag vellen waarvan men niet eens bij het volk in beroep mag komen.

Het zit hem bijzonder dwars dat Rhenanus mijn epigrammen hoger aanslaat dan die van Marullus en Pontano, maar hij had de prijzende woorden van Rhenanus ietsje beter moeten bekijken. Hij zwaait mij weliswaar veel meer lof toe dan ik in mijn schroom kan aanvaarden, maar juist op het onderdeel waaraan de Brie zich het meest heeft gestoord, prijst hij mij niet zo uitbundig dat de Brie een reden had tot jaloezie. Rhenanus acht mij namelijk niet in alle opzichten de betere of de gelijke van Marullus of Pontano. Hij vergelijkt alleen onze dichterlijke gaven, niet onze vaardigheid in het Grieks, zodat de Brie zich niet zo had hoeven opwinden omdat een Brit wordt gelijkgesteld aan een Griek. En waarom zou het niet kunnen dat zelfs ‘in het land van de sukkels, in een dichte mist, iemand wordt geboren’[21] die niet voor een Griek hoeft onder te doen? Nochtans heb ik te weinig eigendunk en te veel zelfkennis om te beamen wat Beatus Rhenanus mij toedicht. Zoals ik zei, acht hij mij de gelijke van Marullus en Pontano wat onze natuurlijke gaven aangaat; wat nut betreft, geeft hij mij in zoverre de voorkeur dat volgens hem de lezer meer profijt heeft van mijn heilzame uitspraken, voor zover ik die doe, dan van de liederlijke schunnigheden waarmee die twee hun bladzijden vullen. Ook denkt hij dat de lezer meer baat heeft bij mijn eenvoudige, onopgesmukte zangen dan bij de charmante raadselach-

21. Juvenalis, *Saturae X*, 50.

tigheid van Marullus. Eigenlijk doet Rhenanus niet meer dan de voorkeur geven aan mijn deugd, voor zover ik die bezit, boven de zonden van de andere twee.

Lof van deze soort sluit niet uit dat de verdiensten van Marullus en Pontano ver uitstijgen boven de mijne, zoals ongetwijfeld het geval is, en is dan ook niet zo gul dat men er jaloers van zou moeten worden. En trouwens, wat over mij is geschreven door Budé, om geen anderen te noemen - een man die even ervaren is in staatszaken als in de letteren, op welk gebied hij tot de allergrootsen behoort - is van dien aard (zijn woorden schrijf ik toe aan zijn buitengewoon innemende hoffelijkheid, evenals de woorden die de grote geleerde Aleandro aan de *Cordelière* van de Brie doet voorafgaan) dat ik veel liever zou hebben dat ze waar zouden zijn dan dat ik een beter dichter zou zijn dan Pontano of Marullus, of dat ik hen beiden zou overtreffen in kennis van Grieks en Latijn. Maar vreemd genoeg slaat de houding van de Brie dan plotseling om en werpt uitgerekend hij zich op als de behoeder van mijn goede naam. Immers, louter uit onbaatzuchtige ijver heeft hij mij vriendelijk, welwillend en trouwhartig op mijn vele duizenden beschamende vergissingen gewezen, ongetwijfeld met de bedoeling dat ze door zijn toedoen stilzwijgend worden verbeterd, aangezien ze niet konden blijven circuleren zonder dat dit mij op aanzienlijk gezichtsverlies en een eeuwige reputatie van onkunde zou komen te staan. Op grond hiervan meent hij dat ik aan zijn vriendelijke ijver zoveel dank ben verschuldigd als iemand maar aan een ander verschuldigd kan zijn.

Met dit o zo aardige en fraaie bedenksel, waarom iedereen hem uitlacht die het in de *Antimorus* tegenkomt, is de Brie zozeer in zijn schik dat hij er nu in ernst op terugkomt. Intussen is hij de verzen vergeten waarin hij een ander slim plannetje uitdenkt waarmee ik die enorme blamage kan goedmaken, namelijk dat ik al mijn boeken die ooit zijn gedrukt, van overal laat terugbezorgen en ze na correctie opnieuw uitgeef. En toch is de Brie er juist bang voor dat ik inderdaad al mijn boeken terugneem, nadat ik meer dan vijfhonderd agenten naar alle hoeken van de aarde heb gestuurd, zodat hij dreigt ervoor te zullen zorgen dat enkele bedorven exemplaren in handen blijven van hemzelf en enkele anderen - iets wat moeilijk zal gaan, denk ik, als hij er van zijn kant niet ook agenten op uitstuurt. Deze zullen dan mijn blunders, die hij mij nu oproept stilzwijgend te verwijderen, zo duidelijk aan iedereen tonen dat geen oceaan alle smetten van mij af zal kunnen wassen.

Dan nog zo'n staaltje van zijn goede geheugen en zijn consistentie: terwijl hij in die brief aan jou ontkent dat de *Antimorus* tanden bezit (hij bijt wel, maar zonder zijn tanden te gebruiken), zegt hij in zijn elflettergrepige verzen, zo knap in elkaar gezet dat hij af en toen dertien lettergrepen in een vers

stopt, dat zijn klaagzangen met mijn bloed zijn besmeurd. Werkelijk waar: zoals hij dichters imiteert op een even belachelijke manier als een aap die mensen nadoet, en zoals hij feiten toedenkt met de klunzigheid van een harder of een konijn, die denken dat hun hele lichaam onzichtbaar is zodra ze hun kop in het zand steken, zo is er nooit een wolf geweest met een nog slechter geheugen en nooit een veertje of een windvlaag met een zo aanhoudend onbestendige koers.

Dan zegt hij dat hij jouw raad zou hebben opgevolgd als zijn boek destijds niet al in handen van de drukker was geweest. Het verbaast mij zeer dat een enkele wenk van Erasmus voor hem van zoveel gewicht is, terwijl hij jouw vermanende brief[22.] zo licht heeft opgevat dat hij liever doorging met het vergooien van zijn reputatie door een woedend pamflet uit te brengen, in de eerste plaats belust op roem, dan er een beetje geld bij in te schieten - hij die, om zijn eigen woorden te gebruiken, over meer dan voldoende middelen beschikt, niet alleen voor voedsel en kleding, maar ook voor dienstpersoneel, bovendien voor vervoer te paard en ten slotte voor een altijd volle beurs; hij die een huis heeft en een tuintje waar Apollo en alle muzen, na de Parnassus vaarwel te hebben gezegd, graag hun intrek zouden nemen, als de Brie de toegang niet had vergrendeld. Toch vraag ik me af of hij naar je zou hebben geluisterd, want toen de zaak nog open lag, is hij vaak genoeg gewaarschuwd en heeft hij niet naar Budé, niet naar Bérault, niet naar Lascaris en niet naar Deloynes willen luisteren, en evenmin naar de hoogwaardige kardinaal[23.] die onlangs in Frankrijk is gestorven. Overigens schrijft hij het toe aan je goedheid dat je de uitgave van de *Antimorus* hebt afgeraden, maar even goed acht hij je zonder meer onrechtvaardig als je het boek na verschijning niet goedkeurt, omdat je voor hem in zijn controverse met mij een andere maatstaf aanlegt dan vroeger voor jezelf in je controverse met Lefèvre. Ongetwijfeld beschouwt de Brie zichzelf als bijzonder geslepen en een expert op juridisch gebied nu hij je heeft verstrikt met een zo gewichtig precedent, zodat je geen uitspraak tegen hem kunt doen als je niet onrechtvaardig wilt lijken.

Wat mij betreft, beste Erasmus (ik verkondig dit aan iedereen, maar aan niemand liever dan aan jou, want ik weet dat jouw mening in althans dit opzicht geheel samenvalt met die van mij): ik heb zoveel respect, waardering en bewondering voor Lefèvre als ik verschuldigd ben aan iemand die met zijn boeken en karakter meer gezag afdwingt dan wie ook gedurende de laatste paar eeuwen; ook betwijfel ik of iemand meer inspanningen heeft verricht om - afgezien van de Bijbelstudie, waaraan hij op verdienstelijke

22. Brief 620.
23. Antoine Bohier.

wijze glans heeft verleend - de universiteiten van hun vroegere prietpraat en bespottelijke haarkloverijen af te brengen en vertrouwd te maken met de wijsbegeerte in strikte zin en andere lang verwaarloosde disciplines. Hierover is iedereen het zozeer eens dat Lefèvre ook van degenen die op afzonderlijke punten diepgaand met hem van mening verschillen, de hoogste eerbewijzen ontvangt voor zijn werk als geheel. Dat zijn meningen soms weerstand oproepen, komt slechts doordat Lefèvre, zoals velen denken, met iets te veel stelligheid bepaalde standpunten inneemt waaraan niemand zich zou storen als ze met meer gematigdheid aan de man werden gebracht, en deze vastlegt met meer vinnigheid dan redelijk is - zo gebeurt het dikwijls dat goede mensen zich laten meeslepen door vrome geestdrift.

Maar hoe weinig jouw verdediging[24.] gemeen heeft met het potsierlijke geklaag van de Brie, is voor iedereen duidelijk die ook maar enigszins op de hoogte is van de feiten. Het is dan ook niet mijn bedoeling de vergelijking uit te diepen en aanleiding naast aanleiding, pamflet naast pamflet te leggen, alsof alleen op die manier zou kunnen blijken dat de waanzin van de Brie in zijn aanzet noch in zijn hele verdere ontwikkeling overeenkomt met wat jij hebt gedaan. Ik wil niet de indruk geven dat ik een reeds uitgemaakte zaak ter discussie stel of zonder goede reden een sluimerend, nasmeulend vuurtje oppook; evenmin wil ik Lefèvre, die ik oprecht bewonder, een reden tot ergernis geven of de gedachte wekken dat ik jouw oordeel wil beïnvloeden en met vleierij je gunst wil verwerven nu ik de zaak aan je voorleg. Toch heeft de Brie het voor één keer bij het rechte eind (behalve voor zover hij zijn razernij voor spel laat doorgaan) als hij zegt dat jij lijf aan lijf hebt gevochten, terwijl hij op afstand blijft. Want jij bent weliswaar niet met het zwaard, zoals hij zegt (hij lijkt je af te schilderen als een gladiator), maar met de naald tot zaak doorgedrongen, terwijl hij van veraf raaskallend staat te schermutselen en met beledigingen smijt die een dronken oud wijf er tegen iedereen zou kunnen uitgooien en die voor het grootste deel op hemzelf van toepassing zijn, zonder dat hij er ooit in slaagt ter zake te komen: als hij toevallig eens in de buurt komt, schiet hij zijn doel voorbij of ploft hij neer, als een met onvoldoende kracht afgeworpen lans die op een harde bodem terechtkomt. Toch heeft zijn op afstand geleverde strijd in zoverre iets opgeleverd dat hij er blijk van heeft gegeven niet onaardig overweg te kunnen met pijl en boog, zolang er maar iemand zo gedienstig is steeds het doel te verslepen naar de plaats waar zijn pijl neerkomt. Ook weet hij fraai te schelden, als er iemand is te vinden op wie de beschimpingen slaan die hij uit zijn onuitputtelijke voorraad weet op te diepen; maar als zo iemand ontbreekt, wat doet hij dan anders dan zichzelf ermee besproeien?

24. *Apologia ad Iacobum Fabrum Stapulensem* (Leuven, 1517).

Maar op zeker moment raakt hij van lieverlede wat milder gestemd, als ten diepste bewogen door jouw brief: nu beide spelers gemaskerd op het toneel zijn verschenen, zoals hij zegt (op die manier kwamen vroeger blijkbaar kampvechters op) en kennelijk elk zijn rol inmiddels manhaftig heeft uitgespeeld - ik met luttele epigrammen, hij met hele boekwerken; ik als provocateur, hij als iemand die zich verdedigt (dit herhaalt hij zorgvuldig, uit vrees dat men het anders niet zal geloven) - zal hij geen bezwaar maken als ik vind dat wij, met Erasmus als *pater patratus*,[25.] elkaar de hand moeten schudden (een gewoonte die in de Oudheid blijkbaar toneelspelers eigen was) en een verdrag moeten sluiten, temeer daar jij vindt dat ik zijn genegenheid meer dan waard ben. Om te voorkomen dat een zo gemakkelijk verkregen vrede onvoldoende op waarde wordt geschat en ik me van alles zou kunnen verbeelden, matigt hij zijn voorstel, nooit zijn verheven positie uit het oog verliezend: als ik liever de afloop van de tragedie wens te zien, heeft hij er niets tegen deze tot aan de slotscène voort te zetten. Mijn acteertalent is niet zo indrukwekkend dat het hem ervan afschrikt het toneel te betreden, en evenmin beschik ik over zulke geduchte krachten dat hij zich beter kan onttrekken aan het gevecht indien ik het liever tot een handgemeen laat komen, vooropgesteld dat ik met mijn eigen wapens, en niet als Patroclus met die van Achilles,[26.] afdaal in de worstelring en tevoren met een klaroenstoot de strijd aankondig. Met wat een wonderlijke kunsten weet de Brie dit miezerige conflict, waarin hij vrijwel alleen met zichzelf vecht, op te sieren en voor te stellen als iets groots! Hij brengt ons immers samen als komische en tragische toneelspelers, als worstelaars en als krijgsmannen, en het is verbazend te zien met welk vernuft hij deze zo verschillende rollen door elkaar haalt. Strijders krijgen maskers opgezet, mimespelers worden bewapend, acteurs sluiten als legeraanvoerders verdragen af onder toeziend oog van een *pater patratus* - wat een fijne smaak! Kemphanen op het toneel, soldaten in de worstelring! Vaardig gebruik makend van *epimonè*[27.] houdt hij zijn beeldtaal zo mooi vol dat hij ons in amper drie regels iets voorzet wat tegelijk oorlog, treurspel en blijspel is.

Wat dat verdrag betreft, hoef jij, mijn dierbare Erasmus, geen moeite te doen. Nu More, een piepklein mannetje, en de Brie, een edele palm die niet groter is dan een handpalm, tegen elkaar aantreden, wordt de zaak van de letteren heus niet met zo'n enorm gevaar bedreigd dat niemand minder dan Erasmus als *pater patratus* vrede moet brengen, tenzij de literaire groothe-

25. Zie brief 1045, noot 6.
26. Zie brief 1045, noot 7.
27. De (retorische) kunst dezelfde gedachte in steeds andere woorden te herhalen.

den zich even bezorgd maken om dit duel als de goden bij Homerus om de oorlog tussen de kikkers en de muizen,[28] die nog verschrikkelijker was dan de titanenkrijg. Verder schrijf je dat ik zijn genegenheid ten zeerste waard ben. Ik waardeer je goedheid; overal probeer je de vrede te bevorderen. Maar ik, beste Erasmus, acht het een te grote eer tot de vrienden van een zo machtige potentaat te worden gerekend. Op zijn *Antimorus* heb ik nu naar beste vermogen geantwoord,[29] misschien met onvoldoende eerbied voor een zo waardig heerschap, maar in elk geval inhoudelijk gezien met overdreven terughoudendheid, zoals anderen denken. Ik zou graag willen weten wat jij, beste Erasmus, van de zaak vindt. Toegegeven, ik heb mijn repliek in grote haast laten drukken, terwijl het misschien beter was geweest die nog rustig bij te schaven, vooral omdat ze gericht is tegen een rivaal die zo scherp ziet dat hij zelfs fouten opmerkt waar er geen te vinden zijn - maar liever dan mij nog langer in te laten met dergelijke flauwekul heb ik hem een hoop kluiven willen toewerpen zodat hij kon toehappen en de zaak moe zou worden of zijn tanden zou stukbijten. En ik zou er niet eens over gepeinsd hebben op zijn krankzinnige pamflet enige reactie te geven als ik niet had gemeend de raad van een aantal vrienden te moeten opvolgen, die erop aandrongen dat ik me zou beschermen tegen zijn bespottelijke lasterpraat. Daar alleen was het mij om te doen, niet om terug te schelden en op mijn beurt met modder te gooien. Had ik niet veeleer acht geslagen op mijn fatsoen dan op wat hij verdiende te horen, dan had ik hem ingepeperd hoeveel waarheid er schuilt in het vers van Ovidius: 'Als de feiten voor zich spreken, weet iedereen zijn tong te roeren'[30] - ook al haalt de Brie nog zo zijn neus op voor mijn zwakke, futloze en allesbehalve mannelijke stijl.

Nu dan: terwijl hij niet alleen tegen mijn gaven en karakter is tekeergegaan, maar ook mijn ondergang heeft willen bewerkstelligen, voor zover dat in zijn vermogen ligt, en althans op papier niets van mij heel heeft gelaten, heb ik hem daarentegen gespaard en alleen de boeken aangepakt waarin hij het op mij of mijn vaderland heeft gemunt. Waartoe, afgezien van dit geschil, zijn krachten reiken, is iets waarover ik geen uitspraak doe en wat ik niet wens na te gaan. Ik weet immers hoe weinig waarde zal worden gehecht aan mijn oordeel over hem, hoewel dit nog altijd milder is dan dat van vele anderen die hij minder zwaar heeft beledigd. Zeker is niettemin dat ik nog nooit iemand de Brie heb horen prijzen zonder het voorbehoud dat hij tot dusver niets heeft voortgebracht dat de eigendunk van de praatjesmaker zou

28. Een verwijzing naar de *Batrachomyomachia*, een destijds aan Homerus toegeschreven parodie op de *Ilias*.
29. Met de *Epistola ad Germanum Brixium* (Londen, 1520).
30. Ovidius, *Tristia III*, 11, 21.

kunnen rechtvaardigen. Nu eens beweert hij dat de poëzie voor hem is wat een open vlakte is voor een paard,[31] dan weer beroemt hij zich erop de Oudheid naar de kroon te steken of Hercules met geweld zijn knots te ontrukken,[32] ten slotte dreigt hij in zijn onbeschaamdheid bliksems in het rond te slingeren. Steeds wanneer anderen 's mans grootspraak toetsen aan zijn gedichtjes, komen ze tot het inzicht dat hij niet alleen gek is, maar nog ongeneeslijk ook.

Hoewel de Brie zich tegenover mij niet alleen een wrede rechter heeft betoond, maar ook een helderziende, aangezien hij niet alleen alles veroordeelt wat ik tot dusver ooit heb geschreven, maar ook voorspelt dat ik in de toekomst niets zal schrijven wat de moeite van het lezen waard zal zijn, huldig ik over hem niettemin een milder oordeel, mij vooral baserend op de *Cordelière* en op de *Antimorus* die hij in een vlaag van woede tegen mij heeft geschreven, want op grond hiervan koester ik enige hoop dat zijn grimmige inborst zich ooit nog zal laten vermurwen. Wat hij op zijn huidige leeftijd heeft geschreven, is lariekoek, maar volgens mij is de man niet begiftigd met een zo vroegrijp talent dat hij zich niet meer kan ontwikkelen en niet in sommige opzichten nog kan rijpen. Als ik zou denken dat hij zijn krachten al ten volle had ontplooid en zijn hoogtepunt had bereikt, zou ik uiteraard niet anders kunnen verwachten dan dat hij, die zijn lente slapend heeft doorgebracht en zijn zomer in machteloze woede, een herfst tegemoet gaat van algehele razernij.

Wat betreft zijn opmerking dat mijn acteertalent niet zo indrukwekkend is dat het hem ervan afschrikt het toneel te betreden, erken ik volgaarne dat ik niets in of over me heb wat iemand zou moeten afschrikken. Evenmin kan ik ontkennen dat het acteertalent van de Brie zo angstaanjagend is dat het niet alleen mij (een vreesachtig mannetje dat bij het zien van een spookachtig masker al van kleur verschiet), maar alle toeschouwers tegelijk uit het theater zou kunnen jagen, panisch van angst voor het geboden schouwspel - als tenminste de volgende verzen, die hij, zotter nog dan Morychus,[33] in zijn *Antimorus* heeft opgenomen, werkelijk van hemzelf zijn: ‘Bij het spreken van deze woorden stonden mij de wraakgodinnen terzijde, een en al oor,/ en de furiën, allen tezamen opgewekt uit de poelen van de hel: / Alecto, en, het hoofd met heilige slangen omwonden, / Tisiphone, en Megaera, huiveringwekkend met haar ijselijke aanblik’.

Als de Brie deze overdreven tragische maskers aflegt, blijft er van zijn schouwspel beslist niets over wat zo indrukwekkend is dat het, als het hoofd

31. Zie *Adagia I*, 8, 82.
32. Zie *Adagia IV*, 1, 95.
33. Een spreekwoordelijke stommeling; zie *Adagia II*, 9, 1.

van Medusa, iemand van schrik doet verstijven. Evenmin zijn 's mans krachten in mijn beleving zo geducht dat Patroclus of zelfs maar Thersites hun toevlucht moeten nemen tot de wapenrusting van Achilles om een Hector van zijn kaliber te weerstaan. Is hij daarentegen vastbesloten niet zijn bordkartonnen furiën maar zijn eigen razernij op het toneel te brengen, wil hij al zijn donders laten weerklinken, moet hij zo nodig de ijzingwekkende bliksem afvuren die hem uit de mond komt (zo beweert hij) telkens wanneer hij meent hevig ontstemd te moeten zijn en bevangen wordt door een toorn die Jupiter waardig is, dan mag hij van mij zijn vertoning alleen opvoeren; ik zal mij met mijn stilzwijgen als amulet beschermen tegen zijn onheilspellende taferelen. Misschien staat dan echter een onheilwerende Hercules klaar, gewend om met dat soort gedrochten af te rekenen, die, wellicht gewapend met een roede of een zweep, de knots terugpakt die de Brie hem met geweld had ontrukt. Zelfs Strepsiades zou immers niet aarzelen de donderslagen van de Brie af te straffen door een scheet in zijn gezicht te laten.[34.] De goocheltruc met de bliksem kan Cacus dan weer ondervangen, die zeer bedreven is in het verzinnen van dergelijke schrikaanjagende streken; mocht die kunst hem niet goed afgaan, dan herinnert de naam van Cacus zelf eraan welke wapens hij tegen zo'n bliksem had moeten gebruiken.[35.] Om te voorkomen dat mensen jammerlijk omkomen door de hete adem van zijn bliksem, mag men zijn wijdgeopende mond, gapend met een driepuntige bliksem, ‘zonder enig bezwaar volpissen’.[36.]

Ik hoop, beste Erasmus, dat ik je zal zien in Calais bij de ontmoeting van de koningen.[37.] Je hoeft er niet in het minst aan te twijfelen dat het elk van beide vorsten bijzonder aangenaam zal zijn als je zult komen. Zo niet, dan zou het brutaal zijn als de onbeduidende vrienden die wij zijn, zouden eisen of verwachten dat jij je voor ons de moeite van zo'n zware reis zou getroosten, terwijl het veeleer onze plicht zou zijn naar jou te komen - iets wat ik zal doen, als ik van mijn vorst enkele dagen verlof heb gekregen, tenzij jouw wens de koningen te spreken je daarheen mocht voeren. Het ga je intussen goed, beste Erasmus, en zoals je evenzeer als voorheen de vriend blijft van de Brie, zo vraag ik je tegelijkertijd More in je armen te sluiten met de genegenheid die je gewoon bent; mij ben je zo dierbaar als ik mezelf nauwelijks ben. Onze vriend Lupset doceert in Oxford klassieke letterkunde voor volle zalen en oogst daarmee de hoogste lof, terwijl het profijt voor de studenten

34. Zie Aristophanes, *De wolken* 293.
35. Het Latijnse *cacare* betekent kakken.
36. Juvenalis, *Saturae I*, 131.
37. In juni en juli 1520 ontmoetten Hendrik VIII en Karel V elkaar enkele malen in Calais.

niet minder groot is. Hij is mijn vriend John Clement opgevolgd, want deze heeft zich geheel op de geneeskunde toegelegd en zal op dat gebied voor niemand onderdoen, tenzij de schikgodinnen (laat het niet gebeuren) de mensheid deze mens misgunnen.

Nogmaals vaarwel. Breng ook mijn hartelijke groeten over aan Van Dorp, Nesen en Vives, grootheden in de literaire wereld.

1088 *Aan Justus Jonas*
Leuven, 9 april 1520

Erasmus van Rotterdam aan de hooggeachte heer Justus Jonas

Gegroet. Ik heb je laatste, bijzonder vriendelijke brief[1] ontvangen. Lee heb ik met mijn antwoord de mond gesnoerd, tenzij hij scheldwoord op scheldwoord wil stapelen, maar dat kunnen de hoeren ook. Nu rest nog het tweede bedrijf: mijn vrienden moeten kritische brieven schrijven tegen Lee, maar dan op zo'n manier dat ze zowel de Engelse geleerden prijzen als de Engelse vorsten die hen steunen en het alleen Lee lastig maken, waarbij ze hem veeleer moeten uitlachen als een stomkop, een opschepper en een praatjesmaker dan hem ernstig te bedreigen. Ik zou graag een grote verzameling van dergelijke brieven willen aanleggen, zodat hij des te meer onderuit wordt gehaald. Geleerden moeten ze verzamelen en via bepaalde mensen naar mij doorsturen; ik zal ze zelf redigeren en laten drukken. Het is wenselijk dat ze een grote variatie vertonen. Aan Wilhelm Nesen heb ik instructies voor jullie meegegeven.

Ik wil niet dat de dominicanen weten hoezeer ik Luther mijn vriendschap heb laten blijken. De universiteit hier is ten prooi aan een ongeneeslijke krankzinnigheid. Briart is dood, maar nu verzieken Baechem en Masson de sfeer; de ene ziet scheel, de andere hinkt. Groet alle vrienden, en als ze Erasmus nog een warm hart toedragen, laten ze dan Lee de behandeling geven die hij verdient. Het ga je goed.

Leuven, tweede paasdag 1520

Je Erasmus

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.

1089 *Van Richard Pace*
Greenwich, april [1520]

Pace aan zijn vriend Erasmus

In je briefje[1] heb je me verteld dat je op de apologieën van Lee hebt geantwoord. Ik heb het geschrift zelf gelezen, of beter gezegd in één teug van begin tot eind tot me genomen, vol bewondering voor de zelfbeheersing die je overal in acht neemt en waarvan ik nooit had geloofd dat je die in een zaak als deze aan de dag zou kunnen leggen als ik het niet zelf had gezien. Het zal de geleerden als muziek in de oren klinken. Ik denk dat anderen het voortaan wel zullen laten jou met scheldwoorden te belagen, jij die zo beheerst en waardig van je af weet te bijten. Dat de Duitsers Lee rauw lusten verbaast me niet, maar ik betreur het niettemin ten zeerste. De reden waarom het me niet verbaast, is dat Lee probeert de parel aan de Duitse kroon te besmeuren; ik betreur het omdat ze een aanleiding hebben gekregen tot woede jegens een landgenoot en een vriend van mij.

Vaarwel. Greenwich, april

1090 *Van Thomas More*
[Greenwich?, februari/april 1520]

Thomas More aan zijn vriend Erasmus, gegroet

Hoewel het mij altijd duidelijk is geweest, Erasmus, dierbaarste van al mijn vrienden, dat jouw oordeelsvermogen het mijne ver overtreft, is dat toch nooit duidelijker gebleken dan toen wij er bij jou en Lee op aandrongen dat zijn boek definitief zou worden teruggenomen, terwijl jij daarentegen van mening was dat het beter kon worden uitgegeven op het moment dat er verwachtingsvol naar werd uitgekeken, zodat er een eind kon komen aan alle gedoe, en het niet enige tijd nadat de storm was geluwd alsnog zou verschijnen en een nieuwe rel zou veroorzaken. Wij hebben jou veeleer overgehaald dan overtuigd te berusten in dat akkoord, dat jij ontkent te hebben geschonden terwijl Lee plechtig zweert het altijd te hebben gerespecteerd, maar dat intussen bijna voortdurend werd verbroken. Wie van jullie dat deed, kan ik niet met zekerheid uitmaken, daar een en ander zijn beslag kreeg terwijl ik

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.

ver weg was en jullie elkaar beurtelings van alles de schuld gaven; ik kan alleen maar betreuren dat onze raad voor jullie beiden voldoende zwaarwegend was om vrede te sluiten, maar onvoldoende zwaarwegend is gebleken om de vrede te handhaven. Ik had namelijk liever gewild dat het pamflet was uitgegeven toen dat op minder pijnlijke wijze had gekund, op het moment dat de gemoederen nog niet zo verhit waren, in plaats van pas te verschijnen nu de spanningen zijn toegenomen en het effect des te scherper is. Het boek ligt er nu en de toon is nog wat bitterder dan ik had verwacht en dan goed is voor de geleerde wereld, waarin men vergeefs zoekt naar de ingetogenheid die zelfs analfabeten zonder schaamte voor elkaar opbrengen. Als de klachten van Lee gegrond zijn, moet je niet verbaasd zijn, beste Erasmus, dat iemand die zo diep gegriefd is, op bittere wijze uiting heeft gegeven aan zijn gevoelens; als hij zich heeft laten misleiden door wat hij voor de waarheid houdt, dan nog moet je hem ontzien. Wat we geloven, heeft immers niet minder vat op ons dan wat we zeker weten.

Ik denk niet dat jij een vermaning of aansporing nodig hebt om een waarlijk christelijke bescheidenheid in acht te nemen - een bescheidenheid die al haar werken onderneemt omwille van Christus alleen, die als enige jou voor ogen moet staan. Van zijn dankbaarheid zul je je des te meer meer verzekeren naarmate deze wereld meer geneigd is tot ondankbaarheid of minder in staat is haar dankbaarheid te tonen. Je hebt je vele beproevingen getroost om de wereld een reusachtig gewin te bezorgen, je hebt met vele inspanningen je gezondheid op het spel gezet om de ware geleerdheid te bevorderen. Oogst je daarmee de afgunst van lieden die al hun literaire beschaving, voor zover ze daarover beschikken, vrijwel alleen aan jou te danken hebben, dan kom je des te meer Christus nabij. Hem kun je niet getrouwer navolgen dan door de beschimpingen die je met je weldaden hebt verwekt, te beantwoorden met zegenwensen. Vaarwel, Erasmus, man van mijn hart.

T. More, evenzeer de jouwe als de zijne

1091 *Aan Lieven Algoet*
Antwerpen, 13 april 1520

Erasmus aan zijn vriend Lieven Algoet, gegroet

Onverwacht zijn enkele zaken voorgevallen die mijn terugkeer verscheidene dagen uitstellen. Het leek me daarom goed de opdrachten die ik je bij mijn vertrek gaf, nog eens per brief in te prenten. Laat niet blijken dat mijn afwe-

zigheid je minder ijverig maakt in de studie, want die zou door mijn afwezigheid juist moeten toenemen. Naarmate je meer tijd hebt door de vrijstelling van de taken die je voor mij verricht als ik thuis ben, hoor je meer aandacht aan de boeken te geven. Dat was althans wat ik hoopte toen ik je in Leuven achterliet, meer denkend aan wat jou van pas kwam dan aan mijn eigen gemak. Span je dus in om mij niet bedrogen te doen uitkomen en doe er alles aan om te voorkomen dat ik na mijn terugkeer word getroffen door iets wat mijn thuiskomst minder aangenaam zou maken. Je kent de woorden van Terentius: 'Zo gaat het wanneer de meester van huis is,'[1] en ook deze: 'Wie zijn plicht doet uit vrees voor straf, neemt zich in acht zolang hij denkt dat hij betrapt zal worden; verwacht hij dat het niet in de gaten zal lopen, dan toont hij zijn ware aard.'[2] Het volgende past beter bij jou: 'Degene die je met weldaden aan je bindt, doet graag zijn plicht, of je er nu bij bent of niet.'[3] Mij is die gedachte van Mitio altijd goed bevallen; aan jou nu ervoor te zorgen dat ik daar geen spijt van krijg.

Mijd als de pest bepaalde gezelschappen waarop het woord van Menander van toepassing is: 'Kwade samensprekingen verderven goede zeden.'[4] Wijk geen duimbreed van de zijde van Carinus. Hij is weliswaar maar enkele jaren ouder dan jij, maar zo deugdzaam en leergierig dat je nauwelijks een ander zult vinden aan wie je je zo kunt optrekken om een beter of geleerder mens te worden. De natuur heeft je begiftigd met een gezegend verstand; daarmee kan men je gelukwensen, maar je verdient geen lof als je de goede gave van de natuur niet als een vruchtbare akker tot bloei brengt door je eigen inspanning, terwijl je je een ware schande op de hals zult halen als zal blijken dat je je talent vergooit. Het is geen geheim voor je wat je brave ouders van je verwachten en ook weet je wat je verschuldigd bent aan Mark Lauwerijns, die jou met een waarlijk vaderlijke genegenheid bij mij heeft aanbevolen. Dan zwijg ik intussen nog van wat je mij verschuldigd bent; ik heb je altijd als een zoon behandeld, niet als een bediende. In elk geval nemen bij velen de verwachtingen nog toe doordat je op vertrouwde voet met Erasmus hebt samengeleefd. Aan al die verwachtingen kun je slechts door grote ijver tegemoetkomen en je hebt nu een leeftijd waarop men heel gemakkelijk leert en bestand is tegen zware inspanningen. Anderen worden van de studie weerhouden door een gebrek aan geld, boeken of leermeesters. Aangezien jij niets hiervan te kort komt dankzij de vrijgevigheid van je vrienden, heb je geen excuus als je je niet degene betoont die je zou moeten zijn; alle schuld zal alleen op jou terechtkomen.

1. Terentius, *Eunuchus* 600.
2. Terentius, *Adelphi* 69-71.
3. Terentius, *Adelphi* 72-73.
4. Menander, *Thais*, geciteerd in 1 Corinthiërs 15:33.

Hoewel dit vele je in voldoende mate zal aanvuren, denk ik, om een rechtschapen en ontwikkeld man van de beste soort te willen worden, moet het voor een edele geest toch een extra aansporing zijn dat je in Leuven zoveel jongens en jongemannen ziet die zich tot hun lof in de klassieke letterkunde bekwamen, met niet minder succes dan bezieling. Dan heb je er ten slotte voor te zorgen dat je recht doet aan je achternaam, om te voorkomen (ik mag er niet aan denken) dat in de toekomst sommigen 'Algoet' voor de grap veranderen in 'Alquaet', de betekenis van je naam omkerend door de verdraaiing van een lettergreep. Integendeel, je moet alles op alles zetten om de indruk te geven dat die achternaam geen toeval is, maar jou op gezag van een of andere godheid ten deel is gevallen. Dat ik je zo nadrukkelijk waarschuw, heeft niet te maken met twijfel aan je goede bedoelingen, maar met het feit dat we ons om degenen wie we van ganser harte alle goeds toewensen, zelfs zorgen maken wanneer er niets aan de hand is.

Als daarginds brieven zijn aangekomen waarvan je denkt dat ze niet zo belangrijk zijn, bewaar die dan tot ik ben teruggekeerd. Doet zich iets voor wat geen uitstel kan lijden en beschik je niet over een betrouwbare bode, rep je dan zelf hierheen. Het ga je goed.

Antwerpen, 13 april 1520

1092 *Aan Nicolaas Everaerts*
Antwerpen, 17 april [1520]

Erasmus van Rotterdam aan de zeergeleerde heer Nicolaas Everaerts, doctor in de beide rechten, edelgrootachtbaar president van Holland, hartelijk gegroet

Edelgrootachtbare heer president, komende zomer breng ik een bezoek aan Holland, als er niets tussenkomt. Ik stuur Uwe Excellentie alvast een loden Erasmus, vervaardigd door een niet alledaags kunstenaar tegen een evenmin alledaags te noemen prijs.[1] Ook stuur ik twee boekjes waarin ik de Engelsman Lee van repliek dien. Iets arroganters, dommers en giftigers dan die windbuil heeft de wereld tot dusver niet voortgebracht. Engeland zelf vervloekt zijn eigen gebroed. Ik verneem dat er daarginds dominicanen zijn die de grootste onzin uitkramen tegen de onwetende massa en het volk aanzetten tot stenengooien. Als de vorsten geen paal en perk stellen aan hun onfatsoen, zal

1. Een penning, in 1519 vervaardigd door Quinten Metsys.

de zaak eindigen in oproer. Laten zij de Schrift prediken en zwijgen over zaken die ze niet begrijpen.

Het derde boek is ter perse.[2] Binnenkort zal het uw kant opkomen, tenzij het voordien mocht gebeuren dat u Leuven weer aandoet; dit heb ik namelijk begrepen van uw zoon,[3] die onlangs bij ons in Antwerpen heeft gegeten. Zijn karakter leek mij even smetteloos als het wit van zijn kleed. Groet u mijn overige vrienden wie ik nu wegens tijdgebrek niet kan schrijven: Sasbout, Karel,[4] Mauritsz, deken Bernard[5] en, als ze daar zijn, Nassau[6] en Veere,[7] grote mannen aan wie ik veel verschuldigd ben. Het ga u goed.

Antwerpen, 17 april

Erasmus, van harte de uwe

1093 *Aan Thomas More*
Antwerpen, 26 april 1520

Deze brief behelst een antwoord op brief 1087.

Erasmus van Rotterdam aan Thomas More, gegroet

Ik had gehoopt dat mijn brief[1] bij de Brie enig gewicht in de schaal zou leggen. Maar ziedaar, zijn *Antimorus* is verschenen en ligt hier te koop. Omwille van de auteur, die mijn sympathie geniet vanwege zijn genegenheid jegens de schone letteren alsook jegens mij, zoals zijn geschriften duidelijk maken, had ik gewild dat het boek nooit het daglicht had gezien, of althans dat de Brie een voorbeeld had genomen aan de terughoudendheid en de hoffelijkheid die jouw epigrammen sieren. Toch had ik liever gezien dat ook die epigrammen nooit waren uitgegeven, zodat tussen jullie deze betreurenswaardige stennis niet was ontstaan, waaronder de schone letteren te lijden hebben: ik zie niet hoe die zich kunnen handhaven als de geleerden ze niet in ge-

2. Erasmus' repliek bestond uit drie afzonderlijk gedrukte delen: de *Apologia qua respondet invectivis Lei* en de dubbele *Responsio ad annotationes Lei.*
3. Pieter Jeroen, die als premonstratenzer een wit habijt droeg.
4. Wellicht Karel Grenier.
5. Bernard Bucho van Aytta.
6. Hendrik III van Nassau.
7. Adolf van Bourgondië.
1. Brief 620.

sloten gelederen verdedigen tegen de zo hardnekkige samenzwering van de barbaren. Maar aangezien de zaak niet ongedaan kan worden gemaakt, is het mijn vurige wens dat dit kwaad, dat onder een slecht gesternte is ontsproten, door ons bij de kiem wordt aangepakt, zodat het zich tenminste niet verder verspreidt als het niet volledig kan worden weggenomen. Dit wens ik, beste More, niet slechts omwille van de Brie, wie ik zeer genegen ben, maar ook omwille van jou, wie ik nog veel meer genegen ben. Niet dat volgens mij het gevaar bestaat dat zijn *Antimorus* jouw naam op enige wijze zou kunnen schaden - was het maar zo dat die niet veeleer zijn eigen naam heeft geschaad - maar ik vrees ten zeerste dat als jij hem in je antwoord met gelijke munt betaalt, het oordeel dat iedereen zich over de Brie heeft gevormd, voortaan jullie beiden zal gelden.

Ik weet hoe moeilijk het is op een pamflet vol stekeligheden te antwoorden zonder in scheldwoorden te vervallen, maar toch: als jij in dit opzicht je boekje te buiten gaat, zal niemand die jou kent van mening zijn dat jij even gemakkelijk als de Brie voor vergeving in aanmerking komt. Immers, nog afgezien van jullie beider geleerdheid vereisen jouw positie, jouw waardigheid en jouw ervaring dat je dergelijke, even onnozele als venijnige ruzies veeleer veronachtzaamt dan lik op stuk te geven. Dagelijks vang ik op wat de geleerden over de Brie vertellen nu zijn pamflet is verschenen, zaken die ik over hem niet graag te horen krijg, maar over jou nog veel minder. Juist omdat ik besef hoe lastig het is na een aanval door een zo venijnig pamflet met zoveel beheerstheid te antwoorden dat de emoties er niet aan te pas komen, acht ik het beslist het beste dat je de hele affaire laat rusten en je schouders ervoor ophaalt. Meer verdient de zaak niet.

Ik zou je deze raad niet geven, allerbeste More, als er in de *Antimorus* iets zou staan wat een smet op je werpt waarvan het de moeite zou lonen die van je af te wassen. Maar alles is van dien aard dat iedereen er tijdens het lezen voor zichzelf een repliek op kan verzinnen. Iedereen ziet immers dat de Brie jou verwijt je epigrammen onbesuisd en overhaast te hebben uitgegeven, maar jijzelf hebt ze tot dusver niet uitgegeven, terwijl ze voor een groot deel meer dan twintig jaar geleden zijn geschreven en bijna geen ervan minder dan tien jaar geleden. Iedereen zien dat hij je hekelt vanwege de fouten in je boek, waarvan sommige te wijten zijn aan de kopiist, andere aan de drukker, en de meeste ervan zijn van dien aard dat men er geen verwijt van kan maken zonder de beste auteurs te veroordelen. Iedereen ziet dat de epigrammen waarin je de *Cordelière* op de korrel neemt, al lang geleden zijn geschreven toen er oorlog woedde, en dat de Brie geen reden had om nu, na zoveel jaren, nadat de vrede is hersteld en bevestigd, de vijandelijkheden te heropenen. Iedereen ziet dat de Brie de spot drijft met jouw grafschrift voor Abingdon, waarbij hij

op evident lasterlijke wijze verhult wat niet verhuld kan worden, dat de krukkigheid van dat gedicht een gevolg is van persiflage. Overigens, wat betreft de passage waarin hij afgeeft op het gedicht waarin je de vorst gelukwenst met zijn troonsbestijging, is er geen enkele geleerde die niet opkijkt van de onbeheerstheid van zijn gevoelens en zijn stijl, zodat ik - toch niet de slechtste verdediger van mijn vrienden, zoals je weet - niets beters kan vinden om hem te verontschuldigen dan dat hij zich heeft laten gaan zonder de situatie in Engeland te kennen. Als hij daarvan op de hoogte was geweest, zou hij die dingen niet hebben geschreven en knarsetandend hebben toegegeven dat jij de koning op waarlijk koninklijke wijze had onthaald op een schitterende lofrede.

Aangezien iedereen dit weet en zegt, beste More, is er geen reden meer waarom je je moet kwellen met het schrijven van een antwoord, wat zou neerkomen op het behandelen van een reeds afgehandelde zaak, zoals men zegt.[2.] Het enige wat je zou bereiken, is te riskeren dat je tot op zekere hoogte gaat delen in het gezichtsverlies waarvan nu alleen de Brie in de ogen van de geleerden te lijden heeft, indien het mocht gebeuren (iets wat je bijna niet kunt voorkomen, als je pen eenmaal tekeer gaat) dat je hem genadeloos van repliek dient en gescheld beantwoordt met gescheld. Jouw loffelijke reputatie berust in niet geringe mate op je minzaamheid en je onveranderlijke charme, en ik zou niet graag zien dat je daaraan afbreuk doet. Als je echter besloten hebt een andere weg in te slaan (want ik begrijp dat jouw boek tegen hem op stapel staat), zou ik willen dat je alleen zijn beschuldigingen verwerpt en de aanklacht van boos opzet en brutale provocaties afwijst zonder die je tegenstander aan te wrijven; vecht met argumenten, niet met krachttermen, zodat je zijn nijd bekroont met jouw zelfbeheersing. Maar ook als je op die manier te werk zou gaan, zou ik nog altijd veel liever willen dat je zweeg, zodat de zaak een stille dood sterft. Als dit niet meteen kan gebeuren, dan toch na verloop van tijd, als jij dit (zoals ik hoop) zelf wilt.

Ik heb de Brie geschreven[3.] met het verzoek de *Antimorus* terug te nemen, waarvan ik destijds hoorde dat hij die aan het voorbereiden was, en als de bode zorgvuldig was geweest, zou ik hem hebben overtuigd, als het waar is wat de Brie schrijft.[4.] Maar het boek was al ter perse gegaan voordat hij mijn brief had gezien, zoals je kunt opmaken uit zijn antwoord. Van jou, beste More, heb ik hogere verwachtingen dan van de Brie; aangezien ik vaststel dat hij zich door mij had laten overtuigen als mijn brief aan hem tijdig was aangekomen, mag ik niet betwijfelen dat ik van jou gemakkelijk gedaan krijg

2. Vgl. *Adagia I*, 4, 70.
3. Zie brief 620.
4. Zie brief 1045.

dat je louter om mijnentwil je gevoelens in bedwang houdt en iemand die mij genegen is en wie ik van mijn kant genegen ben, niet verder belaagt met nieuwe pamfletten. Een van jullie beiden zal het initiatief moeten nemen om het geschil te beëindigen, als je niet wilt dat jullie elkaar onophoudelijk blijven bestoken. Jouw waardigheid en jouw karakter vereisen dat jij degene bent van wie het initiatief uitgaat. Geloof me, beste More, ook al heeft de Brie zich in deze affaire gedragen op een manier waarvan hij nu zelf wellicht spijt heeft en zou hij het niet opnieuw doen als de zaak kon worden overgedaan (niemand heeft het geluk te allen tijde wijs te zijn), toch is hij een man in wiens karakter en literaire beschaving jij je zou verheugen als je hem beter zou kennen; het zou je zelfs moeite kosten iemand te vinden die je jouw genegenheid in hogere mate waardig zou achten. Je kunt bovendien niet van alle mensen dezelfde beheerste emoties verlangen die bijna iedereen op grond van jouw vroegere daden en jouw van oudsher gebleken bezonnenheid zonder meer van jou verwacht. Weliswaar heeft de Brie in zijn *Cordelière* dingen geschreven waarop jij, als aangevallen partij, met recht een nog veel scherper antwoord had mogen schrijven, temeer gezien de omstandigheden van destijds, maar nu jouw epigrammen, die dankzij jouw humor bij iedereen in de smaak vallen, hem tot een algemeen mikpunt van spot hebben gemaakt, moet je niet verbaasd zijn dat een jongeman met een onstuimig karakter en een hang naar roem meent dat hem onrecht is aangedaan, in zijn gekwetstheid vergetend wat hij zelf heeft gedaan en zijn blik geheel op jouw verzen richtend, zonder zich rekenschap te geven dat hij geen recht had zich te wreken en dat het daarvoor bovendien niet het juiste ogenblik was.

Ik weet dat jij niet zoveel waarde hecht aan die paar epigrammen waarin je de draak met hem steekt dat je het niet zou kunnen verdragen ze om mijnentwil terug te nemen. Als je niet te laat had ingegrepen, zou je daarvoor al uit eigen beweging hebben gezorgd, toen je tot je ongenoegen vernam dat de verzameling in zijn geheel zou worden gepubliceerd. Ik zal er daarom met jouw welnemen op toezien dat die epigrammen worden weggelaten wanneer het boek wordt herdrukt,[5] en dat bij wijze van tegenprestatie de *Antimorus* niet wordt verbreid. Zo zal het vuur langzaam uitdoven bij gebrek aan brandstof. Als je echter voet bij stuk houdt en wilt doorgaan met de strijd, dan vraag ik je met klem, in naam van onze vriendschap die niet van gisteren dateert en evenmin alledaags is te noemen, zorgvuldig te overwegen hoe je de zaak wenst aan te pakken. Als ik het voor het kiezen had, zou ik liever willen dat je zweeg, zoals ik al zei, en dat je deze zaak, die geen aandacht waard is, laat voor wat ze is. Als dit niet gaat, wens ik het op een na beste,

5. Dit is niet gebeurd: in de herdrukken voegde More juist epigrammen toe.

namelijk dat je, zoals je tot dusver steeds hebt gedaan, je de sterkste blijft tonen door je geleerdheid en de kracht van je argumenten, niet door ook nog onvertogen woorden te gebruiken. Nu ik zie dat een van mijn vrienden door deze ongelukkige affaire is beschadigd, wil ik in elk geval de andere, die mij dierbaarder is dan wie ook, ongeschonden kunnen bewaren, al acht ik mij nog gelukkiger als dat voor beiden mogelijk zou zijn. Aangezien immers voor de mens niets zo kostbaar is als een goede, trouwe vriend, ligt het voor de hand dat hij geen ernstiger verlies kan lijden dan een verbroken vriendschap.

Ik heb dit geschreven te midden van het rumoer waarin ik verkeer, zoals je bekend is. Het ga je goed, oprechtste van mijn vrienden.

Antwerpen, 26 april 1520

1094 *Van Jan de Hondt*
Kortrijk, 28 april 1520

Hooggeachte en zeergeleerde heer, als ik mij nederig bij u mag aanbevelen: enkele dagen geleden, nadat ik was teruggekeerd van een synode in Doornik, heb ik de brief[1] ontvangen die u zo vriendelijk was tot mij te richten, gedateerd op de woensdag van de voorbije paasweek, vergezeld van een blanco formulier waarop de kwitantie moest worden ingevuld voor de termijn die vervalt op het komende feest van de heilige Johannes de Doper,[2] waarbij u mij onder meer verzocht de betaling voor die aanstaande termijn mee te geven aan uw bode Michiel,[3] mits ik over voldoende middelen beschikte en het mij niet ontriefde. U liet mij weten dat ik Uwe Eerwaarde daarmee een grote dienst zou bewijzen; u vertrekt binnenkort, naar ik begrijp, en zult wellicht verre bestemmingen aandoen. Om te doen blijken dat ik aan uw verzoek naar behoren heb voldaan en mij zodoende des te meer bij Uwe Eerwaarde aan te bevelen, stuur ik u conform uw verzoek de volledige som voor de aanstaande termijn, namelijk vijfenzestig gewone Rijnse guldens, voor het grootste deel in goede, gangbare munt, namelijk in stuivers, en voor het overige in goudstukken van een goed en juist gewicht. Het blanco formulier

1. Deze brief, kennelijk van 11 april 1520, is niet bewaard gebleven.
2. Erasmus was (in naam) kanunnik in Kortrijk. Jan de Hondt nam deze functie voor hem waar. Van de inkomsten die aan de functie waren verbonden, moest De Hondt een deel aan Erasmus afstaan. Erasmus had kennelijk verzocht om vooruitbetaling omdat hij geld nodig had om op reis te gaan.
3. Niet nader bekend.

heb ik inmiddels ingevuld met de trouw die u van mij mag verwachten, zonder iets te vermelden wat voor Uwe Eerwaarde in de toekomst ongewenste gevolgen of moeilijkheden met zich mee kan brengen.

Ik mag nochtans, hooggeachte heer, niet verzwijgen dat zich een groot gevaar voordeed toen ik in Doornik verbleef en de landdekens er op de gebruikelijke manier rekening aflegden. Onze Barbier had namelijk verzuimd zijn brief getiteld *significamus* te overleggen, anders gezegd, de brief waarmee wordt betuigd dat hij aan het hof van de katholieke koning[4.] verblijft en zich daar daadwerkelijk ophoudt. Door dit verzuim was het bijna gebeurd - als ik niet herhaaldelijk en dringend tussenbeide was gekomen bij de officialen van de hoogwaardige bisschop van Doornik[5.] - dat de prebenden van de parochiekerk van Sint-Gillis-Waas en van twee kapelaanschappen, die van Sint-Niklaas-Waas en Gent, in beslag waren genomen en aan genoemde bisschop waren toegewezen. Ik heb echter met mijn inmenging, zoals ik zei, gedaan gekregen dat niets van deze prebenden verloren gaat, op voorwaarde dat ik tussen nu en de aanstaande feestdag van de heilige Johannes aan genoemde heren een dergelijk *significamus* zal tonen en de geldigheid ervan zal bevestigen. Ik heb vroeger vaak genoeg geschreven dat het aanbeveling verdient die brief elk jaar tegen Pasen te overleggen; naar de reden waarom die brief tot op heden niet is aangekomen, kan ik alleen maar gissen. Verder schrijft u, hooggeachte heer, met betrekking tot het opgeven van de prebenden die Barbier van mij heeft overgenomen en de toewijzing van een jaargeld door de tweede kapelaan van de heer van Chièvres,[6.] dat u de hele zaak, behoudens mijn akkoord, overlaat aan het oordeel van Barbier zelf. Als voornoemde Barbier in het gezelschap van de lang verbeide koning zal zijn aangekomen, zal ik met hem een eerzame overeenkomst sluiten en mij niet voor een regeling lenen die Uwe Eerwaarde enig nadeel of ongewenst gevolg oplevert; ik zal uw belangen integendeel verdedigen alsof ze de mijne waren. Het zal niet gebeuren dat u in mij een ander zult vinden dan degene die u door anderen is beschreven.

Mijn eerbiedwaardige meester Jacob van Tielt, precentor en kanunnik te Kortrijk en secretaris van de hoogwaardige bisschop van Doornik, stuurt een nette jongeman naar Leuven, genaamd Johannes Soti[7.] en afkomstig uit

4. Karel V.
5. Louis Guillard.
6. Wie de tweede kapelaan was van Guillaume de Croy, was niet bekend. Barbier was kennelijk van plan enkele prebenden die hij van De Hondt had overgenomen (die ze op zijn beurt beheerde in naam van Erasmus) aan deze kapelaan over te dragen in ruil voor een jaargeld.
7. Jacob Soti.

Aardenburg, om zich in het College van de Lelie te bekwamen in de vrije kunsten. Hij is arm maar hoogbegaafd en de bisschop heeft hem vanwege zijn gaven reeds enkele jaren lang een literaire en muzikale opvoeding gegeven die zijn vruchten heeft afgeworpen. Hij heeft nog grootsere plannen met hem als hij zijn studie blijft voortzetten op de manier waarop hij eraan is begonnen. De heer Van Tielt laat u hartelijk groeten en verzoekt u zo goed te zijn de jongeman bij de regent[8.] van voornoemd college aan te bevelen. Het ga Uwe Eerwaarde intussen goed; het is mijn wens u dag en nacht met al mijn krachten ter wille te zijn.

Kortrijk, 28 april 1520

De dienaar van Uwe Eerwaarde, Jan de Hondt, kanunnik te Kortrijk en landdeken van diezelfde plaats

Aan de hooggeachte en zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam, voortreffelijk leermeester in de bijbelse studies, verblijvend in het College van de Lelie te Leuven

Te Leuven

1095 *Van Willibald Pirckheimer*
Neurenberg, 30 april [1520]

Deze brief werd opgenomen in de *Epistolae aliquot eruditorum* (zie brief 1083 inleiding) en vormt tevens een antwoord op brief 1085.

Brief van de edelachtbare heer Willibald Pirckheimer, raadslid van Neurenberg

Hartelijk gegroet. Als die verwant van mij[1.] jou vereert, waarde vriend Erasmus, en jou dikwijls mijn groeten overbrengt, doet hij slechts zijn plicht, want hij weet heel goed hoezeer ik jou ben toegenegen. We zullen nog van zijn diensten kunnen gebruik maken om brieven te versturen, die door een of andere speling van het lot ofwel met grote vertraging aankomen, ofwel zelfs geheel verloren gaan. Ik heb namelijk allang geen brieven meer van je ontvangen hoewel ik je zelf enkele malen heb geschreven, en als ik niet uit de *Mengelmoes* van jouw brieven[2.] had begrepen dat je mij hebt geantwoord, zou ik dat zelfs nu nog niet weten. Hoe getrouw mijn brieven bij jou zijn be-

8. Jean de Nève.
1. Zie brief 1085, noot 1.
2. *Farrago nova epistolarum* (Bazel, 1519).

zorgd, blijkt voldoende uit de nauwgezetheid van onze vriend Alamirus.[3] Overigens heb ik het stompzinnige schotschrift van Edward Lee gelezen, of veeleer gezien, want wie zou het verdragen een boek te lezen dat zozeer is gespeend van geest, bescheidenheid, geletterde beschaving en elke menselijke gave? Ook jouw apologie heb ik gelezen, waarin je een repliek op zijn aantekeningen in het vooruitzicht stelt.

Wil je weten wat ik denk? Ik had gewild dat je had gezwegen of anders de man het antwoord had gegeven dat hij verdient. Maar het gevaar bestond dat je door te zwijgen de indruk gaf zijn kritiek te aanvaarden? Alsof niet elke rechtschapen geleerde onmiddellijk zou inzien dat alles wat die uitzinnige gek uitkraamt, zuivere laster en schaamteloze leugens zijn. De waarheid laat zich niet miskennen. En die kleine woesteling heeft zichzelf zo weinig in bedwang dat hij zichzelf voortdurend verraadt. Aan leugenaars zonder fatsoen moet jij je niets gelegen laten liggen, hoewel degenen onder hen die iets minder stom zijn, 's mans arrogantie, onwetendheid en boosaardigheid opmerken en afkeuren. Zelfs degenen die jou slecht gezind zijn, vervloeken hem en ergeren zich aan een zo klunzige voorvechter, die hun zaak op zo'n onzalige manier heeft gediend dat hij beter zijn mond had kunnen houden. Jammer dat jij, nadat je had besloten dat je niet mocht zwijgen, zijn voorgewende, valse bescheidenheid niet op de meest onbescheiden manier hebt beantwoord, met je hele retorische arsenaal van leer trekkend tegen de misselijke, in duivels venijn gedoopte beschimpingen van die schurk!

Je wilde echter de bescheidenheid in het oog houden en geen kwaad met kwaad vergelden: voorwaar een wijs voornemen dat elk weldenkend mens moet prijzen. Maar als je dit altijd zult doen, bedenk dan wat je kunt verwachten van jaloerse lieden als ze merken dat de eerste de beste domme vlegel straffeloos Erasmus kan schofferen. Daarom druk ik je in naam van je roem en van onze vriendschap op het hart voortaan niet meer willekeurig welke oplichter een antwoord waardig te achten, of anders, mocht je al willen antwoorden, dit niet zelf te doen maar de taak over te laten aan een of andere kok of stalknecht. Wees je bewust van je grootheid, die niet toestaat dat je met dergelijke sukkels afdaalt in de worstelring, waaruit je zelfs als overwinnaar slechts met hoon overdekt te voorschijn kunt treden. Als je dat niet doet, raak je op den duur onvermijdelijk bedolven onder een menigte lasteraars. Die lieden kennen immers geen rust, maar gaan onophoudelijk tekeer tegen elke grote geleerde en tegen de waarheid zelf. Verwonderlijk is dit niet: hoe zouden ze immers iets waarderends kunnen zeggen als ze alleen maar hebben leren schelden? Hun houding, hun gaven en hun karakter zijn

3. Pirckheimer zinspeelt op brief 1001, die hij in de *Farrago* had gelezen.

van dien aard dat men door hen veel beter kan worden verguisd dan geprezen; bij hen valt een slechte reputatie te verkiezen boven een goede.

Aangezien ze bovendien zo weinig welbespraakt zijn dat ze geen woorden hebben om hun venijn te spuien, zo lui dat ze intussen hun pleziertjes niet willen opgeven en ten slotte bevreesd zijn dat er minder brood op de plank komt doordat de haat tegen hen van dag tot dag toeneemt, is het niet zo vreemd dat ze gebruik maken van een hansworst als Lee, die gemaskerd en van instructies voorzien andermans toneelstuk opvoert, met een kwade roep als beloning. Duidelijk is dat de man geen schaamtegevoel en geen gezond verstand heeft, alleen een losse tong en de vermetelheid van een hoer. In dit opzicht laat Lee iedereen achter zich die tot dusver op het toneel is verschenen, al hebben we enkelen van hen zien optreden met een ongehoorde onbeschaamdheid. Wie kan het ontgaan door wie zijn narrenpak is gemaakt? Maar Lee trekt het aan om namens vele anderen een klucht op te voeren, dat wil zeggen, de wereld een afgrijselijk monster te tonen dat een mengeling is van onwetendheid, arrogantie, ijdelheid, venijn en schaamteloosheid, kortom, precies zo'n monster als jij hebt beschreven in het pamflet waarmee je de *Samenspraak* van Masson hebt beantwoord, wonderlijk beknopt maar zonder dat het raker had gekund. Wie jou ook voor de geest stond toen je dat schreef, je beschrijving gaat geheel en al op voor het beeld dat oprijst uit het werk van Lee. Dat hij zich in die beschrijving herkent, is het enige wat mij doet denken dat hij over een minimum aan menselijk verstand beschikt. Ik weet dat je een bekwame portrettist bent, maar niemand zou Lee beter kunnen schilderen dan hij zelf heeft gedaan. Hij is geheel vervuld van zichzelf en heeft zich dan ook ten voeten uit op het doek gezet. Had jij de man afgeschilderd als ingebeeld tot in het krankzinnige, zo vervuld van zichzelf dat hij zich afvraagt waarom in zijn voetsporen niet louter rozen bloeien, slechts zichzelf bewonderend om zijn schoonheid, zijn geleerdheid en zijn heiligheid, terwijl hij over geen enkele gave beschikt en niets in zijn mars heeft behalve venijn, dan had misschien niet iedereen je geloofd, ook al had je de volle waarheid gesproken. Nu heeft Lee zelf zich op die manier afgeschilderd.

Ik heb het volste vertrouwen in jouw onversneden eerlijkheid, beste Erasmus. Toch had ik het niet voor mogelijk gehouden dat zoveel arrogantie, dikdoenerij, stomheid en kwaadaardigheid in één mens verenigd konden zijn, indien men Lee tenminste als een mens moet beschouwen en niet veeleer als een afschrikwekkend beest. Als er een nog grotere schurk of gek had bestaan, hadden ze die wel aan het hoofd gesteld van de operatie waarmee ze al zo lang bezig zijn. Wat ze doen, is immers niets nieuws. Het is vanouds hun bedoeling mensen van aanzien in diskrediet te brengen en degenen in de wielen te rijden die naar het beste streven. Om aan vroegere voorbeelden

voorbij te gaan: waar ter wereld is men zich niet bewust met wat voor verdorven, lasterlijke en misdadige intriges zij de vermaarde Reuchlin hebben gekweld, die zich voor Duitsland en voor de letteren als geen ander verdienstelijk heeft gemaakt? Om nog maar te zwijgen van de smerige beledigingen die zij tegen de voortreffelijke en nobele graaf van Neuenahr, tegen de edele Hutten en ten slotte tegen mij en alle andere vrienden van Reuchlin hebben uitgebraakt. Wat hebben zij tegen de eminente Jacques Lefèvre al niet beraamd? Over wat zij sinds lang tegen Luther bekonkelen, doe ik er misschien maar beter het zwijgen toe, om te voorkomen dat ze ook mij, zoals ze allang van plan zijn, voor het gerecht slepen onder het voorwendsel dat ik vriendschappelijke betrekkingen met hem onderhoud, en mij dwingen mij te verdedigen tegen de aanklacht van ketterij. Iedereen weet dat zij in hun vermetelheid zo ver zijn gegaan dat zij de paus, die in de eerste plaats bevoegd is kennis te nemen van dit geval, de zaak afhandig hebben gemaakt terwijl zij wisten dat hij zich er destijds mee had belast, en Luther hebben veroordeeld als een aanstichter van ketterij nog voordat de paus een oordeel had geveld.

Wat hebben ze overigens, bij de gratiën, met al dat geroddel, gevloek en gescheld bereikt, behalve dat ze een domheid hebben laten zien die even erg is als hun kwaadaardigheid, waarmee ze zich bij God en de mensen gehaat hebben gemaakt? Door hun eigen schuld is het zover gekomen dat de beste mensen tegenwoordig op niets zo dol zijn als op de dingen die zij het meest verafschuwen, en dat degene van wie zij het slechtste denken, voor een voortreffelijk man doorgaat. Gefeliciteerd dus, dat die gemene vuilspuiters jou waardig hebben bevonden te worden getroffen door hun giftige vervloekingen, door tussenkomst van die misdadige schertsfiguur Lee. Je had immers geen grotere lof kunnen wegdragen dan te worden geëerd met de blaam van dergelijke lieden, en nooit zou je bij goede en geleerde mensen in de smaak vallen als Lee en soortgelijke domme huichelaars geen afkeer van je hadden. Trek het je dus niet aan, Erasmus, als die jaloerse, miezerige lieden het zichzelf lastig maken en hun gang gaan, zonder ooit van hun manieren af te wijken. Jij hebt zulke stevige fundamenten gelegd van ware deugd en een zo grote reputatie van fatsoen en geleerdheid verworven dat geen afgunst, hoe bitter ook, die teniet kan doen. Bovendien heb je overal vele vrienden gemaakt van een zodanig kaliber dat ze, zelfs als je zwijgt, in staat en bereid zijn jou te verdedigen tegen het geraas en getier van misdadige volksverlakkers.

Maar laat ik ophouden je te prijzen, anders barst Lee nog uit elkaar van nijd. Ik wens hem de langzame, langdurige dood toe die hij verdient. Maar ik moet je eerst nog vertellen tegen welke zware aanklacht ik je kort geleden

heb verdedigd. We waren met een grote groep bij elkaar gekomen en het gesprek kwam onder meer op jou. Toen sommigen over jou en je werk de loftrompet staken, had een grote heilige die er toevallig bij zat, een theoloog die de beginselen van de bedelarij was toegedaan, daar duidelijk moeite mee, en hoofdschuddend mompelde hij van tijd tot tijd iets onverstaanbaars voor zich uit. Dit trok mijn aandacht en ik vroeg hem of er in jou soms iets was waarvoor hij minder waardering kon opbrengen. Hij trok daarop een bedenkelijk gezicht en antwoordde dat er veel op je aan te merken viel. Nadat hij er eerst niet toe te bewegen was geweest een enkel voorbeeld te noemen, zei hij uiteindelijk, door mijn aandrang in het nauw gebracht: 'Hoewel ik mij had voorgenomen te zwijgen, dringt u zo aan dat ik iets zal loslaten, zodat niemand hoeft te denken dat ik uit afgunst heb gezegd wat ik gezegd heb. Die Erasmus van jullie, met wie jullie zo weglopen, eet graag kip. En dit heb ik niet van horen zeggen, maar toen ik hem in Bazel heb ontmoet, heb ik het met mijn eigen ogen gezien.' 'Waren die kippen gestolen of gekocht?' vroeg ik. 'Gekocht,' zei hij. 'Dan vind ik dat gemene vosje dat elke dag kippen uit mijn ren komt roven zonder daarvoor ooit te betalen, heel wat erger,' zei ik. Ik vroeg hem of hij het eten van kip als een ernstig vergrijp beschouwde. 'Zeker,' zei hij, 'dit is de zonde van de vraatzucht, die des te ernstiger is wanneer ze met regelmaat wordt begaan door geestelijken.' 'Misschien op dagen waarop het niet mag,' opperde ik. 'Nee,' zei hij, 'wij heilige mannen behoren ons te allen tijde te onthouden van kostelijk voedsel.' 'Maar goede vader,' zei ik, 'als ik mij niet vergis, bent u niet alleen door droog brood te eten aan zo'n buik gekomen' - hij was namelijk nogal dik - 'en als de kippen waarmee u uw maag hebt gevuld nog konden kakelen, zouden ze zelfs een trompetterende legerschare overstemmen.' Ziedaar hoe kranig ik het heb opgenomen voor jouw goddeloze, schandelijke vogelvreterij.

Nu denk je misschien dat ik je wat op de mouw speld, maar ik ben bereid bij de heilige Hypocrisie te zweren dat ik de waarheid schrijf. Maar om niet de indruk te wekken dat ik alles goedkeur wat jij doet, zal ik iets noemen waarvan ook ik jou met recht een verwijt maak, namelijk dat je die goddelijke man Lee hebt verhinderd in zes maanden tijd slapend, of misschien drinkend zoals de herder uit het verhaal,[4] de hele Hebreeuwse en Griekse literatuur te verslinden. Wat zou de kerk er gelukkig aan toe zijn als jij hem zijn dierbare vrije tijd had gegund! Nu zal hij er, denk ik, tot op hoge leeftijd mee bezig blijven. Maar we dienen de man een warm hart toe te dragen, want hij schijnt ons ergens lof te hebben toegezwaaid.[5] Als wij ons daarvoor niet er-

4. Vgl. *Adagia I*, 7, 87.
5. In de *Annotationes* van Lee komt een passage voor waarin hij de Duitse humanisten prijst.

kentelijk betonen, vrees ik dat hij ons de ondankbaarste mensen noemt die er maar bestaan. Het is dan ook onze plicht de naam van Lee jaarlijks met een lofrede te huldigen, totdat hij te kennen zal geven dat zijn gebaar in voldoende mate is beloond.

Je aangekondigde voornemen naar het zuiden van Duitsland te komen, juich ik om tal van redenen toe. Want behalve dat je hier minder te lijden zult hebben van aanvallen door wespen zoals Lee er een is, zul je niet zonder grote vreugde merken hoeveel en wat voor vrienden je overal hebt gemaakt. Ik had je willen vragen eerst naar mij toe te komen, ware het niet dat de pest opnieuw woedt en ik uitzie naar een vluchtadres. Maar ik hoop dat de plaag binnenkort over is, want het kwaad wordt met kracht bestreden. Ik verwacht je tegen de tijd dat koning Karel aankomt - de pest kan intussen uitwoeden - want op grond van een oude bepaling[6.] wordt de eerste rijksdag van een nieuwe koning gewoonlijk hier gehouden. Ik heb Alamirus enkele kamers bij mij thuis laten zien waar ik je zal onderbrengen; ze zijn niet zonder bekoring en Alamirus noemde ze vorstelijk. Ik beloof bovendien dat ik je niet alleen kippen, maar ook hanen en kuikens van beide geslachten zal voorzetten, in overvloedige hoeveelheden. Het ga je intussen goed, beste vriend Erasmus. Vergeet nooit en te nimmer dat je veel gelukkiger af bent met het gescheld van afgunstige lieden dan met de lof van je vrienden, die de eerstgenoemden nooit zo nijdig zou maken als ze niet volkomen zeker wisten dat jij je dankzij je geleerdheid en rechtschapenheid bij leven hebt verzekerd van de onsterfelijkheid.

Nogmaals vaarwel. Neurenberg, 30 april 1520

Je Willibald Pirckheimer

Terwijl ik dit schreef, vernam ik dat onze Oecolampadius op 23 april monnik is geworden in de abdij van de Verlosser[7.] bij Augsburg, van de orde van de heilige Birgitta, waar de vrouwen het voor het zeggen hebben. Ik hoop dat hij de goede beslissing heeft genomen!

6. Uit de Gouden Bul van 1356, uitgevaardigd door de Duitse koning Karel IV.
7. Het dubbelklooster Altomünster.

1096 *Van Thomas More*
[Greenwich?, begin mei] 1520

Thomas More aan de voortreffelijke en zeergeleerde Erasmus, gegroet

De *Antimorus* van de Brie, mijn beste Erasmus, was in Londen al geruime tijd beschikbaar voordat je brief[1] mij bereikte. Ik begon me al af te vragen wat je bezielde dat je zo lang wachtte hierover schrijven, maar misschien is de *Antimorus* bij jullie wat later aangekomen of ben je wat trager geweest omdat je, totdat je vernam dat ik een pamflet ertegen voorbereidde, dacht dat ik zelf had besloten geen aandacht te schenken aan het boek, omdat het de auteur meer schaadt dan mij en geen weerwoord verdient. Dat laatste had ik beslist gedaan, beste Erasmus, als niet enkele bijzonder geleerde en wijze vrienden op het tegendeel hadden aangedrongen. Weliswaar wekt de Brie eerder hun lachlust op dan hun afkeer, maar hij is hun bij lange na niet zo dierbaar als hij jou blijkbaar is.

Bijna twee jaar geleden al heb ik namelijk, na te hebben begrepen dat hij met zulke plannen rondliep, het idee opgevat hem te schrijven, en wel zo vriendelijk als ik maar kon, en hem tegelijk raad te verstrekken die meer in zijn belang was geweest dan zijn huidige onbesuisde gedrag. Intussen vernam ik uit zeer betrouwbare bronnen te Parijs dat de man zich zo liet meeslepen door zijn gevoelens dat de vermaningen van zijn vrienden hem niet konden intomen en hij zich door Bérault noch Lascaris noch Budé (niet de minsten, zoals je ziet) op betere gedachten liet brengen; zelfs aan het gezag van een groot man als Deloynes en van de kardinaal[2] die onlangs daarginds is gestorven, liet hij zich niets gelegen liggen - zozeer werd hij verteerd door wraakzucht en ging hij, als Narcissus, roemloos ten onder aan de liefde voor zijn eigen verzen. Dagelijks voegde hij daar nieuwe aan toe waarmee hij tijdens de maaltijd nu eens bij Deloynes, dan weer bij de kardinaal kwam aanzetten, ze vertroetelend als een pasgeboren kind dat hij uit de wieg had gehaald. Van hen keerde niet hij altijd vrolijk naar huis terug, aangezien hij van deze geleerde, ernstige mannen zaken te horen kreeg die hij, als hij enige wijsheid had bezeten, ook zelf had kunnen bedenken. Hierover werd mij het een en ander in brieven verteld door kennissen ter plaatse, terwijl ik ook het nodige te horen kreeg in een gesprek met een zekere Johannes,[3] een geboren Griek die het Latijn evenzeer beheerst als zijn eigen taal, een man met een voortreffelijk karakter aan wiens betrouwbaarheid geen twijfel kan bestaan. Toen ik uit het relaas van deze mensen had opgemaakt dat de Brie zo ver heen was dat hij niet tot rede was te brengen, ben ik van gedachten veranderd en heb ik de wens hem te schrijven opgegeven.

Tegelijk dacht ik dat hij zich weliswaar zo weinig in bedwang had dat hij niet kon zwijgen, maar dat het, met alle tijd en moeite die hij aan de zaak besteedde, niet onwaarschijnlijk zou zijn dat zijn aanvankelijke verhitting en

1. Brief 1093.
2. Antoine Bohier.
3. Het is niet bekend om wie het gaat.

de opwelling van het eerste moment wel zouden betijen, geholpen door de afstand en de tijd, en dat hij zich aan grapjes en kwinkslagen zou overgeven, maar zich van vervloekingen, gescheld en laster geheel zou onthouden, om niet met recht te worden beschouwd als iemand die het verkeerde moment heeft uitgekozen voor zijn kwaadsprekerij door in vredestijd driestere aanvallen te doen dan hij in oorlogstijd te verduren had gehad. Aangezien ik zeven jaar tevoren de *Cordelière* had gelezen, die weliswaar wemelde van de tekortkomingen op het gebied van vindingrijkheid, compositie en taal, maar toch de belofte in zich droeg van zijn talent, dat met de jaren (die intussen waren verstreken) enigszins kon rijpen, hoopte ik dat hij een geleerd en voldragen werk zou uitbrengen dat ook mij zou kunnen bekoren, degene tegen wie het gericht was, want aan vrijmoedige scherts neem ik gewoonlijk geen aanstoot.

Toen dan het illustere geesteskind van de Brie het licht zag, de *Antimorus*, krankzinniger dan Morychus, venijniger dan alle gif en nog stunteliger dan de *Cordelière*, kon ik niets anders doen dan er flink om lachen, zoals voor de hand ligt, intussen voor mijzelf uit mompelend: 'Op zoek naar goud heb ik kolen gevonden.'[4.] En waarachtig, zoals de sintels van de Etna Empedocles verbrandden,[5.] zo hebben deze kolen de Brie verzengd in zijn hang naar een soortgelijke roem en hem zwarter geblakerd dan welke kolen ook; vandaar dat ik besloot helemaal niets te antwoorden. Maar anderen, op wier oordeel ik meer vertrouw dan op dat van mezelf als het om mijn zaken gaat, waren een andere mening toegedaan. Hoewel zij toegaven dat geen enkele geleerde niet misselijk zou worden van zijn onsmakelijke en giftige hersenschimmen, meenden zij toch dat zijn lasterlijke aantijgingen weliswaar bespottelijk en onzinnig waren en bovendien doorzichtig voor wie de zaak van alle kanten zou bekijken, maar toch onvoldoende herkenbaar zouden zijn voor velen die misschien alleen zijn *Antimorus* zouden lezen en niet de beschikking zouden hebben over de *Cordelière* en mijn epigrammen. Zij gaven mij daarom de raad deze werken in één band samen te voegen om ze gezamenlijk onder de aandacht van de lezer te brengen, de zaak met enkele woorden toelichtend, zodat de lezer verder niets meer nodig zou hebben behalve zijn eigen oordeelkunde.

Je ziet, waarde Erasmus, wat mij ertoe heeft gedreven terug te schrijven. Daarom denk ik dat het niet nodig is op jouw bezwaren in te gaan, want als

4. *Adagia I*, 9, 30.
5. Empedocles zou in de krater van de Etna zijn gesprongen, hopend dat men na zijn verdwijning zou geloven dat hij onder de goden was opgenomen.

anderen mij geen andere richting hadden opgeduwd, zou ik het aldoor roerend met je eens zijn geweest. Maar dat je je blijkbaar door de Brie hebt laten overtuigen[6] dat slechts de slordigheid van de bode ervoor heeft gezorgd dat je er niet in bent geslaagd hem de *Antimorus* voorgoed te doen terugnemen - het verbaast me hevig, beste Erasmus, dat je dit aanneemt als een bewezen feit. 'Waarom zou ik hem niet geloven,' zul je zeggen, 'nu hij zich beroept op Bérault en Budé, twee getuigen van een bewezen betrouwbaarheid?' Ik ontken het niet, Erasmus: hij beroept zich op twee mannen die zo betrouwbaar zijn dat men zich in willekeurig welke zaak op hen zou kunnen verlaten. 'Wat belet dan,' zul je zeggen, 'dat het woord van de Brie het pleit wint?' Dit ene, Erasmus, dat hij twee getuigen aanvoert die het hem hebben horen zeggen en geen enkele die het hem heeft zien doen, terwijl in rechtszaken één ooggetuige meer waard is dan tien die verhalen navertellen. Wat kunnen Bérault en Budé immers anders getuigen dan dat zij van de Brie zelf hebben gehoord dat de *Antimorus* op die of die dag ter perse was gegaan? Dit is immers wat de Brie bedoelt als hij zegt dat hij hun, enkele dagen voordat hij jouw brief[7] las, de verschijning van de *Antimorus* had aangekondigd. Jij gelooft dus Bérault en Budé, maar wie geloven zij intussen? De Brie zelftoch zeker?

Zie je nu, Erasmus, dat het beroemde getuigenis 'Degene die ik gisteravond naar jullie heb zien toebrengen,' uiteindelijk 'de zwaar bepakte Canthara' blijkt te zijn?[8] Om intussen nog maar te zwijgen van het feit dat hij nooit enige getuige kan aanvoeren om te bevestigen dat hij je brief niet had gelezen voordat hij die in gedrukte vorm onder ogen kreeg; hij had kunnen ontveinzen dat hij je brief had ontvangen, om zich vervolgens bij jou op die omstandigheid te kunnen beroepen. Bovendien bestaat zijn *Antimorus* uit niet meer dan acht katernen, die gewoonlijk in evenveel dagen worden gedrukt, terwijl uit de woorden van de Brie valt op te maken dat nog niet de helft daarvan gereed was toen hij je brief las,[9] zodat hij die enkele dagen die naar zijn zeggen waren verstreken sinds hij Bérault en Budé de uitgave had aangekondigd, wel binnen erg nauwe grenzen dwingt. 'Maar waarom zou de Brie dit verzinnen?' zul je zeggen. Lijkt het je dan zo raar als hij in zijn dichterlijke bevlogenheid zomaar iets verzint? Maar hij had ook een reden om het te verzinnen. Omdat namelijk elk van beiden hem dikwijls had ontraden zijn on-

6. Zie brief 1045.
7. Brief 620.
8. Terentius, *Andria* 768/70. Davos had Canthara zwaarbepakt een huis zien binnengaan. Ze bleek een kind onder haar kleren te hebben verborgen.
9. De Brie had in brief 1045 geschreven dat de *Antimorus* al grotendeels was gezet.

nozele, met viswijvengekijf gevulde boekje uit te geven, wilde hij misschien eens zien of zij het in dezelfde geest zouden opvatten als datgene waarvan ze hem keer op keer probeerden te weerhouden, een voldongen feit zou zijn. Soms gebeurt het immers dat we ons met hand en tand tegen iets verzetten zolang de zaak nog open ligt, maar berusten we erin als het eenmaal zover komt dat er niets meer aan valt te doen en dekken we de ongewenste gevolgen zoveel mogelijk met woorden toe.

Maar laat ik, beste Erasmus, het volgende vertellen om je duidelijk te maken hoeveel meer More bereid is dan de Brie jou te gehoorzamen. Hoewel mijn boek niet alleen maar ter perse was gegaan toen jouw brief mij bereikte, maar al geheel was gedrukt (en dit kan ik aantonen, niet met twee getuigen die het van mij hebben gehoord, maar met meer dan tien ooggetuigen die het zelf hebben gezien en zelfs, denk ik, met het getuigenis van jouw eigen ogen, want ik twijfel er niet aan dat het boek jou eerder heeft bereikt dan deze brief), en hoewel zovele vrienden bij mij aandrongen op de uitgave ervan, heb ik toch toen ik je brief ontving - afkomstig van de man wiens mening voor mij zwaarder weegt dan de aansporingen van alle anderen tezamen - niet gedaan zoals de Brie. Hoewel hij beschikt over een altijd volle beurs, zoals hij schrijft, heeft hij aan jouw vermaning zo weinig waarde gehecht (al volgt hij naar eigen zeggen jouw geringste wenk) dat hij het niet over zich heeft kunnen krijgen een gering bedrag uit te geven om alle exemplaren op te kopen en ze in het vuur te smijten, teneinde zijn vele idioterieen, die een smet zullen werpen op zijn naam waaraan hij in zijn armzalige roemzucht zo graag luister wil bijzetten, aan de ogen van het publiek te onttrekken. Ik heb daarentegen, beste Erasmus, de hele oplage opgekocht, behalve twee exemplaren waarvan ik de ene al naar jou had toegestuurd en de andere naar Pieter Gillis, en vijf andere exemplaren die de drukker[10.] had verkocht, want juist toen ze te koop werden aangeboden en gretig van de hand begonnen te gaan, kwam je brief tussenbeide. Ik bewaar ze achter slot en grendel, zodat we, voordat ik enige wijziging aanbreng, kunnen bezien (of liever jij voor jezelf kunt nagaan) wat je wilt dat ik doe.

Denk dus heel goed na, beste Erasmus, welke beslissing je neemt in de zaak van een vriend die vastbesloten is zich naar je te schikken, wat je ook zult besluiten. Want wat betreft je aanbeveling dat alles wat ik tegen de Brie heb geschreven, wordt verwijderd wanneer het tot een herdruk van mijn epigrammen mocht komen, en dat als tegenprestatie de *Antimorus* van de Brie niet verder wordt verbreid: ik heb aanwijzingen te over, beste Erasmus, waaruit ik kan afleiden dat de Brie een zo grote zwak heeft voor zijn verzen dat hij het niet zou verdragen af te zien van de poging zijn teergeliefde gees-

10. Richard Pynson.

teskinderen, voor zover het in zijn vermogen ligt, onsterfelijke roem te bezorgen. Met mijn epigrammen ben ik nooit bijzonder ingenomen geweest, iets wat jij, Erasmus, even goed weet als ik; als mijn boek jou en sommige anderen niet beter was bevallen dan mij, zou het vandaag de dag misschien niet eens bestaan. Maar ziedaar hoezeer de rollen nu zijn omgedraaid. Als we waren overeengekomen dat jij alle epigrammen mocht kelen die je wilde, op voorwaarde dat je moest afblijven van enkele epigrammen die ik zou willen uitzonderen, zou jij nu op grond van die overeenkomst alleen naar de verzen uithalen die ik als enige zou beschermen op grond van de uitzonderingsclausule. Zozeer staan die verzen me inmiddels aan, nu ik heb gezien hoezeer ze bij velen in de smaak vallen vanwege het venijn en de onnozele verzensmederij van de Brie. Maar hiermee is niet gezegd dat je met mijn werk niet mag doen wat je goeddunkt, zoals je dat ook mag doen met mij.

Voor wat betreft je opmerking dat ik niemand mijn vriendschap meer waard zou achten dan de Brie, als ik hem beter zou kennen: ik heb zeker niet zo'n hoge dunk van mijzelf, beste Erasmus, dat zelfs de eenvoudigste mens mij als vriend te min zou zijn, mits hij geen onverlaat is die niemands genegenheid verdient. Ik geef dan ook grif toe dat de Brie in aanmerking komt voor de genegenheid van grotere mannen dan ik zelf ben. Hij maakt op mij namelijk de stellige indruk iets te veel te bezitten van wat ik geen hoogmoed zal noemen, maar een zekere hoogstaande geest en verhevenheid, om op enige wijze te kunnen samengaan met iemand van mijn onaanzienlijke, nederige statuur, tenzij ik op even ongelukkige wijze in vriendschap wil worden verbonden ‘als twee ongelijkwaardige ossen die samen voor de ploeg worden gespannen’.[11] Toch wil ik zijn vriendschap niet afwijzen, beste Erasmus, als jij me die aanraadt, want ik kan me er gemakkelijk toe zetten te luisteren naar betere mensen dan ik. Wat zijn geleerdheid aangaat, geloof ik dat hij in elk geval zijn best doet en niet volkomen achterlijk is, en dat de ervaring hem eens tot een ander mens zal maken. Nochtans is zijn tot dusver uitgegeven werk, om de waarheid te zeggen (en ik kan het aantonen ook), niet vrij van taalfouten en onbevredigend wat metriek betreft, terwijl hij dikwijls met gebrekkige vondsten aankomt die men niet eens van een schooljongen zou tolereren. Maar al met al schat ik mezelf niet zo hoog in dat ik meen op het gebied van de geleerdheid de vergelijking met hem te kunnen doorstaan, hoewel jij, beste Erasmus, mij boven hem stelt, ofwel omdat de genegenheid je blind maakt, ofwel (wat ik veel waarschijnlijker acht) uit een zekere hoffelijkheid tegenover mij. En eerlijk gezegd haat ik hem zo weinig, nu ik mijn gemoed heb kunnen luchten, dat ik hem omwille van de letteren zou kunnen beminnen.

11. Ovidius, *Heroides IX*, 29.

Maar wik en weeg zorgvuldig wat je in deze aangelegenheid zou willen doen voordat je iets verordonneert. Het ligt immers voor de hand dat als ik niet zal antwoorden, velen zullen denken dat ik deze belachelijke controverse in het leven heb geroepen en hem zonder enige aanleiding met beledigingen, vervloekingen en verwensingen te lijf ben gegaan, wat onmenselijk zou zijn, terwijl ik kan aantonen dat het niet waar is als jij toestaat dat het boek verschijnt. Als het op een na beste wat ik kan doen, roep je me op ervoor te zorgen, als mijn besluit tot uitgave vaststaat, dat ik (zoals je zegt dat ik tot dusver steeds heb gedaan) mij alleen door geleerdheid en kracht van argumenten de meerdere toon van de Brie, niet door ook nog onvertogen woorden te gebruiken. Ik ben al tevreden, beste Erasmus, als ik de Brie kan evenaren in geleerdheid, maar ben er zeker van dat ik hem ver achter me laat als het op kracht van argumenten aankomt, ook al beweert de Brie nog zo dat hij een deugdelijke, eenvoudige zaak voorstaat waarin hij het gelijk aan zijn kant heeft; dit is de manier waarop men gewoonlijk te werk gaat als men een zaak verdedigt waaraan een luchtje zit. Wat het gebruik van onvertogen woorden betreft, zal ik mijn nederlaag graag voor lief nemen, want ik ben niet van plan ooit met dergelijke wapens te strijden. Toch kan het gebeuren dat uitspraken die mij in mijn verongelijktheid geenszins bitter toeschijnen, door een ander, die niet dezelfde gevoelens over de affaire koestert, als bijtend worden opgevat. Mocht dit zich voordoen, dan heb ik voldoende vertrouwen in de billijkheid van de lezer dat die ook mij, beste Erasmus - hoezeer je genegenheid je er ook toe brengt van mij een ernstig man te maken, jij die mij alle fraais toedicht; maar zolang ik onder de stervelingen verkeer en nog niet onder de goden ben opgenomen, om eens te lachen in een belachelijke aangelegenheid, heb ik er vertrouwen in, zoals ik zei, dat de menselijke lezer ook mij menselijke gevoelens toestaat waarvan geen mens zich geheel kan vrijmaken. Vaarwel, mijn dierbare Erasmus.

Wanneer ik ben aangekomen in Calais, waarheen de koning binnenkort vertrekt,[12.] hoop ik dat we samen dieper op de kwestie kunnen ingaan. Ik reken er namelijk op dat je bij de ontmoeting van de koningen je opwachting zult maken, evenals de Brie, want ook de koningin van Frankrijk[13.] zal aanwezig zijn; aangezien de Brie haar secretaris is, zal hij moeilijk kunnen wegblijven. Wat mij betreft, kun je de zaak dus naar believen regelen. Want ook al heeft hij zich zonder de geringste aanleiding tegenover mij gedragen op een manier die duidelijk maakt dat het hem slechts aan kracht ontbrak om mij te vernielen, toch weegt bij mij de vijandschap van de Brie minder zwaar

12. Zie brief 1087, noot 37.
13. Claude.

dan het feit dat hij jouw vriend is, beste Erasmus, aangezien je meer dan de helft bent van mijn ziel. Nogmaals vaarwel.
1520

1097 *Aan Thomas More*
Antwerpen, 2 mei 1520

Deze brief is het antwoord op brief 1090.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Thomas More, gegroet

Het was me niet ontgaan, beste More, dat jullie raad, hoe weinig die me ook van pas kwam, door vriendschappelijke gevoelens was ingegeven, zodat ik die onmogelijk anders dan goed kon opvatten, hoewel ik er intussen nadrukkelijk op had gewezen dat jullie de belangen van Lee dienden, niet die van mij. Het was duidelijk wat voor kerel hij is, in de wieg gelegd voor dit soort kabaal. Hij ging uit zichzelf al genoeg tekeer, en toch waren er lieden die dagelijks olie op het vuur gooiden. Ik heb me dan ook dikwijls afgevraagd hoe het kon dat jullie, die hem van nabij hebben meegemaakt, zo weinig oog hadden voor zijn persoonlijkheid. Dat bestand heb ik nooit aanvaard, integendeel: toen de pacifistische Pace, teruggekeerd van zijn missie naar Duitsland, met de beste bedoelingen maar een plan volgend dat voor mij weinig gelukkig was, geprobeerd heeft ons te verzoenen, heb ik pertinent geweigerd, duidelijk makend dat uit zo'n bestand niets kon voortkomen behalve datgene wat ik bovenal wilde vermijden. Lee berokkende me immers nergens zoveel schade mee als met het gerucht dat hij een boek tegen mij had geschreven, waarvan hij voortdurend hoog opgaf zonder het ooit uit te geven, alleen enkele gezworen vrienden inzage verlenend, waardoor hij haat tegen mij kweekte zonder mij intussen iets te leren en zelf niet kon worden tegengesproken.

Tegen Lee zelf heb ik precies hetzelfde gezegd als tegen Pace. Maar toen ik merkte dat jullie eendrachtig dit besluit hadden genomen, wilde ik liever afzien van mijn belangen dan met jullie de strijd aanbinden. Nu zijn boek is verschenen en van dien aard blijkt te zijn dat het zelfs geen genade vindt bij degenen die tot dusver op zijn hand waren, om over een instrument te beschikken dat ze tegen mij konden gebruiken, kun je nagaan hoezeer dat heilige boek me parten zou hebben gespeeld in de vorm waarin het onder enkele gezworen vrienden en volgevreten abten circuleerde en slechts aan

ingewijden werd getoond, aangezien de verschenen versie, waarvoor hij zich door heel wat mensen heeft laten bijstaan, vergeven is van de onzin. Als je zin hebt de proef op de som te nemen, vergelijk dan het boek dat hij de wereld heeft ingestuurd met wat hij aan een beperkt aantal vrienden heeft geschreven. Maar dit is mosterd na de maaltijd.

Wat betreft je aansporing dat ik de christelijke bescheidenheid in acht neem: je richt je aansporing tot iemand die zich die bescheidenheid maar al te zeer bewust is, al twijfel ik er niet aan dat die door sommigen zal worden uitgelegd als lafheid, vrees of wat je maar wilt. Al enige tijd geleden ben ik begonnen aan een repliek. Daarvan is een gedeelte verschenen dat duidelijk zal maken, denk ik, dat ik Lee nog eerder de baas ben in zelfbeheersing dan in geleerdheid. Dat deze wereld mij dank betuigt, is niet iets wat ik hoognodig wil of stellig verwacht. Maar ik verbaas me over de waanzin van sommigen die alles opgeven om zich toe te leggen op de ene taak de geleerde wereld zo min mogelijk de vruchten te laten plukken van mijn werk, en menen dat de tegenwerking van het algemeen belang het hoogste is dat ze met hun leven kunnen bereiken. Het ga jou en al de jouwen goed, jij die de onsterfelijkheid meer dan waard bent.

Antwerpen, 2 mei 1520

1098 *Aan Hendrik VIII*
Antwerpen, [3 mei] 1520

Erasmus van Rotterdam aan de zeer doorluchtige koning van Engeland, Hendrik, gegroet

Aangezien, majesteit, het menselijk leven en geluk in niet geringe mate afhankelijk zijn van de schone letteren, verdienen deze, naarmate ze thans meer worden belaagd door sommige hersenloze lieden, zoveel te meer steun door de begunstiging en de bijstand van vorsten jegens wie de toekomst zich dankbaar zal tonen, in het bijzonder waar het gaat om de studiën die bevorderlijk zijn voor de vroomheid en de glorie van Christus onze vorst. Was het maar zo dat alle koningen en groten der aarde Uwe Majesteit in dit opzicht zouden navolgen! Er zijn er niettemin die het doen, en ik hoop dat er binnenkort velen zullen zijn die met u wedijveren in uw vroomheid. Ik geef toe dat ik nauwelijks iets voor de letteren kan betekenen, maar Christus zij mij genadig: alles wat ik tot dusver heb geschreven of nog zal schrijven, heb ik geschreven en zal ik schrijven te zijner glorie. In elk geval worden mijn in-

spanningen tot nog toe geprezen door alle goede mensen, onder wie de paus zelf. Toch is tegen mij een samenzwering gaande van mensen die zozeer gewend zijn aan hun oude bocht dat mijn nieuwe wijn hun niet smaakt. Ze zijn gering in aantal en dom, maar wijden zich vol overgave aan hun boze plannen en zijn erop gebrand, desnoods ten koste van hun heil, de literatuur ten onder te zien gaan die tot hun spijt overal weelderig opbloeit.

Naar ik vermoed zijn zij het die Edward Lee ertoe hebben aangezet tegen mij tekeer te gaan. Omdat ze zelf niet op het toneel durven verschijnen, hebben ze een roemzuchtige en zelfingenomen jongeman opgestookt om in hun plaats een stuk op te voeren. Men zou wensen dat hij ofwel anders had geschreven, ofwel geen Engelsman was geweest! Ik ben Edward niets verschuldigd, maar als christen wens ik hem een beter lot dan hij zichzelf toewenst. Aan Engeland ben ik meer verschuldigd dan aan enig ander land. Ik stuur Uwe Majesteit het boekje waarmee ik hem van repliek dien, maar zonder te schelden; als u tijd hebt om het in te kijken, zult u zien hoe weinig de affaire beantwoordt aan de door Lee gewekte verwachtingen. Hij zal voortaan afzien van gescheld als hij met zijn eer rekening wenst te houden. Ik denk niet dat hij ooit met een weerwoord op mijn argumenten zal komen. Aan deze zaak heb ik bijna veertig dagen verspild. Had ik die tijd maar kunnen besteden aan een werk waarin ik uw uitmuntende eigenschappen bij het nageslacht zou hebben aanbevolen, of naar beste vermogen de lof zou hebben gezongen van Christus' glorie!

Ik bid dat de almachtige Christus door zijn begunstiging de even genereuze als vrome inspanningen van Uwe Majesteit gedurig moge vergroten en vervolmaken; moge hij mij lang genoeg in leven laten om eens te kunnen verklaren hoezeer ik mij bewust ben van wat ik te danken heb aan uw waarlijk koninklijke goedgunstigheid. Moge u zich verwaardigen Erasmus, de minste van uw beschermelingen, ook in de toekomst te verzekeren van uw steeds betoonde gunst.

Antwerpen, op het feest van de Kruisverheffing, 1520

1099 *Aan Richard Foxe*
Leuven, 5 mei 1520

Erasmus van Rotterdam aan de hoogwaardige vader Richard, bisschop van Winchester, gegroet

Het laat zich nauwelijks zeggen, hoogwaardige bisschop, hoezeer het alle goede mensen tegen de borst stuit dat Edward Lee met zulke onverbloemde beledigingen tegen mijn goede naam tekeer is gegaan. Hij heeft immers niet zozeer mij geschaad als alle beoefenaars van de schone letteren, ten behoeve van wie ik mij altijd in het zweet heb gewerkt. Talloze brieven van vrienden, talloze waarschuwingen van mij hebben hem er niet van kunnen weerhouden een forse smet te werpen op zowel zijn eigen blazoen als dat van mij. Zijn boek is onder ongunstige voortekenen verschenen en heeft mijn reputatie niet weinig geschaad, maar de zijne nog veel meer. Op zijn gescheld heb ik met meer beheersing geantwoord dan sommigen wilden. Op zijn argumenten heb ik geantwoord op een manier die me voldoende verzekert dat hij er nooit een weerwoord op zal geven, al heb ik nergens grove taal gebruikt.

Hiermee nog niet tevreden heeft Lee, naar men zegt, een tweede pamflet in elkaar gezet, veel venijniger nog, dat hij naar Parijs heeft gestuurd om te laten drukken.[1.] Hij luistert niet naar de goede raad van zijn vrienden en zal nooit ophouden als hij niet door uw gezag wordt beteugeld. Was dat maar gebeurd voordat deze brand was uitgebroken! In Londen heeft hij een kartuizer opgestookt (ik geloof dat hij John Batmanson heet), een jongeman die over bijzonder weinig ontwikkeling beschikt, zoals uit zijn geschriften blijkt, maar eerzuchtig is tot in het krankzinnige. Als uw gezag het woelzieke geraas van Lee aan banden legt, zal dat niet alleen aan mijn studiewerk ten goede komen, maar ook aan dat van Edward, die nu zijn eigen tijd verspilt en die van mij. Het ga u goed.

Leuven, 5 mei 1520

1100 *Aan de lezer*
[Leuven? begin mei 1520]

Deze brief is het voorwoord bij een heruitgave van Lee's *Annotationes*, op verzoek van Erasmus te Bazel gedrukt door Johann Froben, samen met Erasmus' *Responsiones*, de *Apologia... In principio erat sermo* (zie brief 1072) en de *Epistolae aliquot eruditorum* (zie brief 1083 inleiding).

1. Hierover is niets bekend; Lee heeft geen tweede boek tegen Erasmus uitgebracht.

Erasmus aan de onbevooroordeelde lezer, gegroet

Aangezien velen belang stelden in datgene wat Edward Lee tegen mijn aantekeningen had geschreven en er een grote schaarste bestond aan exemplaren van zijn werk, heb ik dit opnieuw laten drukken, in de vorm waarin hij het had uitgegeven en zonder iets toe te voegen of weg te laten, met uitzondering van de smaadredes waartussen hij zijn aantekeningen had ingeklemd,[1.] aangezien ik mag aannemen dat hij inmiddels spijt heeft van zoveel onbeschaamdheid en ik zeker weet dat deze, ook in Engeland, alle weldenkende en geleerde lieden hevig tegen de borst stuit. Ik heb dit met des te meer graagte gedaan omdat uit zijn aantekeningen en mijn reacties nog enig profijt valt te halen, maar uit dat geruzie van hem niets goeds voor de lezer kan voortkomen. Het ga u goed, lezer.

1101 *Aan Albert von Brandenburg*
Leuven, 15 mei 1520

Erasmus van Rotterdam aan de hoogwaardige vader Albert, kardinaal van Mainz

Dikwijls spreid ik mijn vleugels uit om naar u toe te vliegen, hoogwaardige heer en doorluchtige vorst, maar telkens doet zich iets voor wat mij hier vasthoudt. Onze Karel wordt een dezer dagen verwacht. Er zijn voorbereidingen gaande voor een ontmoeting van de koningen van Frankrijk en Engeland omstreeks 1 juni,[1.] met alle bijbehorende pracht en praal, en men roept mij op daarbij aanwezig te zijn. Intussen stuur ik u een afschaduwing van Erasmus;[2.] een afbeelding van Uwe Hoogheid is immers reeds in mijn bezit. U beschikt zodoende nagenoeg over de hele Erasmus. Een beter beeld van mij, voor zover er iets goeds in mij is, vindt u uitgedrukt in mijn boeken. Een lichamelijke afbeelding is door een voortreffelijk kunstenaar in brons gegoten. Als er dan nog iets van Erasmus overblijft, kan Uwe Hoogwaardigheid daarop haar recht laten gelden, want ik ben en blijf u volkomen toegewijd, welk land mijn nietige lichaam ook zal herbergen. Moge de almachtige Christus u nog lang in goede gezondheid en welstand bewaren.

Leuven, 15 mei 1520

1. De apologie die in de oorspronkelijke uitgave aan de aantekeningen voorafgaat en brief 1053 die erop volgt.
1. Zie brief 1087, noot 37.
2. De penning vervaardigd door Quinten Metsys.

1102 *Aan Johann Oecolampadius*
Leuven, 15 mei 1520

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Johann Oecolampadius, gegroet

Ik hoop maar dat je zult vinden wat je zoekt, beste Oecolampadius! Als ik er zeker van was, zou je mij als metgezel hebben, maar ik ben bang dat je onbehagen je blijft achtervolgen. Zo is het nu eenmaal met het menselijk leven gesteld; we moeten de rust zoeken in onze eigen geest. Het zo lang verwachte register op Hieronymus vervult me met martelend ongeduld.[1] Je gezondheid is nog altijd te redden, want je bent nog jong; ik daarentegen heb geen andere keus dan te sterven in mijn werk. Als met mijn streven een beetje meer geluk verbonden was geweest, dan zou de wereld niet ongestraft worden geteisterd door die, nu ja, hoe moet ik hen noemen. Ik houd niet van tweespalt. Voor het overige zal ik doen wat ik kan.

Ik had al in Duitsland moeten zijn, maar ik word opgehouden door de ontmoeting van de koningen. Karel wordt een dezer dagen verwacht. De koningen van Engeland en Frankrijk treffen voorbereidingen voor een conferentie aan de kust bij Calais omstreeks 1 juni. De aartsbisschop van Canterbury[2] vraagt me daar aanwezig te zijn. In Engeland was het bijna tot een verbranding van Luthers boeken gekomen. Er leek niets meer aan te doen, totdat een onbeduidend maar waakzaam vriendje van jou[3] uitkomst bracht. Het komt mij niet toe over Luthers geschriften een oordeel uit te spreken, maar een dergelijke tirannie vind ik stuitend. Het ga je goed, beste Oecolampadius.

Lee heb ik in ongeveer een maand tijd van repliek gediend met drie pamfletten. Terloops zijn andere zaken voorgevallen. Nu zet ik me aan de parafrasen van de twee brieven van Petrus,[4] of liever, ik ben daar al mee bezig; dit doe ik liever dan ruzie maken met driftkikkers. Ik heb genoeg van dat soort christenen, of beter gezegd farizeeën; dan ben ik liever de tollenaar die ontevreden was met zichzelf.[5]

Leuven, 15 mei 1520

1. Het door Oecolampadius samengestelde register op de verzamelde werken van Hieronymus, die in 1516 waren uitgegeven door Erasmus en de gebroeders Amerbach (zie brief 396), was juist de maand tevoren verschenen.
2. William Warham.
3. Erasmus bedoelt zichzelf: zie brief 1113.
4. Zie brief 1112.
5. Vgl. Lucas 18:10/14.

1103 *Aan Johann von Botzheim*
Leuven, 16 mei [1520]

Erasmus van Rotterdam aan de voortreffelijke doctor in de beide rechten Johann von Botzheim, kanunnik te Konstanz, gegroet

Uw brief,[1.] hooggeachte heer, was mij des te aangenamer omdat hij de aanwinst van een nieuwe vriend verbond met de herinnering aan een oude vriend. Urbanus[2.] was mij al lange tijd dierbaar, de vriendschap van Abstemius[3.] aanvaard ik graag. Ik wens u geluk met uw voorspoed, die me niet minder verheugt dan indien ze mijzelf had gegolden. Al het overige dat u schreef, beviel mij zeer.

Dat echter daarginds, zoals u schrijft, een apologie circuleert - tegen Pace, naar ik vermoed[4.] - drukt mij zeer terneer. In wat voor verband hij die opmerking over Konstanz ook heeft gemaakt,[5.] ik weet dat er geen kwade bedoeling achter schuilde. In datzelfde boekje maakt hij ook een groot aantal grappen over mij, die ik liever niet geboekstaafd had gezien omdat sommigen werkelijk alles aangrijpen om te roddelen. Ik ken Pace bijzonder goed. Men kan zich geen eerlijker, fatsoenlijker en vriendelijker persoon voorstellen. Zijn opmerkingen zijn een uiting van onbevangenheid, niet van boosaardigheid. Hij is een geleerde, maar dat boek heeft hij uit de losse pols geschreven, zoals er onmiddellijk uit blijkt. Wij hebben ervoor gezorgd dat het niet opnieuw wordt uitgegeven zonder dat de auteur het heeft herzien. Ik heb tijdens de onzalige beroering die, behalve door de dominicanen en de theologen, door Edward Lee is gewekt - het arrogantste, venijnigste en domste product dat tot dusver door de aarde is voortgebracht - Pace leren kennen als een zodanige vriend dat niemand een grotere vriend zou kunnen zijn voor zijn eigen broer. Hij is buitengewoon geliefd bij alle groten, ook bij de voortreffelijke koning.[6.] Onlangs is hij John Colet opgevolgd in diens waardigheid als deken van de Saint Paul's en ongetwijfeld zal hij tot de hoogste posten worden geroepen. Ik zou dan ook willen dat u, als u enige wrevel tegen hem heeft opgevat, deze geheel uit uw hart bant, al was het maar om mijnentwil. Er is namelijk niets waarmee u mij een grotere dienst kunt bewij-

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Urbanus Regius.
3. Een door Botzheim aangenomen naam.
4. Dit geschrift is niet nader bekend.
5. In zijn geschrift *De fructu qui ex doctrina percipitur* (Bazel, 1517).
6. Hendrik VIII.

zen. Ik zal voortaan de naam van Botzheim een ereplaats geven op de lijst van mijn vrienden.

Ik sprong op van vreugde bij wat u over Zasius vertelde. Mocht die voortreffelijke man, oud als hij is, nog lange tijd voor ons bewaard blijven! Onze Van Dorp was bijzonder ingenomen uw brief. Hij was van plan zijn vrienden te schrijven, maar voor het ogenblik ontbreekt hem de tijd. Binnenkort zal hij iedereen antwoord geven. Brengt u mijn hartelijke groeten over aan mijn voortreffelijke en fijnbesnaarde beschermheer Urbanus; evenzo aan Oecolampadius, als hij daarginds is, en aan de hooggeëerde Johannes Fabri.

Dit alles heb ik geschreven terwijl ik door bezigheden was overmand; een volgende keer zal ik met grotere aandacht schrijven. Vaarwel.

Leuven, 16 mei [1518]

1104 *Aan Juan Luis Vives*
Leuven, [april/juni 1520]

Deze brief vormt ofwel het antwoord op een niet bewaard gebleven brief van Vives (mogelijk geschreven vanuit Parijs, waar Vives zich in mei 1520 ophield), ofwel een eerste antwoord op brief 1108.

Erasmus van Rotterdam aan Luis Vives, gegroet

Wie kent een groter geluk dan jij, zeergeleerde Vives? Jij oogst zelfs dank wanneer je kwaadspreekt,[1] terwijl ik me, ook wanneer ik vriendelijke dingen schrijf, haat en afgunst op de hals haal. Ik heb gepoogd de bronnen van de ware vroomheid en godsdienst te openen, ik heb mij ingespannen om de theologie, al te zeer vervallen tot het stellen van overbodige, spitsvondige vragen, naar beste vermogen in haar oude luister te herstellen, en sommige monniken gaan tegen mij tekeer alsof ik heiligschennis had gepleegd; voor jou daarentegen zijn de sofisten (toch een prikkelbaar volkje, in de ogen van het publiek) een en al vriendelijkheid en voorkomendheid. Uitstekend; nu de zaak zo goed voor je is afgelopen, moet je in het vervolg doorgaan waarmee je bent begonnen en ervoor zorgen dat de universitaire studies zich op waardevoller zaken richten. Lang geleden al ben ik aangenaam verrast door de openheid en de hoffelijkheid van de universiteit van Parijs, die Fausto[2]

1. In zijn kort tevoren verschenen werk *In pseudodialecticos* hekelt Vives de Parijse scholastiek.
2. Fausto Andrelini.

gedurende vele jaren niet alleen in haar midden duldde, maar ook voedde en zijn loopbaan bevorderde. Als ik Fausto noem, komen jou vele dingen voor de geest die ik liever niet aan het papier toevertrouw. Hoe brutaal trok hij dikwijls van leer tegen de theologische vakbroeders! Hoe weinig kuis verliep zijn docentschap! En iedereen wist hoe hij erop los leefde. Zijn vele zonden werden hem door de Fransen vergeven omwille van zijn kennis, die nochtans ternauwernood boven de middelmaat uitstak.

De bonzen van deze universiteit hebben een hekel aan het Drietalencollege, dat zonder een cent te kosten iedereen steun biedt bij zijn reguliere studie en niet alleen voor de universiteit, maar ook voor het hele machtsgebied van de vorst een grote aanwinst is. Ze hebben een hekel aan hoogleraren met een onberispelijke levenswandel, een kuise loopbaan en een geleerdheid die verre te verkiezen is boven die van Fausto. De universiteit van Parijs heeft zonder twijfel altijd de eerste plaats bezet in het soort studies dat ze voor ogen had, maar toch verheugt ze zich over de toestroom van de betere literatuur die haar van alle kanten ten deel valt. Ze biedt plaats aan iedereen die over welk onderwerp ook en tegen welke beloning ook onderwijs aanbiedt. Maar toen Wilhelm Nesen hier was begonnen aan een gratis toegankelijke collegereeks over de *Geografie* van Pomponius Mela,[3] heeft men hem daarvan niet minder hardhandig weerhouden dan wanneer hij van plan was geweest de hele stad in de as te leggen. Niet zo lang geleden was het met deze universiteit droevig gesteld. Nu ze dankzij de schone letteren aanzien heeft gewonnen, staat men er versteld van hoe hoog ze van de toren blaast en hoe almachtig ze zich waant. Maar hoe tragisch dit ook is, we hebben het aan slechts twee of drie mensen te danken. Ook al laten zij zich niet vermurwen, toch zullen ze het uiteindelijk afleggen tegen de betere studies die van dag tot dag in kracht toenemen, vooral als jij je in deze strijd een soort Camillus[4] zult betonen.

Over Budé vertel je me weliswaar niets nieuws, maar toch ben ik bijzonder ingenomen met je volkomen terechte lof van een man die een zeer goede vriend van mij is. Hij zal Erasmus nooit van zich vervreemden, ook al zou hij gruwelijke schotschriften tegen mij uitbrengen, zo ondenkbaar is het dat onze literaire schermutseling twee geesten kan scheiden die door de gratiën hecht zijn verbonden.

Ik hou het bij een sobere brief; het is nu eenmaal mijn gewoonte de banketten van Lucullus te beantwoorden met de karige maaltijden van Diogenes. Maar dit moet je aan mijn bezigheden wijten, niet aan boos opzet.

Leuven, [1519]

3. Zie brief 1046.
4. Camillus redde Rome van de ondergang tijdens een Gallische invasie in de vierde eeuw v.Chr.

1105 *Van Philipp Engelbrecht*
Freiburg, 24 mei [?] 1520[1.]

Philipp Engelbrecht aan de theoloog Erasmus van Rotterdam, gegroet

Ik kan me er niet van weerhouden je te schrijven, allerbeste Erasmus, temeer daar ik nu over iemand beschik die mijn brief probleemloos aan je kan overbrengen. Naar ik heb begrepen, zullen onze vriend Zasius en Bonifacius Amerbach hetzelfde doen. Ik zou het dan ook laakbaar vinden als ik, die mij met dezelfde eed als zij aan de stoottroepen van de letteren heb verbonden (zij het wellicht met weinig succes), mij aan die taak zou onttrekken. Hoewel ik me bewust ben dat de bevordering van de schone letteren je volle aandacht vergt, zodat je nauwelijks de gelegenheid hebt zelfs maar de kortste brieven te lezen van degenen die je schrijven, wilde ik het toch niet laten gebeuren dat een bode die zo gelegen kwam, zonder brief van mij naar jou op weg zou gaan, zodat ik je kon herinneren aan onze oude kameraadschap en je tegelijk kon verzekeren van mijn volkomen toewijding. Je moet me dat maar niet kwalijk nemen; je zult je immers wel een enkel ogenblik kunnen losmaken van je bezigheden om mij zonder tegenzin en bij wijze van speelse afwisseling je aandacht te schenken. Het zou bovendien in overeenstemming zijn met je vriendelijke aard als je een teken van goedkeuring zou geven betreffende mijn oprechte gevoelens voor jou. Als je dit zult doen, zul je de gedurige beproeving van mijn ballingschap[2.] verlichten, die mij als het ware zozeer bedrukt dat ik ook na de hervatting van mijn studies nauwelijks mijzelf ben. Tien maanden heeft mijn ballingschap geduurd, wegens het ongezonde klimaat dat vele honderden, ja duizenden mensen het leven heeft gekost. Mijn afwezigheid was niettemin draaglijk omdat men op grond van een openbaar besluit van onze universitaire senaat met fatsoen kon wegblijven.

Intussen hoorde ik van enkele mensen over zekere persoon[3.] die - uitzonderlijk genie dat hij is, de hemel zij ons genadig - een hele Ilias had samengesteld tegen jouw aantekeningen op het Nieuwe Testament. Sommige lieden keken, naar het schijnt, reikhalzend uit naar een dergelijke kri-

1. Mogelijk dateert de brief van twee maanden eerder, aangezien Engelbrecht niet lijkt te weten dat het boek van Edward Lee was verschenen.
2. Engelbrecht had vanwege de pest die in Freiburg heerste, tien maanden in Konstanz doorgebracht.
3. Edward Lee.

tiek, omdat alleen al door het noemen van hun namen afbreuk zou worden gedaan aan het gezag dat Erasmus op grond van zijn onovertroffen geleerdheid geniet. Degenen daarentegen die jou vereren als iemand wiens genie boven alle twijfel is verheven, zeiden dat ze eveneens zeer benieuwd waren, maar dan alleen om te zien wat dat wonderlijke schepsel voor nieuws zou kunnen brengen. Hier was hetzelfde liedje te horen, maar werd bovendien de naam genoemd van de dader die tegen jou zijn snode plannen beraamde, en die jij prachtig hebt gekenschetst in de laatste brief[4] uit de *Mengelmoes*, hem vriendelijk waarschuwend niet in de arena af te dalen. Ik bevroedde meteen wat voor geesteskind hij zou baren, aangezien hij niet zomaar op enig onderdeel met jou van mening verschilt, wat onder geleerden altijd geoorloofd is geweest, zodat we een onbekende zijn hang naar intellectuele roem nog wel willen vergeven; wat mijn verdenking wekte, was de gezegende geest van die laatbloeier, die in luttele maanden zoveel Grieks en Hebreeuws had verstouwd dat elke kwestie betreffende die beide talen aan hem moest worden voorgelegd, als aan de meetlat van Lesbos.[5] Vooral om deze reden wachten we vol ongeduld op zijn boreling, om ons hart op te halen aan de charmes van die nieuwigheid; en misschien zal hij eindelijk geboorte geven aan wat hij nu al twee jaar lang met pijn en moeite aan het uitpersen is, tenzij hij zwanger gaat van een olifant.

Van je verweerschrift tegen die kerel maak ik me nu een voorstelling, want dit kun je niet op je laten zitten. Je zult er je tegenstander zo mee vermalen dat ik denk dat niemand er ooit ellendiger aan toe zal zijn: deze Marsyas zal op zijn Apollo stuiten![6] Hoewel niemand van die halve geleerden ooit een antwoord van jou verdient, maakt toch het vuige karakter van sommigen het nodig dat je reageert, want zij zullen zich een reusachtige overwinning voorspiegelen als je zwijgt. Je kent immers dat slag mensen, dat verscholen achter hun hoogstaande religiositeit een nietsontziende dictatuur uitoefent, die nog te verdragen zou zijn als niet ook de schone letteren onder vuur lagen. Onlangs nog hoorde ik zo'n monster tegen het volk brullen, en ik had er schik in, want meestal verzint hij 'iets groots, dat de long vol geestdrift uitblaast',[7] dat bij nadere beschouwing niets met de evangelische leer gemeen heeft.

Leve jouw genie, Erasmus, grote leidsman in de theologie. Geef nooit het

4. Brief 998, opgenomen in de *Farrago nova epistolarum* (Bazel, 1519).
5. Zie *Adagia I*, 5, 93: een loden meetlat die gemakkelijk vervormd raakte.
6. Marsyas was een sater die Apollo uitdaagde voor een muziekwedstrijd.
7. Persius, *Saturae I*, 14.

werk op dat je op je hebt genomen, zoals je altijd hebt gedaan. Alle geleerden zijn er immers volledig van overtuigd dat jij geboren bent als de Hercules die deze heilloze monsters moet verdelgen. Niemand zal jou uit je hoge positie verjagen, daar al je werken op gelukkige wijze de geest ademen van Christus de almachtige God. Mijn broer Anton, die jou ten zeerste genegen is, laat je groeten; hij is nu suffragaanbisschop van Spiers. Het ga je goed, beste Erasmus.

Freiburg im Breisgau, 24 mei 1520

1106 *Van Thomas More*
Canterbury, 26 mei [1520]

Thomas More aan Erasmus, gegroet

Over de jongen[1] wiens geval je in mijn aandacht hebt aanbevolen, had ik reeds met zijn vader gesproken voordat jij me schreef. De jongen had mij namelijk tevoren in een brief hierom gevraagd, omdat hij ervan overtuigd was dat mijn mening bij zijn vader enig gewicht in de schaal zou leggen. Ik heb de zaak met zorg aangepakt; of ik iets bereikt heb, weet ik allerminst zeker. De vader heeft mij niet ronduit afwijzend geantwoord, maar ik denk niettemin (want ik ken de man als iemand die op zijn zaken past) dat zijn meegaande antwoord eerder was ingegeven door een zekere schroom mij voor het hoofd te stoten dan dat hij recht uit het hart heeft gesproken. Het kwam erop neer dat hij mijn raad over zijn zoon zou opvolgen, maar intussen gaf hij duidelijk te verstaan dat hij zijn zoon liever geld dan literaire roem zag vergaren. De jongen zelf is volgens mij nog eerder bereid niet alleen zijn vaderlijk erfdeel, maar ook zijn vader zelf vaarwel te zeggen dan te verduren dat hij van de letteren wordt weerhouden; hij is het beslist waard dat iedereen zijn grote talent ondersteunt en met alle middelen bevordert.

De Leuvense student[2] heb ik op zo'n manier ondergebracht dat hij je ongetwijfeld eeuwig dankbaar zal zijn. Zijn gastheer is bijzonder ingenomen met zijn geleerdheid; toen hij hoorde dat jij hem bij mij had aanbevolen, vroeg hij uit zichzelf of de jongeman aan hem kon worden toevertrouwd. Ik heb zijn verzoek zonder enig bezwaar ingewilligd, omdat ik hem er anders om had willen vragen. Bij mij thuis is er immers geen plaats voor nog meer bedienden.

1. Het is niet bekend om wie het gaat.
2. Misschien Adriaan van Baerland.

Toen hij in de eerste dagen bij mij verbleef, liet hij mij enkele werken zien van Luis Vives. Iets wat meer verfijning en geleerdheid vertoont dan die werken, heb ik al lange tijd niet onder ogen gehad. Er zijn niet veel mensen te vinden, sterker nog, er zal nauwelijks iemand te vinden zijn die zich op zo jeugdige leeftijd (want je schrijft dat hij nog altijd in zijn jonge jaren is)[3] zo volkomen alle kennis ter wereld heeft eigengemaakt. Ik ben zowaar beschaamd, beste Erasmus, over mijzelf en mijn gelijken, die prat gaan op een of twee boekjes, nog tamelijk gebrekkig ook, wanneer ik zie dat Vives op zo'n jonge leeftijd zoveel puntgave, welbespraakte werken heeft gepubliceerd die bovendien van een fenomenale belezenheid getuigen. Het is al heel wat als men een van de klassieke talen onder de knie heeft, maar hij laat in beide talen een volmaakt meesterschap zien. Het is een nog grotere en zinvollere prestatie de luisterrijke wetenschappen te beheersen, maar wie laat zien over meer en belangrijker kennis te beschikken dan Vives alleen? Het allerhoogste echter dat men kan bereiken, is dat men zich als student de wetenschappen op zo'n manier heeft eigengemaakt dat men ze vervolgens als docent op anderen kan overdragen; welnu, wie doceert er duidelijker, aangenamer en op doeltreffender wijze dan hij? Ik kan de uitmuntende kwaliteiten van zijn declamaties, door jou scherp gezien en treffend beschreven, niet genoeg bewonderen, vooral omdat hij (dit is bij declamaties het belangrijkste) niet alleen de geschiedenis van die oude tijden vaardiger uit zijn geheugen opdiept dan iemand met zijn eigen levensgeschiedenis kan doen, maar ook de lotgevallen van mensen die al vele eeuwen dood zijn van zulke levendige gevoelens voorziet dat het lijkt of hij de dingen die hij zegt niet uit de boeken heeft gehaald, maar ze heeft gezien en meegemaakt, deelhebbend aan de gebeurtenissen naargelang ze goed of slecht uitvielen. Van de ideeën van zijn historische personages maakt hij bovendien geen gezapige inschatting op basis van andermans relaas, maar hij doorleeft ze met vuur, vanuit zijn eigen vrees, hoop, tegenslagen en geluk. Als hij slechts een van beide kwaliteiten aan de dag had gelegd, zou hij al bewondering verdienen. Maar zoals het nu is, vertoont hij ze allebei met zoveel bekwaamheid dat je hem voor een kameleon zou houden, die van kleur verandert als zijn omgeving wisselt.

Was het maar zo, Erasmus, dat sommigen die met al te veel eerzucht voor goede schrijvers willen doorgaan, eens goed wakker zouden worden en een voorbeeld zouden nemen aan Vives! En dat vooral omdat zij al het andere misprijzen, niet zozeer omdat zij ernstig streven naar welsprekendheid of die hebben bereikt, want zelfs in hun dromen kunnen zij zich niet de geringste voorstelling maken van een goede stijl. Op grond van welke studies

3. Zie brief 1082.

maken zij aanspraak op eerbetoon, zij die alle andere kunsten verwaarlozen? Wie niet in werkelijkheid zaken bepleit en ook geen fictieve betogen houdt, kan immers door niemand met recht een redenaar worden genoemd. Zelfs een dichter zou een zwakke en bloedeloze indruk maken als zijn werk niet wordt gedragen door wijsgerige vermaningen, retorische beginselen en bedrevenheid in de redekunst. Maar terwijl Vives in de welsprekendheid zoveel meesterschap aan de dag legt dat bijna niemand hem evenaart die zich nergens anders op toelegt, maakt hij bovendien gebruik van alle andere disciplines die het waard zijn gekend te worden, met zoveel bekwaamheid dat men zou geloven dat hij aan elke afzonderlijke discipline zijn hele leven heeft besteed.

Er is geen werk van hem dat niet bij iedereen ten zeerste in de smaak valt, maar wat mij werkelijk bijzonder aangenaam heeft getroffen is wat hij tegen de pseudodialectici heeft geschreven,[4.] niet alleen (maar ook wel om die reden) omdat hij op geestige wijze de draak steekt met hun dwaze spitsvondigheden, deze met krachtige argumenten bestrijdt en met dwingende bewijskracht onderuit haalt, maar ook omdat ik merk dat hij in dat werk een aantal gedachten ontwikkelt op nagenoeg dezelfde manier als ik vroeger eens voor mezelf heb gedaan, toen ik nog niets van Vives had gelezen. Dat ik die nu in het werkje van Vives aantref, bevalt me niet omdat ik tevoren zo ingenomen was met wat ik had bedacht (gewoonlijk doet het ons immers genoegen als we zien dat anderen zeggen wat tevoren in ons was opgekomen), maar omdat ik me gelukkig prijs nu ik de bevestiging krijg dat uitspraken waarvan ik tevoren dacht dat ze misschien misplaatst waren, helemaal zo gek niet zijn, aangezien Vives ermee blijkt in te stemmen. Het raakt en pleziert me in hoge mate dat niet alleen hetzelfde thema onze gedachten blijkt te hebben beziggehouden, maar dat we dit beiden op zo'n manier hebben behandeld (ook al doet hij dat uitgebreider en eleganter) dat we op veel onderdelen niet alleen dezelfde mening verkondigen, maar ook bijna dezelfde bewoordingen gebruiken.[5.] Ik vlei me dan ook graag met de gedachte dat een soort ster van verwantschap met een geheimzinnige kracht onze geesten in onderlinge overeenstemming samenbindt.

Ik wens hem er geluk mee dat hij zo'n aanzienlijke positie bekleedt bij zijn hoogwaardige kardinaal.[6.] Ik hoop dat de gunst van die godheid de ongerechtigheid herstelt van de fortuin, die gewoonlijk het slechtst uitpakt voor degenen die het beste verdienen en haar weldaden bewijst aan leeghoofden en boosdoeners, alsof ze een hekel heeft aan geletterdheid en deugd.

4. *In pseudodialecticos*, verschenen in *Opuscula varia* (Leuven, 1520).
5. More verwijst waarschijnlijk naar zijn *Epistola ad Dorpium* van 1515.
6. Guillaume de Croy; Vives was zijn huisleraar.

Maar de kardinaal, voor wie het bijna even gemakkelijk is iemand gelukkig te maken als voor de fortuin zelf, zal in zijn grote goedheid niet anders willen, en ook niet anders kunnen zonder zich de afkeuring van het nageslacht op de hals te halen, dan een zo groot man, die hij in zijn vertrouwde kring heeft toegelaten en aan wie hij zoveel voortreffelijke geleerdheid heeft te danken (waardoor hij nu aanmerkelijk beroemder is dan door de schittering van zijn waardigheid), in belangrijke mate te begunstigen.

Vaarwel, mijn dierbare Erasmus; ik hoop dat ik je binnenkort van man tot man zal kunnen begroeten bij de ontmoeting van de koningen in Calais.[7] De keizer komt vandaag aan. Morgen zal de koning hem in alle vroegte tegemoet komen, misschien zelfs al gedurende de komende nacht. Je kunt nauwelijks geloven met hoeveel vreugde niet alleen de koningen de rijksgroten, maar ook het volk het nieuws hebben verwelkomd dat de keizer ons land aandoet. Nogmaals vaarwel, vanuit Canterbury, daags voor Pinksteren.

Er is iets, beste Erasmus, wat ik Vives zou willen aanraden als ik hem zou kennen. Maar aangezien ik er nu niet zeker van ben hoe hij van een onbekende een ongevraagde dienst zal opvatten, kun jij hem beter bij gelegenheid erop wijzen dat in het *Huis der Wetten*[8] en in zijn *Droom*[9] (die overigens ver boven het nachtelijk gezwoeg van velen uitsteekt) ingewikkelde passages voorkomen die alleen door de grootste geleerden zijn te bevatten, terwijl het in het belang van de letteren zou zijn dat alles wat hij schrijft, door zoveel mogelijk mensen wordt begrepen. Het euvel kan gemakkelijk worden verholpen door de zaak uit te leggen of door heel beknopte toelichtingen in de marge toe te voegen. Ook zijn declamaties zouden veel aan helderheid winnen als hij die laat voorafgaan door een korte samenvatting van de toedracht van niet meer dan een pagina.

Nogmaals vaarwel. [1519]

1107 *Aan Thomas More*
[Leuven, juni 1520]

Deze brief is een antwoord op de vorige.

7. Zie brief 1087, noot 37.
8. *Aedes legum*, verschenen in *Opuscula varia* (Leuven, 1520).
9. *Somnium quae est praefatio ad Somnium Scipionis* (Antwerpen, 1520).

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Thomas More, gegroet

Wat een verdorven meningen de meeste vaders erop na houden, zien we maar weer eens aan de hand van dat voorbeeld. Ze waken angstvallig over het lichamelijk welzijn van hun kinderen zonder oog te hebben voor de toerusting van de geest, terwijl het zinloos en zelfs schadelijk is rijkdommen te bezitten als men die niet weet te besteden. Wat die jongen betreft, ga ik je niet bedanken en heb je ook niets nieuws gedaan, aangezien je, zoals steeds, slechts jezelf bent gebleven.

Het verheugt me dat mijn waardering van het talent van Luis Vives met de jouwe overeenstemt. Hij is een van degenen die de naam van Erasmus in de schaduw zullen stellen. Toch is er geen ander die ik evenzeer aanmoedig en ben jij me des te dierbaarder omdat je hem zo openlijk van je steun verzekert. Hij bezit een bijzonder wijsgerige geest. De meesteres aan wie allen offers brengen, maar die zeer weinigen begunstigt, veracht hij diep. Toch kan de fortuin niet voorbijgaan aan een dergelijk genie met zoveel literaire begaafdheid. Niemand is beter toegerust dan hij om de slagorden van de sofisten te verslaan, in wier kamp hij lange tijd heeft gediend. Ik zal er in Calais bij zijn, als mijn gezondheid het toelaat, om alle vrienden voor een laatste keer te begroeten en vaarwel te zeggen. Het ga je goed, onvergelijkelijke vriend.

[1519]

1108 *Van Juan Luis Vives*
Brugge, 4 juni [1520]

Juan Luis Vives aan zijn leermeester Desiderius Erasmus van Rotterdam, gegroet

Toen ik, op reis met kardinaal de Croy, de grens had bereikt van het machtsgebied van onze vorst, beste Erasmus, geleerdste en voortreffelijkste van alle mensen, bekroop mij de lust het nabijgelegen Frankrijk aan te doen en in enkele korte etappes naar Parijs te gaan, zowel om degenen terug te zien die daar uit mijn oude kring van vrienden en kennissen zijn overgebleven als om nieuwe vrienden te maken met wie ik me uitstekend zou kunnen vermaken: in gesprekken en in de omgang terwijl ik daar was, en door middel van brieven na mijn vertrek. Het trof zeer ongelukkig, dacht ik, dat juist toen mijn geschrift tegen de pseudodialectici (met name die van Parijs) was verschenen,[1] zodat ik ongetwijfeld zou merken dat veel mensen van het slag dat so-

1. *In pseudodialecticos*, verschenen in *Opuscula varia* (Leuven, 1520).

fisten wordt genoemd, mij weinig genegen waren. Maar de werkelijkheid bleek heel anders dan ik me in mijn overdreven vrees en argwaan had voorgesteld.

Ik kwam niet vermoeid, maar verkwikt van mijn reis in Parijs aan en liet door mijn bediende aan mijn vrienden zeggen dat ik er was. Ze kwamen in groten getale toegesneld, begroetten me hartelijk en toonden zich verheugd over mijn komst. De dag daarop en de volgende dagen namen zij anderen naar me mee, sofisten van grote naam. Zoals het gaat, kwamen in de conversatie meteen hun studies ter sprake en ook de mijne. En ik maar mijn best doen vooral niets te zeggen over mijn brief aan Fortis[2] (hij was er nota bene zelf bij), denkend dat ik die op een wel zeer ongelukkig moment had uitgebracht. Op zeker moment kon Fortis niet langer zwijgen over mijn brief aan hem. Alle aanwezigen moesten lachen en vertelden dat ze het werk niet alleen goedgunstig hadden opgevat, maar me bovendien niet weinig dankbaar waren dat ik zoveel moeite had besteed aan de weerlegging van die belachelijke dwaasheden. In Parijs waait nu een heel andere wind dat toen ik er filosofie studeerde,[3] werd mij gezegd, al zijn er velen die het niet durven of aankunnen voorgoed afscheid te nemen van de rol die vroeger zo geliefd was en het acteerwerk dat zoveel bijval oogstte, en zich nog altijd richten naar het repertoire en het publiek van weleer. Ook vertelden ze dat sommige Spanjaarden door hun voorbeeld een krachtige aanzet geven om tot iets beters te komen: Juan Población, die zeer bedreven is in alle soorten wiskunde en zich ook met succes op de schone letteren heeft toegelegd; Francisco de Melo, die dit eveneens heeft gedaan, en Gabriel Aquilinus, voor wie hetzelfde geldt; en Juan de Enzinas, die heeft beloofd te zullen volgen. Deze jongeman is de scherpste debater van iedereen, ook in scholastieke disputen; treedt men hem met gelijke wapens tegemoet, dan beschikt hij over duizenden technieken om aan te vallen en terug te slaan, en over evenveel technieken om uit te wijken, te ontsnappen en zich ongrijpbaar te maken. Mij werd veel verteld over Dom Martinho van Portugal, een verwant van zijn koning. Van hem heb ik zelf nog meer kunnen zien en een beschrijving die hem recht doet, zou een hele brief vergen. Na van de sofismen te hebben geproefd, stond de bitterheid daarvan hem zozeer tegen dat hij zich geheel heeft overgegeven aan (of moet ik zeggen: gestort op?) de oorspronkelijke, waarlijk humane geleerdheid, vermoedelijk om met de zoetheid daarvan de bittere smaak van zijn tong af te spoelen. In die disciplines heeft hij grote vorderingen gemaakt. Omdat hij vermoedde dat ik op deze gebieden iets te betekenen heb, heeft hij me bijzonder welwillend, vriendelijk en behulpzaam bejegend.

2. *In pseudodialecticos* heeft de vorm van een brief aan Fortis.
3. Van omstreeks 1509 tot 1512.

Het zou te ver voeren op te sommen wie ik allemaal heb ontmoet en welke eer mij te beurt viel omdat zij dezelfde mening over mij waren toegedaan: niet alleen vorsten en edelen, die de wetenschappen respecteren en beoefenen die passen bij hun levenswijze en hun stand, minderwaardige onderwerpen overlatend aan minderwaardige lieden, maar ook de voornaamste theologen van de universiteit. Je zou nauwelijks geloven hoe groot hun openheid is en hoeveel gunstiger ze alles beoordelen dan velen die jij kent. Weten ze iets niet, dan spijt hun dat; ze zijn niet afgunstig op wie het wel weet en moedigen degenen aan die zich de betreffende kennis eigen willen maken.

Met hen heb ik getafeld, dikwijls en op aangename wijze. Aan tafel waren de gesprekken nauwelijks begonnen of jij werd in een of ander verband genoemd, en ook na de maaltijd ging het dikwijls over jou. Ach mijn Erasmus, ik zou het allemaal vertellen als jij het kon verdragen in een brief aan jou te worden geprezen. Schreef ik maar aan een ander! Tegen mijn zin moet ik daarom verzwijgen wat zij zeiden over Hieronymus die door jouw inspanningen zijn ware gedaante heeft herkregen[4.] en over het Nieuwe Testament dat in zijn oorspronkelijke staat is hersteld, een werk dat de christelijke vroomheid meer profijt heeft gebracht dan alles wat de afgelopen duizend jaar in de scholen in uitgekraamd; ik moet verzwijgen hoezeer ze je parafrasen bewonderen, die de goddelijke boodschap van Paulus met meer duidelijkheid aan de man brengen, en hoeveel genoegen en voordeel ze ontlenen aan de *Adagia*, de *Copia*[5.] en je overige wereldlijke geschriften; ik moet verzwijgen hoeveel plezier iedereen heeft in de *Zotheid*, die niemand aanstoot geeft, ongetwijfeld omdat de gewichtigheid van die theologen taaier en sterker is dan die van anderen. Wat voel ik me lomp en onhoffelijk dat ik hierover moet zwijgen, wat ben jij hard dat je me dit oplegt! Maar er zal een tijd komen dat ik je niet langer gehoorzaam.

Dit zul je toch moeten verdragen, of je wilt of niet: vanuit welke gezichtshoek zij je ook bekijken, steeds treed je als de beste naar voren, bewonderenswaardig en volmaakt. Ik kan je meer dan tien mannen uit hun rangen noemen die jou hun volle inzet, ijver, steun en toewijding beloven en aanbieden; ze zijn voor jou tot alles bereid, hun huizen staan voor je open als je daarheen zou gaan en hun middelen, personeel, rijkdom en vrienden staan tot je beschikking. Ze vragen je met grote aandrang door te gaan je verdienstelijk te maken voor de christelijke godsdienst en voor het intellectuele leven in het algemeen, zonder je te laten afschrikken door het geblaf van ongeletterde lieden; ze doen hun best om te voorkomen dat in theologische

4. Zie brief 326.
5. Zie brief 260.

twistgesprekken over onzinnige onderwerpen wordt gediscussieerd. En zo gaat het ook werkelijk. Als iemand aan de Sorbonne komt aanzetten met een argument geweven uit de spinnewebben van Swineshead, fronsen de toehoorders onmiddellijk hun wenkbrauwen en tekenen ze protest aan: ze fluiten zo iemand uit en jagen hem de zaal uit. Hetzelfde gebeurt tijdens filosofische debatten: als een slimmerik raadseltjes komt opgeven, beladen met allerlei syncategorematische termen[6.] waar een Etruskische waarzegger aan te pas moet komen om die te ontrafelen - iets wat elders zeer in de smaak valt bij het schamel geklede geleerdenvolkje - wordt hij tegenwoordig met geschreeuw, gejoel, gefluit en kabaal uit de zaal verdreven. Ik twijfel er niet aan dat jij je hierover verheugt in je liefde voor de betere soort studie en ik moet zeggen dat ik van het schouwspel heb genoten, al is de academische gemeenschap er nog niet in geslaagd dat soort sfinxen van zich af te schudden.

Alles wat ik heb gezegd, heeft te maken met het plezier en de vrolijkheid die ik in Parijs in ruime mate heb ondervonden. Iets wat me niet alleen genoegen heeft verschaft, maar ook ten zeerste heeft bijgedragen aan het profijt van mijn reis, was dat het mij vergund was Budé te ontmoeten en te spreken - vroeger jouw vriend, nu de mijne, of liever de onze. Mijn hemel, wat een man is dat, of je nu kijkt naar zijn intelligentie, zijn geleerdheid, zijn karakter of zijn fortuin, die voor een dergelijk man als laatste komt, want hoewel die fortuin meer dan schitterend is te noemen, zinkt die toch in het niet vergeleken bij de omvang en de glans van zijn overige gaven. Hij is geboren in een positie van groot aanzien en geniet in zijn stand de hoogste achting, die hem toekomt als hoofd van zijn geslacht, en is bovendien voorzien van rijkdommen waarvoor iemand van zijn geboorte zich niet hoeft te schamen. Maar dit is niet de grond waarop hij moet worden beoordeeld, want zijn overige gaven verduisteren de ster van zijn fortuin en zijn afkomst, zoals de zon de hemellichamen aan het oog onttrekt.

Het doet me plezier aan jou en over Budé te schrijven. De boeken die hij heeft uitgegeven, zingen zijn lof met een luide en heldere stem, en zelf bewonder en verheerlijk jij voortdurend zijn deugden, waarover ik veel liever van jou wil horen dan dat ik ze beschrijf. Wat heeft hij veel gelezen en met wat een toewijding! Alles wat hij tot op heden heeft geschreven, toont uitvoerig aan dat er niets is wat hij niet heeft gelezen en dat hij niets heeft gelezen zonder de grootste zorgvuldigheid. Wie zou zijn geheugen niet bewonderen? Het lijkt waarachtig wel of hij een hele bibliotheek in zijn hoofd heeft opgeslagen, zozeer heeft hij alles paraat: geschiedenis, literatuur, oudheid-

6. Termen zoals voegwoorden en voorzetsels die, op zichzelf staand, niets aanduiden, maar worden gebruikt om andere termen met elkaar te verbinden.

kunde, alle soorten zaken, alle soorten uitdrukkingen. Latijn schrijft en spreekt hij op zo'n manier dat er geen reden is waarom hij niet voor een groot man zou zijn gehouden ten tijde van Cicero, als hij toen had geleefd, en Grieks op zo'n manier dat de Grieken zelf toegeven dat zij van hem hun taal kunnen leren. Hoe buitengewoon onderlegd hij is in de wijsbegeerte, wordt duidelijk uit zijn vijfdelige werk *Over de as*,[7] terwijl niemand die hem niet van nabij heeft meegemaakt en nader heeft leren kennen, gemakkelijk zou geloven hoeveel hij weet. Hoe goed hij op de hoogte is van de klassieke auteurs, is iets wat men niet moet aannemen op grond van mijn relaas, maar kan leren van zijn *Aantekeningen op de Pandecten*[8] en zijn boeken *Over de as*. Dit laatste boek heeft Ermolao,[9] Pico, Poliziano, Gaza, Valla, ja heel Italië beschaamd doen staan, zodat Tunstall, een zeer geleerd man, even verstandig als juist heeft opgemerkt dat Budé zich belachelijk zou hebben gemaakt als hij, voordat hij het werk had uitgegeven, had aangekondigd dat hij het zou gaan schrijven.[10] Evenmin vergiste degene zich die op het titelblad schreef: 'Kritiek spuien op dit werk is gemakkelijker dan het na te doen.'[11] Wat moet ik zeggen over zijn karakter? Al zijn eigenschappen zijn voortreffelijk en eerbiedwaardig: zijn toegankelijkheid, zijn vriendelijkheid, zijn billijkheid niet te vergeten, zijn plichtsbesef tegenover God en de mensen. De weg naar de hoogste posities lag voor hem open als hij het had kunnen verdragen slechts een duimbreed af te wijken van zijn stipte, in alle opzichten volmaakte deugdzaamheid. Maar deze verkoos hij boven alle beloften en verlokkingen van de fortuin. Nooit heeft hij, verblind door de schittering van rijkdom, de ogen afgewend van wat rechtvaardig en heilig is.

Jij weet dat dit alles waar is en in jouw welsprekendheid stel je zijn verdiensten niet groter voor dan ze zijn. Ik weet niet eens of je dat zou kunnen, zozeer heeft hij de top al bereikt, maar in elk geval zet je zijn verdiensten luister bij en overtuig je de lezers van de feiten. Jij bent Budé genegen en ten zeerste op hem gesteld. Hij is de enige benoorden de Alpen aan wie je de voorkeur geeft boven de meeste Italianen; zo denk jij over hem, zozeer vereer en bewonder jij zijn intellect en zijn werk. Hij denkt op zijn beurt het-

7. *De asse et partibus eius* (Parijs, 1514) is een werk over het muntwezen (een as is een Romeins muntstuk) maar tegelijk een soort encyclopedie van de Oudheid.
8. *Annotationes in XXIV libros Pandectarum* (Parijs, 1508), een studie naar het Romeins recht.
9. Ermolao Barbaro.
10. Zie brief 571.
11. Deze woorden staan, in het Grieks, op het titelblad van de tweede druk van 1516.

zelfde over jou, niet uit dankbaarheid maar omdat hij het meent. Hij noemt je de prins der hedendaagse letteren en stelt je aan de spits van de geleerdheid. Hij heeft een bijna religieuze eerbied voor je intellect, je kennis en je werken. Je naam en faam is hij bijzonder toegewijd. Jullie moeten doorgaan elkaar te beminnen, te vereren en te bewonderen. Jullie zijn twee lichamen, maar daarin huist maar één geest. Wat kan de geleerde wereld aangenamer of vreugdevoller zijn dan dit schouwspel? Immers, dat hij in zijn brieven[12.] op nogal bitse wijze de draak met je heeft gestoken, zoals het misschien lijkt voor wie jullie niet kent, op een manier die niet past bij jullie vriendschap, is iets waarvoor velerlei redenen bestaan, zoals ik zowel van jullie beiden als uit de feiten heb begrepen. Ten eerste zocht elk van jullie een gelegenheid om uitvoerig aan de ander te schrijven, en niet alleen om de ander lof toe te zwaaien, want dit kan men niet uitentreuren blijven doen en zelfs als dat wel kan, is er toch aan alles een grens. En aangezien de welsprekendheid zelf wegkwijnt zonder dat iemand weerwerk biedt, hadden jullie er aanvankelijk plezier in elkaar enkele speldenprikken toe te dienen. Wat moet een redenaar immers beginnen indien hij als enige het woord voert of niet door een ander wordt aangemoedigd en geprikkeld? Dan kan het niet anders of hij wordt mat en loom. Cicero schrijft dat Gaius Erucius zijn aanklacht tegen Roscius Amerinus met grote slordigheid had samengesteld, omdat hij niet vermoedde dat iemand hem van repliek zou dienen.[13.]

Zo kwam het gesprek dan allereerst op jullie oeuvre, waarover heel wat valt te zeggen, want jullie hebben een groot aantal zeer erudiete werken geschreven die alle geleerden dikwijls ter hand nemen. Terwijl jullie elkaar vroegen naar de redenen van bepaalde uitspraken en elk de bedoeling van het geschrevene uitlegde, wees de een datgene wat bij de ander misschien niet tot afkeuring, maar wel tot verbazing had geleid, losjes van de hand of wierp het de ander voor de voeten. Dit was de oorspronkelijke aanleiding voor jullie aanvaring. Beiden voelden jullie je beschaamd doordat jullie niet in alle opzichten elkaars goedkeuring verkregen. En terwijl jullie je bedoelingen en de achterliggende redenen bleven herhalen, dook jouw apologie tegen Lefèvre op, waardoor de strijd nog wat verder oplaaide: terwijl jij in de ogen van Budé te ver was gegaan, of in elk geval die indruk had gegeven, en niet moest doorgaan Lefèvre met nieuwe geschriften te bestoken, was jij daarentegen van mening dat je je bijzonder ingetogen en gematigd had betoond.

Vervolgens kwam het tot woorden die sommigen al buitensporig, grie-

12. Zie brieven 810 en 896, beide gepubliceerd in de *Farrago nova epistolarum* (Bazel, 1519).
13. Cicero, *Pro Sexto Roscio Amerino XXI*, 58.

vend en ontoelaatbaar vinden, terwijl het jou leek (en met dit enkele feit nam Budé genoegen) dat ze de grenzen van de vriendschap niet te buiten gingen, en mij lijkt dat ook, als ik de zaak zorgvuldig in overweging neem, want jullie hebben beiden vrijuit gesproken, vertrouwend op de oprechtheid van jullie vriendschap. Zelfs grappen die buitenstaanders als stekelig en wrang ervaren, zijn voor vrienden onschuldig: ze brengen geen wonden of beten toe en komen zelfs nauwelijks aan als slagen, alleen maar als kittelingen. Ook uit de geest van jullie woordenwisseling blijkt immers dat elkaar kwetsen het laatste was wat jullie wilden, terwijl de woorden zelf misschien geen honing, maar ook geen gal bevatten; wel zout en kwinkslagen, die door de vriendschap zelf worden voorgeschreven - niet door vriendschap van de alledaagse soort, maar door de voorname en ware vorm zoals die bestond tussen Cicero en Atticus en Brutus, die elkaar dikwijls met soortgelijke brieven te lijf gingen.

Hoe dan ook durf ik je elke denkbare toezegging te doen aangaande de gevoelens van Budé tegenover jou, al besef ik terdege dat jij hem door en door kent. Hij heeft mij brieven getoond die aan hem waren geschreven door sommige furiën (dat is een betere naam voor hen dan ‘mensen’) die het erop aanlegden jullie te verdelen en van jullie ene ziel er twee te maken, slinks verdraaide verdachtmakingen uitend en het zaad van de tweedracht zaaiend, rechtstreeks verkregen uit de voorraad van Alecto. Ik zei wat mij op dat ogenblik geschikt leek om de gevoelens van Budé tot bedaren te brengen voor het geval al dat venijn een bittere smaak had nagelaten. Maar mijn opmerkingen waren onnodig, want terwijl hij tegenover alle anderen hardnekkig vasthoudt aan een eenmaal gesloten vriendschap en die zelfs niet gemakkelijk opgeeft na onheus te zijn bejegend, zitten de wortels van zijn genegenheid en eerbied voor jou zo diep in zijn hart dat je daaruit met geen geweld bent weg te krijgen. Ik verzeker je uit zijn naam, zoals ik dat ook bij hem uit jouw naam heb gedaan, dat jullie vriendschap altijd zal voortduren - een vriendschap die zonder twijfel onophoudelijk ten goede zal komen aan de letteren en de wetenschap. Ik zou deze verzekering niet durven geven als ik niet wist dat jullie beschikken over genoeg wijsheid om te allen tijde eerder geloof te hechten aan de feiten dan aan geruchten, aan lasteraars en aan vrienden wier raad door de verkeerde gevoelens is ingegeven. Maar genoeg nu hierover. Ik hoop dat jullie vriendschap zo stevig is gegrondvest dat ze uit eigen kracht in stand blijft en dat ze niet door enige intrige kan worden vernield of aan het wankelen kan worden gebracht.

Ik keer terug naar mijn reisverslag. Mijn vrienden waren van mening dat het een schande zou zijn als ik twee weken lang geen voordracht zou houden en drongen erop aan dat ik ook in Parijs mijn onzin met luide stem aan

de man zou brengen. Dat vond ik best. En om niet te ernstig te worden, heb ik gekozen voor de *Droom*,[14.] zodat ik niet uit de toon zou vallen als ik tijdens de voordracht in slaap zou sukkelen. Zo heb ik dan liggend en af en toe indommelend de *Droom van Scipio* voor hen nagedroomd, en toen ik daaruit ontwaakte, maakte ik mij klaar om meteen te vertrekken. Redenen om terug te keren waren er genoeg, maar ik werd nog enige tijd opgehouden door zowel oude als nieuwe vrienden, wier dienstbetoon mij tot last was en die mij inmiddels een overladen maag hadden bezorgd met hun vele diners en drinkgelagen. Het zou nog lang zijn doorgegaan als mij geen brief van de kardinaal had bereikt die mij buitengewoon gelegen kwam: ik werd onmiddellijk teruggeroepen. Nadat ik die had gelezen, heb ik hun van harte vaarwel gezegd, met hun ontbijten, lunches, diners en soupers, met hun pinten en pasteien van allerlei soort en maat. Op Drievuldigheidsdag, de vijfde dag na mijn vertrek, ben ik met de koets in Brugge aangekomen. Deze brief heb ik de dag daarna aan je geschreven.

Hartelijk vaarwel en het ga je goed, mijn leermeester.

1109 *Van Hermann von dem Busche*
Mainz, 5 juni [1520]

Hermann von dem Busche aan zijn vriend Erasmus van Rotterdam

In Mainz ontmoette ik je dienaar, die uit Bazel was teruggekeerd en op het punt stond alweer te vertrekken. Van hem vernam ik dat tijdens mijn afwezigheid je apologie tegen de nietige onverlaat Edward Lee samen met een brief voor mij was aangekomen in Spiers. Wat hij met die fameuze publicatie van hem heeft bereikt, is dat hij zich volkomen belachelijk heeft gemaakt in de ogen van iedereen die over een beetje menselijk verstand beschikt, en dat op spreekwoordelijke wijze, evenzeer als de mestkever die tot zijn schade en schande op zoek ging naar de adelaar.[1.] Duizendmaal dank, zeergeleerde Erasmus, dat je mij dit bijzonder smaakvolle geschenk van jou waardig hebt geacht. Kon mijn wraak op die windbuil die jou er van langs geeft maar even intens zijn als mijn genegenheid voor jou, Erasmus! Je zou aan mijn geschrift ongetwijfeld zien dat Von dem Busche die furie een uitzonderlijke haat toedraagt, uitsluitend omwille van jou. Maar godzijdank heb jij voor jouw verdediging de talenten van Von dem Busche noch die van enig ander nodig: jij

14. Zie brief 1106, noot 9.
1. Zie *Adagia III*, 7, 1.

bent in je eentje meer dan voldoende opgewassen tegen het hele leger van de barbaren, niet tegen Lee alleen. Moge Christus jou voor ons bewaren, uitzonderlijk groot man, geboren voor het algemeen welzijn van iedereen die met de geleerdheid is begaan. Dat hij dit zal doen, is iets wat ik me met des te meer vertrouwen voorspiegel omdat hij geheid wraak neemt op alle kwaadsprekers, in het bijzonder op degenen die in naam en onder het mom van de religie niets anders doen dan alle ware religie te gronde richten.

Jouw eerste twee boeken had ik al gelezen nadat ik ze bij toeval had aangetroffen in Worms. Daaruit had ik opgemaakt dat je nog een derde boek zou toevoegen. Ik zal dat dan ook gretig gaan lezen als ik weer thuis ben, en bovendien zal ik om die reden mijn terugkeer aanzienlijk verhaasten. Ik heb je deze brief in de gauwigheid geschreven, al ben ik overigens evenmin een zeer begaafd schrijver wanneer ik er alle tijd voor neem; wees daarom zo goed af te zien van kritiek. Hou je taai, tot schaamte van Lee, het liederlijkste creatuur dat op twee benen rondloopt, als hij tenminste over genoeg fatsoen beschikt om zich te kunnen schamen.

Ik schrijf je vanuit Mainz, ten huize van de hoogedele heer Marquard von Hattstein, die alle geleerdheid en alle geleerden een warm hart toedraagt, jou en Reuchlin in het bijzonder. Hij heeft me gevraagd jou zijn zeer beleefde groeten over te brengen en hij beveelt zich niet minder eerbiedig bij je aan dan hij bij een paus zou doen. Groet ook daarginds Nesen en Maarten van Dorp namens mij; op de laatste ben ik ten zeerste gesteld nu ik heb begrepen dat hij jou in zijn hart heeft gesloten. Genoeg gezwetst nu. Nogmaals vaarwel.

5 juni, voor zonsopgang

1110 *Aan Johann Witz*
Leuven, [mei/juli 1520]

Deze brief is het voorwoord bij Erasmus' uitgave van *Liber antibarbarorum* (‘Het boek van de antibarbaren’), in 1520 verschenen te Bazel bij Johann Froben. Zoals de brief duidelijk maakt, gaat het om een jeugdwerk van Erasmus waarvan het grootste deel verloren was gegaan. Van het gedeelte dat kennelijk in handschrift circuleerde, besloot Erasmus in 1520 een uitgave te bezorgen.

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Johann Witz, gegroet

In de natuur ligt een wonderlijke kracht verborgen, mijn beste Witz, wat wel hieruit blijkt dat ik in mijn jeugd - toen de letteren volkomen verbannen waren van de scholen, de steun van boeken en leermeesters ontbrak en men er geen eer in stelde een talentvolle leerling aan te sporen, maar veeleer iedereen van waardevolle vakken afhield en andere stof opdrong - toch tot het heiligdom van de muzen werd aangetrokken, en dat niet door mijn verstand, aangezien ik dat destijds nog nauwelijks bezat, maar door een natuurlijke aanleg. Ik haatte degenen van wie ik wist dat zij de humaniora vijandig gezind waren, terwijl ik allen liefhad die ervan hielden; mannen die zich op dat gebied een naam hadden verworven, vereerde en aanbad ik zelfs alsof zij goden waren. Van deze houding heb ik geen spijt nu ik op leeftijd gekomen ben. Niet dat ik een veroordeling uitspreek over andermans bezigheden die mij destijds niet erg boeiden, maar ik begrijp nu hoe kil, gebrekkig en blind geleerdheid is als zij niet door de muzen wordt gevoed. Bovendien is het beschamend met hoeveel domheid sommigen het veruit waardevolste onderdeel van de wetenschap verachten en alles afdoen als rijmelarij wat tot de oude, beschaafdere letterkunde behoort. Dergelijke lieden maakten mij als jongeman het leven zuur en hielden mij ver van mijn liefde vandaan, zodat ik zwoer mij met de pen te zullen wreken, zij het dat ik niemand bij naam zou noemen.

Nog voordat ik mijn twintigste jaar had bereikt, toog ik aan het werk. Enkele jaren daarna vatte ik het plan op voor een bewerking van de stof in dialoogvorm, in de hoop dat dit de lectuur zou veraangenamen. Ik had mijn werk in vier boeken ingedeeld. Het eerste was gericht tegen de verwijten die ons gewoonlijk voor de voeten worden geworpen door sommigen die eerder uit bijgeloof of gehuichelde vroomheid handelen dan uit godsdienstzin. Het tweede nam, bij monde van een personage dat lijkt op Glauco bij Plato, op uiterst welbespraakte wijze de welsprekendheid onder vuur en bracht alle denkbare retorische strijdmiddelen in het geweer tegen de retorica, zozeer dat John Colet zaliger nagedachtenis, toen hij het boek uithad, mij tijdens een vriendschappelijk gesprek in ernst vertelde: ‘Jouw boek heeft mij er volledig van overtuigd de welsprekendheid terzijde te laten.’[1] En toen ik hem aanspoorde zijn oordeel op te schorten totdat hij de pleitbezorger van de welsprekendheid had aangehoord, ontkende hij dat ik mijn betoog zou kunnen afzwakken. Het derde boek stelde zich teweer tegen de redeneringen uit het tweede, maar ik had het nog niet af. Het vierde behartigde afzonderlijk de zaak van de dichtkunst die mij als jongeling zo innig bekoorde. Hiervoor had ik nog geen indeling vastgesteld, alleen maar een hoop materiaal verzameld om daarvan later iets te maken.

1. Erasmus gaf Colet vermoedelijk in 1499 of in 1505-1506 inzage in het manuscript.

Het eerste boek vulde ik aan tijdens mijn verblijf in Bologna,[2.] reeds met het oog op een uitgave. Het tweede heb ik herzien toen ik op het punt stond uit Italië te vertrekken[3.] en achtergelaten bij Richard Pace,[4.] een man overladen met alle mogelijke deugden en uitnemende eigenschappen. Beide boeken zijn onder zijn hoede verloren gegaan door toedoen van lieden wier betrouwbaarheid deze goudeerlijke man even hoog aansloeg als de zijne. Het verlies van het eerste boek deed mij weinig verdriet, omdat er te zeer een onvolwassen geest uit sprak en ik er mijn minst fijnzinnige uitspraken had ondergebracht. Van de andere had ik graag gezien dat ze bewaard waren gebleven, maar daar dachten die nietsnutten anders over die andermans werk verkwanselen terwijl zij zelf niets van waarde voortbrengen.

Toen ik naar Leuven was verhuisd,[5.] hoorde ik dat het eerste boek, in de vorm die ik er destijds aan had gegeven, in zo ruime kring was verbreid dat ik het niet meer kon terugnemen. Het was namelijk al min of meer in de openbaarheid gebracht door sommigen die met meer ijver dan bezonnenheid Erasmus vooruithelpen. Om de zaak recht te trekken heb ik zelf het boek herzien en naar de drukker gebracht, al had ik het eigenlijk liever voorgoed doen verdwijnen, vooral nu Hermann von dem Busche over hetzelfde onderwerp een geleerd, scherpzinnig en met zorg samengesteld werk heeft uitgebracht onder de titel *Bolwerk van de humaniora.*[6.] Maar toch heb ik liever dat mijn werk in omloop is in de bewerking waarvoor ik zelf nog heb kunnen zorgen dan in de corrupte vorm die het inmiddels had aangenomen.

Mocht het tweede boek nog boven water komen, dan zal ik dat toevoegen. De rest van het werk zal ik uit mijn geheugen opdiepen, tenzij degenen die mijn aantekeningen verborgen houden zich liever goede mensen willen betonen dan dieven van andermans arbeid.[7.] Wie het hier aangeboden deel, dat het slechtste is van het hele werk, niet geheel versmaadt, gelieve goed rond te kijken om de rest op het spoor te komen. Met des te meer graagte zal ik ook andere zaken in het licht geven die ik tot dusver in kladvorm heb bewaard, zoals een werk over het schrijven van brieven.[8.] Intussen draag ik dit fragment aan jou op, zeergeleerde Witz, jij die de jeugd van je stad even nauw-

2. Van november 1506 tot januari 1508.
3. Waarschijnlijk in de winter van 1508-1509, voordat hij naar Rome trok. Erasmus verliet Italië in de zomer van 1509.
4. Pace verbleef destijds in Ferrara.
5. In 1517.
6. Hermann von dem Busche, *Vallum humanitatis* (Keulen, 1518).
7. De overige delen van het werk zijn nooit meer opgedoken of door Erasmus herschreven.
8. *De conscribendis epistolis* zou in 1522 verschijnen te Bazel.

gezet onderwijst in de goede zeden als in de schone letteren. Ga voort met wat je begonnen bent en rust niet totdat je, naargelang je krachten reiken, alle barbarij van onze Duitse bodem hebt weggevaagd. Wij hebben onszelf lang genoeg onderschat en zowat als beesten laten behandelen door lieden die wonder wat van zichzelf denken. Het ga je goed.

Uit Leuven

1111 *Aan Juan Luis Vives*
Leuven, [juni 1520]

Erasmus van Rotterdam aan de volleerde wijsgeer Juan Luis Vives, gegroet

De staat van mistroostigheid, vermoeidheid en ontevredenheid met mijzelf waarin ik me bevond, sloeg wonderlijkerwijs om in vrolijkheid door toedoen van jouw brief,[1] zeergeleerde Vives, die jouw bijzonder geslaagde reis zo levendig beschrijft en voor ogen voert dat het lijkt of ik er zelf met jou op uit ben getrokken. Je moet wel onder een bijzonder gunstig gesternte zijn geboren dat je er zo goed in bent geslaagd als een overloper de strijd aan te binden met je vroegere wapenbroeders, de sofisten - en dat in Parijs, dat het thuisland en het bolwerk van de sofistiek leek te zijn, zodat het gevaar bestond dat jij er zou worden gestenigd of door horzels zou worden doodgestoken. Ik verheug me ten zeerste over het publieke succes van de geleerdheid, maar ook persoonlijk ben ik blij voor de universiteit van Parijs, vanwege mijn vroegere verblijf aldaar gedurende enkele jaren die ik niet zonder genoegen heb doorgebracht. Wat mogen we voor de toekomst niet allemaal verwachten, nu de Sorbonne de intellectuele scherpslijperij vaarwel heeft gezegd en de ware, gedegen theologie in haar armen heeft gesloten! Het doet me plezier dat de muzen zijn teruggeroepen, die tevoren geheel en al uit de scholen waren verbannen. Wel zou ik willen dat ze zodanig worden ontvangen dat ze alleen de barbarij en de inhoudsloze flauwigheden verdrijven en niet eveneens de disciplines tenietdoen die men moet kennen; verre van deze in de weg te zitten, moeten ze er juist toe bijdragen dat men deze onder de knie krijgt. Men moet ook niet al zijn tijd aan de schone letteren besteden, zoals sommigen doen in Italië, al te zeer de heidenen navolgend. Zodra zij Jupiter, Bacchus, Neptunus, Cinthius en Cyllenius in een handvol verzen hebben verpakt, komen zij zichzelf voor als wonderen van geleerdheid. De

1. Brief 1108.

schone letteren genieten pas de eer die hun toekomt wanneer ze als een smaakmaker aan andere, ernstiger disciplines worden toegevoegd.

Overigens verbaas ik mij er dikwijls over dat terwijl zowat alle universiteiten ter wereld tot inkeer lijken te zijn gekomen en zich toeleggen op een zekere soberheid, men alleen in Leuven mensen aantreft die zich met hand en tand tegen de betere literatuur verzetten, temeer daar zij ook in het sofistische soort geleerdheid niet bijzonder uitblinken. De hoogwaardige John, bisschop van Rochester, een ware bisschop en een ware theoloog bij uitstek, vertelde mij drie jaar geleden dat aan de universiteit van Cambridge, waarvan hij de permanente kanselier is (zo noemen zij namelijk de hoogste, permanente bestuursfunctie van die instelling), in plaats van sofistische haarkloverijen tegenwoordig sobere, zinvolle disputaties onder de theologen worden gehouden, waaruit ze niet alleen als geleerdere, maar ook als betere mensen te voorschijn komen. De universiteit van Oxford bood, door toedoen van sommige monniken, aanvankelijk enig verzet, maar het gezag van de kardinaal en de koning heeft de weerstand gebroken van degenen die deze vermaarde, eeuwenoude universiteit een zo groot goed wilden ontzeggen.[2.] Over Italië hoef ik het niet eens te hebben, want daar hebben die studiën altijd de boventoon gevoerd en zelfs bijna het rijk alleen gehad, als men de geneeskunde en de rechtsgeleerdheid niet meerekent. De universiteit van Alcalá heeft haar naamsbekendheid nergens anders aan te danken dan aan haar omarming van de talenstudie en de schone letteren; haar voornaamste boegbeeld is de oude Antonio de Nebrija, die het beslist waard is vele Nestors te overleven. In Duitsland zijn er bijna evenveel universiteiten als er steden zijn. Daarvan is er bijna geen die niet met hoge salarissen hoogleraren in de talen aantrekt. In Keulen zijn om onduidelijke redenen de beschaafdere studiën nooit in tel geweest, omdat daar, naar men mij vertelt, de dominicaanse en franciscaanse scharen het voor het zeggen hebben. In elk geval heeft iedereen die wilde, daar altijd de vrijheid gehad te doceren, ook tegen betaling.

Maar dan Leuven - met wat een kabaal verhinderen de bestuurders daar dat iemand onderwijs aanbiedt in enige eerbare wetenschap, zelfs al is het gratis! Op hoeveel manieren is hier niet samengespannen tegen een zaak die niet alleen de universiteit, maar het hele land in hoge mate zou sieren en tot nut zou zijn! Men haalde een reglement uit de oude doos weer te voorschijn, men beriep zich op het gezag van de hele academische gemeenschap en smeekte het koninklijk hof om bijstand, wereldlijke magistraten werden te hulp geroepen en uiteindelijk kwam de sterke arm der wet eraan te pas. Geen steen werd op de andere gelaten, geen middel bleef onbeproefd. Van die heisa was jij niet alleen getuige, je was er ook persoonlijk bij betrokken.

2. Zie brieven 948 en 965.

Al die beroering had slechts tot doel te verhinderen dat iemand het universitaire onderwijs vooruit zou helpen met behulp van de schone letteren, en dat terwijl de betreffende hoogleraren niet alleen zaken doceerden die in alle opzichten eerbaar waren, maar ook van een zo onberispelijke levenswandel waren en zo ingetogen college gaven dat men soms in preken dingen te horen krijgt die minder tot de goede zeden bijdragen. In Parijs stond het Fausto vrij te doceren over alle dichters die hij wilde, tot aan de flauwekul van de *Priapeia*[3.] toe, en dat op de manier die we van hem kennen, om niets anders te zeggen. Maar in Leuven kreeg Nesen geen toestemming college te geven over de *Geografie* van Pomponius Mela.[4.] Rome zelf en Milaan, om van de overige universiteiten te zwijgen, dingen met reusachtige beloningen naar de gunsten van degenen die talen doceren. Wij daarentegen hebben het Drietalencollege, opgericht dankzij de vrijgevigheid van de familie Busleiden, met alle mogelijke middelen en een niet te overtreffen ijver bestreden, terwijl het de belofte in zich droeg elke soort studie evenzeer tot nut te strekken als het luister zou bijzetten aan het hele machtsgebied van de keizer. En toch betwijfel ik of ergens ter wereld de schone letteren krachtiger bloeien dan hier, zodat het waarachtig lijkt of ik voor me zie gebeuren wat Horatius beschrijft, 'Hard als een steeneik'[5.] enzovoorts; het vervolg ken je wel.

Overigens, wat betreft je opmerking dat velen daarginds hoog opgeven van mijn werken, erken ik weliswaar de generositeit die het Franse volk mij toedraagt, maar toch vrees ik dat je hierin beslist je eigen gevoelens voor mij hebt laten meespelen. Ik ben bang dat het me eens zal spijten Frankrijk te hebben versmaad, dat mij zo dikwijls op zulke aanlokkelijke voorwaarden heeft willen verleiden. Maar ik weet niet welke boeien het zijn die mij hier vastketenen; het meest word ik nog weerhouden door degenen wier haat mij zou kunnen verdrijven. Ik mag het strijdperk niet verlaten en nooit komt er een eind aan het gevecht. Niets anders heeft mij ertoe aangezet naar Leuven te verhuizen dan het gezonde klimaat en de bekoorlijke omgeving, maar het lijkt erop dat ik in een heus wespennest ben terechtgekomen.

Budé, aan wie jij volkomen terecht de hoogste lof toekent, prijs ik naar gewoonte soms bij mijn Duitse vrienden aan tot ze er jaloers van worden. Aangezien ze niet kunnen ontkennen dat hij in elk literair genre uitblinkt, plegen zij aan te komen met het argument dat hij weliswaar de beste is, maar in Frankrijk alleen staat. 'Maar juist in dit opzicht,' zeg ik dan, 'is Frankrijk

3. Een verzameling obscene gedichten ter ere van de Romeinse vruchtbaarheidsgod Priapus.
4. Zie brief 1046.
5. Horatius, *Odae IV*, 4, 57. De steeneiken die Horatius beschrijft, bloeien met hernieuwde kracht nadat hun takken zijn afgehouwen.

verheven boven ons Duitse vaderland, dat niemand heeft die de gelijke is van Budé, hoewel het vele geleerden herbergt van een gemiddelde ontwikkeling en sommigen die de middelmaat te boven gaan.' De schermutselingen die er tussen ons zijn geweest, ben ik allang vergeten, laat staan dat ik er wakker van zou liggen. En tegenover Lefèvre is mijn houding zodanig dat ik niet graag iemand zou horen die iets anders over hem verkondigt dan toekomt aan een buitengewoon rechtschapen en geleerd man.

De hoogwaardige kardinaal de Croy, die mij om tal van redenen bijzonder dierbaar is, ben ik nu bovendien genegen omdat hij jou naar ons heeft teruggebracht en heeft behoed voor het gevaar van een indigestie. Het ga je goed, zeergeleerde Luis, en zorg ervoor dat ik je hier zo snel mogelijk monter en vergenoegd kan terugzien.

Leuven, [1521]

1112 *Aan Thomas Wolsey*
Leuven, [ca. juni 1520]

Dit is het voorwoord bij Erasmus' parafrase van de brieven van Petrus en Judas, gedrukt te Leuven door Dirk Martens.

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de hoogwaardige vader in Christus heer Thomas, kardinaal-priester van de titelkerk Santa Cecilia, aartsbisschop van York, primaat van Engeland en grootkanselier van het gehele koninkrijk, gegroet

Dikwijls heb ik mij afgevraagd welke vrucht van mijn studiebezigheden zou beantwoorden aan uw voornaamheid, die mij er tot dusver van heeft weerhouden enig werk van mij aan u te durven opdragen,[1] om uiteindelijk in te zien dat mijn gepieker onzinnig was, en dat om twee redenen. Ten eerste bieden mijn stijl en mijn verbeelding, zelfs als ik me zou afbeulen, hoe dan ook niets wat uw grootheid zou kunnen evenaren, of men nu kijkt naar uw hoogwaardige positie, uw geestelijke gaven die met die hoogwaardigheid in volkomen overeenstemming zijn, of de weldaden waarmee u in uw goedgunstigheid niet zozeer mij overlaadt als de studie van de schone letteren en de ware theologie; ten tweede bent u er hoe dan ook de man niet naar die de gewoonte heeft de waarde van een boek eerder af te meten aan de omvang

1. Dat wil zeggen, nadat hij aan Wolsey in 1514 een vertaling van Plutarchus had opgedragen; zie brieven 284 en 297.

dan aan het nut ervan. Welnu, hoewel ik het werk aan de parafrasen, bedoeld om althans de authentieke brieven van Paulus uit te leggen, nog niet had volbracht, moest ik met mijn reeds afgematte krachten de strijd aanbinden met jaloerse lieden, maar nadat ik hen met een inderhaast opgeroepen strijdmacht had verdreven, heb ik met behulp van diezelfde troepen het werk aangevat aan de twee brieven van de apostel Petrus en de ene van Judas, intussen in overweging nemend dat hetgeen men aan goden of hooggeplaatste personen aanbiedt, veeleer gepast moet zijn dan evenwaardig, zoals het in de oude tijden absurd zou hebben geleken als iemand honderd ossen aan de muzen zou hebben geofferd, of een klimopkrans aan Mars. Het leek mij dan ook zonder meer passend dat aan een zo uitnemend hoeder van de godsdienst als u Petrus ten deel zou vallen, zelf een onvergelijkelijk leider van de christelijke godsdienst, zodat de zuivere, waarlijk evangelische leer, die onder diens leiderschap is geboren en zich heeft verbreid, door uw vroomheid, die zich dagelijks meer en meer doet voelen, wordt hersteld nu zij enigermate in verval is geraakt. Het ligt immers in de natuur van de menselijke aangelegenheden dat ze zich altijd ten kwade ontwikkelen, tenzij wij ons grote inspanningen getroosten om ze in een andere richting te duwen.

Als de moeilijkheid van een werk iets toevoegt aan de waardering die het afdwingt, kan ik stellen dat mijn taak heel wat lastiger was dan de omvang van de uitgave laat vermoeden. Dit komt deels doordat de stijl van Petrus veel ingewikkelder is dan die van Paulus, deels doordat men slechts weinig steun ontvangt van oude commentaren. Wat men namelijk aantreft in de zogeheten *Glossa ordinaria*,[2.] is woordelijk overgenomen uit de commentaren van uw landgenoot Beda, onge twijfeld een redelijk geleerd en zorgvuldig man, voor zover dat mogelijk was in de tijd waarin hij leefde; hierbij is bovendien een zonderlinge werkwijze gevolgd. Een deel van zijn commentaren is naar de marges afgevoerd, een ander deel is ondergebracht in de ruimte die de verzen van de brief van elkaar scheidt. Van de titel was nauwelijks een spoor te bekennen, waarom weet ik niet.

Overal in de brieven komen passages voor die een aandachtige, behoedzame lezer vergen. In de eerste brief bijvoorbeeld als het gaat over Christus, die in de Geest predikte tot de geesten in de gevangenis die eertijds ongehoorzaam waren,[3.] en over het evangelie dat ook aan de doden wordt verkondigd.[4.] In de tweede brief als het gaat over de gevallen engelen die tot het

2. Een compilatie van commentaren van kerkvaders en vroegmiddeleeuwse auteurs op elk afzonderlijk Bijbelvers, samengesteld omstreeks 1100 onder leiding van Anselmus van Laon.
3. 1 Petrus 3:19-20.
4. 1 Petrus 4:6.

oordeel worden bewaard,[5] over het lasterlijk oordeel dat ook de engelen niet tegen zichzelf voortbrengen (al heb ik die passage, waaraan Beda voorbijgaat, anders opgevat),[6] over de aarde uit het water en in het water bestaande[7] en over de hemelen en de elementen die brandend zullen vergaan:[8] deze passages hebben velen aanleiding gegeven tot dwalingen. In de brief van Judas als het gaat over het oordeel van lastering,[9] een passage waarvan wordt aangenomen dat ze aan het apocriefe boek Henoch is ontleend, waaruit even verderop een profetie wordt aangehaald,[10] hoewel nergens te lezen staat dat hij iets heeft geschreven. De reden waarom ik deze brief heb toegevoegd, is dat hij een opvallende overeenkomst vertoont met de tweede brief van Petrus, niet alleen in stijl en opvatting, maar ook in taalgebruik, alsof hij van sommige zaken uit die tweede brief een uitleg verschaft,[11] iets wat bijvoorbeeld geldt voor de passage over het oordeel van lastering.

Over de eerste brief van Petrus heeft nooit twijfel bestaan. Wel over de tweede, ook al maakt die melding van de Gedaanteverandering,[12] waarvan niet meer dan drie discipelen getuigen waren. Als hij niet van Petrus is, moet hij dus van iemand zijn die zich voor Petrus wilde laten doorgaan. De brief van Judas heeft pas laat gezag verkregen, omdat die een verwijzing bevat naar het zogeheten boek Henoch, waarin, naar men zegt, sommige dingen staan die weinig in overeenstemming zijn met de katholieke leer. Maar wat is er op tegen bij gelegenheid materiaal over te nemen uit apocriefe geschriften, zoals Paulus een uitspraak van Epimenides aanhaalt?[13] Overigens, aangezien Petrus in de eerste brief getuigt dat hij die liet schrijven door Sylvanus[14] en in de tweede openlijk verklaart dat het om zijn tweede brief gaat, met de woorden: ‘Deze tweede zendbrief, geliefden, schrijf ik nu aan u’,[15] zie ik niet hoe men de zaken kan verklaren tenzij de tweede brief niet van Petrus is, of dat Sylvanus die heeft geschreven in opdracht van Petrus. Als de

5. 2 Petrus 2:4.
6. 2 Petrus 2:11. Erasmus betrok de passage op de gevallen engelen die, anders dan mensen, zich van godslastering onthouden.
7. 2 Petrus 3:5.
8. 2 Petrus 3:10.
9. Judas 9.
10. Judas 14.
11. Tegenwoordig wordt meestal aangenomen dat 2 Petrus 2 op Judas teruggaat.
12. Zie 2 Petrus 1:16-18.
13. Zie Titus 1:12.
14. 1 Petrus 5:12.
15. 2 Petrus 3:1.

tweede brief door Petrus zelf is geschreven, lijkt het erop dat hij er drie heeft geschreven, waarvan de eerste verloren is gegaan. Over tijd en plaats is niets met zekerheid bekend, al wordt verondersteld dat de eerste brief ten tijde van keizer Claudius in Rome is geschreven, dat aan het slot Babylon wordt genoemd.[16.]

Maar om te voorkomen dat het voorwoord langer wordt dan het werk zelf: het is mijn grote wens dat de vrucht van mijn arbeid, mocht deze het op enige wijze verdienen, door Uwe Hoogwaardigheid openlijk wordt aanbevolen aan het leergierige publiek. Niet dat ik bij Uwe Hoogheid iets voor mijzelf probeer te verkrijgen, want eerzucht heeft nooit in mijn aard gelegen en ik heb er nu ook de leeftijd niet meer voor, maar de gunst en de goedkeuring van hoogwaardigheidsbeklеders roept geestdrift op bij de leergierigen en spoort hen aan. Naast de vele uitmuntende geleerden die uw Engeland reeds telt, groeit er onder uw welwillend toezicht een groot aantal veelbelovende jongeren op die eens nog grotere werken zullen verrichten, en bovendien op gelukkiger wijze, als de windvlaag van uw begunstiging hun ijver aanwakkert. Waren onze inspanningen er voortaan maar op gericht menselijke geesten te winnen voor de beste studies, met bondigheid en verstaanbaarheid als lokmiddelen, in plaats van de beste geesten te vervreemden van de beste zaken doordat we proberen wonderlijk geleerd te lijken door zo ingewikkeld en uitvoerig mogelijk te schrijven! Ik twijfel er niet aan dat zeer vele anderen dit met groter succes zullen doen, maar er zijn er niet zoveel die hierbij meer vroomheid aan de dag zullen leggen dan ik. Als Uwe Hoogheid doorgaat met wat u begonnen bent en deze heilige pogingen blijft begunstigen, zult u zowel bij God de hoogste roem vergaren als een buitengewoon eervolle herinnering nalaten aan het nageslacht. Moge de almachtige Christus u zo lang mogelijk in goede gezondheid voor ons bewaren.

1113 *Aan Philipp Melanchthon*
Leuven, [kort voor 21 juni 1520]

Erasmus aan Philipp Melanchthon

Gegroet. Het verheugt me zeer, beste Philipp, dat het met je theologische studie almaar beter gaat. Eén ding wil ik je nadrukkelijk op het hart binden: dat je rekening houdt met je gezondheid. Hier komt maar geen eind aan de misdadige samenzwering tegen de ware christelijke leer en de schone lette-

16. Zie 1 Petrus 5:13.

ren. Telkens weer steken nieuwe monsters de kop op; onlangs nog Lee, niet alleen de zwakst begaafde, maar ook de giftigste van allemaal, in de wieg gelegd voor boosaardig gedrag en kwaadsprekerij tegenover iedereen. In Engeland geniet hij de steun van twee stompzinnige abten[1] en de minderbroeder Standish, die nu bisschop is geworden en in mijn *Adagia* ter sprake komt.[2] Zij hebben een zekere kartuizer[3] opgestookt, een jongeman gespeend van enige geleerdheid, maar een duivelse huichelaar, geheel en al een tweede Lee. Tegen mij schrijft hij als een viswijf en tegen Lefèvre als een waanzinnige, nog verder heen dan Orestes. Briart is gestorven, om geen andere reden dan dat hij niet tegen het tumult was opgewassen. Jacques Masson had een groot aandeel in dit kwaad en dat heeft hij nu nog steeds, want hij is vastbesloten hier de lakens uit te delen.

Over Luther wordt van alles verteld. Ik steun hem zoveel als het gaat, ook al wordt mijn streven overal in verband gebracht met het zijne. Het had weinig gescheeld of zijn boeken waren in Engeland verbrand. Door een brief te schrijven aan de kardinaal van York heb ik dat tenminste kunnen voorkomen;[4] ook heeft deze op mijn aansporing in het openbaar zijn stem laten horen om het zwijgen op te leggen aan het domme gestook bij het volk, met name door Standish, die er zelf bij aanwezig was. De kardinaal steunt de betere studiën. Er is niets in Luther wat hem stoort, behalve dat hij ontkent dat het primaatschap van de paus stoelt op het goddelijk recht. Degenen die Luther steunen - en dat doen zo ongeveer alle goede mensen - zouden willen dat hij over sommige zaken op een vriendelijker en gematigder toon had geschreven. Maar het is nu te laat om hem daartoe te bewegen. Het laat zich aanzien dat er narigheid van komt. Ik bid dat de affaire uiteindelijk tot de glorie van Christus zal strekken. Misschien is het noodzakelijk dat de ergernissen komen,[5] maar ik wil daarvan niet de aanstichter zijn. Dat de plannen van die lui des duivels zijn, zie ik maar al te goed: hun enige bedoeling is Christus te onderdrukken en in zijn naam de scepter te zwaaien. Beveel me aan bij de heer Luther en al je vrienden.

Dit heb ik geschreven tijdens een ziekte, omdat er onverwachts een bode beschikbaar was.

Leuven

Je Erasmus

1. Richard Kidderminster en Bartholomew Linsted.
2. Zie *Adagia II*, 5, 98.
3. John Batmanson.
4. Deze brief is niet bewaard gebleven. Onder druk van de paus zou Wolsey in mei 1521 toch Luthers boeken laten verbranden in Londen.
5. Mattheus 18:7.

De repliek van Luther op zijn veroordeling door de Keulse en Leuvense theologen[6.] is me uitstekend bevallen. Eindelijk zijn zij begonnen zich te schamen over hun overhaaste uitspraak. Ik had gewild dat mijn naam er niet in was genoemd, want dit is hinderlijk voor mij en helpt Luther niets. Hutten is hier en zal binnenkort naar het hof van Karel vertrekken, maar er is geen hof waarvan die bedeltirannen zich geen meester hebben gemaakt. Nogmaals gegroet, allerbeste Philipp.

1114 *Aan Luigi Marliano*
[Leuven, ca. 21 juni 1520]

Erasmus van Rotterdam aan de hoogwaardige vader Luigi Marliano, bisschop van Tuy, gegroet

Het verheugt mij buitengewoon, hoogwaardige vader, dat Uwe Hoogheid naar ons is teruggekeerd, anders zou ik aan het hof geen beschermheer hebben gehad nu Le Sauvage is overleden en Barbier nog niet is teruggekomen. Ik twijfel er immers niet aan dat u Erasmus in dezelfde geest zult blijven bejegenen als u tot dusver altijd hebt gedaan, iets wat u niet zozeer voor mij zult doen als voor de beste soort geleerdheid; aangezien ik die nadrukkelijk steun, zijn er velen die niets van mij moeten hebben. Ik stuur u de apologie waarin ik degenen van repliek dien die mij bij het volk hebben gehekeld omdat ik de vertaling *In principio erat sermo* heb gegeven.[1.] Alleen al hieraan kan men hun kwaadaardige stompzinnigheid leren kennen.

Drager dezes is Hutten, de welbespraakte ridder en strijdlustige redenaar, een jongeman met het hart op de juiste plaats, die uw genegenheid verdient, als ik me niet zeer vergis. Voor uw raad, even vriendelijk als verstandig, die ik uit een brief van Barbier heb vernomen, zeg ik u dank, en mijn bedoeling is die raad te volgen.[2.] Ik had bij Uwe Hoogwaardigheid graag mijn opwachting gemaakt, maar mijn gezondheid is nog zwak, want de hitte van

6. *Responsio ad condemnationem doctrinalem per Lovanienses et Colonienses factam* (Wittenberg, 1520).
1. Zie brief 1072.
2. De brief van Barbier is niet bewaard gebleven. Marliano gaf Erasmus de raad van verdere controverses af te zien.

de laatste tijd, over ons gebracht, denk ik, door Phaëton die de zonnewagen opnieuw heeft bestegen,[3.] heeft bijna mijn dood betekend. Het ga Uwe Hoogwaardigheid goed, bij wie ik mij in alle opzichten aanbeveel.

1115 *Aan Joris van Halewijn*
Leuven, 21 juni 1520

Erasmus van Rotterdam aan de hoogwelgeboren heer Joris, heer van Halewijn en Komen, gegroet

Het trof mij bijzonder aangenaam dat u uw nederige vriend Erasmus nog niet vergeten bent, en dat een groot man als u hem zelfs een brief[1.] waardig acht. Wat betreft de passage in de *Zotheid* waarmee u moeite hebt,[2.] zal het duidelijker worden in welke zin ik heb opgemerkt dat sommige dingen waarlijk bestaan als u denkt aan het verhaal van Plato over de grot en degenen die daarin zijn geboren, die de schaduwen van de dingen voor de werkelijkheid aanzien.[3.] Wat wij met de zintuigen waarnemen, bestaat niet waarlijk, aangezien het vergankelijk en aan verandering onderhevig is. Alleen datgene bestaat waarlijk wat bevattelijk wordt in de aanschouwing van de geest. Dit wordt ons niet alleen door Plato op vele plaatsen ingeprent, ook Aristoteles bevestigt het in zijn boeken over de metafysica.[4.] Bovendien zegt Paulus in de tweede brief aan de Corinthiërs, hoofdstuk 4: 'Wij merken niet de dingen aan die men ziet, maar de dingen die men niet ziet; want de dingen die men ziet, zijn tijdelijk, maar de dingen die men niet ziet, zijn eeuwig.'[5.] Zoals God op de meest volmaakte wijze bestaat, omdat hij eenvoudigweg *is* en het verst afstaat van de grofheid van het zintuiglijk waarneembare, zo zegt men van datgene wat God het meest nabijkomt dat het op de meest waarachtige wijze bestaat. Zo bestaat de ziel op waarachtiger wijze dan het lichaam. En hoewel een wijsgeer zich overgeeft aan de beschouwing van datgene wat met het verstand wordt begrepen door zich te onttrekken aan het zintuiglijk waarneembare, zal hij die aanschouwing toch niet op volmaakte wijze ondergaan als zijn geest niet al zijn krachten aanwendt om zich los te maken

3. Phaëton besteeg de zonnewagen waarna de paarden op hol sloegen en hij rakelings langs de aarde scheerde, waardoor de woestijnen ontstonden.
1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Joris van Halewijn werkte nog steeds aan zijn vertaling van de *Lof der zotheid* waarover Erasmus zeer ontevreden was; vgl. brief 1013A.
3. Plato, *De staat VII*, 514/516.
4. Vgl. Aristoteles, *Metafysica V.*
5. 2 Corinthiërs 4:18.

van de stoffelijke organen waarvan hij zich nu bedient. En hoewel er sommige processen zijn die de geest uitvoert met behulp van organen die in mindere mate aan het stoffelijke gebonden zijn, zoals begrijpen en zich herinneren, bestaat onder filosofen toch twijfel over de vraag of de geest, door de Grieken *nous* genoemd, in het lichaam wel iets kan uitrichten zonder hulp van een lichamelijk orgaan.

U vertelt dat tot nog toe niemand uw behoefte heeft kunnen bevredigen, noch van degenen die hebben geschreven over de methode om Latijn te leren, noch van degenen die tegenwoordig in verscheidene uitgegeven boeken er blijk van geven hoe ver zij in die taal zijn voortgeschreden. Misschien zou zelfs Cicero uw behoefte niet bevredigen, zoals er evenmin gebrek was aan lieden in wier ogen Vergilius tegen de grammatica zondigde en Livius een barbaar was. Ik schaar mij noch achter degenen die met voorbijgaan aan alle grammaticale voorschriften een stijl proberen te ontwikkelen aan de hand van hun lectuur, noch achter degenen die zweren bij voorschriften en geen tijd aan het lezen van boeken besteden. Voorschriften moeten er zijn, maar niet te veel en van de beste kwaliteit; het overige kan men naar mijn mening ontlenen aan de beste auteurs, of aan mensen die zo met elkaar spreken als die auteurs schreven. Als deze methode iemand niet bevalt, zie ik niet wat men nog zou kunnen doen, behalve zijn toevlucht nemen tot rare toverformules en malle uiteenzettingen over geheimschrift, waarvan ik nog nooit heb gemerkt dat ze iemand tot nut waren. Dat de stijl van de hedendaagse auteurs onzuiver lijkt, ligt misschien aan de smaak van degenen voor wier believen we schrijven, of misschien aan het feit dat we ons nu en dan noodgedwongen met barbaarse auteurs bezighouden, van wie de wereld overloopt; wie weet komt het bovendien doordat de ware Romeinse stijl tegenwoordig zelfs bij de Romeinen niet in ere wordt gehouden, zodat men zich in dit opzicht weinig moeite getroost. Andere adders onder het gras zie ik niet. Ik zou uw opvatting eerder bijtreden als er iemand zou opduiken die zuiver Latijn zou schrijven zonder acht te slaan op enig voorschrift.[6.]

Ulrich von Hutten houdt zich bij u op, een fijnproever van het Latijn en een edele, geleerde en beschaafde jongeman; met hem kunt u deze vraag beter bespreken. Ik kom zelf over twee dagen, als mijn krachten het toelaten, want ik ben ternauwernood van een ziekte hersteld. Dat is de reden dat ik deze brief heb gedicteerd en niet eigenhandig heb geschreven. Het ga u goed, weledelgeboren heer.

Leuven, 21 juni 1520

6. Joris van Halewijn zou jaren later zijn opvattingen over stijl en het beperkte belang van grammaticale regels publiceren in *Restauratio linguae latinae* (Antwerpen, 1533).

1116 *Aan Gerard van den Cloester*
[Leuven, ca. 21 juni 1520]

Desiderius Erasmus van Rotterdam aan de kanunnik Gerard, hoogeerwaarde prior van Sint-Agnietenberg, hartelijk gegroet

Hoogeerwaarde heer prior, mijn doen en laten wordt door artsen gedicteerd en ik leef op medicijnen in plaats van voedsel. Daardoor kan ik niet naar u toe komen of u ontvangen voor een maaltijd. Als het u schikt bij mij langs te komen, zal ik u met genoegen te woord staan. U zou in een moeite door een dubbele dienst verrichten: een vriend en een zieke bezoeken. Ik stuur u een boekje dat tijdens mijn ziekte het licht heeft gezien.[1.] Toen het bijna af was, overviel de ziekte mij namelijk met zoveel geweld dat ik de Brief van Judas en het voorwoord nauwelijks heb kunnen dicteren. De koorts is wel verdreven, maar mij ontbreekt elke lichaamskracht.

Het ga u goed, hoogeerwaarde vader.

1117 *Aan Germain de Brie*
Antwerpen, 25 juni 1520

Erasmus van Rotterdam aan zijn vriend Germain de Brie, gegroet

Toen ik per koets onderweg was naar Antwerpen, kreeg ik van een Engelse ruiter die bij toeval ons pad kruiste jouw brief overhandigd, volgens jou de derde die je mij schreef.[1.] Je werpt me voor de voeten dat ik niet heb teruggeschreven en, erger nog, niet naar je toe ben gekomen, en als ik geen gewichtige redenen kan aanvoeren om me te verontschuldigen, wens je mij het risico toe dat men zal gaan denken dat ik een hekel heb aan al mijn vrienden in Parijs. Ten slotte wijs je een verzoening met More onder mijn toezicht niet van de hand, je tevreden stellend met mijn voorlopige oordeel dat je hem in geleerdheid voorbijstreeft: zo namelijk vat je sommige woorden van mij op (welke weet ik niet) die ik aan Bérault heb geschreven.[2.]

Om hierop in het kort te antwoorden, want tijdgebrek maakt dat nodig: als je had kunnen zien, zeergeleerde de Brie, hoe druk ik het had met de

1. De parafrase op de brieven van Petrus en Judas; zie brief 1112.
1. Brief 1045 was vermoedelijk de eerste van de drie; de andere twee zijn niet bewaard gebleven.
2. De betreffende brief is niet bewaard gebleven.

weerlegging van de lasterpraat van Lee en van anderen; als je de stapels brieven zou zien aan het lezen waarvan ik soms nauwelijks toekom; als je zou zien hoeveel moeite ik onophoudelijk besteed aan het schrijven, verbeteren en herzien van mijn boeken: dan weet ik zeker dat je, minzaam als je bent, mijn stilzwijgen gemakkelijk zou vergeven. Hierbij komt nog mijn slechte gezondheid, een gevolg van de hitte, die me zwaar heeft aangegrepen, nog altijd zwak maakt en me tot op zekere hoogte in haar greep houdt. Bovendien kwam er niemand langs die zei dat hij jullie kant uitging.

Verondersteld dat het uit luiheid was geweest dat ik weinig heb geschreven, dan nog mag je daar niet meteen uit afleiden dat ik een hekel heb aan degenen aan wie ik niet terugschrijf. Ik kan ieders genegenheid beantwoorden, maar niet ieders brief. Ik draag nauwelijks iemand een warmer hart toe dan Budé, en toch heb ik hem, hoewel door verscheidene brieven daartoe opgeroepen, nog geen antwoord gegeven. Bovendien was het niet minder mijn wens te genieten van de aangename omgang van Budé, van jou, van Bérault, Deloynes, Ruzé, du Ruel, Lascaris, Paolo Emilio en Cyprianus,[3] als het jullie verlangen was, zoals je schrijft, mijn nietige lichaam te aanschouwen. Maar toen kwam plotseling dat gedoe met Lee op mij af, waar ik anderhalve maand mee kwijt was. Bovendien hebben de terugkeer van onze Karel en enkele Spaanse aangelegenheden me gedwongen mijn plannen te wijzigen, maar niet mijn wensen. Ik heb immers niet beloofd te zullen komen zonder voor dergelijke omstandigheden een voorbehoud te maken; daarvoor moet altijd een voorbehoud bestaan, ook zonder dat het wordt uitgesproken. En voor alle vriendelijkheid die jullie van plan waren mij te bewijzen, sta ik met niet minder plezier in het krijt en ben ik niet minder dankbaar dan wanneer ik er gebruik van had gemaakt.

Over de onenigheid die tot mijn groot verdriet tussen jou en More is gerezen, had ik mij voorgenomen je uitgebreid te schrijven, want daarover had ik ook al aan More met de nodige zorgvuldigheid geschreven. Tot nog toe heb ik daarvoor geen gelegenheid gehad. Aan Bérault heb ik enkele woorden geschreven om te voorkomen dat het kwaad, hoe het ook was ontstaan, zou verergeren. Dit heb ik niet gedaan op wens van More, die blijkbaar zo weinig onder de indruk was van jouw *Antimorus* dat hij, zoals men mij schrijft, zelf het werk heeft laten drukken op aandrang van enkele voortreffelijke en tevens zeer verstandige vrienden,[4] van wie sommigen, naar ik weet, jou gunstig gezind waren totdat je boek was verschenen. Hun stemming is nu omgeslagen

3. Cyprianus Taleus.
4. More vertelt in brief 1096 dat hij deze raad kreeg, maar van een door More bezorgde druk van de *Antimorus* is niets bekend.

en zij missen in jou de hoffelijkheid die de schone letteren betaamt. De reden waarom ik wilde dat jullie het geschil zouden bijleggen, was niet mijn verwachting dat de goede naam van More kon worden geschaad door een dergelijk pamflet - dat hier nauwelijks wordt gelezen; in elk geval heb ik het tot dusver door niemand horen prijzen - of mijn wantrouwen aan de kracht van More als het tot een strijd zou komen, maar mijn overtuiging dat het aanzien en het belang van de geleerdheid ermee gediend zouden zijn als de ingewijden in de schone letteren het onderling eens zouden zijn en de muzen gezelschap zouden krijgen van de gratiën, te meer daar van alle kanten verbitterde samenzweringen tegen onze beroepsgroep gaande zijn. Ik heb More eerder tijdverlies willen besparen dan schade aan zijn reputatie, daar hij immers in de ogen van alle geleerden een zo groot man is dat zulke plagerijen hem geen afbreuk kunnen doen. Wel heb ik mij ten zeerste bekommerd om jouw reputatie, die mij buitengewoon ter harte gaat en die ik graag van dag tot dag wilde zien toenemen. Ik was van mening dat dit bovendien ten goede zou komen aan de lof van Frankrijk, dat tot dusver niets heeft voortgebracht wat naar ieders mening zoveel bitterheid bevat als jouw pamflet tegen More.

More heeft je uitgedaagd, maar nadat hij eerst zelf was uitgedaagd; niettemin is hij veel hoffelijker te werk gegaan dan jij in jouw antwoord, zoals ook je eigen landgenoten zeggen. Bovendien heeft hij geschreven in oorlogstijd en jij nadat er alweer jarenlang vrede heerste; niettemin heeft hij zijn geschrift niet uitgegeven, maar toegestaan dat zijn vrienden het hem uit handen namen, op voorwaarde dat zij het zouden herzien. Het is geen wonder dat een poëtische natuur de feiten wat bijkleurt om zijn onderwerp verhevener te maken en het is evenmin een grote schande als men doorslaat in zijn vaderlandsliefde. Dit is alles wat More jou aanwrijft; maar wat doe jij een akelige poging hem bij zijn koning te schande te maken, alsof hij de naam van diens vader door het slijk heeft gehaald.[5] Zijn opmerkingen over de tekortkomingen in jouw dichtwerk waren zoveel ophef niet waard. Ik ga nu niet na of er iets aan is van wat je hem op jouw beurt voor de voeten werpt, want het is niet mijn bedoeling de strijd aan te gaan met mijn vriend de Brie en evenmin heeft More mijn bescherming nodig; veeleer ben ik op zijn hulp aangewezen. Ik heb niet de geringste behoeft als een rechter tussen twee vrienden op te treden, om niet in een situatie terecht te komen waarin ik een van beiden moet verliezen.

Het verbaast mij dan ook ten zeerste, beste de Brie, wat jou ertoe heeft gebracht enkele woorden van mij (welke weet ik niet) uit mijn brief aan Bérault in die zin op te vatten dat ik in mijn voorlopig oordeel de erepalm van

5. Zie brief 1087, noot 10.

de geleerdheid aan jou zou hebben toegekend. Ik wilde elk van jullie als vriend behouden en had niet de bedoeling een van beiden van mij te vervreemden door een voorkeur uit te spreken, te meer daar de strijd tussen jullie nog volop woedde. Ik herinner me niet meer precies wat ik Bérault heb geschreven, maar durf er een eed op te zweren dat ik allerminst heb gedacht wat jij hebt begrepen. Wat ik dacht was dat je, wanneer er sprake is van een literaire strijd, geen andere lof moet willen behalen dan je als geleerde op alle fronten de meerdere te betonen, als je dat kunt. Ik heb aangegeven wat je moest proberen, niet wat je al had bereikt. Als ik jouw geleerdheid zonder meer boven die van More had gesteld, acht ik jou toch een te bescheiden en verstandig man om die mening te willen aanvaarden. Ik heb niet uitgesproken wie van beiden de geleerdste is, het is ook niet nodig dat te doen en ik betwijfel of het aan mij is over de geleerdheid van More en van jou een oordeel te vellen; wat anderen daarover denken, is mij bekend.

Ik heb nog niet zoveel van jouw werk gezien en wat je als geleerde waard bent, heb ik nooit getoetst. Van More heb ik meer gelezen en met hem heb ik op zeer vertrouwde voet verkeerd. Over hem denk ik wat iedereen moet denken die de man heeft leren kennen. Zijn geestelijke gaven zijn nagenoeg weergaloos, zijn geheugen is fenomenaal en zijn uitdrukkingsvaardigheid laat hem nooit in de steek. Vanaf zijn jongste jaren heeft hij zich bekwaamd in het Latijn, als jongeman ook in het Grieks, en dat onder de geleerdste leermeesters, met name, om geen anderen te noemen, Thomas Linacre en William Grocyn. In de gewijde letteren heeft hij een zodanig niveau bereikt dat ook grote theologen hem moeten respecteren. Van de vrije kunsten heeft hij met succes geproefd. In de wijsbegeerte steekt hij boven de middelmaat uit, om nog maar niets te zeggen van zijn beroepsmatige kennis van het recht, vooral het Britse recht, waarin hij nauwelijks voor iemand onderdoet. Hij bezit een zeldzame, ongehoorde wijsheid. Om deze redenen heeft de koning, een zeer verstandig man, geen rust gekend voordat hij More naar zijn hof had gesleept om hem in zijn vertrouwdste kring van raadslieden op te nemen.

Je ziet het, beste de Brie: die plagerige, vaak herhaalde woordspeling van jou op de naam van More is volkomen misplaatst.[6] Niemand is More zo vijandig gezind dat hij diens wijsheid geen lof zou toezwaaien. Dat je voortdurend en opzettelijk de indruk wekt op More neer te kijken en hem als een schertsfiguur te behandelen, is dan ook iets wat je, naar ik vrees, niet door veel ernstige en geleerde mensen in dank zal worden afgenomen. Want hoewel ik je als een voortreffelijk man beschouw, zie ik niet waarom je More zou

6. De Brie spelde de naam van More steevast met een Griekse omega, zinspelend op het Griekse woord *moros*, dat ‘dwaas’ betekent.

kunnen geringschatten, of je nu kijkt naar zijn positie, zijn natuurlijke gaven, zijn geestelijke rijkdom, zijn karakter of welke soort geleerdheid dan ook. En hoe meer ik de gaven van More bewonder (iets wat ik niet als enige doe), hoe sterker mijn wens dat tussen jullie een goede verstandhouding heerst, meer in jouw belang dan in het zijne, en bovendien in mijn eigen belang, want ik zou niet willen dat er iets is wat onze vriendschap overschaduwt. Wat gebeurd is, kan niet ongedaan worden gemaakt, maar ik zou wensen dat dit trieste gevecht, wat het ook om het lijf heeft, uit de wereld wordt geholpen. Je acht het nauwelijks mogelijk dat jouw *Antimorus* uit de belangstelling zou kunnen raken, maar als ik me niet sterk vergis, zal niemand het opnieuw drukken als jij daarin berust. Velen hebben je kwalijk genomen dat je More opnieuw hebt aangevallen in een of ander voorwoord,[7] hoewel hij nog niet op jouw pamflet had geantwoord.

Ten slotte, allerbeste de Brie: als je wilt dat ik mijn invloed op More aanwend om een verzoening tussen jullie te bewerkstelligen, zal ik mijn inspanningen voortzetten. Maar als je verwacht dat More een knieval voor je doet, heb je het helemaal mis. Zoals ik zijn gevoelens inschat, zou ik al heel veel bereiken als ik van hem gedaan kreeg dat hij afziet van een scherpere aanval op jou. En als dit mocht gebeuren, denk ik dat dit bijdraagt aan het aanzien van de geleerdheid en aan jouw naam en faam.

Dat je je belangstelling naar theologische aangelegenheden hebt verlegd en mijn parafrasen voortdurend bij de hand hebt, is iets wat ik wel moet toejuichen. Als jongste vrucht van mijn werk heb ik de parafrasen op de twee brieven van Petrus en de ene van Judas uitgegeven.[8] Ik werd door ziekte gekweld toen ik eraan bezig was, maar langzaamaan krabbel ik overeind. Het ga je goed, zeergeleerde de Brie. Groet alle vrienden in het bijzonder.

Antwerpen, 25 juni 1520

1118 *Aan Richard Pace*
Antwerpen, [ca. 25 juni?] 1520

Over de datum van deze brief bestaat geen zekerheid; mogelijk werd hij al in 1519 geschreven.

7. Bij de uitgave van Germain de Brie, *Poematia duo* (Parijs, 1520).
8. Zie brief 1112.

Erasmus van Rotterdam aan Richard Pace, gegroet

Je briefje[1.] werd me laat overhandigd, toen jij je paard al besteeg. Ik had graag met je willen praten, maar misschien krijgen we daar nog de kans toe. Ik feliciteer je van harte met je recente bevordering,[2.] al kan de fortuin je nooit een beloning geven die met je verdiensten overeenstemt.

Mochten we elkaar niet kunnen spreken, dan wil ik je een zaak toevertrouwen die niet zozeer mij als de letteren betreft. Wat die vervloekte Lee in zijn schild voert, gaat mij immers niet persoonlijk aan, maar misschien wel jouw Britse vaderland. Ik ga ervan uit dat het jullie niet onverschillig laat of degene die de lof van Engeland zingt, een eervolle reputatie geniet. Ik ben me bewust dat Engeland op grond van mijn werk slechts weinig aanzien heeft gewonnen, maar Lee lijkt jullie zelfs dat weinige nog te misgunnen.

De theologen hebben een nieuw werktuig verzonnen om het Drietalencollege mee te belegeren. Wat dit voor iets is, zul je vernemen uit een brief van More. Het ga je goed, uitzonderlijk beschermheer.

Antwerpen, 1520

1119 *Aan Georgius Spalatinus*
Leuven, 6 juli 1520

Erasmus van Rotterdam aan de heer Georgius Spalatinus, onkreukbaar theoloog en raadsheer van de doorluchtige hertog van Saksen, gegroet

Alexander,[1.] een bijzonder innemende jongeman, heeft mij uw meer dan welkome brief[2.] overhandigd, samen met twee penningen die mij het beeld van uw voortreffelijke vorst[3.] voor ogen voeren. Met dit geschenk was ik nog gelukkiger dan wanneer hij mij een Attisch talent in goud had gestuurd. Hij heeft mij zichzelf gestuurd in zilver en goud, ik stuur hem op mijn beurt mijzelf in brons.[4.] De gebruikte materie stemt overeen met ons beider verdiensten. Wat is er in die vorst immers niet van goud? Hij heeft met meer dan heldhaftige grootmoedigheid de keizerskroon afgeslagen die hem spontaan werd aangeboden;[5.] hij heeft zich in zijn uitzonderlijke trouw en rechtscha-

1. Deze brief is niet bewaard gebleven.
2. Tot deken van de Saint Paul's (vgl. brief 1025).
1. Het is niet bekend om wie het gaat.
2. Deze brief is niet bewaard gebleven.
3. Frederik de Wijze.
4. De penning geslagen door Quinten Metsys; zie brief 1092.
5. Vgl. brief 1001.

penheid niet door steekpenningen laten verhinderen het keizerschap toe te wijzen aan degene die hij als enige van alle huidige vorsten het meest geschikt achtte om deze last te dragen; hij heeft hardnekkig de massa's goud geweigerd die hem door de onzen werden aangeboden; hij siert en verrijkt zijn machtsgebied dankzij zijn buitengewone wijsheid en zijn ongehoorde vaardigheden, en dat niet ten koste van zijn buren, maar veeleer tot ieders heil; hij heeft de christenheid verblijd met een nieuwe universiteit,[6] die hij in slechts enkele jaren van een marginale, kwakkelende instelling heeft veranderd in een bloeiende academie voor alle soorten taal en literatuur, zijn voorkeur voor de beste soort geleerdheid op zo'n manier matigend dat de verdedigers van de oude wetenschap geen reden hebben om zich over hem te beklagen. De letteren zouden zich ondankbaar tonen als zij voor de verdiensten van deze held geen monument zouden oprichten dat nooit ten onder zou gaan. Persoonlijk heb ik veel aan hem te danken, maar ik ben hem nog heel wat meer verschuldigd als ik zou spreken uit naam van de geleerde wereld. Ik kan slechts wensen dat mij in dit leven het geluk ten deel valt de beroemde vorst samen met zijn bloeiende universiteit te aanschouwen. Als er niets tussenkomt, zal ik in het najaar naar Duitsland vertrekken. Ik zal mijn best doen u allen daar te bezoeken, als dit tenminste veilig kan. Tot die tijd zal ik de beeltenis van de voortreffelijke hertog tot mijn dierbaarste bezittingen rekenen en met me mee dragen om er voortdurend van te genieten.

Onlangs heb ik Philipp Melanchthon geschreven,[7] maar op zo'n manier dat ik meende daarmee tegelijk aan Luther te schrijven. Ik bid dat de almachtige Christus de pen en de geest van Luther zodanig in bedwang houdt dat de evangelische vroomheid er de meeste baat bij vindt en degenen tot inkeer komen die uit zijn op roem en Christus te schande maken, die hun eigen voordeel zoeken en Christus verzaken. In het kamp van degenen die Luther bestrijden, tref ik veel lieden aan die meer begaan zijn met de wereld dan met Christus. Toch wordt er aan beide kanten gezondigd. Had Hutten, voor wiens gaven ik een grote zwak heb, zich maar wat gematigder uitgelaten! Ik zou willen dat Luther zich wat minder zou mengen in al dat strijdgewoel en de zaak van het evangelie op serene wijze zou behandelen, zonder zijn gevoelens te laten meespelen; misschien zou de zaak op die manier wat meer succes hebben. Zoals het nu gaat, wekt hij ook tegen de schone letteren haat op, wat voor ons rampzalig is en hemzelf niet vooruit brengt. Bovendien bestaat het gevaar dat het algehele zedenbederf, waarvan niemand zal zeggen dat er geen grootschalige remedie voor nodig is, meer en meer als een epidemie om zich heen grijpt. Het is niet altijd nodig de waarheid te verkondigen,

6. Die van Wittenberg, gesticht in 1502.
7. Brief 1113.

en het maakt veel uit op welke manier men dat doet. Het ga u goed, voortreffelijke man, en beveel mij aan bij uw vorst.

Leuven, 6 juli 1520

Erasmus, oprecht de uwe

1120 *Van Konrad Frick en Lorenz Effinger*
Freiburg, 12 juli [1520]

Hartelijk gegroet. Degene die u, grote Erasmus en zeergeleerde held, deze brief overhandigt, een door en door prijzenswaardig en ondernemend man,[1] heeft ons ertoe aangezet althans enkele woorden aan Uwe Verhevenheid te richten. Wij werden daartoe nog extra aangemoedigd door de u welbekende Zasius, die nooit moe wordt uw roem te verkondigen en van oordeel is dat u een vuur bent dat uit de hemel is gestolen en evenveel verering verdient als de spilfiguren uit de oude kerk. Bovendien werden wij daartoe uitgenodigd door uw even uitzonderlijke als bewonderenswaardige vriendelijkheid en welwillendheid, twee eigenschappen waarvan gezegd wordt dat u er met name over beschikt, naast talloze andere goddelijke gaven. Op het gevaar af onbeleefd te lijken hebben wij het daarom aangedurfd een beroep op u te doen en bevelen wij onze nooddruftige omstandigheden, die u uit het relaas van de heer Johann Salzmann duidelijk zullen worden, in alle oprechtheid in uw aandacht aan.

Tot op de dag van vandaag worden wij belaagd door de baron van Geroldseck,[2] zonder enige rechtsgrond. Hij heeft, om niet over ergere dingen te klagen, onze onderdanen meermalen geweld aangedaan en ons daarmee bedreigd, en terwijl hij weigert het geschil aan een rechtbank voor te leggen, gaat hij te werk door ons te beledigen, te bespotten en te belasteren. Als onze doorluchtige koning ons niet volgens het recht tegen zijn onbeschaamdheid beschermt, en wel op krachtige wijze, zoals hij al begonnen is te doen, vrezen wij niet langer het hoofd te kunnen bieden aan de groep edelen die zich achter hem hebben geschaard en hun gewelddadige aanvallen. Wij vragen u, grote held, in deze aangelegenheid onze belangen te steunen; als u het niet anders kunt, dan althans in woord en geschrift, met vermaningen, bemoedigingen en aansporingen. Trekt u zich, geboren als u bent voor al het goede, al het verhevene en het heil van de mensen, onze rampspoed aan, die wij onschuldig ondergaan, en die door uw welwillende en weldadige hulp aan-

1. De even verderop genoemde Johann Salzmann.
2. Waarschijnlijk Gangolf I.

spraak moet kunnen maken op de gerechtigheid die wij verlangen; wij zijn bereid ons in rechte te verdedigen.

Wij zijn volop bereid naar beste vermogen aan al uw wensen tegemoet te komen zodra zich enige gelegenheid aandient u een wederdienst te bewijzen. Het ga u goed.

Freiburg, 12 juli [15]20

Konrad, abt van Schuttern, en Lorenz, abt van Ettenheim, in de provincie Breisgau

Aan de hooggeachte en vermaarde heer Erasmus van Rotterdam, gevierd doctor in de godgeleerdheid, onbetwist leider van alle betere wetenschappen en onze meest eerbiedwaardige heer en vriend

1121 *Van Ulrich Zasius*
Freiburg, 13 juli 1520

Zasius aan Erasmus, hartelijk gegroet

Wat denk je, grote Erasmus? Lijkt Edward Lee niet de dood over zich te hebben afgeroepen, althans als lid van de samenleving, na met zijn futiele aanvallen op jou zijn goede naam te hebben verspeeld? Ook volgens de jurist Paulus is het erger zijn goede naam te verliezen dan zijn leven.[1.] Mijn God, wat kunnen mensen toch verschillend zijn. Jij gaat maar door het heil van de stervelingen te bevorderen met je buitengewoon heilzame onderricht, Edward daarentegen maakt het je zo lastig dat het lijkt alsof hij de mensheid haar heil misgunt. Caius Caligula wenste vroeger dat het Romeinse volk een enkele hals zou hebben, zodat hij de Romeinse samenleving in één beweging kon kelen.[2.] Is wat Lee beoogt zo verschillend? Lee houdt niet op Erasmus te beschimpen. Wat doet hij daarmee anders dan zijn handen uit te strekken naar de hals van het christelijke geloof en het volk dat Christus belijdt, en naar de keel te grijpen van alle geletterden die afhankelijk van jou zijn? De kiem van de ware, oprechte theologie, door jou met uitstekende zorgen omringd, heeft nog niet eens goed wortel geschoten, en daar maakt Lee zich op om het plantje in zijn eerste groei weg te maaien!

Maar de goden zijn uit op beter. Heel de geletterde wereld is opgestaan tegen de belager van het gemeenschappelijk welzijn; door een actie van het volk moet de vijand van het volk worden uitgeschakeld. Ik geloof namelijk

1. Niet teruggevonden.
2. Zie Suetonius, *Caligula* 30.

dat er in de hele wereld onder de geleerden, vooropgesteld dat zij goede mensen zijn en van nut willen zijn voor de samenleving, niemand is te vinden die de onzalige bedoelingen van Edward niet ten stelligste afkeurt en niet bereid zou zijn de strijd tegen hem aan te gaan ten behoeve van de gemeenschappelijke leider, beschermer en vader van de letteren. Wij zijn in Duitsland niet met weinigen die een samenzwering zijn aangegaan, zoals vroeger de Romeinse adel met Mucius Scaevola tegen Porsenna,[3.] om de republiek, dat wil zeggen Erasmus, tegen Lee te verdedigen. Jij, grote held, moet daarom voortzetten wat je begonnen bent; laat je niet van de wijs brengen door een belachelijk man die geen knip voor zijn neus waard is. Zoals een adelaar geen jacht maakt op vliegen,[4.] zo bekommeren grote mannen zich niet om het stof dat op straat ligt. Tenslotte zal de Heer je betrouwen zijn en je voet bewaren zodat hij niet gegrepen wordt.[5.]

Maar genoeg hierover. Ik wil weten hoe je het stelt, jij die mijn godheid bent. Laat me weten of Van Dorp (met wie maar weinigen zich kunnen vergelijken, zolang hij zich niet verloochent) nog steeds van onze partij is, dat wil zeggen, of hij nog steeds een voorvechter is van de ware theologie. Budé, die alles met een vergrootglas bekijkt, heeft mij een weinig vriendelijke brief geschreven over enkele onbeduidende zaken die ik in het tweede boek van *Over de oorsprong van het recht* ten behoeve van beginnende studenten had opgenomen. Ik heb hem meteen geantwoord. Ik stuur je een afschrift van beide brieven, al is het niet mijn bedoeling die te publiceren, aangezien ik met goede mensen liever wedijver in dienstbetoon dan in scheldpartijen.[6.]

De vriendelijkheid van de koning, die het mij thans vergund is te genieten, zal ik naar beste vermogen trachten te beantwoorden. Hoewel ik immers een oude man ben, geef ik toch niet zonder erkenning en op een nieuwe, elegante manier mijn zeer moeilijke colleges over het burgerlijk recht. Mijn lichaamskracht gaat achteruit, maar mijn geest laat me allerminst in de steek. Wel zou ik ontheven willen worden van mijn bestuurstaken, zodat ik des te meer tijd heb om mij op de studie te richten ten behoeve van mijn toehoorders. Als jij in dit opzicht iets voor me kunt doen, zal ik graag erkennen dat jij me gezegend hebt. Blijf nog lang gezond, tot heil van alle stervelingen.

Freiburg, 13 juli 1520

3. Zie Livius, *Ab urbe condita II*, 13, 2.
4. Zie *Adagia III*, 2, 65.
5. Spreuken 3:26.
6. Budé had een exemplaar gekregen van Zasius' *Lucubrationes aliquot* (Bazel, 1518), waarin ook *De origine iuris* was opgenomen. Op 25 juli 1519 reageerde Budé met een brief vol kritiek. Zasius heeft zijn antwoord (van 1 september 1519) inderdaad nooit gepubliceerd.

Lijst van brieven

993. Aan Leonard Pricard 13
994. Van Nicolas Bérault 16
995. Van Lorenzo Campeggi 17
996. Aan Lorenzo Campeggi 19
997. Aan het kathedraalkapittel van Metz 22
998. Aan Edward Lee 23
999. Aan Ulrich von Hutten 25
1000. Aan Lorenzo Pucci 36
1000a. Van Maarten Lips 43
1000b. Aan Maarten Lips 44
1001. Aan Georgius Spalatinus 44
1002. Aan Nicolas Bérault 48
1003. Aan Guillaume Hué 50
1004. Aan Guillaume Budé 51
1005. Aan Pieter Zuutpene 56
1006. Aan Jacob van Hoogstraten 58
1007. Aan Leo X 69
1008. Aan Christoph Hack 73
1009. Aan Albert von Brandenburg 74
1010. Aan de lezer 77
1011. Van Guillaume Budé 78
1012. Aan Jan van Fevijn 82
1013. Aan Jacob Voecht 83
1013a. Aan Gerard Lister 86
1014. Aan Beatus Rhenanus 87
1015. Van Guillaume Budé 88
1016. Aan Etienne Poncher 93
1017. Aan Domenico Grimani 95
1018. Aan Floris van Egmond 96
1019. Aan Maarten Lips 96
1020. Van Bonifacius Amerbach 97

1021. Van Jan Šlechta 99
1022. Aan Ortwin Gratius 107
1023. Aan Guillaume Budé 108
1024. Aan Nicolas Bérault 108
1025. Aan Richard Pace 109
1026. Aan Thomas Lupset 110
1027. Aan William Dancaster 111
1028. Aan William Blount, heer van Mountjoy 112
1029. Aan Cuthbert Tunstall 113
1030. Aan John Fisher 114
1031. Aan Thomas Wolsey 117
1032. Aan Henry Guildford 118
1033. Aan Albert von Brandenburg 119
1034. Aan Ludovicus Carinus 128
1035. Van Maarten Lips 129
1036. Aan Maarten Lips 129
1037. Van Edward Lee 129
1038. Aan Erard de la Marck 129
1039. Aan Jan Šlechta 131
1040. Aan Maarten Lips 139
1041. Aan de lezer 140
1042. Aan [Jan van Winckele?] 142
1043. Aan Filips van Bourgondië 143
1044. Van Maarten van Dorp 145
1045. Van Germain de Brie 148
1046. Aan Jan Robijns 153
1047. Van Johannes Thurzo 154
1048. Aan Maarten Lips 156
1049. Aan Maarten Lips 157
1050. Aan Adriaan van Baerland 158
1051. Aan [Alaard van Amsterdam?] 158
1052. Aan Maarten Lips 159

1053. Aan Thomas Lupset 159
1054. Aan Nicolaus Praepositus Edanus 177
1055. Aan Ulrich von Hutten 177
1056. Aan Maarten Lips 178
1057. Aan Joost van der Noot 179
1058. Aan Nicolas Bérault 180
1059. Aan een Leuvense theoloog 180
1060. Aan Thomas Wolsey 181
1061. Van Edward Lee 183
1062. Aan Lorenzo Campeggi 210
1063. Aan Beatus Rhenanus 216
1064. Aan Johann Oecolampadius 217
1065. Aan Antoine de la Marck 217
1066. Aan Guillaume Budé 218
1067. Van Jakob Wimpfeling 222
1068. Aan John Fisher 222
1069. Aan Maarten Lips 223
1070. Aan Maarten Lips 224
1071. Aan Nicolaas van Luxemburg 225
1072. Aan de lezer 225
1073. Van Guillaume Budé 226
1074. Aan Wolfgang Faber Capito 228
1075. Aan Paul Volz 233
1076. Aan Heinrich Gruntgen 234
1077. Van Paschasius Berselius 235
1078. Van Hermann von Neuenahr 235
1079. Aan Silvestro Gigli 238
1080. Aan Francesco Chierigati 239
1081. Aan Lorenzo Campeggi 239
1082. Aan Hermann von Neuenahr 240
1083. Van Wolfgang Faber Capito 242
1084. Van Bonifacius Amerbach 244
1085. Aan Willibald Pirckheimer 247

1086. Aan Maarten Lips 248
1087. Van Thomas More 249
1088. Aan Justus Jonas 268
1089. Van Richard Pace 269
1090. Van Thomas More 269
1091. Aan Lieven Algoet 270
1092. Aan Nicolaas Everaerts 272
1093. Aan Thomas More 273
1094. Van Jan de Hondt 277
1095. Van Willibald Pirckheimer 279
1096. Van Thomas More 284
1097. Aan Thomas More 291
1098. Aan Hendrik VIII 292
1099. Aan Richard Foxe 293
1100. Aan de lezer 294
1101. Aan Albert von Brandenburg 295
1102. Aan Johann Oecolampadius 296
1103. Aan Johann von Botzheim 297
1104. Aan Juan Luis Vives 298
1105. Van Philipp Engelbrecht 300
1106. Van Thomas More 302
1107. Aan Thomas More 305
1108. Van Juan Luis Vives 306
1109. Van Hermann von dem Busche 313
1110. Aan Johann Witz 314
1111. Aan Juan Luis Vives 317
1112. Aan Thomas Wolsey 320
1113. Aan Philipp Melanchthon 323
1114. Aan Luigi Marliano 325
1115. Aan Joris van Halewijn 326
1116. Aan Gerard van den Cloester 328
1117. Aan Germain de Brie 328
1118. Aan Richard Pace 332
1119. Aan Georgius Spalatinus 333

1120. Van Konrad Frick en Lorenz Effinger 335
1121. Van Ulrich Zasius 336

Lijst van correspondenten

De cijfers geven de briefnummers weer.

Alaard van Amsterdam [?] 1051
Algoet, Lieven 1091
Amerbach, Bonifacius 1020, 1084
Baerland, Adriaan van 1050
Bérault, Nicolas 994, 1002, 1024, 1058
Berselius, Paschasius 1077
Blount, William, heer van Mountjoy 1028
Botzheim, Johann von 1103
Bourgondië, Filips van 1043
Brandenburg, Albert von 1009, 1033, 1101
Brie, Germain de 1045, 1117
Budé, Guillaume 1004, 1011, 1015, 1023, 1066, 1073
Busche, Hermann von dem 1109
Campeggi, Lorenzo 995, 996, 1062, 1081
Capito, Wolfgang Faber 1074, 1083
Carinus, Ludovicus 1034
Chierigati, Francesco 1080
Cloester, Gerard van den 1116
Dancaster, William 1027
Dorp, Maarten van 1044
Effinger, Lorenz 1120
Egmond, Floris van 1018
Engelbrecht, Philipp 1105
Everaerts, Nicolaas 1092
Fevijn, Jan van 1012
Fisher, John 1030, 1068
Foxe, Richard 1099
Frick, Konrad 1120
Gigli, Silvestro 1079
Gratius, Ortwin 1022
Grimani, Domenico 1017
Gruntgen, Heinrich 1076
Guildford, Henry 1032
Hack, Christoph 1008
Halewijn, Joris van 1115
Hendrik VIII 1098
Hondt, Jan de 1094
Hoogstraten, Jacob van 1006
Hué, Guillaume 1003
Hutten, Ulrich von 999, 1055
Jonas, Justus 1088
Kathedraalkapittel van Metz 997
Lee, Edward 998, 1037, 1061

Leo X 1007
Leuvense theoloog 1059
Lezer 1010, 1041, 1072, 1100
Lips, Maarten 1000a, 1000b, 1019, 1040, 1048, 1049, 1052, 1056, 1069, 1070, 1086
Lister, Gerard 1013a
Lupset, Thomas 1026, 1053
Marck, Antoine de la 1065
Marck, Erard de la 1038
Marliano, Luigi 1114
Melanchthon, Philipp 1113
More, Thomas 1087, 1090, 1093, 1096, 1097, 1106, 1107

Neuenahr, Hermann von 1078, 1082
Nicolaas van Luxemburg 1071
Noot, Joost van der 1057
Oecolampadius, Johann 1064, 1102
Pace, Richard 1025, 1089, 1118
Pirckheimer, Willibald 1085, 1095
Poncher, Etienne 1016
Praepositus Edanus, Nicolaus 1054
Pricard, Leonard 993
Pucci, Lorenzo 1000
Rhenanus, Beatus 1014, 1063
Robijns, Jan 1046
Šlechta, Jan 1021, 1039
Spalatinus, Georgius 1001, 1119
Thurzo, Johannes 1047
Tunstall, Cuthbert 1029
Vives, Juan Luis 1104, 1108, 1111
Voecht, Jacob 1013
Volz, Paul 1075
Wimpfeling, Jakob 1067
Winckele, Jan van [?] 1042
Witz, Johann 1110
Wolsey, Thomas 1031, 1060, 1112
Zasius, Ulrich 1121
Zuutpene, Pieter 1005

Register van persoonsnamen

Het register heeft betrekking op personen (met inbegrip van personages uit de mythologie en literatuur) die in de brieven zelf worden genoemd of aangeduid. De personen zijn zoveel mogelijk gerangschikt op hun achternaam, met uitzondering van regerende vorsten en pausen. Voor personen uit de Oudheid of de Middeleeuwen geldt vaak een afwijkend gebruik. *Cursief* gezette cijfers verwijzen naar nummers van brieven.

A

Abingdon, Henry (†1497), Engels musicus, 251
Achates, wapendrager en vriend van Aeneas uit Vergilius' *Aeneis*, 209, 214, 237
Achilles, Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 26, 50, 76, 151, 156, 264, 267
Adam, lijfarts van Erard de la Marck, niet nader bekend, 130
Adrianus, Mattheus (bekend 1501-1521), hebraïsten arts, 208
Aeneas, Trojaanse held, 76, 174
Aernout, Adriaan (†1536), karmeliet uit Brugge, suffragaanbisschop van Kamerijk vanaf 1520, 140
Aeschines (ca. 399/89-ca. 322/15), Attisch redenaar en politicus, tegenstander van Demosthenes, 259
Aesopus (†564/63 v.Chr.), Grieks fabeldichter, 14, 171, 257
Agamemnon, held uit de Griekse mythologie, leider van de expeditie naar Troje, 256
Agge, Augustijn (bekend 1510-1525), uit Den Haag, geleerde en diplomaat, 109
Ajax, Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 256
Alaard van Amsterdam (1491-1544), geleerde te Leuven (niet verbonden aan de universiteit), *1051*
Alamirus, Petrus (bekend 1496-1534), bibliothecaris van Karel V, 44, 280, 284
Alciati, Andrea (1492-1550), Italiaans jurist, hoogleraar te Avignon (1518-1522), 98
Aleandro, Girolamo (1480-1542), hellenist en hebraïst, vriend, na 1520 vijand, van Erasmus, 261
Alecto, een van de drie furiën uit de Griekse mythologie, 175, 266, 312
Alexander, bode van Georgius Spalatinus, niet nader bekend, 333

Alexander de Grote (356-323 v.Chr.), koning van Macedonië, groot veldheer, 26, 98
Algoet, Lieven (†1547), kopiist en koerier voor Erasmus, 226, *1091*
Álvaro Pelayo (†1349), franciscaan, canonist, schrijver van politieke werken, 124
Amandus van Zierikzee (†1524/34), franciscaan te Leuven, 146
Ambrosius (337-397), Latijns kerkvader, bisschop van Milaan, 39, 135, 167
Amerbach, Bonifacius (1495-1562), Zwitsers humanist en jurist, *1020*, 217, *1084*, 300
Amerbach, Bruno (1484-1519), Zwitsers humanist, 87
Amerinus, zie: Roscius
Ammonio, Andrea (ca. 1478-1517), uit Lucca, secretaris van Hendrik VIII van Engeland, 95
Ananias, bijbelse figuur 186
Andrelini, Fausto (1462?-1518), Italiaans humanist, hofdichter van de Franse koning, 298
Androkleides, spreekwoordelijke onbeduidende figuur, 166
Apelles (4e eeuw v.Chr.), beroemdste schilder uit de Griekse Oudheid, 26, 98, 100
Apollo, zonnegod en god van de schoonheid, harmonie en muziek uit de Griekse mythologie, 20, 106, 152, 240, 253, 262, 301
Apollonius van Tyana (1e eeuw), pythagoreïsch filosoof, 246
Aquilinus, Gabriel, Spaanse student of docent te Parijs, niet nader bekend, 307
Aristarchus (ca. 217-144 v.Chr.), Alexandrijns geleerde, criticus van Homerus, 24, 191
Aristoteles (384-322 v.Chr.), Grieks wijsgeer, 138, 211, 326
Arius (4e eeuw), priester uit Alexandrië, bestreden als ketter, 207
Arnold, oppasser van Maximiliaan van Egmond, niet nader bekend, 96
Artemis, godin van de jacht in de Griekse mythologie, 240
Assendelft, Gerrit van (1488-1558), jurist, raadsheer en vanaf 1528 president van het Hof van Holland, 146
Assendelft, Hugo van (1467-1540), kanunnik te Den Haag, raadsheer van het Hof van Holland, 146
Atlas, mythische figuur, drager van het hemelgewelf, 197
Attalus II (220-138 v.Chr.), koning van Pergamum, 21
Atticus, Titus Pomponius (110-32 v.Chr.), Romeins edelman, vriend van Cicero, 312
Augustinus, Aurelius (354-430), Latijns kerkvader, bisschop van Hippo, 30, 37, 38, 40, 41, 85, 122, 123, 133, 135, 167, 182, 194, 195
Ausonius, Decimus Magnus (ca. 310-394), Latijns dichter van Gallische afkomst, 88

Aytta, Bernard Bucho van (1465-1528), Fries geestelijke en jurist, raadsheer van het Hof van Holland, 273

B

Bacchus, Romeinse god van de wijn en de roes, 20, 317
Baechem, Nicolaas (†1526), uit Egmond, karmeliet en theoloog te Leuven, 122, 140, 179, 217, 223, 268
Baerland, Adriaan Aelius van (†1535), student te Leuven, gouverneur van Anton III van Bergen, 112, *1050*, 302
Barbaro, Ermolao (1453/54-1493), uit Venetië, humanist en diplomaat, 310
Barbier, Pierre (†1551/52), kapelaan en secretaris van Jean Le Sauvage (tot 1518), 278, 325
Batmanson, John (†1531), Engels karmeliet, 294, 324
Batt, Jacob (ca. 1466-1502), jeugdvriend van Erasmus, 57
Becichemo, Marino (ca. 1468-1526), Italiaans geleerde uit Scutari (Shkodër), 94
Becker, Jan (ca. 1475-ca. 1536), uit Borselen, geleerde te Leuven, 57
Beda Venerabilis (672-735), Engels monnik en geleerde, 321, 322
Behaim, Georg (ca. 1461-1520), geestelijke uit Neurenberg, 45
Benigno Salvati, Giorgio (†1520), franciscaans geleerde te Florence en Ragusa (Dubrovnik), 60
Bérault, Nicolas (ca. 1470-ca. 1545), Frans jurist en humanist, *994*, *1002*, 50, 94, *1024*, 149, *1058*, 226, 262, 285, 287, 328, 329, 330, 331
Bergen, Anton van (1455-1532), abt van Saint-Bertin bij Sint-Omaars, broer van Jan III, 130
Bergen, Anton III van (1500-1541), zoon van Jan III, markies van Bergen op Zoom vanaf 1532, 110, 112, 114, 117, 118, 119, 130, 139
Bergen, Jan III van (1452-1532), heer van Bergen op Zoom, Bourgondisch hoveling, 112, 114, 117, 118, 119, 130, 139
Bernardus van Clairvaux (1090-1153), cisterciënzer monnik en schrijver, 122
Berselius, Paschasius (ca. 1480-1535), benedictijn uit de abdij van Saint-Laurent bij Luik, 148, 218, *1077*
Bijl, Jan (†1540), gardiaan van verscheidene franciscanerkloosters, o.a. in Mechelen, 146
Bileam, bijbelse figuur 15
Blount, zie: Mountjoy
Bohier, Antoine (†1519), aartsbisschop van Bourges en kardinaal, 262, 285
Botzheim, Johann von (†1535), jurist, kanunnik te Konstanz, *1103*
Bourgondië, Adolf van (1489/90-1540), heer van Veere, 57, 273
Bourgondië, Filips van (1512-1525/26), zoon van de vorige, 57

Bourgondië, Filips van (ca. 1464-1524), bisschop van Utrecht, 44, *1043*
Brandenburg, Albert von (1490-1545), aartsbisschop van Mainz en kardinaal, 34, 35, 47, *1009*, *1033*, *1101*
Briart, Jan (1460-1520), uit Ath, hoogleraar theologie te Leuven, 15, 23, 107, 113, 130, 169, 180, 183, 184, 185, 188, 205, 208, 209, 217, 230, 268, 324
Brie, Germain de (ca. 1490-1538), geestelijke, jurist, humanist, Frans hoveling, 11, *1045*, 249-267, 273-276, 285-290, *1117*
Brigitta (Birgitta, 1302/03-1371), Zweedse heilige, stichtster van de brigittijner orde, 284
Briselot, Jean (†1520), karmeliet, later benedictijn, aartsbisschop van Oristanbo, biechtvader van Karel V, 139
Broeckhoven, Nicolaas van (ca. 1478-1553), van 's-Hertogenbosch, hoofd van de Latijnse school in Antwerpen, 177, 202
Brutus, Marcus Iunius (ca. 85-42 v.Chr.), Romeins politicus, moordenaar van Caesar, 312
Budé, Guillaume (1468-1540), Frans humanist, *1003*, *1004*, *1011*, *1015*, *1023*, 147, 148, 149, *1066*, 220, *1073*, 260, 261, 262, 285, 287, 299, 309, 310, 311, 312, 319, 320, 329, 337
Busch (von dem Busche), Hermann (†1534), Duits humanist, schoolmeester te Wesel (1516/17-1520), 60, *1109*, 316
Busleiden, Jérôme (1470-1517), Bourgondisch hoveling, lid van de Grote Raad van Mechelen, 154, 228, 260, 319

C

Cacus, reus uit de Griekse mythologie die de runderen van Hercules stal, 267
Cajetanus (Tomasso de Vio, 1468-1435), dominicaans theoloog en filosoof, kardinaal, 35, 63, 123, 124
Caligula, Caius (Iulius) Caesar Augustus Germanicus (12-41), Romeins keizer vanaf 37, 336
Calvo, Francesco Giulio (†1548), humanist, drukker te Pavia (1516-1519), Rome (1519-1534) en Milaan (1534-1548), 16, 49
Camillus, Marcus Furius, Romeinse held die in 396 v.Chr. Veii veroverde, 299
Campeggi, Lorenzo (1474-1539), jurist, pauselijk functionaris en kardinaal, *995*, *996*, 109, 110, 114, 117, *1062*, *1081*
Canthara, personage uit Terentius' *Andria*, 287
Capito (Köpfel), Wolfgang Faber (ca. 1478-1541), Duits humanist, hoogleraar theologie te Bazel (1515-1520), 24, 189, 190, 220, *1074*, *1083*
Carinus, Ludovicus (ca. 1496-1569), uit Luzern, student te Leuven (1519-1520), 111, *1034*, 271

Celsus (2e eeuw), Grieks wijsgeer, tegenstander van het christendom, bestreden door Origenes, 61
Chierigati, Francesco (†1539), pauselijk diplomaat, vanaf 1522 bisschop van Teramo, *1080*
Chrysostomus, Johannes (349/50-407), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Constantinopel, 159
Cicero, Marcus Tullius (106-43 v.Chr.), Romeins staatsman, schrijver en redenaar, 11, 35, 39, 83, 84, 85, 179, 241, 310, 311, 312, 337
Cinthius, poëtische benaming voor Apollo, 317
Claude (1499-1524), koningin van Frankrijk, 290
Claudius, Tiberius-Drusus (10 v.Chr.-54), Romeins keizer vanaf 41, 323
Clerk, John (†1541), Engels jurist, geestelijke en hoveling, 34
Clerke, Alice († na 1530), vierde echtgenote van John More sr., 31
Cloester, Gerard van den (†1546), prior van het klooster Agnietenberg bij Zwolle, 87, *1116*
Colet, John (1467-1519), Engels humanist, deken van de Saint Paul's in Londen, 34, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 116, 117, 176, 217, 233, 297, 315
Colt, Jane (†1511), eerste echtgenote van Thomas More, 30
Cop, Guillaume (ca. 1466-1532), arts en astronoom te Parijs, 34, 95
Cordus, Euricius (1484-1535), humanist te Erfurt, 74
Cornelius (†253), paus vanaf 251, 38, 42, 43
Coroebus, spreekwoordelijke stommeling, 256
Corver, Simon (bekend 1519-1536), drukker te Zwolle, 87
Croy, Guillaume de (ca. 1498-1521), aartsbisschop van Toledo en kardinaal, 120, 225, 242, 278, 304, 306, 320
Ctesiphon (4e eeuw v.Chr.), Atheens politicus, 259
Cyllenius, poëtische benaming voor Mercurius (de Romeinse god van de handel), 317
Cyprianus, Thascius Caecilius (†258), Grieks kerkvader, bisschop van Carthago, 11, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 47, 121, 141, 167, 182, 247, 329

D

Daedalus, figuur uit de Griekse mythologie, bouwer van het labyrint van Kreta, 101
Dancaster, William (bekend 1490-1530), Engels geleerde uit het gevolg van John Colet, 101, 1027
Davus, personage uit de *Andria* van Terentius, 54
Deloynes, François (ca. 1468-1524), Frans humanist en jurist, 55, 56, 91, 109, 219, 221, 262, 285, 329

Demonax (2e eeuw), Grieks cynisch wijsgeer, 53
Democritus van Abdera (5e eeuw v.Chr.), Grieks wijsgeer, 29
Demosthenes (384/83-322 v.Chr.), Atheens redenaar en staatsman, 39, 259
Desmarez, Jean (Johannes Paludanus, †1526), hoogleraar te Leuven, 260
Diogenes (ca. 400 v.Chr.), Grieks wijsgeer, 29, 132, 299
Donatus (3e eeuw), vriend van Cyprianus, niet nader bekend, 40
Dorp, Maarten Bartholomeus van (1485-1525), theoloog te Leuven, 16, 43, 49, 109, 113, 114, *1044*, 217, 241, 245, 246, 268, 298, 314, 337
Dorp, Mees van (1439/40-na 1519), vader van de vorige, rentmeester van de abdij van Egmond, 147

E

Eck, Johann Maier von (1486-1543), theoloog te Ingolstadt, 99, 141
Effinger, Lorenz (†1544), benedictijn, abt van Ettenheimmünster, *1120*
Egmond, Floris van (1469-1539), Bourgondisch hoveling, *1018*, 147
Egmond, Maximiliaan van (†1548), zoon van de vorige, student te Leuven, later staatsman en militair commandant, 96
Egnazio, Giovanni Battista Cipelli (1478-1553), humanist uit Venetië, 89, 220
Elia, bijbelse figuur, 180
Elisa, bijbelse figuur, 180
Emilio, Paolo (†1529), uit Verona, kanunnik van de Notre Dame te Parijs, 329
Empedocles (483/82-ca. 423 v.Chr.), Grieks natuurfilosoof, 286
Engelbrecht, Anton (†1558), broer van de volgende, suffragaanbisschop van Spiers, 302
Engelbrecht, Philipp (ca. 1499-1528), docent poëzie te Freiburg, medewerker van Johann Froben, *1105*
Enschringen, Gerhard von (bekend 1506-1549), secretaris van Hermann von Neuenahr, 236, 242
Enzinas, Juan de, student of docent te Parijs, niet nader bekend, 307
Epicurus (342/41-271/70 v.Chr.), Grieks wijsgeer, 132
Epimenides (6e eeuw v.Chr.?), Griekse, half mythische religieuze figuur, 322
Erucius, Gaius (1e eeuw v.Chr.), Romeins aanklager, 311
Eugenius IV (1383-1447), paus vanaf 1431, 104, 134
Everaerts, Nicolaas (1461/62-1532), jurist, president van het Hof van Holland, 146, *1092*
Everaerts (Nicolai), Pieter Jeroen († voor 1532), zoon van de vorige, jurist, premonstratenzer te Middelburg, 273

F

Fabri, Johannes (Johann Heigerlin, 1478-1541), jurist, priester, vicaris-generaal van Konstanz (1517-1521), 298
Fage, Jan (†1526), augustijner kanunnik uit het klooster Sint-Maartensdal bij Leuven, 157, 159
Ferdinand van Oostenrijk (1503-1564), broer van Karel V, koning van Hongarije en Bohemen vanaf 1526, keizer vanaf 1556, 57, 76, 96, 178
Fevijn, Eleanore van (bekend 1519/20), vrouw van Robert Hellin, 83
Fevijn, Jan van (1490-1555), jurist te Brugge, kanunnik vanaf 1523, 82, *1012*
Filemon (1e eeuw), bekeerling van Paulus, 143, 144
Fisher, John (1469-1535), bisschop van Rochester, 111, *1030*, 160, 185, 188, 206, *1068*
Fortis, Johannes (bekend 1510-1523), student te Parijs, 307
Foxe, Richard (ca. 1448-1528), bisschop van Winchester, *1099*
Frans I (1494-1547), koning van Frankrijk, 51, 73, 75
Frederik II de Wijze (1463-1525), keurvorst van Saksen, beschermer van Luther, 45, 46, 48, 116, 141, 333
Frick, Konrad (†1535), benedictijn, abt van Schuttern, *1120*
Froben, Johann (ca. 1460-1527), drukker en uitgever te Bazel, 36, 42, 88, 101, 115, 121, 147, 150, 152, 159, 200, 210, 243, 255, 294, 314
Fulvius, Romeins gladiator genoemd door Horatius, 26

G

Garrard, William (bekend 1519-1521), huismeester van John Colet 112
Gaza, Theodorus (1400-ca. 1476), Byzantijns geleerde, vanaf 1438 gevestigd in Italië, 310
Gelasius I (†496), paus vanaf 492, 40
Geldenhouwer, Gerard (1482-1542), humanist uit Nijmegen, 260
Geroldseck, Gangolf I van (†1523), graaf en krijgsheer, 335
Geuder, Martin (†1532), burgemeester van Neurenberg, 247
Gigli, Silvestro (1463-1521), uit Lucca, bisschop van Worchester, ambassadeur van Engeland in Rome, *1079*
Gillis, Pieter (ca. 1486-1533), stadssecretaris van Antwerpen, 57, 235, 260, 288
Giustiniani, Agostino (ca. 1470-1536), dominicaan uit Genua, hebraïst te Parijs (1517/18-1522), 63
Glauco, broer van Plato, 315
Gnatho, vleier uit Terentius' *Eunuchus*, 100
Goclenius, Konrad (†1539), hoogleraar Latijn aan het Drietalencollege te Leuven, 159

Gourmont, Gilles de (bekend 1499-1531), drukker te Parijs, 231
Grapheus, Cornelius (Cornelis de Schrijver, ca. 1482-1558), stadsklerk te Antwerpen (tot 1522), 260
Gratianus, Flavius (359-383), West-Romeins keizer vanaf 367, 88
Gratius, Ortwin (ca. 1480-1542), docent aan de universiteitvan Keulen, tegenstander van Reuchlin, 59, 166, *1022*
Graunger, Agnes (†1499), moeder van Thomas More, 31
Gravius, Tilmann (bekend 1496-1544), kanselarijklerk van de aartsbisschop van Keulen, 87
Gregorius van Nazianze (ca. 326-ca. 390), Grieks kerkvader, 248
Grenier, Karel (†1520), advocaat-generaal bij het Hof van Holland, 273
Grimani, Domenico (1461-1523), Venetiaans geleerde en kardinaal, *1017*
Grimbergen, Anton van, zie: Anton III van Bergen
Grocyn, William (ca. 1446-1519), docent Grieks te Oxford, 331
Grolier, Jean (1479-1565), thesaurier van Milaan tijdens de Franse bezetting (1510-1512, 1515-1521), 49
Gruntgen, Heinrich (†1547), deken te Emmerich, *1076*
Guildford, Henry (1489-1532), Engels hoveling, *1032*
Guillard, Louis (1491-1565), bisschop van Doornik (1519-1521), 278

H

Hack, Christoph (bekend 1509-1523), dichter te Erfurt, *1008*
Halewijn, Joris van (ca. 1470-1536/37), Bourgondisch hovelingen geleerde, *1115*
Hannibal (247/46-183/82 v.Chr.), Carthaags veldheer, 42
Hattstein, Marquard von (ca. 1488-1522), kanunnik te Mainz, 314
Hector, Trojaanse held uit Homerus' *Ilias*, 267
Hedenbault, Karel van (ca. 1444-1527), Bourgondisch hoveling, beheerder van het Prinsenhof in Brugge, 82
Heli, bijbelse figuur, vader van Jozef, 248
Hellin, Robert (bekend 1519-1527), pensionaris van Brugge, 83
Hendrik VII (1457-1509), koning van Engeland, 255
Hendrik VIII (1491-1547), koning van Engeland, 28, 32, 73, 110, 214, 255, 267, *1098*, 297
Hera, vrouw van Zeus in de Griekse mythologie, 152
Hercules (Heracles), held uit de Griekse mythologie, 97, 102, 240, 244, 266, 267, 302
Herman, Haio (1498/1500-1539/40), student te Leuven en Parijs (1519-1521) en Italië (1521-1525), jurist, raadsheer van het Hof van Friesland (1528-1532) en Utrecht (vanaf 1532), 49, 93, 111

Hermes, boodschapper van de goden en god van de handel in de Griekse mythologie, 164
Herostratus, stak in 356 v.Chr. in Efeze de tempel van Artemis in brand om beroemdheid te verwerven, 166, 206, 207, 243
Hesiodus (8e eeuw v.Chr.), Grieks dichter, 28, 59, 166
Hieronymus (347/48-419/20), Latijns kerkvader, 17, 24, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 53, 121, 136, 146, 167, 182, 189, 190, 247, 296, 308
Hilarius (4e eeuw), Romeins diaken, 40, 182
Hilarius van Poitiers (†367/68), Latijns kerkvader, bisschop van Poitiers, 40, 182
Hillen, Michiel (†1558), drukker te Antwerpen, 143, 163, 164, 187, 202, 203, 204, 240
Hippocrates (5e eeuw v.Chr.), Grieks wiskundige en astronoom, 143
Hoen, Cornelis (†1524), jurist in dienst van het Hof van Holland, 148
Homerus (8e eeuw v.Chr.), Grieks dichter, 50, 54, 76, 78, 106, 150, 151, 152, 180, 265
Hondt, Jan de (1486?-1571), kanunnik te Kortrijk, *1094*
Hoogstraten, Jacob van (†1527), theoloog, dominicaan, inquisiteur van de aartsbisdommen Mainz, Keulen en Trier, 9, *1006*, 107, 108, 115, 120, 139, 141, 217, 248
Horatius Quintus - Flaccus (63-8 v.Chr.), Romeins satirisch dichter, 26, 166, 223, 231, 319
Hué, Guillaume (†1522), kanunnik te Parijs, *1003*
Hutten, Ulrich von (1488-1523), Duits ridder en humanist, *999*, *1055*

I

Imhof, Hans (†1526), schoonzoon van Willibald Pirckheimer, 247

J

Jacob, bijbelse figuur, vader van Jozef, 248
Jakobus de Meerdere (†43/44), apostel, 134, 219
Jethro, bijbelse figuur, schoonvader van Mozes, 69
Johannes, Griekse geleerde te Parijs, niet nader bekend, 285
Johannes (1e eeuw), evangelist, 181, 182, 186, 213, 225
Johannes de Doper (1e eeuw), bijbelse figuur, 277, 278
Jonas, Justus (1493-1555), hoogleraar te Erfurt, vanaf 1521 hoogleraar theologie te Wittenberg, 45, 106, 139, *1088*
Jozef, bijbelse figuur, pleegvader van Jezus Christus, 248

Judas Iskariot (1e eeuw), apostel, verrader van Christus, 133, 320, 321, 322, 328, 332

Judas Taddeüs (1e eeuw), apostel, 320, 321, 322, 328, 332
Jupiter, Romeinse oppergod 56, 115, 267, 317
Justina, echtgenote van Gerard Lister, niet nader bekend, 87
Juvenalis, Decimus Junius (ca. 60-na 130), Romeins satirisch dichter, 111, 161, 260, 267

K

Karel V (1500-1558), heer der Nederlanden, koning van Spanje en keizer, 47, 73, 75, 76, 116, 117, 132, 137, 179, 218, 224, 237, 238, 240, 267, 278, 284, 295, 296, 325, 329
Karel de Grote (742-814), keizer, 37
Kidderminster, Richard (ca. 1462-na 1531), benedictijner abt, na 1525 monnik, van Winchcombe, 188, 230, 324
Koolman, Jan (†1538), geestelijke, jurist, biechtvader van het Agathaklooster bij Delft, 148

L

Lactantius Caelius Firmianus (ca. 250-ca. 325), Latijns kerkvader, 37, 38, 41, 141
Lalaing, Antoine de (1480-1520), graaf van Hoogstraten, Bourgondisch hoveling, 130, 139
Lascaris, Janus (1445-1543), geleerde uit Constantinopel, gevestigd in Italië, 162, 285, 329
Latimer, William (ca. 1460-1545), Engels geleerde, 34, 111, 185, 209
Lauwerijns, Mark (1488-1540), deken van de Sint-Donaaskerk in Brugge, 83, 271
Le Sauvage, Jean (1455-1518), grootkanselier van Bourgondië, kanselier van Castilië, 325
Lee, Edward (1482?-1544), theoloog en diplomaat, student te Leuven (1516-1525), aartsbisschop van York vanaf 1531, 10, 11, 13, *998*, 35, 54, 96, 97, 111, 113, 114, 116, *1037*, 139, 157, 160, 162-172, 174, 178, 180, *1061*, 217, 221, 222, 223, 224, 229-248, 268, 269, 270, 272, 280-284, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 300, 313, 314, 324, 329, 333, 336, 337
Lee, Wilfred (bekend 1519-1520), broer van de vorige, 204
Lefèvre d'Etaples, Jacques (ca. 1460-1536), Frans humanist en theoloog, 17, 94, 115, 222, 223, 262, 263, 282, 311, 320, 324
Leo X (Giovanni de' Medici, 1475-1521), paus vanaf 1513, 20, 42, 46, 61, *1007*, 137, 141, 181, 182, 214, 215, 221, 237
Linacre, Thomas (1460-1524), Engels humanist, 34, 55, 331

Linsted, Bartholomew (bekend 1513-1553), augustijner kanunnik, prior van Saint Mary Overey, 188, 324

Lips, Maarten (ca. 1492-1555/59), uit Brussel, kanunnik in Sint-Maartensdal bij Leuven (tot 1525), 23, *1000a*, *1000b*, *1019*, *1035*, *1036*, *1040*, *1048*, *1049*, *1052*, *1056*, 196, *1069*, *1070*, *1086*
Lister, Gerard (bekend 1506-1522), uit Rhenen, arts en humanist, schoolmeester te Zwolle, *1013a*
Livius, Titus (59 v.Chr.-17 na Chr.), Romeins geschiedschrijver, 327, 337
Lombardus, Petrus (†1160), theoloog, bisschop van Parijs, 121
Longueil, Christophe de (ca. 1488-1522), Frans jurist en humanist, 79, 108, 110, 111
Lucianus van Samosata (ca. 120-na 180), Grieks sofist en satiricus, 29, 33, 53, 166, 167
Lucullus, Lucius Licinius (117-57/56 v.Chr.), Romeins legeraanvoerder, beroemd om zijn verkwistende levenswijze, 152, 299
Lupset, Thomas (ca. 1498-1530), Engels geleerde, *1026*, *1053*, 200, 201, 267
Luther, Maarten (1483-1546), kerkhervormer, 9, 10, 11, 14, 99, 115, 116, 120-128, 139, 140, 141, 142, 222, 224, 282, 324, 325, 334
Luyd, Arnold (†1540), theoloog, hoogleraar te Keulen, 59

M

Maecenas, Caius Cilnius (ca. 70-8 v.Chr.), raadsman van Augustus, beschermer van dichters, 152
Man, Meynard (†1526), abt van Egmond, 147, 159
Marcion (2e eeuw), christelijk schrijver, bestreden om zijn ketterij, 186
Marck, Antoine de la (ca. 1495-1528), aartsdiaken van Brabant en Chartres, prior van verscheidene abdijen, *1065*
Marck, Erard de la (1472-1538), prins-bisschop van Luik, 46, 117, *1038*, 141
Marcus (1e eeuw), evangelist, 77, 214, 229
Margaretha van Oostenrijk (1480-1530), dochter van Maximiliaan I, regentes der Nederlanden, 46
Margites, spreekwordelijke stommeling, 256
Marliano, Luigi (†1521), raadsheer en lijfarts van Karel V, bisschop van Tuy, *1114*
Mars, Romeinse oorlogsgod, 321
Marsyas, sater uit de klassieke mythologie, 301
Martens, Dirk (1456/57-1534), drukker te Leuven, 77, 83, 115, 140, 163, 204, 205, 208, 210, 225, 235, 320
Martialis, Marcus Valerius (ca. 40-104), Romeins dichter van epigrammen, 252
Martinho van Portugal (1490-1547), geestelijke, Portugees hoveling, 307
Marullus, Michael - Tarcaniota (ca. 1453-1500), Byzantijns geleerde te Italië, Latijns dichter, krijgsman, 260, 261

Masson (Latomus), Jacques (†1544), theoloog te Leuven, 14, 24, 187, 192, 200, 268, 281, 324
Mattheus (1e eeuw), evangelist, 22, 63, 65, 67, 68, 122, 142, 175, 186, 187, 198, 229, 248, 324
Mauritsz, Jacob (†1522), raadsheer van het Hof van Holland, 148, 273
Maximiliaan I (1459-1519), keizer, 46, 75, 96, 237
Medusa, monster uit de Griekse mythologie, 267
Megaera, een van de drie furiën uit de Griekse mythologie, 266
Meghen, Pieter (1466-1540), bijgenaamd Eenoog, kopiist en koerier voor Erasmus, 19, 201, 203
Melanchthon, Philipp (1497-1560), Duits hellenist en kerkhervormer, 99, 178, *1113*, 334
Melo, Francisco de (1490-1536), Portugees geleerde, 307
Menander (342/41-291/90 v.Chr.), Grieks blijspeldichter, 271
Metsys, Quinten (ca. 1466-1530), uit Leuven, schilder te Antwerpen, 272, 295, 333
Michiel, bode van Erasmus, niet nader bekend, 277
Michwael, Dietrich (Wichwael, Wijggel, Pictorius, †1519), augustijner heremiet, hoogleraar theologie en hulpbisschop te Keulen, 59
Midas, koning van Phrygië in de Griekse mythologie, 57, 112
Middleton, Alice (1472-na 1543), tweede echtgenote van Thomas More, 31
Milo van Croton (6e eeuw v.Chr.), Grieks worstelaar, 219
Minerva, Romeinse godin van de wijsheid, 243
Mitio, personage uit Terentius' *Adelphi*, 271
Momus, zoon van de nacht en betweter uit de Griekse mythologie, 169
More, Cecily (ca. 1507-na 1535), dochter van Thomas More, 31
More, Elizabeth (1482-1538), zuster van Thomas More, 31
More, Elizabeth (ca. 1506-na 1535), dochter van Thomas More, 31
More, Jane (1475-1542), zuster van Thomas More, 31
More, John (ca. 1451-1530), vader van Thomas More, 27
More, John (1508/09-1547), zoon van Thomas More, 31
More, Margaret (1505-1544), dochter van Thomas More, 31
More, Thomas (1478-1535), Engels staatsman en humanist, 11, 25, 26, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 55, 57, 111, 116, 147, 149, 150, 151, 171, 185, 203, 209, *1087*, *1090*, *1093*, *1096*, *1097*, *1106*, *1107*, 328, 329, 330, 331, 332
Morychus, spreekwoordelijke stommeling, 266, 286
Mountjoy, William Blount (1479-1534), beschermheer van Erasmus, 34, 112, *1028*, 119
Mozes, bijbelse figuur, 67, 68, 69

N

Narcissus, figuur uit de Griekse mythologie, verliefd op zichzelf, 285
Nassau, Hendrik III van (1483-1538), Bourgondisch hoveling, stadhouder van Holland en Zeeland (1515-1521), 273
Nebrija, Elio Antonio de (1441/44-1522), Spaans humanist, verbonden aan de universiteit van Alcalá, 318
Neptunus, Romeinse god van de zee, 317
Nesen, Wilhelm (1493-1524), privé-docent te Parijs (1518-1519) en Leuven (1519-1520), 16, 43, 44, 49, 111, 153, 154, 179, 200, 231, 268, 299, 314, 319
Nestor, Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 100, 318
Neuenahr, Hermann von (ca. 1492-1530), domkanunnik te Keulen, docent Grieks en Hebreeuws aan de universiteit aldaar, kanselier van de universiteit vanaf 1524, 60, 63, 164, *1078*, *1082*, 282
Neuenahr, Wilhelm von, broer van de vorige, niet nader bekend, 238
Nève, Jean de (†1522), geleerde te Leuven, regent van het College van de Lelie, 148, 279
Nicolaas I (†867), paus vanaf 858, 135
Nicolaas van Luxemburg, schoolmeester van het klooster Sint-Maartensdal bij Leuven, niet nader bekend, 224, *1071*
Noot, Jeroen van der (1463-1541), jurist, raadsheer van het Hof van Brabant, 179
Noot, Joost van der († ca. 1525), raadsheer van het Hof van Brabant (?), *1057*

O

Odysseus (Ulysses), Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 150, 197, 251, 256
Oecolampadius, Johann (Johann Hussgen, 1482-1531), theoloog te Bazel, *1064*, 233, 243, 284, *1102*, 298
Orestes, figuur uit de Griekse mythologie, 233, 324
Origenes (185-ca. 253/54), Grieks kerkvader, 36, 61, 95, 141
Ovidius, Publius - Naso (43 v.Chr.-ca. 17 na Chr.), Romeins dichter, 27, 265, 289

P

Pace, Richard (ca. 1483-1536), Engels diplomaat, 20, 34, 35, 46, 55, 57, 76, *1025*, 147, 231, *1089*, 291, 297, 316, *1118*
Pallas, personage uit Vergilius' *Aeneis*, 174
Patroclus, vriend van Achilles, 151, 264, 267

Paula (347-404), Romeinse christelijke dame, volgelinge van Hieronymus, 36
Paulinus, Meropius Pontius Anicius (353-431), Latijns dichter, bisschop van Nola, 38
Paulus (1e eeuw), apostel, 17, 67, 69, 102, 103, 143, 144, 145, 153, 154, 176, 182, 186, 196, 200, 210, 216, 217, 230, 308, 321, 322, 326
Paulus, Iulius (ca. 160-ca. 230), Romeins rechtsgeleerde, 336
Pelagius (350/54-na 418), Britse asceet, bestreden om zijn ketterij, 182
Petit, Guillaume (ca. 1470-1536), dominicaan, biechtvader en bibliothecaris van Frans I, 90
Petrus (1e eeuw), apostel, 134, 182, 196, 296, 320, 321, 322, 323, 328, 332
Pfefferkorn, Johann (ca. 1469-na 1521), slager uit Moravië van joodse origine, bekeerd tot het christendom, schrijver van anti-joodse pamfletten, 59, 107, 140, 248
Phaëton, zoon van de zonnegod Helios, verongelukt in de zonnewagen, 325, 326
Phormio, personage uit Terentius' gelijknamige komedie, 249
Pico della Mirandola, Giovanni (1463-1494), neoplatoons filosoof te Florence, 310
Pindarus (522/18-na 446 v.Chr), Grieks dichter, 166
Pipe, Jan (bekend 1505-1531), kanunnik te Brugge, 83
Pirckheimer, Willibald (1470-1530), geleerde en stadsbestuurder te Neurenberg, keizerlijk raadsheer, *1085*, *1095*
Plato (427-347 v.Chr.), Grieks wijsgeer, 33, 132, 211, 315, 326
Plautus, Titus Maccius (ca. 250-ca. 184 v.Chr.), Latijns blijspeldichter, 258, 259
Plinius, Caius-Caecilius Secundus (de Jongere, 61/62-vóór 117), Romeins schrijver van een epistolair oeuvre, 240
Plinius, Caius - Secundus (de Oudere, 23-79), Romeins ambtenaar en schrijver, 94, 98, 240
Población, Juan Martín (bekend 1506-1535), Spaans wiskundige en arts, 307
Poliziano, Angelo Ambrogini (1454-1494), Italiaans humanist, 310
Polycarpus († ca. 167), bisschop van Smyrna, martelaar, 186
Polyphemus, cycloop uit de Griekse mythologie, 251, 254
Pomponius Mela (1e eeuw), Romeins geograaf, 153, 154, 179, 299, 319
Poncher, Etienne (1446-1525), bisschop van Parijs, vanaf 1519 aartsbisschop van Sens, 16, 49, 51, *1016*
Pontano, Giovanni (1429-1503), humanist te Napels, 260, 261
Pontius (3e eeuw), biograaf van Cyprianus, 37
Porsenna, Lars (ca. 500 v.Chr.), Etruskische koning, 337
Portzmoguer, Hervé de (†1512), Bretons krijgsman, 253
Praepositus Edanus, Nicolaus, niet nader bekend, *1054*
Pricard, Leonard (†1541), kanunnik te Aken, *993*

Prierias, Sylvester (Silvestro Mazzolini, ca. 1456-1523), dominicaan, hoogleraar theologie te Rome, 63, 124, 126
Proba, Faltonia Betitia († ca. 370), Romeins christelijk dichteres, 252
Publius (Publilius) Syrus (1e eeuw v.Chr.), Romeins schrijver van mimen, 15
Pucci, Antonio (1484/85-1544), neef van de volgende, theoloog, filosoof, bisschop van Pistoia vanaf 1518, kardinaal vanaf 1531, 43
Pucci, Lorenzo (1458-1531), jurist, pauselijk functionaris, kardinaal vanaf 1513, *1000*
Pylades, figuur uit de Griekse mythologie, neef en vriend van Orestes, 57
Pynson, Richard (†1530), drukker te Londen, 288
Pyrgoteles (4e eeuw v.Chr.), Grieks beeldhouwer, 98
Pythagoras (6e eeuw v.Chr.), Grieks wijsgeer, 132

Q

Quintilianus, Marcus Fabius (ca. 35-ca. 95), Romeins redenaar, schrijver van de *Institutiones oratoriae*, 39, 161, 241

R

Resch, Konrad († na 1552), boekhandelaar te Parijs, 243
Rescius, Rutger (ca. 1475-1545), uit Maaseik, hellenist te Leuven, medewerker van Dirk Martens, 148, 153
Reuchlin, Johann (Capnio, 1454/55-1522), Duits jurist, hellenist en hebraïst, 9, 24, 35, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 68, 107, 115, 120, 126, 128, 140, 141, 189, 190, 236, 243, 282, 314
Rhegius (Regius), Urbanus (Urban Rieger, 1489-1528), geestelijke en theoloog, 297
Rhenanus, Beatus (Beat Bild, 1485-1547), Duits humanist en geschiedschrijver, 77, *1014*, 147, *1063*, 244, 259, 260, 261
Robijns, Jan (†1532), deken van het kapittel van Mechelen, 45, *1046*
Roscius, Sextus (Roscius Amerinus, †81 v.Chr.), welgesteld Romein, tegenstander van Sulla, 311
Ruel, Jean du (1474-1537), hoogleraar geneeskunde te Parijs, lijfarts van Frans I, 109, 329
Rufinus, Turrianus (ca. 345-411/12), christelijk denker, tegenstander van Hieronymus, 37
Rutuba, Romeins gladiator genoemd door Horatius, 26
Ruzé, Louis (ca. 1468-1526), stadsbestuurder te Parijs, 16, 55, 57, 109, 221, 329

S

Salzmann, Johann (†1530), Oostenrijks arts, 335
Sasbout, Joost (1487-1546), jurist, raadsheer van het Hof van Holland, 273
Savonarola, Girolamo (1452-1498), dominicaan te Florence, 127
Sbruglio, Riccardo (ca. 1480-na 1525), dichter uit het gevolg van Maximiliaan I, 45
Scaevola, Quintus Mucius (ca. 140-82 v.Chr.), Romeins staatsman, 337
Schalbe, Kaspar († na 1526), Duits dichter, 45
Schöffer, Johann (ca. 1475-ca. 1531), drukker te Mainz, 177
Schoonhove, Gisbert van (†1524), kanunnik te Brugge, 83
Scipio, Publius Cornelius - Africanus (236-183), Romeins veldheer, overwinnaar van Hannibal, 42, 305, 313
Scotus, Johannes Duns (1266-1308), franciscaans theoloog en filosoof, 13, 48, 194
Seneca, Lucius Annaeus (4 v.Chr.-65 na Chr.), Romeins wijsgeer, tragedieschrijver en staatsman, 70, 71, 241
Sickingen, Franz von (1481-1523), Duits roofridder, 35, 178
Sigismund (1368-1437), koning van Hongarije vanaf 1387, van Duitsland vanaf 1410, keizer vanaf 1433, 103
Silenus, aanvoerder van de saters in de Griekse mythologie, 100
Šlechta, Jan (1466-1525), Boheems edelman, *1021*, *1039*
Soti, Jacob (bekend 1520-1547), student te Leuven, later geestelijke te Kortrijk, 278
Spalatinus, Georgius (Georg Burkhard, 1480-1540), secretaris aan het Saksische hof, medestander van Luther, *1001*, *1119*
Standish, Henry (†1535), Engelse franciscaan, 181, 324
Stokesley, John (ca. 1475-1539), Engels geestelijke en hoveling, vanaf 1530 bisschop van Londen, 34
Straub, Hans, schoonzoon van Willibald Pirckheimer, niet nader bekend, 247
Strepsiades, personage uit Aristophanes' *De wolken*, 267
Stromer, Heinrich (1482-1542), lijfarts van Albert von Brandenburg (1516-1519), 34
Suffenus, Romeins dichter die door Catullus werd bespot, niet nader bekend, 189
Swineshead, Richard (bekend 1340-1355), natuurfilosoof uit Oxford, 309
Sylvanus (Silas, 1e eeuw), metgezel van Paulus, 322

T

Taleus (Talea), Cyprianus (bekend 1510-1532), geleerde uit Venetië gevestigd te Parijs, 329
Terentius, Publius - Afer (ca. 185-ca. 160 v.Chr.), Romeins blijspeldichter, 100, 189, 271, 287
Tertullianus († na 220), Latijns kerkvader, 36, 38, 39, 141
Theodorus, Romeins dichter bespot door Martialis, 252
Thersites, Griekse soldaat uit de Trojaanse oorlog, bekend om zijn onbeschaamdheid, 50, 267
Thibault, Jean (bekend 1519-1540), drukker te Antwerpen, 163, 187, 201
Thomas van Aquino (1225-1274), dominicaans theoloog en filosoof, 67, 124
Thraso, snoevende soldaat uit Terentius' *Eunuchus*, 194
Thurzo, Johannes (1464/65-1520), bisschop van Wrocław, *1047*
Tielt, Jacob van (ca. 1475-1541/43), kanunnik te Kortrijk, 278, 279
Timoteüs (1e eeuw), metgezel van Paulus, 143, 144, 187, 203
Tisiphone, een van de drie furiën uit de Griekse mythologie, 266
Titus (1e eeuw), metgezel van Paulus, 143, 144, 203, 322
Tunstall, Cuthbert (1474-1559), Engels jurist, geestelijke en diplomaat, rijksarchivaris (1516-1522), bisschop van Londen vanaf 1522, 34, 53, 88, *1029*, 220, 227, 310
Turnus, personage uit Vergilius' *Aeneis*, 76, 174

U

Ulrich (1487-1550), hertog van Württemberg, 47, 117

V

Valla, Lorenzo (1406/07-1457), Italiaans humanist, 310
Varro, Marcus Terentius (116-27 v.Chr.), Romeins encyclopedisch schrijver, 36
Vergilius, Publius - Maro (70-19 v.Chr.), Romeins dichter, 76, 125, 128, 174, 259, 327
Vessem, Bartholomeus van († 1539), kanunnik te Mechelen, 154
Vives, Juan Luis (1492-1540), humanist uit Valencia, gevestigd te Brugge, 52, 88, 108, 220, 228, 240, 241, 242, 260, 268, *1104*, 303, 304, 305, *1108*, *1111*
Voecht, Jacob (1477-1536), jurist, pensionaris van Antwerpen, *1013*
Volz, Paul (1480-1544), benedictijn, abt van Hugeshofen (Honcourt), 217, *1075*

W

Warham, William (ca. 1456-1532), aartsbisschop van Canterbury, 95, 196
Wied, Friedrich von (1478-1551), broer van de volgende, geestelijke, bisschop van Münster (1522-1532), 238
Wied, Hermann von (1477-1552), aartsbisschop van Keulen (1515-1546), 238
Wimpfeling, Jakob (1450-1528), Duits humanist en theoloog, 217, *1067*, 233
Winckele, Jan van (†1555), arts te Leuven, *1042*
Witz, Johann (Sapidus, 1490-1561), schoolmeester te Sélestat (tot 1526), 217, *1110*
Wladislaus II (1456-1516), koning van Hongarije en Bohemen, 105
Wolsey, Thomas (ca. 1473-1530), aartsbisschop van York, kardinaal en kanselier van Engeland, 110, *1031*, 119, *1060*, 214, *1112*, 324

Z

Zasius, Ulrich (1461-1535), jurist, hoogleraar te Freiburg, 99, 217, 243, 245, 246, 247, 260, 298, 300, 335, *1121*
Zeus, Griekse oppergod, 99, 152
Žižka, Jan (ca. 1360-1424), Boheems krijgsman, leider van de taborieten, 105
Zoilus († ca. 330 v.Chr.), Grieks geleerde, criticus van Homerus, 78
Zuutpene, Pieter († voor 1552), juridisch adviseur van Adolf van Bourgondië, *1005*